

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु - विरचितम्

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्

श्रीमद्रघुनाथकृतनामचन्द्रिका व्याख्योपेतम्

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु - वंशावतंस -
नित्यलीलास्थित - गोस्वामि श्री १००८ -
श्रीगीबिन्दुराय - महानुभाव - स्मृतौ -
तवात्मजैः - गोस्वामि - श्री १००८ -
श्रीबालकृष्ण - श्रीकल्याणराय -
श्री - बल्लभलाल - महोदयैः
प्रकाशितम्

प्रकाशक :

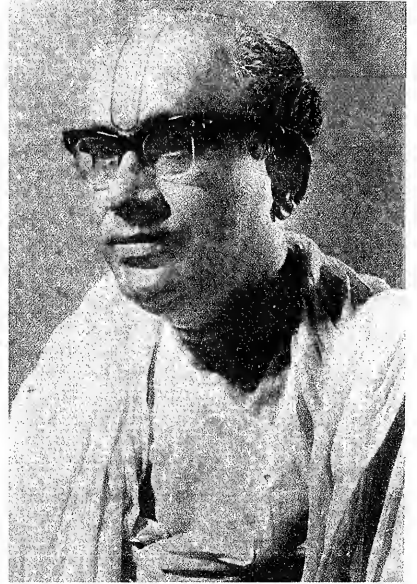
गोस्वामि श्री १००८ श्रीबालकृष्णजी, श्रीकल्याणरायजी
तथा श्रीवल्लभलालजी,
मोटु मन्दिर, भागा तालाव, सूरत, ३१५००३, भारत ।

साधारण संस्करण २००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्द : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५, तारदेव आर्थर रोड
बम्बई, ४०० ०३४

गोस्वामिश्री १००८ श्रीगोविन्दरायजी महानुभाव

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

कहा जाता है कि श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थकी रचना श्रीमहा-
प्रभुने अपने ज्येष्ठात्मज गोस्वामी श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणके लिए की
थी। श्रीगोपीनाथ प्रभुचरणका यह नियम था कि वे समग्र श्रीमद्-
भागवतका परायण पूर्ण होनेपर ही प्रसाद ग्रहण करते थे। इस
कठोर नियमके कारण न केवल दैनंदिन व्यवहारमें ही अपितु
भगवत्संवामें भी कुछ न कुछ असुविधा बनी ही रहती थी। फलतः
श्रीमहाप्रभुने भगवान्‌के नामात्मक स्वरूप श्रीमद्भागवतके गहन
समुद्रमें से चिन्तामणि रत्न जैसे एक सहस्र नामोंका समुद्धरण किया
और अपने ज्येष्ठात्मजको प्रदान किया।

इन भगवन्नामोंके चिन्तन-पठनसे श्रीमद्भागवतमें वर्णित सभी
लीलाओंका चिन्तन-पठन सम्पन्न हो जाता है। श्रीमहाप्रभु आज्ञा
करते हैं कि जो भी व्यक्ति श्रद्धापूर्वक चित्तको एकाग्र बना कर-इन
नामोंके अर्थोंका अनुसन्धान करते हुए इन भगवन्नामोंका पाठ करेगा
उसे भगवान्‌ श्रीगोविन्दके चरणोंकी प्राप्ति होगी ही। श्रीकृष्णमें
भक्तिको बढ़ानेके लिए भी इन नामोंका चिन्तन-पठन उपयोगी सिद्ध
होता है। इस श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् ग्रन्थका पाठ श्रीमद् भागवत
के पाठके समान ही समझना चाहिये। “सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं
स्यात् शुकामृतम्।”

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७४ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट
प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणका सम्पादन श्रीमूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीभद्रशंकर जयशंकर शास्त्री ने किया था
तथा प्रकाशक थे पेटलादी श्रीरणछोडदास वरजीवनदास श्रोफ।
इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

अस्य ग्रन्थस्य पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । एकं शास्त्रिअवलरामभूधरजीतः प्राप्तम् । द्वितीयं श्रीवहभलालानाम्, शास्त्रिअसन्तरामतः प्राप्तम् । तृतीयं भद्रशंकरस्य । त्रयमपि टीकामूलयुतम्, प्रायः शुद्धम् । त्रयमपि कचिद्वलन्तं सन्दिग्धम्, यथाशक्ति संशोध्य सुद्वितमस्यामिः । भगवद्धर्मपरायण रणछोडदास बरजीवनदास ओफेलस्य द्रव्यसाहाय्येनायं ग्रन्थो सुद्वितः । प्रार्थयामहे चान्येपि श्रीमन्तो वैष्णवा एनममुकुर्तुरिति ।

ग्रन्थकृतपरिचयः ।

१ श्रीमद्भागवतपाठे श्रीमद्गोपीनाथेन श्रीमद्विठ्ठलनाथेन वासुभूयमानं छेदमसहमानैराचार्यैः श्रीमन्महाप्रभुभिः पुत्रवात्सल्येनेदं नामसहस्रं श्रीमद्भागवतसागरात् हर्यावेशितचित्तेन समुद्धृतम् । अस्य पाठेन शुकासृतं श्रीमद्भागवतं पठितं भवति । श्रीमद्द्वहभाचार्याणां प्रादुर्भावस्तु संवत् १५३५ चैत्रकृष्णे हरिविने शुभे ।

२ नामसहस्रस्य व्याख्यातारः श्रीमद्रघुनाथचरणारस्तु श्रीमद्द्वहभाचार्याणां द्वितीयकुमारश्रीमद्विठ्ठलनाथानां पञ्चमसूनुवः कार्तिकशुद्धादश्यां संवत् १६११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेषु विद्यादानं श्रीमद्गोकुलनाथैः कृतमिति परम्परातो ज्ञायते । तद्वशे रसाधिकारव्यक्तारः श्रीदेवकीनन्दाः, श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवहभाः प्रादुर्भूताः । अन्यग्रन्थाः स्तोत्राणि च तेषां नयसंगोचरीभवन्तीति । ग्रन्थसुद्रप्रयोजनमन्ते भाषायां द्रष्टव्यम् ।

ग्रन्थहं,
श्रावणशुक्लएकादशी
संवत् १९७४. }

मूलचन्द्र नेलीवाला.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

શ્રીમદ્ગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીપુરુષોત્તમનામસહસ્રમ્ ।

શ્રીરઘુનાથકૃતનામચન્દ્રિકાટીકાસંવલિતમ્ ।

શ્રીમદ્ગોવર્ધનેશો જયતિ ।

શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના બાબત સૌ વૈષ્ણવોને વિનંતિ છે કે શ્રી-
પુરુષોત્તમસહસ્રનામની પ્રસ્તાવના લખવાની હોય જ નહીં. એ અંધજ એવો છે કે
પ્રસ્તાવના લખી શકાય નહીં. પણ આ અંધ છાપવાનું કારણ બાણતું આવશ્યક છે.

અચારે હું સંવત ૧૯૭૩ માં વૈશાખ માસમાં શ્રીનાથદ્વાર અમારા શ્રીવહુલ-
મહારાજ સાથે ગયો હતો તે વખતે મોટા અક્ષરનો પોઠાંશ અન્ધને ગૂંટકો
શ્રીગોવર્ધનામી શ્રીગોવર્ધનલાલજી ટીકાયતને આપેલી, તે પરથી પોતેશ્રીએ સૂચ-
વેલું કે આવા મોટા અક્ષરનો શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામનો ગૂંટકો બહાર પડે તો
ઘણાને ક્ષાયદો થાય, પાક કરવાને સુગમ પડે, અને ઘણા કરશે, તેથી એકે તેવા
મોટા ઠાંપિમાં આ છાપવામાં આવ્યો નથી, પણ આમાં શ્રીરઘુનાથજીની નામ-
ચન્દ્રિકા ટીકા સાથે લેવાનું ભાઈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલોએ જણાવવાથી તે કામ હાથમાં
લીધું, અને તેમની મદદથી આ છાપ્યું છે. ઉમેદ છે કે વખત અને સંભેગો
અનુકૂળ હશે તો આવતી સાલ હજી પણ શ્રીટીકાયતની આજ્ઞાનુસાર મોટા
ઠાંપિમાં પાક કરવાનું આજ પુસ્તક મૂલમાં છાપી બહાર પાડી શકું તો તે શ્રીટી-
કાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની કૃપાજ સમજવી, અને જે કાંઈ મારાથી બને છે
તે હું નથી કરતો પણ મારા ગુરૂ શ્રીગિરિધરલાલભાવા દયા કરી જે કંઈ ઉદ્દિને
પેરે છે તેટલુંજ તેમની ઇચ્છાથી થાય છે એમ માનું હું એજ. આશા છે કે સૌ
આવી રીતે સરતા પુસ્તકો બહાર પાડશે, તો તે સૌને ઉપયોગના થશેજ.

સંવત ૧૯૭૪ શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૧
માધવ ભવન
૬. સુંબઈ કાંઠાવાડી.

લી. સેવક,
દાસાનુદાસ
રજીસ્ટ્રેડાસ વરજીવનદાસ પેટવાડી.

બ્રજહીવિપ્રયોગામિશમનાય ય ઉલ્લિતઃ ।

દિનાન્તેઽદ્ધૃતજીમૂતસ્તઞ્ચાયાઽસ્તુ સદા મયિ ॥ ૧ ॥

વાચાર્યચરણદ્વન્દ્વ મંત્રિક્ષાનાન્બમાસ્કરમ્ ।

નમશ્યામિ મનઃકર્મવાગિમરન્તસામોપહરમ્ ॥ ૨ ॥

યત્કૃપાદિવૃદ્ધેન દૈવદર્શોપિ તલ્લખાત્ ।

પ્રરોહતિ નિજેન્ચામિત્સં વન્દે કમગીચરમ્ ॥ ૩ ॥

હું તાવત્રયમાં સકલનિગમકલ્પનાદપકલરુપશ્રીમાગવતશાસ્ત્ર સ્વલ્પાશ્રૈઃ સર્વ-
પરિજ્ઞાનાર્થે તત્પ્રતિપાથલીલાવિશિષ્ટશ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામાની વિવક્ષ્વો વસ્તુનિર્દેશરૂપં મહ્તમા-
ચરન્સાચાર્યાઃ પુરાણપુરુષ્ણ ઇતિ ।

પુરાણપુરુષો વિષ્ણુઃ પુરુષોત્તમ ઉચ્ચતે ।

નામ્નાં સહસ્રં વક્ષ્યામિ તસ્ય ભાગવતોદ્ધૃતમ્ ॥ ૧ ॥

ગીતાયામન્યત્રાપિ પુરાણો યઃ પુરુષઃ સ ઇવ પુરુષોત્તમપદવાચ્યઃ, સોઽજ શ્રીકૃષ્ણ
ઇવ, તસ નામ્નાં સહસ્રં શ્રીમાગવતશાસ્ત્રાદુદ્બલ્ય વક્ષ્યામીત્યર્થઃ ॥ ૧ ॥

પ્રતિવચ્ચવાદુલ્પ્યાત તન્નિવૃત્યર્થં પુનર્ગતિરૂપં મહ્તમાચરન્તિ યસ્યેતિ ।

યસ્ય પ્રસાદાદ્વાગીશાઃ પ્રજેશા ચિમ્બોન્નતાઃ ।

હુદ્રા અપિ અવન્યાશુ શ્રીકૃષ્ણં તં નતોસ્મ્યહમ્ ॥ ૨ ॥

હુદ્રા અપિ યસ્ય પ્રસાદાદ્વાગીશાઃ પ્રજેશાઃ વિમ્બેન ઇશ્યેણ ઉન્નતાઃ પ્રવૃદ્ધાશ્ચ, આશુ
સીમ્બેવ ભવન્તિ, તં શ્રીકૃષ્ણં નતોઽસ્મીતિ સમ્બન્ધઃ ॥ ૨ ॥

લીલાતન્નિવચ્ચનનામામાનન્સમાહુઃ અનન્તા ઇતિ ।

અનન્તા ઇવ કૃષ્ણસ્ય લીલા નામપ્રવર્તિકાઃ ।

ઉક્તા ભાગવતે ગદ્યાઃ પ્રકટા અપિ કુત્રચિત્ ॥ ૩ ॥

भागवतशास्त्रे श्रीकृष्णस्य नामप्रवर्तिका लीला यद्यप्यनन्ता नास्त्यन्तो यासां ता उक्ताः, तादृशोऽपि गूढः क्वचिदभिप्रायवशात् कुत्रचित् प्रकट्य अभ्युक्ताः प्रकरणदि-
वशात् ॥ ३ ॥

लीलानामनन्तत्वात् कासाब्धिदृढत्वात् तत्रतिपाषानामभिः शुक्रामृतपरिज्ञानाप्रसक्तौ
यावल्लीलानामपाठेन सकलचारितार्थ्यं तावन्लेव प्रतिजानते अत इति ।

अतस्तानि प्रवक्ष्यामि नामानि सुरवैरिणः ।

सहस्रं येस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुक्रामृतम् ॥ ४ ॥

उक्तहेतोर्नामभिः सहस्रसंख्याकैः पठितैः शुक्रामृतं पठितं भवति, तान्येव वक्ष्यामी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

‘संसारसर्पदृष्टस्य नष्टचेष्टेकरोपजम् । कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्ता भवेन्नरः ।
‘मञ्जोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि’ इत्यादिवाक्येनोम्नां मन्त्ररूपत्वात्तस्य च ऋष्यादिकमाहुः
कृष्णेश्वरस्य सिद्धिः शरणसंस्मृतिरित्यनेन ।

कृष्णनामसहस्रस्य ऋषिरग्निर्रूपितः ।

गायत्री च तथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः ॥ ५ ॥

विनियोगः समस्तेषु पुरुषार्थेषु वै मतः ।

वीजं भक्तप्रियः शक्तिः सत्यवाञ्छयन्ते हरिः ॥ ६ ॥

भक्तोद्धारणयत्नस्तु मञ्जोत्र परमो मतः ।

अवतारितभक्ततांशः कीलकं परिकीर्तितम् ॥ ७ ॥

अस्त्रं सर्वसमर्थञ्च गोविन्दः कवचं मतम् ।

पुरुषो ध्यानमञ्जोक्तः सिद्धिः शरणसंस्मृतिः ॥ ८ ॥

ऋष्यादिज्ञानस्य जपादिष्वावश्यकत्वाद्ज्ञाने दोषश्रवणात्, तथाचोक्तं छन्दोगैः
‘यो ह वा अनिदितास्येच्छन्दोदेवतत्राण्येन मन्त्रेण यजति याजयति वै’त्यादिना । अत्राग्निः
स्वयमेव, छन्दस्तु गायत्र्याः प्राधान्यात्श्रीभागवतस्य तद्व्युत्पत्तात् तच्छन्दस्कलं ‘गायत्री
छन्दसामह’मिति । भक्तप्रियो भगवानेव ‘यो मद्भक्तः समो प्रियः’ इत्यादिवाक्यात्,
सत्यवाग्भूः प्रणवरूपः, भक्तोद्धारणं भक्तज्ञानिवृत्तिसत्र यज्ञो यस्य, अवतारितः प्रकटीकृतः,
भक्तानामसौ येन ध्यानं ध्येयञ्च वरिसत्यर्थः, कर्मणि स्मृद । पुरुषः पुरुषोत्तमः ‘श्रीकृष्णः
शरणं ममे’ति नैरन्तर्येण स्मृतिः संस्मृतिः ॥ ५-८ ॥

अथ जयमाह । आदौ सर्वशास्त्रार्थरूपं वक्ष्यमाणसर्वनामप्रतिपादवाचकं फलरूपं
नामाह श्रीकृष्ण इति ।

श्रीकृष्णः सच्चिदानन्दो नित्यलीलाविनोदकृत् ।

सर्वांगमथिनोदी च लक्ष्मीशः पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

सर्वनामप्रतिपादवाचकं स्विदेव, परब्रह्मवाचकत्वात् । तदुक्तद्योगे ‘कृषिर्भूवाचकः
गन्धो षष्ठं निष्ठितिवाचकः । तयोरेष्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ । श्रीकृष्णावतारकथो-
पक्रमे श्रीविष्णुपुराणस्युक्तं ‘यदोर्वीर्यं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं
परं ब्रह्म नराकृती’ति । श्रीभागवतेपि ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति । श्रीकृष्ण इत्यारभ्य
श्रीमद्भागवतागम इत्यनेन यानि नामानि उक्तानि तानि गृहलीलेकस्यैवेति ज्ञायते । अत
एव प्रथमस्कन्धे स्फुटं मूलार्थैक्यं नोपलभ्यते । तानि च प्रथमस्कन्धविषयकाण्येव । यद्वा ।
श्रीकृष्णस्य स्वरूपप्रतिपादकान्येवैतानि नामानि । यद्वा । ‘जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे’-
त्येतदर्थकं श्रीकृष्ण इति नाम ज्ञेयम् । तथैवोपपत्तेः । सच्चिदानन्द इति । ‘सद्भावे साधुभावे
च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पाथे युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च
स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते’ इत्यनेन सच्छब्दार्थः
सर्वोप्यत्र ज्ञेयः । चेतनं चित्संप्रकाशं ज्ञानं, आनन्दः स्वरूपं, सच्चिद्द्र्यां त्रिविध आनन्दः
सच्चिदानन्दः सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः । अत्र चिच्छब्देन ज्ञानाभिधानात् तेना ‘धैश्चभिज्ञं’
इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । भगवच्छानं तु सदानन्दसहितमेवेति तयोःस्युक्तिः । नित्येली-
लाविनोदकृदिति । नित्यो यो लीलाविनोदलं करोति प्रकटयतीति तथा, नित्यलीलाया
वा विनोदकृत्, नित्ये लीलादौ लीलवसरे वेणुना भक्तप्रेरणकृदिति वा, ‘स्वरा’द्विलेतदर्थ-
कमिदं नाम ज्ञेयम् । सर्वांगमथिनोदी चेति । सर्वे वे आगमास्त एव विनोदो यस्य,
‘निःश्रुसितमस्य वेदा’ इति वाक्यात् । सर्वैरङ्गमेषु यो विनोदस्तत्तदेवोपासनार्थं विविधधर्मो-
पदेशस्तद्वानिति वा, ‘विदेश सर्वैरहमेव वेद्य’ इति वाक्यात् । ‘धैष्यन्वदेवताभक्ता यजन्ते
श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकं’मित्यादिवाक्यात् तद्वत् सर्वैरेवेति ।
यद्वा । सर्वैरङ्गमैर्षो वैः कालस्य नोदः प्रेरणं ‘धावजीवमग्निहोत्रं ब्रह्मती’त्यादिभिः कालया-
पनं तद्वानित्यर्थः । ‘तेन ब्रह्म हृदा य आदिकल्पये’ इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । लक्ष्मीश
इति । लक्ष्म्याः कान्तिरूपाया विभूतिरूपायाश्चेत्यर्थः । लक्ष्म्याः सर्वमोहकत्वात्तत्सम्ब-
न्धिलेन ‘सुखन्ति यत्सूर्यः’ इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । पुरुषोत्तम इति । पुरुषेषु ब्रह्मा-
दिपुत्रतमः सर्वोपास्यत्वात् । कर्मधारये तु तमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, पठितपुरुषस्य ‘च निर्धो-
रणी’ इति निषेधात् । वस्तुतस्तु भगवति जालादिभिर्निर्धोरणासम्भवात् सा सम्बन्धवष्टवेवेति
पठितपुरुष एव । यद्वा । पुरुषादर्क्षारदुत्तमः, ‘यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ इति वाक्यात्, पञ्चमी योगविभागात् समासो
ज्ञेयः । ‘तेजोचारिष्टदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मया धाम्ना स्वने’त्येतदर्थकमिदं
नाम ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

आदिकालः सर्वकालः कालात्मा माययापृतः ।

भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा जगत्कर्ता जगन्मयः ॥ १० ॥

आदिकात् इति । आदिश्चासौ कालश्चेति । यद्वा । पूज्यमानपदायैश्चादिः कालो यस्य । तथा च श्रुतिः 'सर्वे निमेवा जस्मिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला सुहृताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वश्च' इति, स्मृतिरपि 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगमिदं । यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षय' इति । अन्यकालस्य जन्यत्वेन कुलकसम्बन्धेऽप्यादिकालस्य परमेश्वररूपत्वात् तत्सम्बन्धाभावेन 'सदा निरस्तकुक्षुर्क'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । सर्वैककाल इति । ५.१. आदिमध्यान्तरूपः स चासौ कालश्चेति, अत एव भगवताऽयुक्तं 'अहमादिश्च मयं च भूतानामन्त एव चेति । सर्वं कलयतीति, 'कलयति जगदेव कालोऽन्तः' इतिवाक्यात् । यद्वा । सर्वं च तत् कं सुखं च आसमन्ताल्लगति आदर्च इति, 'सच त्यक्त्वाभव'दिति श्रुतेः । सर्वपदेन सत्यरूपस्य विवक्षितत्वात् तादृशकालरूपप्रतिपादकं 'सत्यं परं धीमही' त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । कालात्समेति । काल आत्मा स्वरूपं यस्य, 'कालः कलयतामहम्' 'कालोऽसि लोकक्षयकृत्पृच्छः' 'अहमेवाक्षयः कालः' इत्यादिवचनात् । यद्वा । कालो रुद्रः स आत्मा अहङ्काररूपो यस्य । यद्वा । 'यदा यदा दिं धर्मस्य ग्लानि'रित्यादिवाक्यात् काले धर्म-सुखीडाकाले आत्मा अवतारो यस्य । 'धर्मः प्रोक्षितकैतवोत्र परम' इत्येतदर्थकं नाम ज्ञेयम् । **मांशयमावृत्त** इति । मायया अविद्यया श्रिया वा वृत्तः सेव्यत्वेन स्वीकृत आवृत्त इति वा, अक्षरपरब्रह्मणोर्मैथ्येऽन्तरायभूतत्वात् । यद्वा । मायया आवृत्तः अस्पष्ट इति । 'निर्मलसाराणां सता'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । 'मन्त्रोद्धारप्रयत्नात्समेति । भक्तानामुद्धारणुद्धारस्त्रि-विषयदुःखदूरीकरणम्, तदर्थं यः प्रयत्न उद्यमस्तत्र आत्मा अन्तःकरणं यस्य । अथवा । भक्तो-द्धारय प्रयत्नरूपः, अतः साधनं भगवान्नेवेति भावः । 'पेद्यं वास्तवमत्र वस्ति'त्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । **जैगन्मय** इति । जगतः स्थावराजङ्गमरूपस्य कर्ता, तदुपदानगोचरपरोक्षज्ञानचिकीर्षी-प्रयत्नशान्तिलयर्थः । यद्वा । घटयदित्यपि साक्षात्कर्ता कुलालादिवत्, न तु नैयायिकादि-वत् शिल्पादिमात्रकर्तृत्वेनेति । तथाच श्रुतिस्मृतिनिचयोपि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'ऋषयः पितरो देवा महामभूतानि धातवः । जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम्' । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादि । अत्र सर्वैजगत्सर्वलोकैकत्वा भक्तानां सकल-वाञ्छितार्थकरणात् 'शिवद'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **जैगन्मय** इति । पूर्वं कारण-रूपत्वमुक्तमिदानीं कार्यरूपत्वमपि तस्मैवेति जगन्मयत्वं, अभेदे मयत् । तथा च श्रुतिः 'पुरुष एवेदं सर्वम्' 'ब्रह्म विश्वमिदं जगत्' 'मत्तः परतरं नान्य'दिति गीतापाद्यं, ज्योतीषि विष्णुश्लेषनानि विष्णुवैतानि विष्णुगिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नस्ति च विप्रवर्षे'त्यादिविष्णुपुराणवचनात् । अत्र भगवत् एव जगद्रूपत्वोत्पत्त्या भक्ता-नामोपेक्षितभगवद्रूपस्फूर्तेः सर्वत्र सुलभत्वात् 'तापत्रयोन्मूलन'मित्येतदर्थकमिदं नाम सुक्तं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

नामलीलापरो विष्णुर्ध्यासात्मा शुक्रमोक्षदः ।

व्यापिवैकुण्ठदाता च श्रीमद्भागवतागमः ॥ ११ ॥

नामलीलापर इति । नामप्रवर्तिका लीला नामलीला तत्परस्त्रिष्टु इत्यर्थः । नामलीले परे उक्तुष्टे यस्येति वा, नामलीले पिपति पूरयति वा, ताभ्यां पूर्ण इति वा नामलीलापरः । नामां तृकुष्टत्वं सर्वत्र श्रूयते । तदुक्तं बृहदारदीये 'हेनोर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्वैव नास्त्वैव नास्त्वैव गतिरन्यथा' । पशुपुराणेपि 'अन्यतयतो मयां भोगिनोपि परन्तप । ज्ञानवैराग्यरहिता ब्रह्मचर्यादिविजाताः । सर्वधर्मोच्छिन्ना विष्णोर्नामनामैकजल्पकाः । सुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेपि धार्मिकाः' । पुराणान्तरपि 'नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः । तावत्कर्तुं न शक्नोऽति पातकं पातकी नरः' इत्यादिवहून्येव वचनानि सन्ति, तानि सर्वाणि ग्रन्थविस्तारमवाग्नेह लिख्यन्ते । लीलानामप्युक्तत्वं श्रूयते । तदुक्तं भगवता 'जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन' इति । 'चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकभङ्गमं प्रोक्तं महापातक-नाशन'मिति वाल्मीकिरपि, अस्मिन्नर्थं श्रुतयोपि 'विष्णोर्तुं कं वीर्याणि प्रवीचम्' 'विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यश'इत्यादि । एवं सर्वोत्तमनामलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः । 'श्रीमद्भागवते महाविनिकृते किं वा परै'रित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्, नामलीलाप्रतिपादक-श्रीभागवताभिधानात् । **विष्णुर्धृति** इति । विषय्यांपक्त्ववाचिनो उपप्रत्यान्तस्य रूपम् । वेवेष्टि व्यग्रोति विश्वं विष्णुर्धृति, देशतो वस्तुतथापरिच्छेध इत्यर्थः । व्यापकत्वे श्रुतिरपि, 'अन्त-र्बहिश्च यत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इति । यद्वा । विश्वं प्रवेशन इत्यस्य उपप्रत्यान्तस्य रूपम् । यथोक्तं विष्णुपुराणे 'यस्मात्सर्वमिदं विश्वं तस्य शक्यता महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश्वेशतोः प्रवेशना'दिति । तथैव वाराहेऽपि, 'विश्वप्रवेशने धातोस्तत्र उपप्रत्यान्तस्य विष्णुयः सर्ववेदेषु परमात्मा सनातन' इति । ईश्वरः सद्यो हृद्यवस्थतेऽत्र कृतिभिः शुभ्र-धुमिसालक्षणा'दित्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम् । ज्ञापनशीलस्य सर्वत्रोपलब्धिः कृतिनां सुलभत्वात्सद्यो हृद्यवरोयो युक्त इति । **व्याप्त्यास्मेति** । व्यासः पराराधपुत्रः कृष्णद्वैपायनः, स आत्मा अन्त-वतारो यस्य, तस्यास्तेति वा । अष्टाविंशतिव्यासमध्ये अश्विन मुत्स्यत्वात् । तथा चोक्तम् 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्मि नारायणं प्रसुप्तम् । कोऽन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' । व्यासस्य वेदरूपवृक्षवित्सारसात्मा । तत्सारभूतफलमिति यावत् । तेन 'निगमकल्पतरोग्लितं फल'मित्येतदर्थकमिदं पर्ववसितं नाम ज्ञेयम् । **शुक्रमोक्षद** इति । शुक्राय मोक्षं माया-न-धाभावं ददातीति । तत्र ब्रह्मवैवर्तादियु द्भुत्सं श्रूयते । शुक्रस्तु सारुकुक्षेनिर्गमं मन्यमानः पश्चाद्भासाप्रहात् साक्षाद्भगवन्तं मायानन्धाभावं प्रार्थ्य निर्गत' इति । अत्र शुक्रस्य मोक्षो मायासर्शाभाव एव । 'शुक्रोऽखादहृत्प्रसंयुत'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । **व्यापिवि-कुण्डदाता** चेति । व्यापी व्यापको ब्रह्मात्मको ज्ञानवन् । स चासौ वैकुण्ठमेति, तस्य

दाता भक्तेभ्य इति । पुरुषोत्तमाधिष्ठितलोकस्य ज्ञानात्मकत्वमथर्वेश्वरउपनिषदि श्रूयते, 'वैकुण्ठभवनयोगं गमिष्यति तदिदं परं पुण्डरीकं विज्ञानघनं'मिति, भगवानपि 'न तद्भासयते सर्वो न शशाङ्को न पावकः । यद्रत्ना न निर्वर्तते तद्भाग परमं ममे'ति । तादृशसैकान्त-भक्तेभ्य एव दातेति भावः । चक्रतः सर्वत्रान्ते श्रूयमाणः श्रीऋकृष्ण इति इदं नाम ससु-चिनोति, यतस्तन्नामप्रपञ्चरूपत्वमेवाप्त्यज्ञापामिति । 'पिबत भागवतं तस'मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्र वैकुण्ठस्थितानन्दरसतुल्यत्वेन शुक्रमेतदर्थकत्वमिति भावः । श्रीमद्भाग-वतनाम इति । भगवद्गीताप्रतिपादकत्वेन 'धर्मः प्रोश्चितकैवत्' इत्यादिना सर्वज्ञास्वाध्यायो-क्तृत्वेन च, श्रीमत् शोभायुक्तं यद्भागवतं तदानामः शालं यस्य । यद्वा । श्रीमद्भागवतसमा-समन्ताद्भयति नारदोपदेशद्वारा व्यासान्तःकरणे प्रकटितत्वात् । यद्वा । श्रीमद्भागवतस्य आगमः प्रादुर्भावो यस्मात्, तद्रूप इति वा । यद्वा । मदनं मदश्रिया मत् श्रीमत्, स एवोपादेयत्वेन भागो विद्यते यस्य, तादृशरूपेण आगमः न ज्ञायत इत्यर्थः । 'आठयं मुहुरहो रसिका सुषि मातुका'इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् । अत्रैकोनविंशतिनाम्नां जन्माद्यत्ये-त्यारभ्य षोडशस्यार्थान्तर्गतत्वं यथासम्भवमूहनीयम् ॥ ११ ॥

इत ऊर्ध्वं निगमकल्पतरोरित्येतत्प्रतिपाद्यनामाह शुक्रवागमृताब्धीन्दुरिति ।

शुक्रवागमृताब्धीन्दुः शौनकाद्यखिलेष्टदः ।

भक्तिप्रवर्तकस्त्राता व्यासचिन्ताविनाशकः ॥ १२ ॥

वागोवास्तं वागमृतं, शुक्रस्य वागमृतं शुक्रवागमृतं, तद्रूपो योगिन्ः अब्धिसदृशं श्रीभागवतशास्त्रं गाम्भीर्यादियुगेः तदिदं पुण्ड्रस्तस्मात् इत्यर्थः । यद्यपि समुद्रे इन्द्रतिरिक्तान्यपि रत्नानि सन्त्येव, तथापि बहुगुणकरत्वात्, आह्लादकत्वाच्च तदुक्तिः । शौनकाद्य-खिलेष्टद इति । नैमिषे श्रीभागवतश्रवणार्थं सुतागमनं शौनकप्रशादिकं केवलं भगवद्कृत-मिति शौनकादीनामखिलस्यानल्पसोष्टस्य भक्तियोगस्य सम्पन्नत्वात् तत्रद इत्यर्थः । भक्ति-प्रवर्तक इति । शौनकादीनां सर्वपुराणेतिहासादिकश्रवणतः कर्मज्ञानादिसिद्धावपि भवद-नुग्रहैकलभ्यस्य भक्तियोगस्यासिद्धत्वात् एतच्छ्रवणेन भक्तियोगस्यापि तेषु प्रवर्तकत्वात् तत्केवलं भगवद्कृतमिति भक्तिप्रवर्तकत्वम्, भक्तेः प्रवर्तको भक्तिप्रवर्तक इति । अत्रैनेति । यतो भक्तिप्रवर्तकत्वमतस्मात्पूर्वं सर्वदुःखादिति युक्तमेव । यतो भक्तिमत् सर्वशुभनिवृत्तेः । तथाचोक्तम्, 'न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम' इति । 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् । जन्मस्युजराव्याधि-मवं नाप्युपजायते' । सर्वाभीष्टदत्वमपि भक्तेः श्रूयते । तदुक्तं बृहन्नारदीये । 'यस्य देवे परा भक्तिर्विभो नारायणाह्वये । तस्य स्यात् सफलं जन्म शुक्तिश्चैव क्वे स्थिता । धर्मार्थकाममोक्षा-ख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः । हरिमक्तिपारणां वै सम्पद्यन्ते न संशयः । यथा जलौकसां नित्यं जीवनं सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरश्नते' । यथा भूमिं समाश्रित्य

सर्वे जीवन्ति जन्तवः । तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत्' इत्येवमादीनि तत्रैवा-न्यात्रापि बहून्वैव वचनानि सन्ति, तथापि विस्तारभावात् लिख्यन्ते सर्वाणि । **द्वैयासचिन्ता-विनाशक इति ।** तदुक्तं प्रथमस्कन्धे, 'तथापि वत मे देहो ह्यात्मा चैवात्मना विसुः । असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्धस्थसत्तमः' इत्यादिना या व्यासचिन्ता निरूपिता नारद-द्वारा, 'न यद्बध्नित्रपद'मित्यादिना 'समाधिने'त्यन्तां तं विशेषेण नाशयतीति ॥ १२ ॥

सर्वसिद्धान्तवागात्मा नारदाद्यखिलेष्टदः ।

अन्तरात्मा ध्यानगम्यो भक्तिगन्तप्रदायकः ॥ १३ ॥

सर्वसिद्धान्तवागात्मेति । सर्वासां वाचां मध्ये सिद्धान्तरूपा या वाक् समाधि-भाषा तद्रूप इत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तायमेव वाचि आत्मा निजं रूपं यसेति वा, सर्वे ये सिद्धाः कपिलादयस्तेषामन्तर्भावोप इति वा । यतोऽस्मादधिको वक्तव्यपदार्थो नास्तीति । **नारदाद्य-खिलेष्टद इति ।** पूर्वजन्मनि दास्याः पुत्रत्वादतिनीचोऽपि, भगवत्प्रकृतिस्मन्मन्यात् पथाङ्गमनि व्यासस्याऽपुत्रेष्टा जात इति, नारदस्य तदादीनां पूर्वतर्षिभ्रूतीनां तत्सम्बन्धादेवाखिलेष्टदत्व-मिति, अखिलान् सर्वान् इष्टानभिमतानर्थान् ददातीति च तथा ॥ **अन्तरात्मेति ।** अन्त-रन्तःकरणं तद्रूप इत्यर्थः । समाधानतःकरणस्य आधान्यात् तद्रूपत्वमुक्तम् । विस्तिष्ठतु तद्र-ूपस्योक्तत्वात् । 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतने'ति । एवमुक्तेऽपि यदुक्तं तद्गण-वर्दीयमेवेति ज्ञेयम् । तदपि भगवन्नैवोक्तम् । 'यद्यद्ब्रूतिमत् सर्वं श्रीमद्दुर्जितमेव वा । तत्त्वे-दावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भव'मिति । **द्वैयानगम्य इति ।** ध्यानेन समाध्याव्यक्षितचित्तेन गम्यो ज्ञेय इति यावत् । 'आसीनोप उपस्थस्य मनः प्रणिदधौ स्वयम् । भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले । अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां'मिति । **भक्तिरत्नप्रदायक इति ।** अत्र भक्तिस्तत्साधनं श्रीभागवततत्संहितारूपमपि रत्नमुच्यते । तस्य प्रकर्षणं दायकः दातेत्यर्थः । यत्किमदर्थयो भक्तिदासाधने ज्ञेये ॥ १३ ॥

मुक्तोपसृष्यः पूर्णात्मा मुक्तानां रतिवर्धनः ।

भक्तकार्यैकरितरो द्रौण्यस्त्रविनिवारकः ॥ १४ ॥

मुक्तोपसृष्य इति । मुक्तः भक्ता उप समीपे स्याः गन्तुं योग्या यसेति । मुक्तानां स्वयमुपसृष्य इति वा, यतो मुक्तानामपि परमगतिरूपत्वात् भजनार्थमेषामुपसृष्यो भवत्येवेति । **पूर्णोत्मेति ।** पूर्णश्चासावात्सा चेति । यद्वा । पूर्णानां भक्तिरसैकपूर्णानामात्मेति वा, सर्वगुणैः पूर्णः आत्मा यसेति वा । पूर्णत्वं व्यासत्वम् । तदुक्तं 'मया ततमिदं विश्वं जगदत्यक्तमृते'ति । श्रुतिरपि 'बृक्ष इव स्त्रयो दिवि तिष्ठलेकलेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्व'मिति । यद्वा । पूर्णात्मा मुक्तत्वात् शुक्ररूप एवेति यावत् । अत एवोक्तम् । 'सर्वनिवृत्तिरिततः सर्वत्रोपेक्षको मुनि' इति । **मुक्तानां रतिवर्धन इति ।** सर्वतो मुक्तानामपि भक्तानां स्वसिद्धं रतिं श्लेहम्, अलौकिकीं भक्तिं वर्धयति प्रकटयतीति वा । अत एवोक्तं, 'आत्साराप्राथम्यं मुनयो निर्यन्ता अस्युस्-

क्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यंभृतगुणो हरि'रिति । **भैक्तकार्यैकनिरत** इति । भक्तानां कार्यरूप एवैकस्मिन्नर्थं नितरां स्त उद्युक्तः । यदा । भक्तानां यत्कार्यैकं भजनमेव तैवेव नितरां स्मते रतिं मन्यत इति यावत् । अत एवोक्तं 'भक्त्यैव तुष्टिमयेति हरित्तुष्टिद्विधम्' मिति, 'यो मद्रक्तः स मे प्रिय' इत्यादिभिश्च । भक्तकार्यैकनिरतत्वं कुर्याण्डवयुद्धे स्फुट्येव । **द्रौपेयस्त्रविनिवारक** इति । द्रौणेयश्चत्वार्षोऽस्त्रस्य ब्रह्मविनामकस्य विशेषण निवारकः शमक इति यावत् । तदानीमर्जुनस्य सन्ध्येदेन अर्धनिश्चयाभावात् ध्याकुलचित्तसाक्षात्पत्नं तशिवारणोपायं च कृतवान् । तदुक्तं 'कृष्य कृष्य महाबाहो' इत्यादिना । १४ ॥

भक्तस्वयप्रणेता च भक्तवाक्परिपालकः ।

ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा भक्तानां च परीक्षकः ॥ १५ ॥

भैक्तस्वयप्रणेता चेति । भक्तानां पाण्डवानां स्मयस्य विस्मयस्य प्रकर्षेण नेता प्रापकः । यतो भगवन्सुखाद्ब्राह्मणवधश्रवणं विस्मयेहेतुर्भवेत्येव । तदेवोक्तं 'नैनं पार्थाहिंसा त्रातु' मित्यादिना । यदा । भक्तानां भीमाभुनादीनां स्मयस्य गर्वस्य प्रणयनकर्ता तद्दूरीकर्तेति वा । अश्वत्थामापमाननं स्वकर्तृकमेवेति तेषां मनसागतत्वात् यथैः सम्मानित एव । **भक्तवाक्परिपालक** इति । भक्तायाः द्रौपद्याः वाचां परितः सर्वतः पालको रक्षकः तथैव कर्णात् । यतः खोक्तवधमनादस्य कृष्णावचनमङ्गीकृतवान् । तदुक्तं 'निरिक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं' मित्यादिना । अत एवाग्निमानानि । **ब्रह्मण्यदेव** इति । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यैः स चासीदेत्येति । यदा । ब्रह्मण्येषु दीप्यति ब्रह्मच्छन्दं कीडति, ब्रह्मण्यन्द् प्राप्नोति वा, ब्रह्मण्यै दीप्यत इति वा, तान्स्तौतीति वा, तत्वेन स्तुयत इति वा । अत एव स्तुतौ 'नमो ब्रह्मण्यदेवायेति' । **धर्मात्मेति** । धर्म आत्मा स्वरूपं यस्य; धर्मस्य युधिष्ठिरास्मेति वा, धर्मयोगीशाला अवतारो यस्येति वा, धर्मरक्षकत्वात् । तदुक्तं भगवतैव 'यदा यदा हि धर्मस्य रक्षानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं वृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति । 'अहं आत्मा चित्तं यस्मेति वा । **भक्तानां च परीक्षक** इति । भक्तानां पाण्डवानां द्रौपद्या अपि परीक्षकः परीक्षकर्ता, यतः पूर्वं ब्रह्मवधातुज्ञानं तत्परीक्षार्थमेव । अन्यथा अये भगवानेव कथं वदेत् 'न हन्तव्य' इति ॥ १५ ॥

आसन्नहितकर्ता च मायाहितकरः प्रभुः ।

उत्तराप्राणदाता च ब्रह्मास्त्रविनिवारकः ॥ १६ ॥

आसन्नहितकर्ता चेति । आसन्नं शीघ्रमेव हितस्य कर्ता ब्रह्मवधाश्रितकत्वात् । यदा । आसन्नेषु अन्तरङ्गेषु हितकर्तेति वा । **मायाहितकर** इति । मायया लोकीया धृतराष्ट्रदीनां हितं शोकाभाषणरूपं करोतीति वा । यदा । 'ब्रह्माचक्षुषोऽपि धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्नेहमायया तस्यैवाहितकरः, सर्वक्षयकारकत्वात् । यदा । माया शक्तिः, तस्यां सापिनात अभयकरः स्वीयत्वात् । यदा मा श्रीः तत्सम्बन्धी योऽयः शुभावहो विधिः 'अयः शुभावहो

विधि'रिति कोशात्, तत्रासमन्तादितकरः । तथैव पाणिप्रद्वार्यमाहितकरो वा, महादिषु सत्सवि स्वयंभोवोडत्वात् । **प्रभुरिति** । प्रकृष्टो भवति ब्रह्मादित्यः, प्रभवति सर्वकण्यसमर्थत्वाद्वा प्रभुः । युधिष्ठिरप्रतिपक्षक्षयपूर्वकं राज्यं दत्तवानश्वमेधैश्च याजितवान् । अत एवोक्तं 'साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् । धातयित्वाऽजतो राज्ञः कचस्यशीक्षतायुगः । यान-धित्वाश्चभेषेत' मित्यादिना । **उत्तराप्राणदाता** चेति । उत्तरायाः वैराज्याः गर्भरक्षणेन प्राणान् दत्तवानिति तथा । यदा । अप्राणस्य गर्भस्य दाता, ब्रह्माक्षदग्धस्यापि पुनर्जीवित-कर्णात् । **ब्रह्मास्त्रविनिवारक** इति । ब्रह्मास्त्रस्य विरोधतो निवारको निवृत्तिकर्तृत्वैर्यः । यतस्तस्यास्त्रसामोषत्वानुसङ्गो भवेदपीति विशेषतो निवारणम् । तदुक्तं 'यद्यप्यस्य ब्रह्म-शिर अमोघं चाप्रतिक्रियम् । वैष्णवं तेज आताप्य समशाण्यद्भृगुर्हृदे'ति ॥ १६ ॥

सर्वतः पाण्डवपतिः परीक्षिच्छुद्धिकारणम् ।

गुडात्मा सर्ववेदेषु भक्तैकहृदयङ्गमः ॥ १७ ॥

सर्वतः पाण्डवपतिरिति । सर्वेस्मात् अनिष्टात् पाण्डवानां पतिः पालको रक्षक इति यावत् । यदा । सर्वतोप्यन्वयस्सायण्डवदानामिव पतिः स्वामी, यतस्तेषामैहिकं पारलौ-किकं च द्वयमपि भगवदेकनिबन्धनमिति । **परीक्षिच्छुद्धिकारणमिति** । परीक्षितः राज्ञः शुद्धेः पावित्र्यस्य कारणं हेतुरित्यर्थः । भगवता साक्षाद्रक्षितत्वात्, धर्मदोषदूरीकरणाच्छु-द्धिहेतुत्वम् । यदा । अये श्रीभागवतवश्रणात् भाविनीं शुद्धिं प्रति कारणत्वं रक्षाकरणेन, तदर्थमेव रक्षापि । अत एवाचार्यैर्युक्तं 'रक्षयासकिः स भगवानयं विष्णुरात'मित्यत्र विष्णु-रातपदव्याख्यानो विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः । अन्यथा पुरुषार्थो न सिध्यतीति किं रक्षणे-नेति । **गुडात्मा सर्ववेदेऽप्यिति** । गूढः गुप्त आत्मा स्वरूपं सर्ववेद्यं वेदेषु अस्य स तथा । अत्रासमस्तपदद्वयसाप्येकपदत्वं संज्ञायामविरुद्धमेव सर्वत्रापीति ज्ञेयम् । महाभारतीयसहस्र-नामस्त्रापि तथैवास्मात्तत्वात् । तथाया 'भुक्तानां परमा मतिः' 'श्रीमतां वर' इत्यादि तद्ब्रह्म-पीत्यर्थः । यद्यपि 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिभिर्भगवानेव सर्वत्र वेदेषु पुरुषेण्यपि प्रति-पाद्यत्वेन श्रूयते । तथाचोक्तं 'वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयत' इत्यादिभिः, तथापि विशिष्येवदादिद्विष्यपि स्वरूपयाथार्थं नास्तीति तथोक्तम् । अत एव श्रूयतेपि 'यतो वाको निवर्तेन्ते' 'न तं विदाथ य इमा जजाने'ति । वेद-स्यापि यथाथैस्वरूपापरिज्ञानं स एवाह । तथाहि । 'प्र तत्ते अथ शिपिविष्ट नामार्थैः स५ शान्ति वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके' इति । अर्थस्तु हे शिपिविष्ट! विष्णो! तत् लोकेन्द्रप्रसिद्धं ते तव नाम अहं प्रशंसामि । कीदृशोसि त्वं ? अर्थः यम स्वामी, पुनः कीदृशोसि ? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः तादृशं स्वामहं गृणामि स्तौमि, कीदृशं तवसं प्रवृद्धं सर्वतः, अहं कीदृशः ? अतव्यान् अतवीयान् क्षुद्रः, पुनः कथंभूतं ? अस्य रजसः प्रपञ्चस्य रजनात्मकस्य पराके परस्तात् क्षयन्तं निवसन्त्यम् ।

भ्रान्तान्तरमपि 'न ते महिषमन्वश्रुवन्ती'त्यादि । भगवानप्याह 'मां तु वेद न कश्चे'ति गूढो गुप्तः आत्मा अभिप्रायो यस्येति वा । सर्वथा ज्ञानाभ्यासो भक्त्यु विधेयमाह 'भक्तैकहृदयज्ञम' इति । भक्तानामेव यदेकं हृदयं तत्रैव गच्छति, तत्र स्थितिशील इत्यर्थः । यदा । भक्त एव एको हृदयज्ञमो यस्येति वा, भक्तैः सहैकहृदयं यथा स्यात्तथा गमो ज्ञानं यस्येति वा ॥ १७ ॥

कुन्तीस्तुत्यः प्रसन्नतामा परमाहुतकार्यकृत् ।

भीष्ममुक्तिप्रदः स्वामी भक्तमोहनिवारकः ॥ १८ ॥

कुन्तीस्तुत्य इति । कुन्त्या स्तुत्यो भगवत्सेव खरूपज्ञानस्य जातत्वात् । स्तुतिश्च खरूपज्ञानस्य साध्यत्वादिति । प्रसन्नतास्मेति । प्रसन्नः प्रसादयुक्तः आत्मा चित्तं यस्येति, रजस्तमोभ्यामकल्पितः स्वच्छः आत्मा अन्तःकरणं यस्येति वा, अवाप्तसर्वकामत्वाद् । परमाहुतकार्यकृदिति । परमपुण्ड्रं अद्भुतमाध्वर्ययुक्तकार्यं तस्य कर्तव्यैः । आध्वर्यत्वं तु कार्यस्य तादृशमन्यैः कर्तुमशक्यत्वात् । तत्र भीष्मपुत्राहारासिद्धमहिर्नपि सर्वधर्मान् श्रावितत्वात्, आध्वर्यकरणं यतस्त एव सर्वधर्मोपदेष्टारः कर्तारश्चेति । परमत्वं तु अमराहित्यपूर्वककथनात्, भगवत्सन्निधानाद्वा । **भीष्ममुक्तिप्रद इति ।** सर्वदुःखात् मोक्षं भीष्माय प्रददातीत्यर्थः । **स्वामीति ।** स्वं भक्तरूपमेव विद्यते यस्येति, अत एवोक्तं 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चायह'मिति । **भक्तमोहनिवारक इति ।** भक्तस्य युधिष्ठिरस्य यो मोहः धर्मोज्ञानजनितो बन्धुवधात् शोकस्तस्य निवारकः । भीष्मद्वारा धर्मोपदेशतः शोकदूरीकरणत्वात् ॥ १८ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्यः समः सुखहितप्रदः ।

कृतकृत्यः सर्वसाक्षी भक्तस्त्रीरतिवर्धनः ॥ १९ ॥

सर्वावस्थासु संसेव्य इति । घाल्यादिषु सर्वावस्थासु सम्यक् कापट्यादिराहित्येन सेव्यः भजनीय इत्यर्थः । अवस्था च बाल्याद्युपलक्षितः कालविशेष एव । **संभू इति ।** सर्वेष्वपि कालेषु सर्वविकाररहितत्वात् समः । मया श्रिया सह वर्तत इति वा । **सुखहितप्रद इति ।** सुखं च हितं च भक्त्यैः अर्पणं ददातीति । सुखाय यद्दितं तत्प्रददातीति वा । **कृतकृत्य इति ।** कृतं सम्पादितं भूमारहरण्यदिरूपं कृत्यं कार्यं येन । यदा । कृतं सर्वदा सिद्धमेव कार्यं यस्य, पूर्णकामत्वात् । तदुक्तं भगवता 'न मे पाप्यस्ति कर्तव्यं विष्णु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्त्यं वर्त एव हि कर्मणि' । **सर्वसाक्षीति ।** सर्वं साक्षात्स्वरूपज्ञानेनैव पश्यतीति, स्वरूपेण पश्यतीति वा, 'साक्षाद्गृह्णति संज्ञायामि'तीत्यर्थः । **भक्तस्त्रीरतिवर्धन इति ।** भक्तानां युधिष्ठिरादीनां, स्त्रीणां कुन्त्यादीनां, रतिं भक्त्युत्प्रेकं वर्धयतीति वर्धनः । भक्त्याश्च ताः स्त्रियश्च भक्तानां स्त्रिय इति वा, तदुक्तं 'न सेहिरे विमुहन्तो विरहं शांश्रवन्' इत्यादिना ॥ १९ ॥

सर्वसौभाग्यनिलयः परमाश्वर्यरूपधृक् ।

अनन्यपुरुषस्वामी द्वारकाभाग्यभाजनम् ॥ २० ॥

सर्वसौभाग्यनिलय इति । सर्वं च तत् सौभाग्यं च, सर्वस्वादुत्तमसौभाग्यं वा तस्य निलयः सहजस्यानभूत इत्यर्थः । तत्र मूले स्फुटमेव द्वारवतीं प्रतिगच्छतो भगवतः । **परमाश्वर्यरूपधृगिति ।** परमाश्वर्यरूपं यद्रूपं अमृतोपमं तद्धारयतीति तथा, तदुक्तं 'सिन्धुतापव्यजनैरुपकृतं' इत्यादिना । **अनन्यपुरुषस्वामीति ।** नास्तस्यः प्रपन्नित्यन्यदपि किञ्चित्कर्तुं वा येषां पुरुषाणां द्वारकौकसां ते अनन्यपुरुषास्तेषां स्वामी प्रभुरित्यर्थः । पुरुषैत्युपलक्षणं, प्राणिमात्रस्य स्वामीति ज्ञेयम् । **द्वारकाभाग्यभाजनमिति ।** द्वारकाया यद्भाग्यं सर्वसम्पत्तिस्तस्य भाजनं कारणं तद्भजन इति वा, तस्य स्थानमिति वा, स्वभोगाभ्येव तन्निर्माणत्वात् ॥ २० ॥

बीजसंस्कारकर्ता च परीक्षिञ्जानपोषकः ।

सर्वत्रपूर्णगुणकः सर्वभूषणभूषितः ॥ २१ ॥

बीजसंस्कारकर्ता चेति । बीजस्य परीक्षिहेहस्य संस्कारः कर्मोपाजितपुत्रदेहनिवृत्त्या भगवद्भजनयोग्यदेहसम्पत्तिस्तस्य कर्तव्यैः । **परीक्षिञ्जानपोषक इति ।** मातृकुक्षिस्थस्य यच्चाननमासीत्तस्य तदेव पुष्पातीति तथा, यथान्यस्य कुक्षिनिर्गतस्य गर्भदशापन्नं ज्ञानं तिरोभवति तथा तस्य नेति भावः । **सर्वत्रपूर्णगुणक इति ।** सर्वत्रान्तर्बहिर्षि पूर्णं अध्वया गुणा ऐश्वर्यादयो यस्य स तथा, स्वायं कः । अत एवोक्तं 'मातृर्भग्यतो वीरः स तदा भृशुन्दने'त्यादिना । **सर्वभूषणभूषित इति ।** सर्वाणि च तानि भूषणानि च सुकुटकुण्डलादीनि तैर्भूषितो मण्डित इत्यर्थः । तदुक्तं 'अद्भुष्टमात्रममलं स्फुरत्सुटमौलिन'मित्यादिना ॥ २१ ॥

सर्वलक्षणदाता च धृतराष्ट्रविमुक्तिदः ।

सन्मार्गरक्षको नित्यं विदुरप्रीतिपूरकः ॥ २२ ॥

सर्वलक्षणदाता चेति । सर्वेषामपिश्वाकुप्रभृतीनां प्रत्येकं प्रतिद्वानि याणि लक्षणाणि प्रजापालनमन्त्रहृत्पत्वादीनि तेषां समुदितानामेकत्र परीक्षिति दातेत्यर्थः । धृतराष्ट्रविमुक्तिद इति । विदुरवचनैर्विशेषतो वैराग्योत्पादनद्वारा व्यासोपदेशतो वा धृतराष्ट्राय मुक्तिं ददाति दत्तवानित्यर्थः । **सन्मार्गरक्षको नित्यमिति ।** अयमेव सतां मार्गो रीतिः, यद्गृहत्यामपूर्वकं भगवत्प्राप्तिसाधनं कार्यं तादृशस्य कार्यस्य रक्षकः पालकः । अत एव धृतराष्ट्रस्य शृद्धाश्रियापणमिति, नित्यं वैमिषिकक्रियाविशेषणत्वात्प्रसूयकम् । ऐक्यवचं च यथा न विरुद्धं तथा प्रागेवोक्तम् । **विदुरप्रीतिपूरक इति ।** विदुरस्य प्रीतिर्भक्तिस्तस्याः पूर्तिकर्तव्यैः । विदुरस्य प्रीतिपूरणं कं सुखं यस्येति वा ॥ २२ ॥

लीलाव्यामोहकर्ता च कालधर्मप्रवर्तकः ।

पाण्डवानां मोक्षदाता परीक्षिद्भाग्यवर्धनः ॥ २३ ॥

लीलाव्यामोहकर्ता चेति । लीलात्रासुरमोहनाय मानुषानुकरणं, तथैव विशेषतः आसमन्तान्मोहक इत्यर्थः । यद्वा । लीला चेत्, त्रासु यो विः कालः 'योऽयं कालस्तस्य तेऽप्यकम्बो' इत्युक्तत्वात् तन्नेयासमन्तान्मोहकंतेति । कालधर्मप्रवर्तक इति । कालस्य रौद्रस्य धर्माश्लिषिषोत्सातास्त्रेषां प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । उक्तं च 'व्यतीताः कतिचिन्नासास्तदा पाण्डुसुतो नृप, ददशे घोररूपाणि निमित्तानि कुरुद्रुहः । कालस्य च गतिं रौद्रा' मित्यादिना । पाण्डवानां मोक्षदातेति । अर्जुनायमानन्तरं यथा तेषां मोक्षस्तत्सर्वं मूले स्फुटमेव । परीक्षिद्भाग्यवर्धन इति । परीक्षिद्भ्रमकाले ब्राह्मणैर्यानुष्मानि राज्योपयोगीनि तानि सर्वान्यपि राज्यसमये वधयेतीति । तदुक्तं 'ततः परीक्षिद्भ्रिवर्षशिक्षये'त्यादिना । परित ईक्षते सर्वं जानातीति परीक्षित्, ईक्षरौपादिक इत्यल्यः ॥ २३ ॥

कलिनियग्रहकर्ता च धर्मादीनां च पोषकः ।

सत्सङ्गज्ञानहेतुश्च श्रीभागवतकारणम् ॥ २४ ॥

कलिनियग्रहकर्ता चेति । कलेर्नियग्रहः स्वयोः स्थापनं तस्य कर्तृत्वर्थः । उक्तं च 'निजग्राहोऽसौ वीरः कलि'मित्यादिना । धर्मादीनां च पोषक इति । धर्मस्य वृष्टरूपस्य चतुष्पादत्वसम्पादनेन पोषकः पुष्टिकर्तृत्वर्थः । आदिपदेन ब्राह्मणपृथ्वीदीनानाधानां च पोषक इत्यर्थः । तत्सर्वं मूले स्पष्टम् । सत्सङ्गज्ञानहेतुश्चेति । सतां भक्तानां दर्शनस्पर्शलापादिभिः सङ्गः, तस्माद्यज्ज्ञानं तत्र हेतुः कारणं तादृशसामग्रीसम्पादकत्वात् । सत्सङ्गो ज्ञानहेतुर्यस्येति वा, उक्तं च 'तुल्याम लवेनापी'त्यादिना । श्रीभार्गवतकारणमिति । शिष्योपेतं भागवतं श्रीभागवतं, तस्य कारणं तत्रवृत्तिकारणमित्यर्थः, ब्राह्मणशास्त्राज्ज्ञान श्रीभागवतप्रवर्तकत्वादिति ॥ २४ ॥

प्राकृतादृष्टमार्गश्च,

प्राकृतादृष्टमार्गश्चेति । अद्यत् कर्म तदधीनो मार्गो जायस्य म्रियस्वेत्येवंरूपः स प्राकृतो यस्मादिति । यद्वा । प्रकृतिकार्यं प्राकृतं देहादि, अद्यत् प्रारब्धं, ते उभे अपि भावयेयति दूरीकरोतीति वा ।

इति प्रथमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वितीयस्कन्धनामानि प्रारभ्यते ॥

श्रोतव्यः सकलागमैः ।

कीर्तितव्यः शुद्धभावेः स्वर्तव्यश्चात्मवित्तमैः ॥ २५ ॥

श्रोतव्यः सकलागमैरिति । सकलैः सर्वैःप्यागमैः सिद्धान्तैः सकलागमवर्तिमिषां श्रोतव्यः श्रोतव्यत्वेनाभिमतः । स च श्रीकृष्ण एव, अत एवोक्तं भगवता 'वेदैश्च सर्वैर्हमेव वेद्य' इति । 'सर्वे वेदा यत्प्रदमामनन्ती'त्यादिश्रुतिरपि । प्रथमस्कन्धान्ते 'यन्श्रोतव्यमथो जाय'मिति राज्ञा श्रुः शुको यत्सिद्धान्तितवान् 'तस्माद्भारत सर्वोत्सा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्वर्तव्यश्चेच्छताऽभयमिति । तदर्थकानि श्रौष्येयानि नामानि ज्ञेयानि । कीर्तितव्यः शुद्धभावेरिति । शुद्धः कामक्रोधादिरहितो भावः अन्तःकरणवृत्तियेषां ते तादृशाः, तैः कीर्तितव्यः कीर्तनयोग्यः । अत एवोक्तं भगवता 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिप्रत्ययम् । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढदत्ता' इति । स्वर्तव्यश्चात्मवित्तमैरिति । आत्मानं भगवन्तं विदन्तीत्यात्मवित्तं, अतिशयितास्त्रे आत्मवित्तमा, तैः स्वर्तव्यः स्मरणयोग्यः, अतिशयस्तु तेषु महदनुग्रह एव ॥ २५ ॥

अनेकमार्गकर्ता च नानाविधगतिप्रदः ।

पुरुषः सकलाधारः सत्त्वैकनिलयात्मन्म् ॥ २६ ॥

अनेकमार्गकर्ता चेति । अनेकेषां मार्गाणां कर्ता प्रवर्तक इत्यर्थः । ते च मार्गा योगादयः । यद्वा । अनेकस्य स्वस्य यो मार्गः 'एको नैकः सव्यः कः किमिति नामयाज्वात् । नानाविधगतिप्रद इति । नानाविधाः प्रकारा येषु साधनेषु तैर्गतिर्ज्ञानं स्वर्गादिकं प्रकृष्येण ददातीति तथा । नानाविधा गतिर्वा साधनानानात्वं प्रत्येकं कीर्तनस्मरणदिना ज्ञेयम् । पुरुष इति । परं ब्रह्म पुरं शरीरं वा तस्मिन् श्वेते इति पुरुषः, तद्वक्तं महाभास्त्रे 'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावेः समन्वितम् । व्याप्य श्वेते महात्मा यत् तस्मात्पुरुष उच्यते' इति । यद्वा । असेत्स्यैसाक्षरयोगादासीत्सुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पाद्य पुरुष इति, 'पूर्वमेवाहमिन्द्रासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्व'मिति श्रुतेः । पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सर्वेषु सीदतीति वा, पुरुषि सनोति ददातीति वा, पुरुषि भवनात्यन्तकालस्य तंतं करोतीति वा, पूर्णत्वाद्वा, पुराणत्वाद्वा, सदान्नाद्वा पुरुषः । 'पूरणात्सदानाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मत' इति वचनात् । प्रकृते तु वैराज उच्यते 'वैराजो वै पुरुष' इति श्रुतेः । सकलाधार इति । सकलस्य ब्रह्माण्डदेहासाधारः आश्रयोऽवष्टम्भको वा, सर्वोश्रयत्वं भगवत्वौक्तं 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशिन स्थितो जग'दित्यादिना । श्रुतिश्च 'व्यस्तन्ना रोदसी विण्येनेते दाषर्यं दृषिर्वीमभितो मयूखे'रित्यादिना । सत्त्वैकनिल-

यात्मभृति । सत्त्वसैवैकस्य निलय आश्रयभूत आत्मा चिच्च यस्य, तत्र भवति आविर्भ-
वतीति तथा, तादृशैर्भोव्यत इति वा, तादृशान्भावयतीति वा, सत्त्वकनिलयेन स्वरूपेण
भवतीति वा ॥ २६ ॥

सर्वध्वेयो योगंगम्यो भक्त्या ग्राह्यः सुरप्रियः ।

जन्मादिसार्थककृतिर्लीलाकर्ता पतिः सताम् ॥ २७ ॥

सर्वध्वेय इति । सर्वैकैर्ध्वेयो ध्यातुं योग्यः, सर्वत्र ध्वेय इति वा, अत एवोक्तं भग-
वता 'यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यतीत्यादिना सर्वत्वेन ध्वेय इति वा, उक्तं
च 'तस्मात्सर्वोत्पन्ना राज'त्रिल्यादिना । **योगंगम्य** इति । योगो भक्तियोगस्यैव गम्यो
ज्ञातव्यः, प्राप्तव्यो वा, तदुक्तं भगवता 'भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्त्वे-
त्यादिना । **भक्त्याग्राह्य** इति । भक्त्या हेतुभूतया ग्राह्यं उपादेयं यसेति, तदुक्तं भगवता
'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मन'
इति । ब्रह्म । भक्त्या आसमन्ताद् ग्राह्यं स्वरूपं यसेति । **सुरप्रिय** इति । सुरा देवा
जीवास्तेषां प्रियः, तान् ग्रीणाति, तैः प्रीयत इति वा, ते प्रिया यसेति वा । **जन्मादि-**
सार्थककृतिरिति । जन्म आदिर्येषामासुरादीनां तेषां सार्थकत्वाय सफलत्वाय कृतिर्ली-
लाकारणं यसेति । न भगवद्दीलाश्रयणं विना आसुरादीनि सम्योजकानि भवन्ति । अत
एवोक्तं 'तज्जन्म तानि कर्माणी'त्यादि । यद्वा । जन्मादिसार्थकेषु कृतिर्लीला यसेति, उक्तं
च 'आतुर्हति वै पुंसा'मित्यादिना । **लीलाकर्ता** । लीलेऽर्थात् । लीलेऽर्थात् । लीला माया
तस्या इत्थं प्रेरणं तत्कर्मैर्लभ्यः, यथा आसमन्तात् कर्मैर्लभ्यः, यथा आदिकर्मैति यावत् । तदुक्तं
'भूय एव विवत्सामि भगवान्नात्ममयाय'त्यादिना । **पतिः** सैतामिति । सतां सल्लुखणाणां
भक्तानां वा पतिः पालक इत्यर्थः । उक्तं च 'श्रियः पतिर्विज्ञपतिरित्यादिना ॥ २७ ॥

आदिकर्ता तत्त्वकर्ता सर्वकर्ता विशारदः ।

नानावतारकर्ता च ब्रह्माविर्भावकारणम् ॥ २८ ॥

आदिकर्तेति । आदिश्रवणो कर्ता चेति, आदेयकारस्य कालस्य वा कर्तेति । 'तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः समुत्त' इति श्रुतेः । आदेयब्रह्मणो वा । तदुक्तं 'स एष भगवांस्त्रि-
स्त्रिभि'रित्यादिना । **तत्त्वकर्तेति** । तत्त्वानां प्रकृत्यादिचतुर्विधेतेः कर्तेति । तानि च तत्त्वानि
सांख्यशास्त्रे प्रणीतानि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिर्न पुरुष' इति । उक्तं च 'कालाद्गुणव्यतिकरा'दित्यादिना ।
सर्वकर्तेति । सर्वस्य व्यसप्तसप्तस्य कर्ता कारकः, सर्वैः कुलादिभिः कर्ता यस्मात्, सर्वरूप-
कर्तेति वा । **विशारद** इति । विशिष्टा शारदा वाणी यसेति, वा निगतस्तिरस्कृतः शारदः
शरत्कन्दो यस्मात्, येन वा, निपुण इति । **नानावतारकर्ता** चेति । नाना बहुविधा

ये अवतारा वराहादयः तेषां कर्ता कारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'योषोतः क्षितितलोद्भवा-
ये'त्यादिना । **ब्रह्माविर्भावकारणमिति** । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य आविर्भाव उत्पत्तिस्तत्र-
कारणम्, 'हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे' इति श्रुतेः । ब्रह्मायौ य आविर्भाव इति वा, तदुक्तं
'ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकप्रतात' इत्यादिना ॥ २८ ॥

दशलीलाविनोदी च नानासृष्टिप्रवर्तकः ।

अनेककल्पकर्ता च सर्वदोषविवर्जितः ॥ २९ ॥

दशलीलाविनोदी चेति । दशसंख्याका लीलाः सर्गादप्यस्ताभिर्विनोदः क्रीडा
यस्य, ताभिरेव वेः कालस्य नोदः प्रेरणं यसेति वा, तदुक्तं 'अत्र सर्गो विस्मयेश्चे'त्यादिना ।
नानासृष्टिप्रवर्तक इति । नानाविधाः सृष्टिः देवपितृमनुष्यादिरूपाः प्रवर्तयतीति तथा ।
तदुक्तं 'पुरुषोऽब्दं विनिर्मिथे'त्यादिना । **अनेककल्पकर्ता** चेति । अनेके ये कल्पा
ब्राह्मणाभादयस्तेषां कर्ता प्रवृत्तिकर्मैर्लभ्यः । तदुक्तं 'अयं तु ब्रह्मणः कल्प' इत्यादिना ।
सर्वदोषविवर्जित इति । सर्वे दोषा येभ्यो बन्धुभ्यो दुःखहेतुभ्योत्पत्तिवैषेणो वर्जितः,
विदुः तथा कर्णात् । तदुक्तं च 'अचार तीर्थानि शुचं लक्वले'त्यादिना ॥ २९ ॥

इति द्वितीयस्कन्धनामानि ।

॥ अथ तृतीयस्कन्धनामानि ॥

वैराग्यहेतुस्तीर्थात्मा सर्वतीर्थफलप्रदः ।

तीर्थशुद्धैकनिलयः स्वमार्गपरिपोषकः ॥ ३० ॥

वैराग्यहेतुरिति । विदुरस्य दुर्गोपनादिवचनतो वैराग्योत्पादक इत्यर्थः । तदुक्तं
च 'क एनमत्रोपजुहाव' इत्यादिना । **तीर्थोत्तमेति** । तीर्थस्वरूप इत्यर्थः । तीर्थस्यासा
अधिष्ठेयो वा । **सर्वतीर्थफलप्रद** इति । सर्वेषां तीर्थानां फलं भगवद्दर्शनरूपं, तत्प्रददा-
तीति तथा । तदुक्तं 'कालेन तावधुमुनात्पुले'त्यादिना । **तीर्थशुद्धैकनिलय** इति ।
तीर्थशुद्धो विदुरः स एवैको निलयोऽधिष्ठानं यसेति । **स्वमार्गपरिपोषक** इति ।
स्वस्य यो मार्गो भक्तिमार्गः, स्वानां भक्तानां वा मार्गः सन्नतिरूपः तस्य परितः पोषकः
सम्पादक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तीर्थकीर्तिर्भक्तगम्यो भक्तानुशयकार्यकृत् ।

भक्ततुल्यः सर्वतुल्यः स्नेहासत्त्वप्रवर्तकः ॥ ३१ ॥

तीर्थकीर्तिरिति । तीर्थस्य पदवाश्रमस्य कीर्तिर्विस्तारित, तीर्थे कीर्तिर्विसेति वा,
तीर्थानि कीर्तिरूपानि यसेति वा । उक्तं च 'अहं श्रोक्तो भगवते'त्यादिना । **भक्तगम्य**
इति । भक्तेरुद्वादिभिः गम्यते प्राप्यत इति वा, भक्तानां गम्यो गमनयोग्यो देवो भद-

यार्थमरूपो यस्मेति वा । **भक्तानुशयकार्यकृदिति** । भक्तानामनुशयो निरोधस्तदर्थं कार्यकृतं लीलाकर्तृत्वर्थः । **भक्ततुल्य** इति । भक्तास्तुल्याः सद्ग्या यस्मेति, तदुक्तं 'नोद्धतोऽप्यपि मन्थुन' इत्यादिना । यद्वा । भक्तास्तुल्याः सर्वत्र समा यस्मेति । तथा च विष्णुपुराणे 'न चलति निववर्णधर्मतो यः सममतिरामुहृद्दिभक्षयक्ष' इति । सर्वत्रुल्य इति । सर्वेषु तुल्याः सममतिरित्यर्थः, 'समोह सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योक्ति न प्रिय' इति भगवद्बचनत् । यद्वा । सर्वे तुल्यास्तोलीन्याः स्वस्वानुरूपफलदानार्थं यस्मेति । **खेच्छंसा-सर्वप्रवर्तक** इति । स्वानां भक्तानां, स्वस्य वा इच्छया, सर्वस्य भक्तिदानादेः प्रवर्तकः, अर्थेहया सर्वान् प्रवर्तयतीति वा ॥ ३१ ॥

गुणानीतोऽनवद्यात्मा सर्गलीलाप्रवर्तकः ।

साक्षात्सर्वजगत्कर्ता महदादिप्रवर्तकः ॥ ३२ ॥

गुणानीत इति । गुणान् सत्त्वादीनतिक्रम्य इतः गतः, गुणाः अतीता येनेति वा, गुणानतिक्रम्य इतं ज्ञानं यस्मेति वा । **अनवद्यात्मेति** । अनवद्यः अगर्ह्यः आत्मा अवतारो यस्य, अनवधानामालेपितं वा, अनवद्ये आत्मा चिच्चं यस्मेति । 'करोति कर्माणि कृतावतार' इत्यादिना । **सर्गलीलाप्रवर्तक** इति । सर्गः सृष्टिस्तद्रूपलीलायाः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । 'भगवानेक आसेदमग्र' इत्यादिना । **साक्षात्सर्वजगत्कर्तेति** । साक्षादन्यस्वरूप-निरोधस्वरूपेणैव सर्वस्य श्वावस्य जङ्गमस्य जगतः कर्तृत्वर्थः । भगवतः साक्षात्कर्तृत्व-कारणमिति तृतीयरूपत्वादेव । तथा च श्रुतयः 'पुरुरूपेदेव सर्वम्, स वै सर्वमिदं जगत्, पादोत्सेदाऽभवत्सुन' रित्यादयः । गीतायामपि 'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषध' मित्यादिना भगवद्रूपत्वमुक्तं 'जन्माद्यस्य यतोऽज्ज्यादितरत्वे'त्याद्ययूहनीयम् । **महदादिप्रवर्तक** इति । महत् महत्त्वं तदादि विेषामहद्व्यापारदीनां तदप्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'ततोऽभवन्महात्सव'मित्यादिना ॥ ३२ ॥

मायाप्रवर्तकः साक्षी मायारतिविवर्धनः ।

आकाशात्मा चतुर्भूतिश्चतुर्धा भूतमाद्यनः ॥ ३३ ॥

मायाप्रवर्तक इति । मायायाश्चिगुणालिङ्कायाः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । प्रवर्तनं प्रेरणं 'मायायक्षणे प्रकृतिः स्यते सचराचर'मिति भगवद्बचनत् । **साक्षीरिति** । साक्षादव्यवधानेन पश्यतीत्यर्थः । 'साक्षात्प्रति संज्ञाया'मित्युक्त्याय । उक्तं च 'कालमायायथो-गेन भगवद्दीक्षितं नम' इत्यादिना । **मायारतिविवर्धन** इति । गुंसां मायया गृहपुत्रादिषु रतिमासक्तिं विशेषेण वर्धयतीति, मायया अरतिं स्वस्तिप्राप्त्यसक्त्यभावं वर्धयतीति, मायारति-विशेषेण वर्धयति छिनत्तीति वा । तदुक्तं 'यत्सामुवन्धे सती'सादिना । **आकाशात्मेति** । आकाश आत्मा देहो यस्य, 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति' श्रुतेः । यद्वा । आसमन्तात् काशे

खेन तेजसा दीप्तो भवतीति, तादृशं स्वरूपं यस्मेति तथा । तदुक्तं 'स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञाति'मित्यादिना । **चतुर्भूतिरिति** । चतुरो भूतयो वायुदेवादयो यस्य, ब्रह्मक्षत्र-विदशरूपा भूतयो यस्मादिति वा । तदुक्तं 'मुखतो वीरते ब्रह्मे'त्यादिना । **चतुर्भूति** । चतुःप्रकारं चतुर्धा, चतुर्धा वर्णानां या मित्रा वृत्तयस्तत्प्रप इत्यर्थः, तत्रं मूले स्पष्टम् । यः चतुरः पुरुषार्थान् धरति इति वा । **भूतमाद्यन** इति । भूतानि भावयति जनयतीति, वर्धयतीति वा, भूतैर्भाव्यते चिन्त्यते इति वा ॥ ३३ ॥

रजःप्रवर्तको ब्रह्मा मरीच्यादिपितामहः ।

वेदकर्ता यज्ञकर्ता सर्वकर्ताऽभिनात्मकः ॥ ३४ ॥

रजःप्रवर्तक इति । रजसो रञ्जनात्मकस्य गुणस्य प्रवर्तकः व्यतिकारकः प्रेरक इति यावत् । तदुक्तं 'तथायैस्त्वामभिनविषष्टे'रित्यादिना । **ब्रह्मेति** । बृंहणत्वाद् ब्रह्मा स्वयंभूस्तद्रूप इत्यर्थः । ब्रह्मेति गुंस्वकं वा, तदुक्तं 'तलोकपथं स उ एष विष्णु'रित्यादिना । **मरीच्यादिपितामह** इति । मरीचिरादियेषां मरीच्यादीनां, तेषां पितामहः पितुः पितृत्वर्थः । ब्रह्मणः पितृत्वे स्वस्य पितामहत्वं युक्तमेव । 'पितृव्यात्तुल्यमाह पितामह' इति निपातनात्साधुत्वम् । यद्वा । मरीच्यादीन् पितामहयति तत्सत्त्वज्ञानं करोतीति वा, तेष्वपि स्रष्टृत्व-सम्पादनादिति । **वेदकर्तेति** । वेदानां कर्तेति, कृद्योगलक्षणपृष्टीसमासः । वेदकर्तृत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं 'तस्मात्प्रज्ञासर्वधेतु ऋचः सामानि जज्ञि' इत्यादौ । यद्वा । वेदेभ्यो हेतुभूतेभ्यः कर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विषां चैव मदाश्रया'मित्यादिना । **यज्ञकर्तेति** । यज्ञानामभिहोत्रादीनां कर्ता स्रष्टृत्वर्थः । तथा च श्रुतिः 'प्रजापतिर्ज्ञानरजतत्राधिहोत्रं चाधिष्टोमं च षोडशोसौ चोक्त्यामावासां चातिरात्रं' वेत्सादि । यद्वा । यज्ञात् निमित्त-भूतात् कर्तेति । 'यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा अद्यजते'तित्युक्तेः । **सर्वकर्तेति** । सर्ववेदमयः कर्ता सर्वकर्तेति मध्यमपदलोपी समासः । तदुक्तं 'सर्ववेदमयेनेदमालने'त्यादिना । **अभि-नात्मेति** । अभिता असंख्यता आत्मानः अवतारभेदा यस्मेति, अमितः अपरिच्छिन्न इति वा, तदुक्तं 'एकं व्यंशोर्दुस्त्रे'त्यादिना ॥ ३४ ॥

अनेकसृष्टिकर्ता च द्वादशासृष्टिकारकः ।

यज्ञाज्ञो यज्ञवाहरो भूधरो भूमिपालकः ॥ ३५ ॥

अनेकैःसृष्टिकर्ता चेति । अनेकैरुपैर्मिश्रितामिश्रितैः सृष्टिकर्तृत्वर्थः । **द्वादशा-सृष्टिकारक** इति । दशप्रकारं यथा सात्त्विका सृष्टिकर्तृत्वर्थः । 'आद्यस्तु महतः सर्ग' इत्या-न्य 'दसैते विदुराख्याता' इत्यनेन मूले स्पष्टम् । **यज्ञाज्ञ** इति । यज्ञा अह्नायवयवा यस्मेति, यज्ञाज्ञो वराहः । तदुक्तं हरिश्चिंशे 'वेदपादो भूयदं क्रतुहस्तश्रितिसुखः । अधिजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः । आञ्जनासः सुवातुष्टः सापचोपखनो महान् । धर्मसत्यमयः श्रीमान् कर्मनिष्कमसक्तियः । प्रायश्चित्त-

नवो घोरः पशुर्जातुर्महायुजः । उद्गात्रान्तो होमलिङ्गः फलधीमहौषधिः । बाष्पात्रारत्ना
मघस्विमिक्कृतः सोमसोपितः । वेदीरुक्मनो हविर्गन्धो ह्यक्कन्यातिविगवान् ॥ ग्राम्वंशकायो
द्युतिमान् नानादीक्षारिचितः । दक्षिणहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ उपाकर्मोष्ठ-
रुचकः प्रवर्णोवर्तनूषणः । नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः । छायापत्नीसह्रायो वै
मेरुशङ्खमिनोच्छ्रितः ॥ मूलेऽपि 'स्रक्कुण्ड आती' दिलादिना स्पष्टम् ॥ **पञ्जवाराह** इति ।
पूर्वोक्तयज्ञरूपो वाराहो ब्राह्मसम्बन्धी अवतारो यज्ञवाराहः, वराह एव वाराह इति
स्वार्थेऽप्य् । **भूर्धर** इति । भूते श्रुती दंष्ट्रप्रण धारयति धरतीति वा, तदुक्तं 'दंष्ट्राप्रकोट्या
भारवंस्त्वया धृते'त्यादिना ॥ **भूमिर्पालक** इति । भूमेः पालको रक्षकः । हिरण्यादादा-
नीय पूर्ववत्स्वापनमेव भूमेः पालनं 'संस्वापयैनां जगता'मित्यादिना ॥ ३५ ॥

सेतुर्विधरणो जैत्रो हिरण्याक्षान्तकः सुरः ।

दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तकः ॥ ३६ ॥

सेतुरिति । सिनोति वनाति सर्वान् स्वस्वधर्मोच्चिति सेतुः, मयोदारूप इति वा,
संघतिरणहेतुत्वात् सेतुरिति । सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्मोदयेति श्रुतेः । विचरंण
इति । विशिष्टं धरणं धारणं दंष्ट्रप्रणे यसेति । वेः कालसेति वा, वेः पश्चिराजस्य धरणं
धृतिर्विस्मादिति वा । जैत्रे इति । जयनशीलो जैत्रः जैत्र एव जैत्रः स्वार्थेऽप्युत्पत्येव ।
हिरण्याक्षान्तक इति । हिरण्याक्षस्य दैत्यस्वान्तको नाशकः । सुरैः इति । सुशोभनं
एति ददातीति सुरः, दैत्यवधेन सर्वेभ्यो मङ्गलप्रदत्वात् । **दितिकश्यपकामैकहेतुसृ-
ष्टिप्रवर्तक** इति । दितिक्ष कश्यपश्चेति, असुरपक्षस्य स्त्रीप्रधानत्वात् पूर्वप्रयोगार्हत्वं
दितेः, योग्यैः काम इच्छा, सा चापान्तकश्चेति दितिकश्यपकामैक एव हेतुयैसां सृष्टौ सा
तथा, तस्याः प्रवर्तक इत्यर्थः । तदुक्तं 'दितिदीक्षापणी क्षत्'रित्यादिना ॥ ३६ ॥

देवाभयप्रदाता च वैकुण्ठधिपतिर्महान् ।

सर्वगर्भप्रहारी च सनकायखिलाथेदः ॥ ३७ ॥

देवोभयप्रदाता चेति । देवेभ्य इन्द्रादित्यः भयमं भयाभावं प्रकषेण दत्तवानि-
त्यर्थः । तदुक्तं 'तम एतद्दिभो वेत्ये'त्यादिना । यदा । देवाद् रुद्रादभयं दितिगर्भार्थमिति
तदपि मूले स्पष्टम् । वैकुण्ठधिपतिरिति । वैकुण्ठस्य लोकस्य विज्ञानधनसाधिपतिः
स्वामी । तदुक्तं 'त एकदा भगवतो वैकुण्ठसे'त्यादिना । महानिति । महप्रज्ञायामित्यस्य
रूपं महान् पृथ्व इत्यर्थः । वृक्षार्थस्य वा, 'महतो मदीया'पिति श्रुतेः । शब्दादिगुण-
हितत्वात्त्रितिशयसुक्ष्मत्वात्त्रियुद्धुद्धसर्वगतत्वादिप्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि वस्तु-
मशक्यमत एव महानिति शङ्कराचार्याः । **सर्वगर्भप्रहारी** चेति । सर्वेषां भक्तानां
यो गर्भोऽहङ्कारस्तस्य प्रकषेण हरणशीलः, यतः सनकादयोऽपि स्वनित्यसुकामिमानेन
भयवन्ति गन्तुं प्रवृत्ता बद्धा एव, प्रतिबन्धो मूले स्पष्टः, प्रतिबन्धेन भगवदर्शनप्रसूहा-

हङ्काराभयमायजातं तदाह । **सैनकायखिलाथेद** इति । अखिलः अमोघः अन्यनो
वा योऽर्थो भगवदर्शनरूपः तस्य सनकादिषु दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'तं स्वागतं प्रतिहृतापि-
क'मित्यादिना ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यासनकर्ता च भक्ततुल्याहवप्रदः ।

काललक्षणहेतुश्च सर्वाथेज्ञापकः परः ॥ ३८ ॥

सर्वाभ्यासनकर्ता चेति । सर्वेषां सनकादीनां जगदीनामाश्रासनस्य सान्त्व-
नस्य कर्तेति, तदुक्तं 'एतौ तौ पार्षदौ मङ्ग'मित्यादिना । **भक्ततुल्याहवप्रद** इति ।
भक्तस्य हिरण्याक्षस्य तुल्यः अतुल्यो य आहवः सङ्ग्रामस्तत्प्रद इत्यर्थः । तौवन्तुःस्वी-
करणं तदर्थमेव, न तु रामारवणयुद्धवदत्रापि । **काललक्षणहेतुश्चेति** । कालस्य दैत्य-
प्रसवकालस्य लक्षणानि तच्चापकानि चिह्नान्युत्पातरूपाणि तेषां हेतुः प्रवर्तक इत्यर्थः ।
'अहं सर्वस्य प्रभयो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति भगवद्ब्रह्मनात् सर्वप्रवर्तकत्वं भगवत्तु एवेति ।
तदुक्तं 'उत्पाता बहवस्तत्र निषेत्तु'रित्यादिना । **सर्वाथेज्ञापक** इति । सर्वे अर्था
धर्मोदयो यत्र स सर्वाथो वाराहस्तच्चापक इत्यर्थः । यदा । सर्वोपेक्षस्य स्वरूपस्य ज्ञापकः
प्रापको हिरण्याक्षायेति । तदुक्तं 'ददर्श तत्राभिजितं धराधर'मित्यादिना । **परं** इति ।
पिपतिं पूरयति भक्तयुद्धेच्छामिति परः ॥ ३८ ॥

भक्तोन्नतिकरः सर्वप्रकारसुखदायकः ।

नानायुद्धप्रहरणो ब्रह्मशापविमोचकः ॥ ३९ ॥

भक्तोन्नतिकर इति । भक्तस्य दैत्यतोन्नतिरुत्कर्षः सापोक्षयाधिकविक्रमज्ञापकं
सर्वेषु तत्कर्तव्यः । तदुक्तं 'आसन्नशौण्डीरमेतसाध्वर'मित्यादिना । **सर्वप्रकारसुखदा-
यक** इति । सर्वे प्रकारा यस्मिन् सुखे तादृशस्य दातेत्यर्थः । भक्तस्य दैत्यलेपि इन्द्राधिक-
सुखप्रदत्वात् । **नानायुद्धप्रहरण** इति । नानाविधानि युद्धानि प्रहरणान्यायुधानि यस्य,
नानायुद्धेषु प्रहरणमायुधविक्षेपो यसेति वा, नानायुद्धैः प्रहरति तादृयतीति वा । **ब्रह्म-
शापविमोचक** इति । ब्रह्मपदेन ब्राह्मण उच्यते, ब्राह्मणानां सनकादीनां यः शापः
'लोकानितो घ्नतमन्तराभावदृष्ट्ये'त्यादिनोक्तः तस्माद्दिमोचकः विशेषेण मुक्तिदातेत्यर्थः ।
वधेन जन्मत्रयमथे एकस्य न्यूनताकरणात् ॥ ३९ ॥

पुष्टिसर्गप्रणेता च गुणसृष्टिप्रवर्तकः ।

कर्दमेष्टप्रदाता च देवहृत्खिलाथेदः ॥ ४० ॥

पुष्टिसर्गप्रणेता चेति । पुष्टिः पोषणमनुग्रहस्तदर्थोपायः सर्गः सृष्टिः, तस्य प्रक-
षेण नेता प्रणयकर्ता, तत्करणसामर्थ्यदातेत्यर्थः । यदा । पुष्ट्यैव यः सर्गसत्कर्तव्यः ।
मनुकरयपादीनां सर्गे भक्ता बहवो भवित्यन्तीति पुष्टिसर्गत्वम् । यदा । मनुसृष्टौ परस्परं
प्राप्त्यामेव विवाहादिक्रपात् तन्मर्षदाविद्वद्भूमि भगवान् स्वेच्छया कारितवानित्यतः

पुष्टिसर्गत्वं युक्तम् । न हि सकलधर्मप्रवर्तकानामपि भगवदिच्छां विना तथा करणं सम्भवतीति । **गुणस्रष्ट्रिप्रवर्तक** इति । गुणमयी सृष्टिः गुणसृष्टिः तत्त्ववृत्तिकर्तृत्वैः । तदुक्तं 'जातस्रोभाद्रमवतो महानासीदित्यादिना । **कर्दमेष्ट्रिप्रवर्ताना** चेति । कर्दमस्य प्रजापतेरिष्टं विवाहादिकं तस्य प्रकर्षेण दाता सम्पादकः, प्रकर्षस्तु यथा वाञ्छितकरणदावेव । तदुक्तं 'निरित्वा तव चैत्य'मित्यादिना । **देवैर्हूत्यखिलार्थद** इति । देवहूतेर्मनुष्या अखिलानन्यूनानामेषां वा प्रियानर्थान् ददातीति तथा । तदुक्तं 'प्रियायाः प्रियमचिञ्छन्'ित्यादिना ॥ ४० ॥

शुक्लनारायणः सत्यकालधर्मप्रवर्तकः ।

ज्ञानावतारः शान्तात्मना कपिलः कालनाशकः ॥ ४१ ॥

शुक्लनारायण इति । शुक्लः शुद्धसत्त्वाम्बुको नारायणः सत्यगुणवतीर्णः सोऽत्र हृदमाहात्म्यार्थयुच्यते, 'निमज्ज्यासिन्हद' इत्यादिना । सत्यकालधर्मप्रवर्तक इति । सत्यो यथायैः कालस्य कालसम्बन्धी यो धर्मः क्रीडोपयोगी यौवनादिसत्त्ववृत्तिकर्तृत्वैः । तदुक्तं 'सा तद्रतुः समादाये'त्यादिना । **ज्ञानावतार** इति । अवतरणमवतारः आविर्भावः, अवतारयतीति वा, स चासी ज्ञानरूपः शुक्लनारायणस्तरूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'स त्वयाराधितः शुक्ल' इत्यादिना । **ज्ञानात्मरमेति** । शान्तः कामकोषादिरहितः आत्मा स्वरूपं यसेति, ज्ञानावतारस्य शान्तत्वं युक्तमेवेति । यद्वा । शान्तानामासेति वा । कपिले इति । कपिलवर्णत्वात् कपिलः, यद्वा, कं जलं पिबन्तीति कपोरो रमयः, तान् लाति आदत्ते सूर्यरूपेणेति वा, 'सूर्यो मरीचिमादत्ते सर्वस्वादुसुवनाद'तिथ्युक्तेः । कपीन् श्रेष्ठान् लाति अतु-रुह्यतीति वा, तदुक्तं महाभारते 'कपिवैराहः श्रेष्ठश्च धर्मस्य वृष उच्छेदे । तस्माद्दुर्वाकर्णं प्राह कश्यपो मं प्रजापतिरिति । **कालनाशक** इति । कालश्चातो नाशकश्चेति, कालस्य मृत्योर्वा, कालरूपं तु 'स चावतीर्णं त्रियुग'मित्यादिना स्पष्टम् । तत्त्वोपदेशतः सर्वसंशयाज्ञास्यतीति नाशकत्वम् ॥ ४१ ॥

त्रियुगाधिपतिः सांख्यशास्त्रकर्ता विशारदः ।

सर्गदूषणहारी च पुष्टिमोक्षप्रवर्तकः ॥ ४२ ॥

त्रियुगाधिपतिरिति । गुणपदेन गुणाधारभूतः काल उपलभ्यते, तेन त्रयो गुणाः सन्ति यत्रेति त्रियुगः कालस्यसाधिपतिः नियन्ता, आधिदेविकरूप इति वा, अत एव कालात्मना स्तुतिः । 'परं प्रधानं पुरुषं महान्तं काल'मित्यादिना । **सांख्यशास्त्रकर्तेति** । सांख्यमात्मानात्मविवेकस्तदेव शासनाच्छास्त्रं तस्य कर्तृत्वैः । तदुक्तं 'भावं चाध्यात्मिकीं विधा'मित्यादिना । **विशारद** इति । शास्त्रं विशारदो नियुग इत्यर्थः । यद्वा । विशारणं विशारः हृदयग्रन्थिद्रीकरणेनान्तःकरणविकाशस्तेन संसारं धति, अत एव वक्ष्यतेषि 'भिष्यते हृदयग्रन्थि'रित्यादिना । तं ददातीति वा विशारद इति च ।

सर्गदूषणहारीति । सर्गः सृष्टिसत्कृतं यदृष्यं तत्र दूषणं वा तस्य हरणशील इत्यर्थः । अत्र दूषणमधर्मोदिवेष एव कर्दमस्य स्रष्टे स्वयमवतीर्थं स्रष्टेर्दूषणत्वमेव कृतवात्र तु दूषणत्वमपि । **पुष्टिमोक्षप्रवर्तक** इति । पुष्टिमार्गीयो मोक्षः पुष्टिमोक्षः, पुष्टिमार्गीयाणामिति वा, तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । कर्दमस्य तथाविधमोक्षप्रदत्वात् । तदुक्तं 'व्रतं स आस्थित' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

लौकिकानन्ददाता च ब्रह्मानन्दप्रवर्तकः ।

भक्तिसिद्धान्तवक्ता च सगुणज्ञानदीपकः ॥ ४३ ॥

लौकिकानन्ददाता चेति । लौकिकः लोकानुसारी यः आनन्दः भगवत्पि कपिले पुत्रस्नेहपूर्वकप्रशार्दिजनितः, देवहूतो तादृगस्य दातेत्यर्थः, तदुक्तं 'तमासीनमकर्मणमि'त्यादिना । यद्वा । लौकिकानां संसारिणां जीवानामेच्छाश्रमप्रकटनेनानन्दत्वम् । **ब्रह्मानन्दप्रवर्तक** इति । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुत्यादौ प्रसिद्धः य आनन्दः सोऽक्षरब्रह्मानन्दस्तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः । **भक्तिसिद्धान्तवक्ता** चेति । भक्तिं भजनमेव सिद्धान्तत्वेन वक्तीति तथा । तदुक्तं 'विद्युज्य सर्वतश्चान्या'मित्यादिना । **सगुणज्ञानदीपक** इति । गुणसहितं सगुणं प्रपञ्चजातं तस्य ज्ञानस्य दीपकः प्रकाशक इत्यर्थः । सगुणस्य ज्ञानदीपक इति वा, तदुक्तं 'अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वाना'मित्यादिना ॥ ४३ ॥

आत्मप्रदः पूर्णकामो योगात्मा योगभाषितः ।

जोषवस्तुक्तिप्रदः श्रीमानन्यभक्तिप्रवर्तकः ॥ ४४ ॥

आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वस्वरूपं शास्त्रप्रकाशनेन प्रकर्षेण ददाति प्रकाशयतीति वा, तथा । **पूर्णकाम** इति । पूर्णाः सम्पन्नाः कामाः सङ्ख्याः यसेति, पूर्णनिर्षेधैः काम्यत इति वा, पूर्णकामा यसेति वा, यस्मादिति वा । **योगीनाम्मेति** । योगे समाधौ आत्मा ध्येयस्वरूपं यसेति । **योगीभाषित** इति । योगेनाशब्देन भाष्यते चिन्त्यते इति, योगो भाषितो येनेति वा । **जीववस्तुक्तिप्रद** इति । जीवत्वेव पूर्वकर्मोपाहितशरीरे विद्यमान एव कामादियो जीवितं प्रददातीति तद्वा । तदुक्तं 'एवं विदिततत्त्वस्य' इत्यादिना । **श्रीमानिति** । श्रीः शोभा विद्यतेऽस्मिन्निति, तदुक्तं 'प्रसन्नवदगन्धोषं पद्मगर्भास्त्रेक्षण'मित्यादिना । **अन्यभक्तिप्रवर्तक** इति । अन्यन्महदादिकं भक्तिश्च तयोः प्रवर्तकः । यद्वा । अन्येभ्यः पुरुषार्थयन्तुत्वोऽन्यधिकत्वेन भक्तेरेव प्रवर्तक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सालोक्ययाष्टिर्सामोष्ये'त्यादिना ॥ ४४ ॥

कालसामर्थ्यदाता च कालदोषनिवारकः ।

गर्भोत्पन्नज्ञानदाता कर्ममार्गानियामकः ॥ ४५ ॥

कालसामर्थ्यदाता चेति । कालसाधियज्ञात्मकस्य सामर्थ्यं ददातीति तथा, तदुक्तं 'स त्रिष्वानाल्योऽधिपज्ञोऽसौ काल' इत्यादिना । **कालदोषनिवारक** इति ।

कालकृतदोषाः कालदोषास्तेषां नितरां वारकः । **र्ममोक्षमज्ञानदाता चेति ।** गर्भे गर्भ-
दशायां सप्तमासादूर्ध्वं उचमस्योक्तदृश्य ज्ञानस्य दातेति । तदुक्तं 'ग्रस्योपपन्नमितु-
मिल्यादिना । **कर्ममोर्गनिघामक इति ।** कर्म अद्यत् तदधीनो यो मार्गः 'जायस्व-
द्वियस्व'त्येवंरूपः 'मृत्वा पुनश्च्युतामपयन्ते अथमानाः स्वकर्मभि'रिति श्रुतेः, तस्य नितरां
यामको नाशक इत्यर्थः । यद्वा । तत्र निघामकस्तदनुत्पत्तयफलदातेति ॥ ४५ ॥

सर्वमार्गनिराकर्ता भक्तिमार्गकपोषकः ।

सिद्धिहेतुः सर्वहेतुः सर्वोश्चर्यैककारणम् ॥ ४६ ॥

सर्वमार्गनिराकर्तेति । सर्वे ये मार्गाः भवत्यजनकाः कर्माद्यस्तेषां निराकर्ता
तिरस्केतैल्यर्थः । यतः सर्वमार्गनिराकरणमत एवाह । **भक्तिमार्गकपोषक इति ।** भक्ति-
मार्गस्यैकस्य कर्मादिनाऽसमुद्भितस्य पोषकः स्थापक इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'तस्मात्त्वं सर्व-
भावेन भक्त्वे'त्यादिना । **सिद्धिहेतुरिति ।** देवहेतुः सिद्धिः भगवत्प्राप्तिः, तत्र हेतुः
कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'मार्गणेन मातस्य' इत्यादिना । **सर्वहेतुरिति ।** सर्वेषामपि
सिद्धिहेतुरित्यर्थः, सर्वत्र हेतुरिति वा । **सर्वोश्चर्यैककारणमिति ।** सर्वं यदाश्चर्यमद्भुतं
तत्रैकं स्वयमेवासाधारणं वा तत्कारणं चेति तथा । तत्र देवहेतुस्य प्रथमतो लौकिकभोग-
सम्पादनं, पश्चात् स्त्रीजातीयाया अपि ब्रह्मोपदेशतः पुनस्तत्कालमेव वैराग्योत्पादनमित्यादि
ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

चेतनाचेतनपतिः समुद्रपरिपूजितः ।

सांख्य्याचार्यस्तुतः सिद्धपूजितः सर्वपूजितः ॥ ४७ ॥

चेतनाचेतनपतिरिति । चेतनि सम्यक् जानन्तीति चेतना ऋषयस्सिद्धिश्च
अचेतनाः पापमारास्तेषां पतिः, पालनादिति । **समुद्रेपरिपूजित इति ।** समुद्रेण परितः
सर्वतः पूजितोऽपि 'स्तूयमानः समुद्रेण दत्ताहर्षनिकेतनः' इत्युक्तत्वात् । **सांख्य्या-
चार्यस्तुत इति ।** आचरन्ति स्वयं कर्म कृत्वा प्रदयेन्पति लोकसद्ब्रह्मार्थमित्याचार्याः,
मार्गप्रवर्तका इति यावत् । सांख्यस्य आचार्याः सांख्याचार्यास्तैः स्तुत इति । तदुक्तं
'आस्ते योगं समाख्याय सांख्याचार्यैरभिदुत' इति । **सिद्धपूजित इति ।** सिद्धाः प्रसुनि-
दाधप्रभृतयः, तैः पूजितः सत्कृतः, ते पूजिता यस्मादिति वा, **सर्वपूजित इति ।** सर्व-
श्रारणादिभिरपि पूजित इति तथा । तदुक्तं 'सिद्धचारणमन्वैश्वेदुमि'रित्यादिना ॥ ४७ ॥

॥ इति तृतीयस्कन्धानामानि ॥

॥ अथ चतुर्थस्कन्धानामानि ॥

विसर्गकर्ता सर्वेशः कोटिसूर्यसम्प्रभः ।

अनन्तगुणगम्भीरो महापुरुषपूजितः ॥ ४८ ॥

विसर्गकर्तेति । पूर्वोक्तसर्गोपेक्षया विलक्षणः सर्गो विसर्गः, तदुक्तं इतिती
'भूतमात्रेन्द्रियभिषां जन्म सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैभवाद्दिसर्गः प्राकृतः स्फुटः' इति ।
तस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । स च 'अनोस्तु शतरूपाया'मित्यादिनोक्तः । 'सर्वेश इति ।
सर्वेषामीशः सर्वेशः, सर्वात्न ब्रह्मादीनपि ईशयतीति, सर्वे ईशा यस्मादिति । **कोटिसूर्य-
सम्प्रभ इति ।** कोटिसूर्याकाः सूर्याः कोटिसूर्याः, कोटिसूर्यैः समा यत् किञ्चित्सा-
दृश्यं कर्तुं योग्या प्रथा तेजो यसेति । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि
यच्चान्यौ तत्तेजो विद्धि मामक'मित्यादिवाक्यैः कोटिसूर्याणामपि धर्मितेजोऽंशरूपत्वेन सर्वानेन
धर्मिसाम्यं न घटत एव यद्यपि, तथापीतोऽधिकस्योपमानस्याभावात् प्रदर्शनार्थमेतन्न
वस्तुतः, परमाथैतस्त्वभूतोम एवेति । अत एव गीतायां विश्वरूपवर्णनावसरे यद्युपनिबन्धे-
नैवोक्तं 'दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि वाः सदस्योः सा स्याद्भासस्तस्य
महात्मन' इति । **अनन्तगुणगम्भीर इति ।** नात्यन्तः समाप्तिर्येषां ते अनन्ता देव-
कालवधिरहिताः ये गुणा ऐश्वर्यादयो भक्त्वास्तत्त्यादयो वा, तैः गम्भीरः पूर्णः आतलस्यञ्च
इति वा, अश्लोभ्य इति वा, अत एव श्रुतिः 'परो मात्रया तन्वा वृषान न ते महित्वम-
न्वश्रुवन्ति । उभे ते विभ्र रजसीं पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य चित्स' इति । अर्थस्तु ।
परत्वाद्दत्तभानया मात्रया तन्वा शरीरेण वा वृषान वृद्धिं प्राप्तवान्, हेदेव विष्णो ते तव
उभे रजस्तमसी रज्जनात्मके धावापथिभौ वयं विभ्र जानीमः, परमस्य परलोकस्य त्वत्-
स्मन्विनः त्वमेव चित्से जानासीत्यर्थः । **महैापुरुषपूजित इति ।** महापुरुषैः ब्रह्म-
नारदादिभिः पूजितः ॥ ४८ ॥

अनन्तसुखदाता च ब्रह्मकोटिप्रजापतिः ।

सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः कामयुक्तोदिकामदः ॥ ४९ ॥

अनन्तसुखदाता चेति । अनन्तस्य निरवधिकस्य सुखस्य दातेत्यर्थः । **ब्रह्मको-
टिप्रजापतिरिति ।** सर्वत्र कोटिब्रह्मोऽसंख्यवचनो ज्ञेयः, 'सहस्रशीर्षो पुरुष' इत्यत्र
सहस्रपदवत् । ब्रह्मा चतुर्मुखः स त्वेकब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनोऽन्तःकालसृष्टत्वात् प्रजापतिरित्यु-
च्यते, भगवांस्तु तादृशब्रह्मकोटिसिद्धत्वेनैव प्रजापतिरित्यर्थः । अत एव ब्रह्मस्तुतौ 'क्वेद-
ग्विवा विगणिताण्डपरापुत्र्यचिन्ताव्यरोमविवरस्य च ते महित्व'मिति । **सुधाकोटिस्वा-
स्थ्यहेतुरिति ।** सुधा अमृतं स च पीता सती देवानां स्वास्थ्यहेतुरभरत्सहेतुर्भवति, तदपि
कालग्रस्तत्वात् पारिभाषिकमेव, भगवांस्तु सुधानां कोटैस्त्वास्थ्यं तत्र हेतुः, यस्ते-

वनात् पुनः कालादित्यो न भयमिति भावः । अत एव दशमस्कन्धेषु युक्तं 'मत्स्यो मृत्यु-
व्यालमीतः पलायन्' तथा न ते माधव तावका' इत्यादिभिरिति । कौम्युक्तोदिकामद
इति । कामान् वाञ्छितानर्थान् दोग्धि प्रप्रवृत्तौति कामयुक्तं कामचेतुरित्यर्थः । तस्याः
कोटिः कामयुक्तोऽपि, कामयुक्तोऽपि कामद इत्यर्थः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति-
समासः ॥ ४९ ॥

समुद्रकोटिगम्भीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः ।

सुमेरुकोटिनिष्कम्पः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ५० ॥

समुद्रकोटिगम्भीर इति । महद्गुणकारत्वात् समुद्रकोटिरिव गम्भीरः खिराकृति-
रित्यर्थः । समासादि पूर्ववदेव सर्वत्र । तीर्थकोटिसंभ्राण्ड इति । अयं भावः, यथा
अतीर्थजलादिषु स्नानादिकर्मसाधुप्राप्तये गङ्गादीतीर्थेषु क्षिपिकल्पनं, तद्ब्रह्मणवदाह्वानं तत्को-
टिरिगुणफलप्रदमित्यर्थः । यद्वा । तीर्थकोटिसमः आह्वयः कीर्तनं यस्मैति, तीर्थकोटिसमः
आह्वयः अभिधानं यस्मैति वा, अत एव महर्षयः 'यस्य स्थूला च नामोत्स्या तपोयज्ञ-
क्रियादिषु । न्यूनं सम्पूणतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत'मिति । **सुमेरुकोटिनिष्कम्प**
इति । सुमेरुचलानां श्रेष्ठः, सुमेरुकोटिरिव निष्कम्पः अचल इत्यर्थः । मेरोस्तु चालकः
कालः, भगवांस्तु तस्मापि चालक इति भावः । **कोटिब्रह्माण्डविग्रह** इति । कोटि-
ब्रह्माण्डानि विग्रहो यस्मैति, कोटीनां कोटिसंख्याकानां ब्रह्माण्डानां समाहारः कोटिब्रह्माण्डं
तत् विग्रहे देहे यस्मैति वा । अत एव विश्वरूपदर्शने इतोऽतिरिक्तब्रह्माण्डप्रदर्शनेयव
भगवता कारितं तत्र 'परम्यामि देवांस्तत्र देव देहे' इत्यादिना स्पष्टम् ॥ ५० ॥

कोट्यश्वमेधपापत्रो वायुकोटिमहाबलः ।

कोटीन्दुजगदानन्दी शिवकोटिप्रसादकृत् ॥ ५१ ॥

कोट्यश्वमेधपापत्र इति । कोटिसंख्याकानामश्वमेधानां समाहारः कोट्यश्वमेधं,
तद्विद् ब्रह्महत्यादेः पापस्य हन्तव्यार्थः । 'सर्वं पापानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्च-
मेधेन यजेते' इत्यादिना । बहुकालकष्टसाध्यस्याश्वमेधस्यैकब्रह्महत्यापत्रमेहेतुत्वमुक्तम् ।
अयं तु स्मरणादिभिरिकैकशः सर्वपापनाशकः सद्य एवेति महान् विशेषः, अत एवोक्तं
'नामोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दलेने ह्येः । तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः'
इति 'प्रायश्चित्तायशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णात्स्मरणं पर-
मि'त्याद्यपि । **वायुकोटिमहाबल** इति । वायुकोटिरिव महत् तद्वत् च महाबलं तद्वि-
द्यते यस्मैति । **कोटीन्दुजगदानन्दी** इति । कोटीनामिन्दूनां समाहारः कोटीन्दु तद्ब्र-
ह्माण्डादिक इत्यर्थः । **शिवकोटिप्रसादकृत्** इति । शिवकोटिरिव प्रसादवरदानादिकं
करोतीति तथा ॥ ५१ ॥

ननु तथात्वे कथं न स्तूपेते सर्वैरित्याशङ्क्याहः सर्वसंद्गुणमाहात्म्य इति ।

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वसद्गुणभाजनम् ।

मन्वादिप्रेरको धर्मो यज्ञनारायणः परः ॥ ५२ ॥

सर्वैः सद्गुणैः समीचीनैर्गुणैः सतां गुणैः तादृशगुणवद्भिर्वा तादृशेषु वा माहात्म्यं
महिमा यस्मैति, सर्वसद्गुणानां माहात्म्यं यस्मादिति वा । तथात्वेऽप्यन्ये दूरतोऽपि न भज-
न्तीत्याशयेनाहुः सर्वसंद्गुणभाजनमिति । सर्वान् सद्गुणान् तद्वतो वा भजति तान्
भाजयतीति वा । ब्रह्मादिपुरुषनादिकमपि सम्भवति न तु पूर्णस्येति भावः । 'सर्वेश'
इत्यारम्याश्वदशनामानि पुराणान्तरप्रसिद्धानीति ज्ञेयम्, विवेचनं पश्चाद्विष्यति । सर्व-
करणसामर्थ्ययोजनायात्र तेषां कथनम् । **मन्वादिप्रेरक** इति । मनुः स्वार्थशुभः आदिर्देषां
अन्यादीनां सृष्टयर्थं प्रेरक इत्यर्थः । 'धर्म' इति । मन्वादिप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः । **यज्ञ-
नारायण** इति । यज्ञात्मको नारायणो यज्ञनारायणस्तद्वय इत्यर्थः । तदुक्तं 'प्रजापतिः
स भगवान् रुचि'रित्यादिना । 'प्रेर' इति । पिपतिं देवानिति परः उक्त्ये वा ॥ ५२ ॥

तस्यैव नामान्तरमाहुः ॐ कृतिस्तुतिरिति ।

आकृतिस्तनुद्वैवन्दो रुचिजन्माऽभयप्रदः ।

दक्षिणापतिरोजस्वी क्रियाशक्तिः परायणः ॥ ५३ ॥

आकृतोऽर्मेतुपुण्याः स्तुः पुत्र इत्यर्थः । देवैर्द्वन्द्वे इति । देवानामिन्द्रः, देवश्चासा-
विन्द्रश्चेति वा । रुचिर्जन्मेति । रुचेर्जन्म यस्मैति । ॐ अभयप्रद इति । यज्ञस्वरूपेण
देवस्योऽभयं प्रददातीति तथा । 'यज्ञेनासुरानपातुदन्त' इति श्रुतेः । **दक्षिणौपति-**
रिति । दक्षिणा रुचेः पुत्री, तस्याः पतिः पालको भवेति यावत् । तदुक्तं 'तां कामयानां-
मित्यादिना । ओर्जस्वीति । ओषः उत्साहविशेषस्तद्वानोजस्वी । क्रियांशक्तिरिति ।
क्रियायाः कर्मणः शक्तिः सामर्थ्यं यस्मादिति वा, तद्वय इति । तपश्चादिकमत्र क्रिया-
पदेनोच्यते । ननु क्रियाशक्तित्वं दृश्यते सर्वत्र, तथा सति कथं न सर्वेषां फलसिद्धित्त
आहुः **परीयण** इति । परमेश्वरमयनयपिष्ठानं यस्मैति, परतुल्यध्वनयं ज्ञानं यस्मैति
वा, परेषुल्लेखेण संसरणं यस्मैति वा ॥ ५३ ॥

नन्वस्तु ज्ञानादि स्मरणान्तं, फलं तु साधनासाध्यत्वात् भविष्यतीत्याशङ्क्याहः
दत्तात्रेय इति ।

दत्तात्रेयो योगपतियोगमार्गप्रवर्तकः ।

अनसूयागर्भरन्मृषिविंशविधर्षनः ॥ ५४ ॥

अत्रेपसमात्रेयः दत्तश्चासनात्रेयश्चेति । योगैर्पतिरिति । योगसाध्याद्योगस्य
पतिः स्वामी, योगाचार्यत्वात् । योगैर्मागप्रवर्तक इति । स्पष्टम् । अनसूयागर्भ-

रत्नमिति । अनसूया अत्रेः पत्नी, तस्यास्त्रिदेवरूपगर्भेष्वपि रत्नं श्रेष्ठ इत्यर्थः, तच्च मूले स्फुटम् । ऋषिवंशचिचिर्धन इति । ऋषीणामाज्ञिआदीनां वंशस्य परम्परायाः विशेषणवृद्धिकर्तव्यस्य ॥ ५४ ॥

गुणत्रयविभागज्ञश्चतुर्वर्गविशारदः ।

नारायणो धर्मसंस्तुर्भूतिगुण्ययशस्करः ॥ ५५ ॥

गुणत्रयविभागज्ञ इति । गुणाणां त्रयं गुणत्रयं तस्य विभागं विवेचनं जानातीति तथा । यद्वा । सत्त्वादिगुणत्रयेण विभजनं विभागसत्ं जानातीति तथा, तदुक्तं 'सोमो-भूद्रथपोत्रेने'त्यादिना । चतुर्वर्गविशारद इति । चतुर्णां धर्मादीनां वर्गैः सयुदायस्त्रयविशारदस्तदभिज्ञ इत्यर्थः । नारायण इति । नरः आत्मा, ततो ज्ञानान्याकाशादीनि नाराणि तानि कार्याणि अयनं कारणालना व्याप्नोति अतश्च नारायणः । 'यच्च किञ्चिज्जगत् इत्यन्ते श्रूयतेपि वा । अन्तर्वेदित्श्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः सिव' इति मन्ववर्णनात् । महाभारतेपि 'नराज्ञातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः । वेदान्यवयतनं तस्य तेन नारायणः स्युत' इति । 'नराणामयनं यस्मात्सत्त्वात्रारायणः स्युत' इति ब्रह्मवैवर्ते । मत्पुरायाह 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसन्तवः । अयनं तस्य ता पूर्वं तेन नारायणः स्युत' इति । व्यासोऽप्याह 'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन' इति । धर्मसंस्तुतिः । धर्मस्य स्तुतिरिव स्तुरिति । भूतिगुण्ययशस्कर इति । भूतिर्धर्मपत्नी स्वजननी तस्याः गुण्यं पावनं तथशसत्करोतीति तत्तथा । तदुक्तं 'भूतिः सर्वगुणोपेतो नरनारायण'वित्यादिना ॥ ५५ ॥

सहस्रकवचच्छेदी तपःसरो नरप्रियः ।

विश्वानन्दप्रदः कर्मसाक्षी भारतपूजितः ॥ ५६ ॥

सहस्रकवचच्छेदीति । सहस्रं कवचानि वर्माणि छेदुं शीलमस्येति । तैपैः सार इति । तप एव सारं ग्राह्यांशो यस्य, तदेव बलं यस्येति, तपोरूपसारांश इति वा । तथाशसि तपस्वि'ति वचनात् । नैरप्रिय इति । नरः प्रियो यस्य, आतुत्वात्, नरस्य प्रिय इति वा, नराणामिति वा । विश्वानन्दप्रद इति । विश्वस्यै सर्वस्यै आनन्दं प्रयच्छतीति तथा, विश्वहितार्थमेव तपश्चरणात् । कर्मसाक्षी इति । देवमनुष्यादीनां कर्म शुभाशुभं साक्षात् पश्यति विचिनक्तीति तथा । साधारणं लभ्येधामेव तथा ज्ञापनायान्यथा यथदाचरणं श्रेष्ठेभितित्यर्थं स्यात् । ज्ञापनं सविहितानामेव, तथात्वं तु स्वकीयानामेव भवतीत्यर्थः । ननु तथात्वाभावेऽन्येषां कर्मणां कथं फलसिद्धिरित्याशयेनाह कर्मैति, विहितं तु साक्षात् पश्यतीतरतु परम्पराया पश्यति । आसुराणां तु विहितमपि न तथा, कर्मणां वैलक्षण्यद्वायभेदादिति भावः । ननु आसुराणां देवेष्वपि जन्म विहितान्येषां सम्भवति तदा कथं भवतीत्याशयेनाहुः । भौतत-पूजित इति । भारतैर्धुषिष्ठिरादिभिः पूजितः सत्कृतः सहायोपायकरणात् । भारतैः सार-

सत्त्वैर्वा पूजित इति, भरतवंशोत्तरैरिति वा, भरतखण्डस्थितैः पूजित इति वा, खण्डोपासत्वात् ॥ ५६ ॥

अनन्ताद्भुतमाहात्म्यो बदरीस्थानभूषणम् ।

जितकामो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ॥ ५७ ॥

अनन्ताद्भुतमाहात्म्य इति । अनन्तमपरिच्छिन्नमद्भुतमाश्चर्ययुक्तं माहात्म्यं यस्येति, तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धम् । बदरीस्थानभूषणमिति । बदर्याल्पस्य महास्थानस्य बदर्युपलक्षितस्येति वा तस्य भूषणं गण्डनमित्यर्थः । जितक्रोम इति । जितः कामः कन्दर्पो येन, तपोविभार्यं प्रवर्तितत्वात् । जितेक्रोध इति । जितो वशीकृतः क्रोधः अमर्षो येन तं विनैव तस्तिरस्करणात्, न तु रुद्रवद्रस्तीकरणेनेति भावः । जितेसङ्ग इति । जितः सङ्गो विषयव्यासङ्गो येन । जितेन्द्रिये इति । जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन, हृषीकेशत्वात् ॥ ५७ ॥

उर्वशीप्रभवः स्वर्गसुखदायी स्थितिप्रदः ।

अमानी मानदो गोसा भगवच्छास्त्रबोधकः ॥ ५८ ॥

उर्वशीप्रभव इति । उर्वशीनाभ्यामपसरसां प्रभवः उत्पत्तिर्यस्मात् । स्वर्गसुखदायीति । स्वर्गपदेन तस्या इन्द्रादौप्युच्यन्ते, तेभ्यः सुखदानशील इत्यर्थः, सर्वोपसरो-मुल्योर्वशीप्रदानात् । स्थितिप्रद इति । स्थितिमवस्थितिं स्वर्गं प्रददातीति, न पुनः स्वस्तिस्नाकृष्टवातुर्वशीमिति भावः । अमानीति । मानोऽस्यास्तीति मानी न मानी अमानी मानस्यासुरत्वात्तदभाव इति भावः । मानन्दः । अन्येभ्यो लोकसङ्ग्रहायै मानं सम्पन्नं ददातीति तथा, मानमभिमानं धति खण्डयतीति वा । गोसेति लोकानां रक्षितेत्यर्थः । भगवच्छास्त्रबोधक इति । भगवच्छास्त्रं षड्वारात्रादि, तस्य बोधको ज्ञापको नारदादिभ्य इति ॥ ५८ ॥

ब्रह्मादिवन्द्यो हंसः श्रीमार्घ्यावैभवकारणम् ।

विचिधानन्तसर्गात्मा विश्वपूरणतत्परः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मादिवन्द्य इति । ब्रह्मा आदियेषां शिवादीनां तैर्वन्द्यो वन्दनीयः । हंस इति । हन्ति संसृतिं जानातीति वा, सर्वं हंसः परमात्मेति यावत् । श्रीरिति । श्रयन्तेऽनेनेति श्रीः, सर्वश्रयणीयः लक्ष्मीरूपो वा । कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणांमिति पाठात् । श्रीर्घ्यावैभवकारणमिति । मायायाः प्रकृतेर्वैभवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तत्र कारणं हेतुरित्यर्थः । विचिधानन्तसर्गात्मेति । विचिधा बहुविधा अनन्ता अमिता ये सर्गाः सृष्टकृता वीरम-द्रादयस्त्रय आत्मा गमनशीलः दक्षयज्ञविध्वंसनार्थं तेषु सामर्थ्येन आविर्भावदिति भावः । अन्यथा भगवद्विष्टितयज्ञस्य नाशो न स्यात् । विश्वपूरणतत्पर इति । विश्वस्य पूरणे पोषणे तत्परः सावधानः । यद्वा । विश्वपूरणस्य तनवं विश्वपूरणतत्, तदेव परं उल्लेहं यसेति ॥ ५९ ॥

यज्ञजीवनहेतुश्च यज्ञस्वामीष्टयोधकः ।
नानासिद्धान्तगम्यश्च ससतन्तुश्च षड्गुणः ॥ ६० ॥

यज्ञजीवनहेतुश्चेति । यज्ञे जीवनं दक्षादीनां, यज्ञस्य वा पुनरुत्थानं तत्र
कारणमित्यर्थः । यज्ञस्वामीति । यज्ञस्य स्वामी, यज्ञस्य यज्ञमानस्य वा 'यज्ञो यज्ञमान'
इति श्रुतेः, यज्ञरूपस्वामीति वा, 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । ईष्ट्योऽधक इति । इष्टस्य
रुद्रप्रसादोपायस्य बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । नानासिद्धान्तगम्यश्चेति । नानास्यैः
सिद्धान्तैर्गम्यो ज्ञातुं योग्यः, अत एव ऋत्विगादयः स्वस्वज्ञानानुसारेण सर्वे स्तुतवन्तः ।
तदुक्तं 'तत्त्वं न ते वयमन्वनेत्यादिना । सैसैतन्तुश्चेति । सप्तानामग्निष्टोमादिसप्त-
संस्थानानां तन्तुर्विस्तारक इत्यर्थः, सप्तानां लोकानां वा । षडैशुगुण इति । षडैश्वर्यादयो
गुणा यस्मैति ॥ ६० ॥

प्रतिसर्गजगत्कर्ता नानालीलाविशारदः ।

ध्रुवप्रियो ध्रुवस्वामी चिन्तित्तथिकदायकः ॥ ६१ ॥

प्रतिसर्गजगत्कर्तेति । प्रतिसर्गं जगत्कर्तेति षाड्गुलकादिसमासः । नानाली-
लाविशारद इति । नानालीलाः स्रष्टृषाद्यस्त्रासु निपुण इत्यर्थः, तत्र मूले स्पष्टं 'सकथा
नारदश्चेत्यादौ । ध्रुवप्रिय इति । ध्रुवस्योत्तानपादेः प्रियमिष्टसिद्धिर्वैस्पादिति, ध्रुवस्य प्रियः,
ध्रुवः प्रियो यस्मैति वा, । ध्रुवस्वामीति । ध्रुवस्य स्वामी प्रभुः, अत एव स्वपदे स्थापनमिति ।
चिन्तित्तथिकदायक इति । सपत्न्या मातुर्दुरुक्तव्यथितस्तान्तो ध्रुवो मातुरभिमानमार्जनाय
प्रब्रूवो न तु केवलभगवदुद्देशेनापीति, तादृशस्थापि यद्विष्णुपदस्थानं सकलमहर्षिप्रभृतिसेव्यं
दत्तवानतः चिन्तित्तथिकदायकत्वं युक्तमेव । अत एवशान्साया गीतं विष्णुपुराणे 'अहोऽस्य
तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम् । यदेवं पुरतः कृत्वा ध्रुवं ससर्षयः स्थिता' इति ॥ ६१ ॥

दुर्लभानन्तफलदो दयानिधिरमिन्नह ।

अज्ञस्वामी कृपासारो वैभ्यो भूमिनियायकः ॥ ६२ ॥

दुर्लभानन्तफलद इति । दुर्लभं प्रातुमशक्यमन्यैर्देवादिभिरपि, अनन्तमवि-
नाशि यत्फलं तद्गुणाय ददातीति तथा । तदुक्तं 'वेदाहं ते व्यवसित'मित्यादिना । दुर्धा-
निधिरिति । दया अनुकम्पा तस्या निधिनिधानं, पञ्चवर्षिकोतिशालोऽयं कष्टं प्राप्नो-
तीति दया । अमिन्नह इति । अमिन्नां प्रातुषातकान् रुद्रानुचरान् हतवानिति ।
तदुक्तं 'ध्रुवो भातुवर्षं श्रुत्वा'त्यादिना । अज्ञस्वामीति । अज्ञस्य राज्ञः स्वामी नियामक
इत्यर्थः । कृपासार इति । कृपैव देयपदायं सारं यस्मैति, कृपायामासरो धारासम्पात
इति यावत् । अत एवाज्ञस्य कदव्यदानेन वैराग्यमुत्साह मोचितवानित्यर्थः, तदुक्तं
'कदव्यं वरं मन्य' इत्यादिना । वैभ्यो इति । वेनस्यास्य वैभ्यः प्रभुरित्यर्थः । भूमिनि-

यैमिक इति । भूमिं नियमयति वशे स्थापयतीति तथा । तदुक्तं 'वसुधे त्वां वधिष्यामी'-
त्यादिना ॥ ६२ ॥

भूमिदोग्धा प्रजाप्राणपालनैकपरायणः ।

यशोदाता ज्ञानदाता सर्वधर्मप्रदर्शकः ॥ ६३ ॥

भूमिदोग्धेति । भूमेर्भूतुरुपाया दोग्धा तत्तदपेक्षितसारादायकः । तदुक्तं 'वसं
कल्प्य मे वीर'त्यादिना । प्रजाप्राणपालनैकपरायण इति । प्रजानां प्राणाः प्रजा-
प्राणारूपेणां पालनं दुष्टप्रक्षणं तदेवैकं पशुकृष्टे अयनं स्थानमाश्रयो यस्मैति । यशो-
दातेति । यशसो दातेत्यर्थः । अन्यैरकृताद्भुतकर्मकारकत्वात् । तदुक्तं 'चूर्णयैश्च धतुःकोट्ये'
त्यादिना । ज्ञानदातेति । ज्ञानं स्वसम्बन्धी तस्य सत्कृमारादिद्वारा दृश्ये दातेत्यर्थः । तदुक्तं
'एवं स्रष्टुपुरेणे'त्यादिना । सर्वधर्मप्रदर्शक इति । सर्वेषां प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणानां
धर्माणां प्रकर्षणं दर्शयितेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पुरञ्जनों जगन्मित्रं विसर्गान्तप्रदर्शकः ।

प्रचेतसां पतिश्चित्रभक्तिहेतुर्जनादेनः ॥ ६४ ॥

पुरञ्जन इति । पुरं शरीरं जनयतीति तथा 'पश्चाद्भूमिमथो पुरः' इति श्रुतेः ।
तदुक्तं 'पुरं पुरञ्जं विद्धी'त्यादिना । जगन्मित्रमिति । जगतां मित्रं वन्धुरूपत्वात्
'आमेव ह्यात्मनो वन्धु'रिति भगवद्बचनात् । विसर्गान्तप्रदर्शक इति । प्राचीन-
बर्हिषो यो विसर्गः पुनः सृष्टिच्छा नारदतो वैराग्यमुत्साह तस्य विसर्गस्थान्तस्य समासेः
प्रदर्शको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'भागवतयुक्त्यो भगवा'तित्यादिना । प्रचेतसां पति-
रिति । प्रकृष्टानि चेतांसि ज्ञानानि अन्तःकरणानि वा येषां श्रीरुद्रप्रसादात् प्राप्तभक्तित्वात्
ते प्रचेतसत्वेसां पतिः स्वामीति । तदुक्तं 'प्रचेतसोन्तरुद्राप्ति'त्यादिना । चित्रभक्ति-
हेतुरिति । चित्रा सत्करणीया या भक्तिस्तत्र कारणमित्यर्थः, निचिन्नाया इति वा ।
जनादेन इति । जना माया तामर्दयति नाशयतीति तथा, जनान् जीवानन्तकाले अर्दयतीति
वा, जनैर्येते प्रार्थ्येते ज्ञायत इति वा ॥ ६४ ॥

स्मृतिहेतुर्ब्रह्मभावसायुज्यादिप्रदः शुभः ।

विजयी,

स्मृतिहेतुर्ब्रह्मभावसायुज्यादिप्रद इति । स्मृतिः स्मरणं, सैव हेतुः, तत्र
स्मरणं नारदमुखाच्छ्रुत्स्य तेन स्मृतिहेतुना यो ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वसम्पत्तिस्तस्मात् सायुज्या-
दीन् प्रदत्तवानित्यर्थः । आदिपदास्तालोचनादिरपि शब्दतो 'शुभ' इति । शुभं विषयेऽ-
स्मिन्निति मत्वर्थयोश्चयलयः । शुभं कल्याणं तद्रूपो वा । 'मङ्गलानां च मङ्गल'मिति
वचनात् । विजयीति । विशेषतो जेतुं शीलमस्येति तथा ।

॥ इति चतुर्थस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

स्थितिलीलाधिचरच्युतो विजयप्रदः ॥ ६६ ॥

स्थितिलीलाधिचरिति । स्थितिः स्थानं तद्रूपलीलाया अग्धिः समुद्र इत्यर्थः । 'स्थिति-
वैकुण्ठविजय' इति द्वितीये प्रसिद्धम् । अच्युत इति । न च्यवते कालदिना स्वरूपादिति,
तदुक्तं महाभारते 'यस्मान्मच्युतच्युतोद्भवमच्युतलोचन कर्मयोगेति', 'शाश्वतः शिवमच्युतः सिति
मभवर्णादपि । विजैयप्रद इति । विशिष्टं जयं प्रददातीति संसृतेरिति तथा ॥ ६६ ॥

खसामर्थ्यप्रदो भक्तकीर्तिहेतुरधोक्षजः ।

प्रियव्रतप्रियस्वामी स्वेच्छावाद्विचारदः ॥ ६६ ॥

खंसामर्थ्यप्रद इति । प्रियव्रताय खसामर्थ्यं प्रकथेण दत्तवानित्यर्थः । अर्क-
कीर्तिहेतुरिति । भक्तानां कीर्तिः क्वाचित्स्वर हेतुः जयप्रदत्वादिति । अधोक्षज इति ।
अधोक्षणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रलक्ष्मीभवतीति, अक्षयं ज्ञानं तदधो यस्मादिति वा,
उद्योगपर्यवस्यति 'अधो न क्षीयते जातु यस्मान्स्वादधोक्षज' इति । अधोन्तरिक्षं पृथिवी
चाधस्तदोर्ध्वस्वादजायत मध्ये वैराजरूपेणेति वा । प्रियव्रतप्रियस्वामीति । प्रियव्रतस्य
राज्ञः प्रियश्चासौ स्वामी चेति । तदुक्तं 'यद्द्वि वा व राज्यम्' इति । स्वेच्छावाद्वि-
चारद इति । स्वेच्छयैव यो वादो ब्रह्मकृतस्तत्र चतुरः, तस्य विचारक इति वा । यद्वा ।
खस्य भगवत इच्छया वदति इच्छयादो वेदस्तत्र विशारदः कर्मकलापकुशल इत्यर्थः ।
उक्तं च 'समानेधितसकलकलाप' इत्यादिना ॥ ६६ ॥

सङ्गयगम्यः स्वप्रकाशः सर्वसङ्गविचर्जितः ।

इच्छायां च समर्पादस्वागमात्रोपलम्भनः ॥ ६७ ॥

सङ्गयगम्य इति । सङ्गिभिः स्वस्वाधिकारानियुक्तैः ब्रह्मादिभिरगम्यः सम्यक्
ज्ञातमशक्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'यदाचित् तस्या मित्यादि । सर्वप्रकाश इति । स्वैवैव स्वरूपेणैव
प्रकाशत इति स्वप्रकाशः । सर्वसङ्गविचर्जित इति । सर्वेषां त्रयाणां कविमहावीर-
सत्त्वान्वयानां सङ्गो विषयस्य विशेषण वर्जितो येनेति, तदुक्तं 'कविर्महावीर-
इत्यादिना । इच्छायां च समर्पाद इति । इच्छायां सङ्गपरित्याजनेच्छायामपि समर्पादो
मर्पादासहैव । अत्रायं भावः । सर्वेषां राजपुत्रत्वे समानेपि त्रयाणामेवोच्चैरितस्त्वे भगवदि-
च्छयैव कारणम् । तादृशानामपि यन्मोक्षं विना बाल्यादारयन् चतुर्गोश्रमस्थापनं तन्मर्पा-
दैवेति ज्ञायते । स्वागमात्रोपलम्भन इति । स्वागः सर्वसङ्गस्य तावन्मात्रेणैवोपलभ्यते
प्राप्यत इति तथा 'स्वागच्छान्तिरन्तर'मिति भगवद्भचनात् ॥ ६७ ॥

अचिन्त्यकार्यकर्ता च तर्कागोचरकार्यकृत् ।

शृङ्गारसमर्पादा आग्नीध्ररसभाजनम् ॥ ६८ ॥

अचिन्त्यकार्यकर्ता चेति । अचिन्त्यस्य मनोव्यापाराविषयस्यापि भक्तकार्यस्य
कर्तृत्वर्थः । तर्कागोचरकार्यकृदिति । तर्कस्य यथेवं स्वात्तदैवं स्वादित्वेवंरूपतर्कस्या-
प्यविषयो यत्कार्यं तस्य कर्तृत्वर्थः । अचिन्त्यतर्कागोचरकार्यकर्तृत्वं तु 'तदा हि भगवद्गु-
पासनोपचितातिपुरुषप्रभाव' इत्यादिनोक्तम् । शृङ्गाररसमर्पादिति । शृङ्गाराख्यस्य
रसस्य मर्पादा अवधिः, इतोऽधिकोऽन्यो नास्तीत्यर्थः, 'सो वै स' इति श्रुतेः । आग्नी-
ध्ररसभाजनमिति । आग्नीध्रस्य पूर्वचितिमिलने यो रसस्य भाजनं आश्रय इत्यर्थः,
तत्सम्पादक इति वा । तदुक्तं 'सा च तदाश्रमोपवन'मित्यादिना ॥ ६८ ॥

नामीष्टपूरकः कर्ममर्पादादर्शनोत्सुकः ।

सर्वरूपोऽद्भुततमो मर्पादापुरुषोत्तमः ॥ ६९ ॥

नामीष्टपूरक इति । नाभोराग्नीध्रपुत्रस्येष्टं भगवत्सदृशपुत्रजननं ऋषभदेवशाकज्येन
तत्पुत्रित्तैत्यर्थः, तदुक्तं 'वर्द्धिपि तस्मिन्नेव'मित्यादिना । कर्ममर्पादादर्शनोत्सुक इति ।
कर्मणां मर्पादा रीतिज्ञानाः दर्शनेन लोकैः प्रदर्शनेन तदर्थयत्सुकः उत्कण्ठित इत्यर्थः ।
'धर्मं दर्शयितुकामो वातसनाना'मित्यादिना । सर्वरूप इति । सर्वाणि रूपाणि यत्सेति,
सर्वं कुलाचारं रूपयति कृत्वा प्रदर्शयतीति वा, 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि
कृत्वाऽभिवदन् यदास्त' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'प्रदर्शितगुरुकुलावास' इत्यादिना । अद्भुत-
तम इति । अतिशयितोद्भुतोद्भुततमः, अन्याथ्यरूप इत्यर्थः । मर्पादापुरुषोत्तम इति ।
मर्पादा वेदमार्गस्तरक्षकः पुरुषोत्तमो मर्पादापुरुषोत्तम इति ॥ ६९ ॥

सर्वरूपेषु सत्यात्मा कालसाक्षी शशिप्रभः ।

मेरुदेवीव्रतफलशृङ्गभो भगलक्षणः ॥ ७० ॥

सर्वरूपेषु सत्यात्मेति । सर्वेष्वपि रूपेषु ब्राह्मणराजान्यादितु सत्यः अविद्यः
आत्मा अवतारो यत्सेति । यद्वा । सर्वरूपेषु अब्रह्मसम्बन्धपर्यन्तं आत्मा स्वरूपं यत्सेति ।
कालसाक्षीति । कालस्य साक्षी नियन्त्रेत्यर्थः । शशिप्रभ इति । शशिप्रभेव प्रभा कान्तिः
यस्य, दर्शनाह्लादकत्वात् । मेरुदेवीव्रतफलशृङ्ग इति । नामिषया मेरुदेव्या आचारितस्य
व्रतस्य पुंसवनादेः फलरूप इत्यर्थः । शृङ्गभ इति । एकत्रैव सर्वगुणोपलम्भात् । सर्व-
स्वादपभः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्य ह वा व इत्यं वर्मण'मित्यादिना । भगलक्षण
इति । भगमैश्वर्यादिरगुणसमुदायं स्वस्मिन् लक्षयतीति तथा । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृतिरिति वचनात्, तदुक्तं, 'अथ
तमुत्पत्तैवाभिव्यज्यमान'मित्यादिना । अत्र कतिपयानाम् निरर्थयो ज्ञेयः ॥ ७० ॥

जगत्सन्तर्पको मेघरूपी देवेन्द्रदर्हा ।

जयन्तीपतिरल्यन्तप्रमाणशेषलौकिकः ॥ ७१ ॥

जैमैत्सन्तर्पक इति । जगतः प्रजायाः सम्यक् तर्पकः पोषक इत्यर्थः । मेघैरूपी-
ति । अजनाभाख्ये मेघरूपीत्यर्थः । 'आत्मनो योगमायया स्ववर्ष'मिलादिना । देवैर्द्वै-
दर्पहेति । देवैर्द्वय दर्पं गर्वं स्ववर्षेण हृतवानित्यर्थः । जैमैन्तीपतिरिति । जयन्त्या
इन्द्रदत्तायाः पतिर्मतेत्यर्थः, तन्मूले स्पष्टम् । जैमैन्तप्रमाणशोषलौकिक इति ।
अन्तर्मतिक्रान्तोऽत्यन्तः प्रमाणानि चाशोषलौकिकानि च तेषां समाहारस्तायाः, प्रमाणशोष-
लौकिकस्यात्यन्तः, पृथया पूर्वनिपाताभावो राजदन्तादित्वात्समाधेयः । यद्वा । अत्यन्त-
मतिशयितं प्रमाणं प्रमाणत्वेन स्वीकार्यं यस्मैति ॥ ७१ ॥

शतधान्यस्तभूतात्मा शतानन्दो गुणप्रसूः ।

वैष्णवोत्पादनपरः सर्वधर्मोपदेशकः ॥ ७२ ॥

शैतधान्यस्तभूतात्मेति । शतप्रकारं यथा स्वात्तया न्यस्ताः स्थापितः भूतेषु
शरीरेषु आत्मा येन 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'आत्मसमानानां शतं
जनयामासे'त्यादिना । शैतानन्द इति । शतपुत्रा एवानन्दरूपा यस्मैति वा, शतेनानन्दो
यस्मैति वा, शतगुणितानन्दो वेति 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुतेः । गुणप्रसूरिति ।
गुणं गुणवन्तमभेदविचक्षणानन्दनिधानं भरतं प्रसूत इति तथा । तदुक्तं 'धैर्मां खलु महा-
योगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण' इत्यादिना । वैष्णवोत्पादनपर इति । वैष्णवो भरत-
स्तदुत्पादनेन वैष्णवधर्मान् पिपतीति तथा । यद्वा । वैष्णवेषु भक्त्युत्पादनपर इति वा ।
यद्वा । वैष्णवार्थमुत्पादनेन स्वावतरणं तत्पर इति वा । सर्वधर्मोपदेशक इति । सर्वान्
निवृत्तिलक्षणान् धर्मान् ब्रह्मर्षिभ्य उपदिष्टवानिति तथा । तदुक्तं 'स कदाचिदटमानो
भगवानि'त्यादिना ॥ ७२ ॥

परहंसक्रियागोसा योगचर्याप्रदर्शकः ।

चतुर्धार्मभिनैता सदानन्दशरीरवान् ॥ ७३ ॥

परहंसक्रियागोसेति । परे उत्कृष्टश्च ते हंसाश्च परहंसाः परमहंसा इत्यर्थः, तेषां
क्रिया सम्पत्तिसास्या रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । परमहंसविषये क्रियायाः कर्ममागीस्य गोसा
दूक इत्यर्थः । योगीर्चर्याप्रदर्शक इति । योगस्य भक्तिरूपस्य चर्यां आचरणं तस्याः
प्रदर्शक इत्यर्थः । चैतुर्धार्मभिनैतेति । संन्यासविधेयचक्र इत्यर्थः । सैदानन्दशरी-
रवानिति । सदा सर्वकालेषु आनन्द एव शरीरं स्वरूपं यस्मैति, यवानन्दश्च तदुपया-
लकशरीर इति वा ॥ ७३ ॥

प्रदर्शितान्यधर्मैश्च भरतस्वान्यपारकृत ।

यथावत्कर्मकर्ता च सङ्गानिष्टप्रदर्शकः ॥ ७४ ॥

प्रदर्शितान्यधर्मैश्चेति । प्रदर्शितः स्थापितः अन्येषु धर्मो येनेति । भरत-
स्वामीति । भरतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वामी शिक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'स्वतनयशतज्येष्ठ'मि-

त्यादौ । अंधारकृदिति । न विद्यते पारं यस्मैत्यपारः संसारसागरः तं कृणति छिनत्तीति
तथा । यथावत्कर्मकर्ता चेति । यथा येन प्रकारेणोक्तं तेनैव प्रकारेण कर्मणां श्रौतस्मा-
तीनां कर्तव्यं । तदुक्तं 'इंजे च भगवन्तं यज्ञकतुरुष'मित्यादिना । सङ्गानिष्टप्रदर्शक
इति । सङ्गात् भगवत्सम्बन्धरहितात् अनिष्टमनर्थं प्रदर्शयतीति तथा, सङ्गस्येति वा । तदुक्तं
'स एकदा महानया'मित्यादिना ॥ ७४ ॥

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शकः ।

यज्ञरूपसृग्ः शान्तः सहिष्णुः सत्पराक्रमः ॥ ७५ ॥

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शक इति । अवश्यमेवावश्यकं तादृशं यत्पु-
नर्जन्म तदर्थं यः कर्ममार्गस्तत्कारणीभूतं कर्म तस्य लोके प्रदर्शको ज्ञापक इत्यर्थः । भग-
वदिच्छोपात्तक्रमणां प्राणव्यमेवेति ज्ञापितम्, अन्यथेदृशसैवं कथं सादिति भावः । यज्ञरूप-
सृग् इति । यज्ञस्य वृषलेभ्रकारौ यक्षमाणस्य, रूपं सम्पत्तिसादर्थं सृज्यते अनिष्टघते
पशवर्षमिति यज्ञरूपसृग्ः, तदुक्तं 'अथ वृषलराजपणि रित्यादौ । शैतान्त इति । वृषलेष्वेवा
नीतोऽप्यक्रोधनस्वाच्छान्त इत्यर्थः । अत एव सहिष्णुः सहनशील इत्यर्थः । सत्प-
राक्रम इति । सन् सत्यु वा पराक्रमो यस्मैति, सन् भगवान् तत्पराः तान् नातिक्रामतीति
वा, तानाक्रमतीति वा, सतः पिपतीति सत्यपो भगवान् वेति ॥ ७५ ॥

रहृगणगतिज्ञश्च रहृगणविमोचकः ।

भवाटवीतत्त्ववक्ता बहिर्मुखहिते रतः ॥ ७६ ॥

रहृगणगतिज्ञश्चेति । रहृगणस्य गतिं ज्ञानोपायं जानातीति तथा । रहृगण-
विमोचक इति । रहृगणं वेः कालात् ज्ञानोपदेशेन मोचितवानित्यर्थः । भवाटवी-
तत्त्ववक्तेति । भवाटवीपदसङ्केतग्रहस्य तत्त्वतो वक्ता । बहिर्मुखहिते रत इति ।
बहिर्मुखानां वेदबाह्यानां हिते हितनिमित्तं सङ्कीर्षितं यस्मैति, उन्मत्तवदाचरितं भगवतः
पाषण्डिनामथे जीवनहेतुर्भविष्यतीति भावः । तदुक्तं 'यमुह वा व केचित् पाषण्डिन'
इत्यादौ ॥ ७६ ॥

मद्यस्वामी स्थानवंशकर्ता स्थानर्विभेदकृत ।

पुरुषावयवो भूमिविशेषविनिरूपकः ॥ ७७ ॥

मद्यस्वामीति । गयस्य राजर्वः स्वामी प्रसुरित्यर्थः, तदुक्तं 'गयो राजर्विप्रव'
इत्यादौ । स्थानवंशकर्तेति । स्थानं स्थितिर्यस्य, तदर्थं गयस्य वंशस्य कर्तेति । स्थान-
विभेदकृदिति । स्थानस्य वंशस्थितेः विभेदं संस्थां करोतीति तथा, प्रियव्रतवंशसंस्था-
कर्तेत्यर्थः । पुरुषावयव इति । पुरुषस्य विराड्रूपस्य अवयवो भ्रूलोकं तद्रूप इत्यर्थः ।
'पृथिवी मे शरीरं श्रितेति श्रुतेः । भूमिविशेषविनिरूपक इति । भूमिविशेषोपाणां
द्वीपवर्षवर्षतादीनां विशेषतो मानादिकथनपूर्वकं निरूपणकर्तेत्यर्थः । तदुक्तं 'प्राधान्येनैव
भ्रूलोक'मित्यादिना ॥ ७७ ॥

जम्बूद्वीपपतिर्मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः ।

नानाविभूतिलीलाढ्यो गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत् ॥ ७८ ॥

जम्बूद्वीपपतिरिति । जम्बूवाख्यस्य द्वीपस्य पतिः स्वामीत्यर्थः । मेरुनाभि-
पद्मरुहाश्रय इति । इलाव्रतवर्षस्य ग्रथं नाभिसिन्धु नामौ पद्मवद्बृहः प्रादुर्भावो
यस्यासौ नाभिपद्मरुहः, मेरुश्चासौ नाभिपद्मरुहश्च मेरुनाभिपद्मरुहः स चास्तावाश्रयश्चेति
तथा, सुरालयत्वादाश्रयत्वं 'मेरुः शिक्षारिणामह'मिति भगवद्बचनात् तद्रूपत्वम् । नाना-
विभूतिलीलाढ्य इति । नानाविधाः याः विभूतिलीलाः लक्ष्मीविलासास्ताभिराढ्यः
सम्बद्ध इत्यर्थः । यद्वा । नानाविभूतिलीलाभिध्याढ्यः इति । तदुक्तं 'देवोयानानि भव-
न्तीत्यादिना । गङ्गोत्पत्तिनिदानकृदिति । गङ्गाया विष्णुपवा उत्पत्तेर्निदानं स्थानं
करोतीति तथा । तदुक्तं 'तत्र भगवतः साक्षादित्यादिना ॥ ७८ ॥

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्च गङ्गाकूपोऽतिगृहकृत् ।

वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृत् सर्वपावनः ॥ ७९ ॥

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्चेति । गङ्गाया माहात्म्यं महिमा तत्र हेतुः, स्वचरणसम्ब-
न्धकारकत्वादिति । गङ्गा रूप इति । गङ्गा रूपं यस्य, 'स्रोतसामसि जाह्नवी'ति भगव-
द्बचनात्, 'योऽसौ निरञ्जानो देव' इत्यपि । अतिगङ्गकृदिति । अन्येभ्यस्तीर्थेभ्योऽप्यलन्तं
गृहं गुप्तं गङ्गासुपं तीर्थं करोतीति तथा, अतिगृहमपि पापं गङ्गारूपेण कृन्ततीति वा ।
वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृदिति । वैकुण्ठो भगवान्, लोको वा, तस्यम्ब्वी यो देह-
स्तत्र हेतुभूतं यदम्बु गङ्गाजलं तस्य जन्मकर्तेति । भगवत्सेवायोग्यदेहसम्पादकत्वं तु गङ्गो-
दकस्य 'तत्वादासलिलं यथैतस्य व्याख्यानो प्रपञ्चितमाचार्यैः । सर्वपावन इति । सर्वान्
आश्रद्धस्तम्भपर्यन्तान् गङ्गारूपेण पावयतीति तथा ॥ ७९ ॥

शिवस्वामी शिवोपास्यो गृहः सङ्कर्षणात्मकः ।

स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः सर्वैरुपजितः ॥ ८० ॥

शिवस्वामीति । शिवस्य स्वामी सेव्य इति, शिवरूपस्वामीति वा, तदुक्तं 'इल-
वर्ते तु भगवान् भव एक' इत्यादिना । तदेव प्रकारान्तरैर्नापायः शिवोपास्य इति ।
शिवस्य उपास्यः, शिवलेनोपास्य इति वा । गृहं इति । पुरुषमात्रागम्यस्थलस्थितत्वाद्गो
गुप्त इत्यर्थः । सङ्कर्षणात्मक इति । सम्यक् कर्षति अन्तकाले सर्वानिति सङ्कर्षणः
संहारमूर्तिसदात्मकस्तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तं 'तुरीयां तामसीं मूर्तिं' मित्यादिना ।
स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूप इति । स्थानानां द्वीपवर्षीदीपानां रक्षार्थं मत्स्यादिरूपेण तत्र तत्र
स्थित इत्यर्थः । येन रूपेण यत्र स्थितः तसर्वं मत्से स्पष्टम् । सर्वैरुपजित इति । सर्वैः
पूज्यस्वरूपैः भक्तैर्वा एक एव पूजितः, उपासनाार्थं नानात्वेऽपि परमार्थतन्तु सर्वाधि

मूर्तिः कृष्णस्यैवेति, स एव पूजित इति भावः । 'यो यो यां यां तन्तुं भक्तः' इति भगवद्ब-
चनात् ॥ ८० ॥ पुनस्तदेवाहुः—

उपास्यनानारूपात्मा ज्योतीरूपो गतिपदः ।

सूर्यनारायणो वेदकान्तिरुज्ज्वलवेषधृक् ॥ ८१ ॥

उपास्यनानारूपात्मेति । उपास्यो नानारूपो मत्स्यादिरूपः आत्मा अवतारो
यस्येति । ज्योतीरूप इति । ज्योतिस्तेजसद्रूपो रविरित्यर्थः । 'ज्योतिषां रविरंशुमानि'ति
वाक्यात् । गतिपद इति । गत्या उदकदक्षिणरूपया सर्वत्रैः शुभाशुभं प्रकथयं ददातीति
तथा । सूर्यनारायण इति । सूर्यमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सूर्यनारायणस्तद्रूप इति ।
तदुक्तं 'स एव भगवानादित्यरूप' इत्यादिना, 'ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती'त्यादिना ।
वेदकान्तिरिति । वेदः त्रयी, सैव कान्तिः स्वरूपं यस्येति तथा, कान्तिर्यस्येति वा । वेदुक्तं
'आत्मानं त्रयीमय' मित्यादिना सूर्यमण्डलस्य त्रयीरूपत्वम्, तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि
'आदित्यो वा एष एतमण्डलं'मित्यनुवाके स्पष्टमात्रात्, 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईष्यते
यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदानास्रमये महीयते' । 'वेदेरशून्यक्षिप्रिति सूर्य' इति
शुक्लतरंगिणि । उज्ज्वलवेषधृगिति । उज्वलं दीप्तं वेषं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८१ ॥

हंसोऽन्तरिक्षगमनः सर्वप्रसवकारणम् ।

आनन्दकर्ता वसुदो बुधो वाङ्मपिउज्ज्वलः ॥ ८२ ॥

हंस इति । हन्ति गच्छति आशुःक्षयकारकत्वेन, सर्वान् हिनस्ति वा । आशुःक्षयकारकत्वं
तु सूर्यस्य 'योसौ तपबुदेति' इत्यनुवाके स्पष्टमात्रात्, 'हंसः शुचिर्वादिति मध्वर्णांवा । ईर्ष्यन्-
रिक्षगमन इति । अन्तरिक्ष एव गच्छतीति तथा । सर्वप्रसवकारणमिति । सर्वेषां प्राणिनां
प्रसवः प्रेरणं तत्र कारणं कर्तव्यर्थः । 'सविता प्रसवानामीश' इति श्रुतेः । (सूर्यनामानुक्तानि ।
अथ चन्द्राद्यष्टग्रहरूपनामान्याहुः) ईर्ष्यानन्दकर्तेति आनन्दस्याह्लादस्य कर्ता कारकश्चन्द्र
इत्यर्थः । ईर्षुद इति । वसुति यति कृत्वात्, ददाति वा एकादशस्थानस्थित इति । वसुदो
मङ्गल इत्यर्थः । बुध इति । बुध्यते जानातीति बुधः । वाङ्मपिरिति । वाचां पतिर्वाङ्मपि-
वृहस्पतिरित्यर्थः । उज्ज्वल इति । उज्वलः सितः शुभ्रत्वात् शुक् इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

कालारमा कालकालश्च कालच्छेदकृत्समः ।

शिशुमारः सर्वमूर्तिरिधिदैविकरूपधृक् ॥ ८३ ॥

कालात्मेति । कालः श्यामः आत्मा देहो यस्येति, सर्ववीजकरत्वात् कालरूप इति वा,
शून्येश्वर इत्यर्थः । कालकालश्चेति । कालात् सौररपि कालः श्यामः, तमस्कारित्वाद्ग्राहुरित्यर्थः ।
कालच्छेदकृदिति । कालस्य राहोः छेदो द्वैधीकरणं तैवेव केतुं करोतीति तथा, अमेद-
विवक्षया तद्रूप इत्यर्थः । ईर्ष्यम इति । अतिसौम्येन उत्तु उचमः उज्वलतम इत्यर्थः । शिशुमार-
चकस्य सर्वग्रहोपरि स्थितत्वात् । शिशुमार इति । शिशुर् मारयतीति शिशुमारो जलजन्तु-

विशेषः, पुच्छादिना समानाकृतित्वात् तन्नाज्ञा निर्देशस्तद्रूप इति । सर्वमूर्तिरिति । सर्वेषां धर्मब्रह्मादीनां मूर्तयोऽस्मिन्निति तथा, सर्वमूर्तित्वं तु तैत्तिरीयारण्यके श्रुवोपस्थानानुवाके 'शिखुमारचक्रस्य भूः प्रपञ्च' इत्यादौ स्फुटम्, मूलेषु 'यस्य पुच्छाग्नेऽवाक् शिरस' इत्यादौ । तत्र सर्वेषामाधिदैविकस्वरूपमित्याहुः आधिदैविकस्वरूपमिति । आधिदैविकं रूपं धारयतीति तथा ॥ ८३ ॥

अनन्तसुखभोगाढ्यो विवरैश्वर्यभाजनम् ।

सङ्कर्षणो दैत्यपतिः सर्वाधारो बृहद्वयुः ॥ ८४ ॥

अनन्तसुखभोगाढ्य इति । अनन्तस्य अपरिमितस्य सुखस्य भोगस्तेनाढ्यः समृद्धः, स आढ्यो यस्मिन्निति वा, यस्माद्वा । विवरैश्वर्यभाजनमिति । अधस्तात् सर्वं सप्तस्वपि विवरेषु अतलादिषु यदैश्वर्यं विभूतिसङ्काशयति, तस्य भाजनमाश्रय इति वा । तदुक्तं 'एतेषु हि विदुस्त्वर्गो'प्लियादिना । सङ्कर्षण इति । सम्यक् कर्षति सर्वान् एकत्र करोतीति तथा । पातालादप्यधःसङ्कर्षणशक्तिरित्युक्तम्, तदुक्तं 'तस्य मूले त्रिंशद्योजने'त्यादि । दैत्यपतिरिति । दैत्यानां पतिः स्वामी तामसत्वात् । सर्वधार इति । सर्वस्य सविवरमूलकस्य आधारः आश्रय इति । अत एव । बृहद्ब्रह्मपुरिति । बृहत् प्रवृद्धं वयुः शरीरं यस्येति, तदुक्तं 'मूर्धन्यपितमणुव'दि त्यादिना ॥ ८४ ॥

अनन्तनरकच्छेदी स्मृतिमात्रार्तिनाशनः ।

सर्वानुग्रहकर्ता च,

अनन्तनरकच्छेदीति । अनन्तानां नराणां कानि शिरसि संहारसमये छिनतीति तथा । स्मरणदिचानननरकयातनाशक इति वा । अत एव । स्मृतिमात्रार्तिनाशन इति । स्पष्टम् । सर्वानुग्रहकर्ता चेति । सर्वेष्वपि नतेषु अनुग्रहं हितं करोतीति तथा । नरकयातनाप्रदशनेन सर्वान् पापभीतान् करोतीति भावः ।

इति पञ्चमस्कन्धनामानि ॥

अथ षष्ठस्कन्धनामानि ॥

मयादाभिज्ञशास्त्रकृत ॥ ८५ ॥

मर्धादाभिज्ञशास्त्रकृदिति । साधनारूपफलदानं मर्धादा, साधनं विना अल्पसाधनेन वा यन्माहाफलदानम् मर्धादाभिज्ञम्, तत्र केवलभगवदनुग्रहसूत्रमेकमेव पुष्टिकृतमिति यावत्, 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । मर्धादाभिज्ञस्य पुष्टेः शास्त्रं पुष्टिशीलप्रतिपादकं षष्ठस्कन्धरूपं करोतीति तथा ॥ ८५ ॥

कालान्तकभयच्छेदी नामसामर्थ्यरूपधृक् ।

उद्धारानर्हगोसात्मा नामादिप्रेरकोत्तमः ॥ ८६ ॥

कालान्तकभयच्छेदीति । कालो यमः अन्तको मृत्युः, ताभ्यां वा यद्वयं मृत्युनरकादेः, तस्य छेदनशील इत्यर्थः । इदं सर्वं नामसामर्थ्याप्रकाशपूर्वकमजाभिलोचने स्फुटम् । नामसामर्थ्यरूपधृमिति । नामां यत्सामर्थ्यं यथेष्टपापनोदनशक्तिस्तद्रूपं धारयतीति तथा 'यद्यद्विभूतिमसत्त्व'मितिवक्तव्यात् । उद्धारानर्हगोसात्मेति । उद्धारणमुद्धारः संशयात्मोक्षः, यत्र ये अनर्हाः अयोग्याः तेषां गोसा रक्षकः आत्मा यस्येति, प्रकृते तु तादृशोऽजाभिलो एव । अन्येप्यसंख्याः सन्तीति ज्ञेयम्, अत एव नरके पच्यमानानामपि श्रीकृष्णनामोच्चारणमात्रेण वैकुण्ठारोहणं श्रूयते । तुसिंहपुराणे मार्कण्डेयस्त्युप्रसङ्गेन तत्रत्यानि कानिचिद्दृचनानि लिखन्त्ये । 'व्यास उवाच । इत्येवं किङ्करानुत्तवा मृत्युं च पुरतः स्थितम् । यमो निरीक्ष्य च जनं नरकस्थं प्रपीडितम् । कृपया परया शुक्तो विष्णुभक्त्या विशेषतः । जनस्यानुग्रहार्थाय तेनोक्ता वामिनां शृणु । नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः । किं त्यागार्चितो देवः केशवः हेमनाशनः । उदकेनाप्यलम्बे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः । यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न पूजितः । नारसिंहेऽपि ऋषीकेशः पुण्डरीकनिभेष्वणः । स्मरणान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं न पूजितः । इत्युत्तवा नारकान् सर्वान् पुनराह स किङ्करान् । वैवस्वतो यमः साक्षाद्विष्णुभक्तिविजुम्भितः । नारादाय स विश्वात्मा श्रोहदः विष्णुपुत्रव्ययः । अन्येभ्यो वैष्णवेभ्यश्च सिद्धेभ्यश्चेति नः श्रुतम् । तद्वः प्रीत्या प्रवक्ष्यामि हरिवाक्यमनुत्तमम् । शिक्षार्थं किङ्कराः सर्वे शृणुत प्रयतो हरेः । कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः । जलं भित्वा यथा पत्रं नरकाद्ब्रह्मराम्यहम् । पुण्डरीकोक्ष देवेश नरसिंहं त्रिविक्रम । त्वामहं नरणे प्राप्त इति यत्सं सपुद्भरेत् । त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दन । इति यः शरणं प्राप्तस्तं हेमाद्ब्रह्मराम्यहम् । व्यास उवाच । इत्युदीरितमाकर्ष्य हरिवाक्यं यमेन तु । नारकाः कृष्ण कृष्णेति नारसिंहेति चुकुञ्चु । इत्या यथा हरेर्नाम कर्तव्यन्त्यत्र नारकाः । तथा तथा हरी भक्तिमुद्भ्रन्तो भुवशिवदत् । नारका उचुः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय केशवाय महात्मने । भक्तप्रियाय देवाय यज्ञाय हरये नमः । लोकनाथाय शान्ताय यज्ञेशायादिमूर्तये । अनन्तायप्रमेयाय नारसिंहाय ते नमः । नारायणाय गुरवे शङ्खचक्रगदाभृते । वेदप्रियाय महते त्रिविक्रम नमो नमः । वाराहायप्रतर्क्याय वेदाज्ञाय गदाभृते । महाश्रुतिमते नित्यं ब्रह्मण्याय नमो नमः । वामनाय बहुज्ञाय वेदवेदाङ्गधारिणे । बलिबन्धनदक्षाय वेदपालाय ते नमः । विष्णवे रामनाथाय व्यापिने परमात्मने । चतुर्भुजाय शुद्धाय शुद्धदृश्याय ते नमः । जमदग्नाय सारनाथ दुष्टज्ञानतकाय च । रामाय राघवनात्ताय नमः स्तुभ्यं महात्मने । अस्मात् सुदुःसहात् कृष्ण नारसिंह जनार्दन । अस्मानुद्भर गोविन्द पूजितस्त्वं नमोस्तु ते । व्यास उवाच । इति सङ्कीर्तितो विष्णुनारकैर्भक्तिपूर्वकम् । नारकीयातनाः सर्वास्तेषां नष्ट महात्मनाम् ।

दिव्यरूपधराः सर्वे दिव्यवस्त्रनिभूयिताः । दिव्यनघातुलितान्ना दिव्याभरणभूयिताः । नाना-
रूपविमानेषु दिव्येषु हरिपूरुषैः । विष्णुलोकं यमो गत्वा नमश्चेत् तदा हरिम् । यन्नामकी-
र्तनायाता नारकाः केशवालपन् । तं नाममि महादेवं नारसिंहं महदुत्तमम् । तस्य वै नारसिंहस्य
विष्णोरमिततेजसः । प्रणामं ये च कुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः । इदं प्रशान्तं नरकासिद्धं
यद्वादि सर्वं विपरितमत्र । पुनः स विश्वार्थेश्वरमद्वन्द्वान् यमो दिवत्ते कृतवान् मनश्च । व्यास
उवाच । सगुरुभूमिधीष्य पाशदहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले । परिहर मधुसूदन-
प्रयत्नान् प्रसुरंहमन्यनुगामं वैष्णवानाम् । अहमभरणगाथितं धात्रा यम इति लोकहिताय वै
नियुक्तः । हरियुक्तविष्णुखान् प्रशासि मलयान् हरिचरणप्रणतान् नमस्करोभिः । सुगतिमभिलषामि
वासुदेवादहमपि भागवतः क्षिरान्तरात्मान् । मधुमथनवशोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने
ममापि कृष्णः । भगवति विमुक्तस्य नास्ति सिद्धिविषमममृतं भवतीति नैतदस्ति । वर्षशतम-
पीह धम्यमानं ब्रजति न काञ्चनतामयः कदाचित् । नहि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरप-
रामतासुपैति चन्द्रः । भगवति च हरारवनन्यचेता भूशमलिनोपि विराजते मनुष्यः । विषध-
रकणभक्षशङ्कोक्तिर्दशचलपथशिक्षाक्षपादवादात् । अहमपि सुविचार्य लोकतत्र भगवदुपास्ति-
मृते न सिद्धिस्तु । सुप्रतिरसुरैः सदाभियुक्तः पशुप्रतिरप्यविनीतभूलवर्गः । सुरगुणदम्बप्रसा-
दकर्ता हरिचरणौ मरणापवर्गहेतुः । शुभमिदमुपलभ्य मातृपुत्रवं सुकृतवधेन वृषेन्द्रियार्थ-
हेतोः । समयति कुस्ते न मोक्षमार्गं स दहति चन्द्रनमेव भस्महेतोः । मुकुलितकरकुञ्चलैः
सुरेन्द्रैः सततनमस्कृतपादपङ्कजाय । अवहितगतये सनातनाय प्रथमजगत्सत्ये नमोऽस्त-
जाय । इति घोषयते ब्रमः खदुन्दुभीन् रामयति सर्वदिशसु युगमतादिताः । यमदूता बहवर्धि-
त्रसु शृणु इत्वं परिहर विष्णुभक्तान् । यमाष्टकमिदं पुण्यं पठते यः शृणोति च । मुच्यते
सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति । इदं स्मृतं यमवाक्यमुत्तमं यथाशुना ते हरिभक्ति-
कीर्तनं । पुनश्च बध्वायि पुरातनी कथां भृगोश्च पौषेण च या कृता पुरा । इति सुसिंह-
पुराणे नवमोऽध्यायः । एवमादिनि बहुन्येव सन्तीति विस्तारमथास्तु लिख्यन्ते । **नामादि-
प्रेरकोत्तम** इति । नाम आदिर्येषां साधनानां तेषां प्रेरकः प्रेरणकर्ता, स चासाहुतमश्वेति,
नामादिप्रेरकः उत्तमो यस्मेति वा ॥ ८६ ॥

अजामिलमहादुष्टमोचकोऽवविमोचकः ।

धर्मवक्ताऽऽह्वितवक्ता विष्णुधर्मस्वरूपधृक् ॥ ८७ ॥

अजामिलमहादुष्टमोचक इति । अजामिलनामा यो ब्राह्मणः स एव महादुष्ट-
महापापैः महद्विषां दूषितः तस्य मोचकः, नामसामर्थ्येन दोषान्मोचक इति भावः । **अहं-
विमोचक** इति । अवस्य शूद्रासम्बन्धजनितस्य, अघातः । **धर्मवक्ते** इति । धर्मस्य
स्वकीयस्य विष्णुदूतरूपेण वक्तव्यार्थः । तदुक्तं 'अहो कथं धर्मस्था'मिति । **अह्वितव-**

क्तेति । अह्वितं शाखाविरुद्धं यथा स्वात्थाया धर्मस्य वक्तेति, अह्वितस्य सुखोपायस्य वक्तेति
वा । सुखोपायस्तु नामोच्चारणमात्रमेव, तदतिरिक्तं दुःखरूपमेवेति ज्ञेयम्, तत्सर्वं पुराणा-
दिषु बहुषु श्रूयते 'सर्वधर्मोच्छिन्ना' इत्यादि । मूलमि 'अयं हि कृतनिर्वेश' इत्यादिना ।
विष्णुधर्मस्वरूपधृनि । विष्णुधर्मो एव स्वं धनं येषान्ते विष्णुधर्मस्थाः भक्ताः तेषु
रूपं स्वरूपं धारयति स्थापयति वा । यद्वा । धर्मोपमः विष्णुश्चास्ती धर्मस्वरूपधृक् चेति
'यमः संयमतामह'मिति वाक्यात् ॥ ८७ ॥

सन्मार्गप्रेरको धर्ता त्यागहेतुर्गोधक्षजः ।

वैकुण्ठपुरमेतत् च दाससंबुद्धिकारकः ॥ ८८ ॥

संनमार्गप्रेरक इति । सत्तां मार्गः सन्मार्गः, संश्रास्ती मार्गश्चेति वा, स तु भगव-
न्नामैकपरतारूपस्त्र प्रेरकः । अत एव नारदरुक्तं 'हेतुर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथेति ।' धर्मेति । भक्तानां धारक इत्यर्थः, अत एव
'कौन्तेय प्रतिचानीदि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति । **त्यागो** महाहेतुरिति । त्यागो विषयस्य सम्प्राप्ति-
हेतुर्त्येति । **अंशोधज** इति । अशोक्ष इन्द्रियाज्यं ज्ञानं जनयतीति । **वैकुण्ठपुरमेता**
चेति । वैकुण्ठ एव पुरं तत्र नेता अजामिलमिति शेषः । यद्वा । वैकुण्ठपुरस्य नेता नायक
इत्यर्थः । **दाससंबुद्धिकारक** इति । दासानां भागवतसुल्यानां संबुद्धिः सर्वतः सम्-
द्विस्तारकतैर्यथः । तदुक्तं 'स्वयम्भूर्तारद' इत्यादिना ॥ ८८ ॥

दक्षप्रसादकृद्विदुःसुखस्तुतिविभावनः ।

स्वाभिप्रायप्रवक्ता च मुक्तजीवमसत्किुत् ॥ ८९ ॥

दक्षप्रसादकृदिति । दक्षे प्राचेतसे प्रसादं सृष्टिसामर्थ्यं करोतीति तथा । **द्वैसं-
खस्तुतिविभावन** इति । द्वैतः परमात्मा तत्सम्बन्धिनी या शुद्धस्तुतिसत्र विभावयति
प्रेरयति तथा, विभाव्यते चिन्त्यते इति वा । तदुक्तं 'अतोपिद्वैतसुखमे'त्यादिना । **स्वाभि-
प्रायप्रवक्ता** चेति । स्वसाभिप्रायो विष्णुविजनं तस्य प्रकर्षणं वक्तेति । तदुक्तं 'ममैष
कामो मृतानामिवादी । **मुक्तजीवमसत्किुदिति** । मुक्तानां मुक्तप्रायानामग्रे सृष्टय
भावात्, जीवानां ह्येश्वरादीनां प्रस्तुतियुक्तिं करोतीति तथा ॥ ८९ ॥

नारदप्रेरणात्मा च हर्षस्वब्रह्मभावनः ।

सुबलाश्वहितो श्रद्धावाक्यापेक्षापनक्षमः ॥ ९० ॥

नारदप्रेरणात्मा इति । नारदस्य प्रेरणे आत्मा चित्तं यस्मेति । **हर्षस्वब्रह्मभावन**
इति । नारदोपदेशेन हर्षेश्वान् ब्रह्मत्वं भावयति प्रापयतीति तथा । तदुक्तं 'उवाच चाथ हर्षेश्व'
नित्यादि । **सुबलाश्वहित** इति । शोभनं बलमस्येति सुबलो भगवान्, तमशुवन्ति प्राशु-
वन्तीति सुबलाशाः, तेभ्यो हित इति । अत्र 'सुबलाश्वहित' इति प्रामादिकपाठ इव लक्ष्यते ।
आचार्योक्तिः 'श्रद्धाश्वहित' इत्येवं भवितुं युक्तं, श्रद्धाश्वशब्देन हर्षेश्वारिप्रायानात् । अत एव

विष्णुपुराणेपि श्रूयते 'विष्वधेयिषवस्ते तु शशलाश्याः प्रजाः पुनरिति । सुबलाश्वपदस्य कष्ट-
कल्पनया हर्ष्यश्रवस्त्वेन व्याख्यानं लोकप्रसिद्धिनिवन्धनं ज्ञेयम्, वस्तुतस्तु 'शशलाश्व-
ह्वित' इत्येवं पठनीयम् । गृह्णवाक्यार्थज्ञापनक्षम इति । नारदोक्तगुप्तवाक्येषु ज्ञापने
बोधने क्षमः समर्थः । तदुक्तं 'तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यादिना ॥ ९० ॥

गृहार्थज्ञापनः सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः ।

पुष्टिप्ररोहहेतुश्च दार्सेकज्ञानहृद्गतः ॥ ९१ ॥

गृहार्थज्ञापन इति । गृहार्थं हर्षस्थानां मोक्षरूपत्वं दक्षाय ज्ञापयतीति । तदुक्तं
'एकस्मिन् काल'इत्यादिना । 'सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठित इति । सर्वेषां हर्षश्चादीनां
मोक्षरूपः आनन्दः प्रतिष्ठितः सञ्जातो यस्मादिति । सर्वेषां मोक्षेण नारदस्यानन्दः प्रतिष्ठितः
स्यामितो येनेति वा । पुष्टिप्ररोहहेतुश्चेति । पुष्टिभारगीयो यः प्ररोहः सृष्टिसत्र हेतुरित्यर्थः ।
तदुक्तं 'ततः प्राचेतस'इत्यादिना । 'दार्सेकज्ञानहृद्गतः इति । दार्सेरैवेकैर्ज्ञातं हृद्गतम-
भिप्रायो यस्य, कथमन्यथा नारदः कुर्यादुपदेशं भगवदभिप्रायं विनेति ॥ ९१ ॥

शान्तिकर्ता सुहितकृत स्त्रीप्रसूः सर्वकामपुत्रः ।

पुष्टिवंशप्रणेता च विश्वरूपेष्टदेवता ॥ ९२ ॥

शान्तिकर्तेति । दक्षस्य शान्तेरनुत्पन्नस्य ब्रह्मवाक्येन कर्तव्यर्थः । सुहितकृदिति ।
धर्मोदीनां भार्यादिप्रदत्त्वेन सुहितं करोतीति तथा, सम्यक् हितमिति । स्त्रीप्रसूरिति ।
श्रीरेव प्रसूतवानिति । सर्वकामपुत्रमिति । तावतीमेरेव सर्वेषां कामान् विषयभोगान्
दुग्धवानित्यर्थः । पुष्टिवंशप्रणेता चेति । पुष्टया अनुग्रहमाप्नोषेव कृतो यो वंशो दक्षस्य
तस्य प्रकर्षेण नेता विस्तारक इत्यर्थः । विश्वरूपेष्टदेवतेति । विश्वरूपस्य त्वाप्तस्य इष्टा
इष्टफलदात्री देवता नारायणरूपेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ तदेष्टाहुः—

कवचात्मा पालनात्मा च धर्मोपचिन्तिकारणम् ।

विश्वरूपशिरदृष्टेदी त्वाष्ट्यज्ञविनाशक ॥ ९३ ॥

कवचात्मेति । पालनात्मेति । कवचरूपेणोत्पन्नस्य रक्षक इत्यर्थः । सर्वेषां पालनाय
आत्मा यसेति वा । धर्मोपचिन्तिकारणमिति । धर्मणो नारायणात्मकस्य उपचिन्तिविस्तरेण
कथनं तत्र कारणमित्यर्थः । तदुक्तं 'यया युतः सहस्राक्ष' इत्यादिना । विश्वरूपशिरदृष्टे-
दीति । विश्वरूपस्य शिरसि छेत्तुं शीलमस्येति, तादृश इन्द्रस्तद्वत् इत्यर्थः । 'देवानामस्मि
वासव'इति वचनात् । यद्यपि ब्रह्मण्यदेवस्यैककण्ठमनुचितं तथापि मर्यादाभिन्नलीलाकारणात्
दिवः । तदुक्तं 'तदेवहेलन'मित्यादि । त्वैवंष्ट्यज्ञविनाशक इति । त्वष्ट्यसम्पन्धियज्ञस्य
विनाशको निष्फलकर्तव्यर्थः, इन्द्रस्य रक्षणात् ॥ ९३ ॥

वृत्रस्थामी वृत्रगम्यो वृत्रव्रतपरायणः ।

वृत्रकीर्तिवृत्रमोक्षो मयवत्प्राणरक्षकः ॥ ९४ ॥

वृत्रस्थामीति । वृत्रादुरेहस्य स्वामी प्रयुरित्यर्थः । 'तस्माद्विष्णुं मत्वा भजती'ति
श्रुतेः । वृत्रगम्य इति । वृत्रस्य गम्यः अरण्यगमनयोग्यः, तेन ज्ञातुं योग्य इति वा वृत्र-
व्रतपरायण इति । वृत्रस्य व्रतस्य देवाद्युधैरन्यैर्देवैर्वा न मरिष्यामीत्येवंरूपस्य पराय रक्षणाय
अयनं तत्र गमनं यसेति, वृत्रो भक्तिपरायणो यसेति वा, व्रतं भक्तिः । वृत्रकीर्तिरिति ।
वृत्रस्य कीर्तिः ख्यातियस्यादिति, भक्तत्वादिन्द्रादिभिः स्तुतत्वात् । वृत्रमोक्ष इति । वृत्रस्य
मोक्षः आसुरदेहायस्मादिति, तदुक्तं 'किं व उच्चारितै'रित्यादिभिः । मयवत्प्राणरक्षक
इति । मयः सौम्यं विद्यते यसेति मयवा इन्द्रः, मघेनः प्रणानां रक्षकः पवित्रास्तुषु-
योपदेशात् ॥ ९४ ॥

अश्वमेधहविर्भोक्ता देवेन्द्रामीचनाशकः ।

संसारमोचकश्चित्रकेतुबोधनतत्परः ॥ ९५ ॥

अश्वमेधहविर्भोक्तेति । इन्द्रकृताश्वमेधसम्पन्धिविषयां भोक्ता स्वीकारक इत्यर्थः ।
तदुक्तं 'हयमेधेन पुरुष'मित्यादिना । देवेन्द्रामीचनाशक इति । देवेन्द्रस्थामीचन ब्रह्महत्यादि-
रूपं रोगं तज्जनितं वा नाशयतीति, स्वयं यज्ञभोवतुल्येनेति । संसारमोचक इति ।
सम्यक् सरणं गमनं संसारः, अश्वमेधे साक्षादागमनं तेनैव ब्रह्महत्यायाः इन्द्रस्य मोचकः ।
चित्रकेतुबोधनतत्पर इति । चित्रकेतोः पुत्रशोकार्थस्याङ्गिनारदाचार्यां बोधने तत्पर-
स्तत्पालक इत्यर्थः, तत्र कुशल इति वा ॥ ९५ ॥

मन्त्रसिद्धिः सिद्धिहेतुः सुसिद्धिफलदायकः ।

महादेवतिरस्कर्ता भक्त्यै प्रवार्थनाशकः ॥ ९६ ॥

मन्त्रसिद्धिरिति । मन्त्रस्य नारदोपदिष्टस्य सिद्धिर्यस्यादिति, तद्वत् इति वा ।

तदुक्तं 'एतां मन्त्रोपनिषद्'मित्यादिना । सिद्धिहेतुरिति । सिद्धिविशोकत्वं तत्र कारण-
मित्यर्थः । सुसिद्धिफलदायक इति । चित्रकेतोः सुसिद्धिः स्वप्राप्तिस्तद्वत्फलदातेत्यर्थः ।
'सुसिद्ध' इति षोडशसिद्धयस्य फलदातेत्यर्थः । तदुक्तं 'संसिद्धोस्मि तथा राज'मित्या-
दिना । महादेवतिरस्कर्तेति । सगौरीकस्य शिवस्य दुर्बचनतस्तिरस्कारक इत्यर्थः । तदुक्तं
'स एकदा विमानेन'त्यादिना । भक्त्यै प्रवार्थनाशक इति । भक्त्यर्थं प्रवार्थविधाषरीय-
सम्पत्तिं नाशयतीति, सम्पत्तिवैकल्यानव्यत्वात् ॥ ९६ ॥

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः शिवः ।

आदित्यो दैत्यराजश्च महत्पतिरचिन्त्यकृत ॥ ९७ ॥

दैवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापक इति । देवेषु ब्राह्मणेषु यो विशिष्टो द्वेषत्वेन
स्वसाद्द्वेष्यो भवति ज्ञापयतीति तथा । लोके ज्ञापनायैवं करणं चित्रकेतोरिति भावः । शिवं
इति । मञ्जलरूपत्वाङ्गिर्मलत्वात् शिव इति 'शाम्भवं शिवमच्युतमिति' श्रुतेः । आदित्य इति ।
आदित्यस्य सवितुरपत्वं तद्वत् इत्यर्थः । तदुक्तं 'प्रशिक्षु सवितुः पत्नी'त्यादिना । दैवैराज-

श्रेते । दैत्येषु दैत्यपुत्रेषु प्रह्लादादिषु राजते तेषां राजेति वा, तदुक्तं 'अथ कश्यपदाया-
दा'निति वा । भैरुंष्टपत्तिरिति । महतो प्रह्लादकल्पयोगिहतां वा । अचिन्त्यकृदिति ।
अचिन्त्येन सामर्थ्येन करोतीति, अचिन्त्यं वा करोतीति ॥ ९७ ॥

मरुतां भेदकस्त्राता व्रतात्मा पुंमस्तिक्नुत् ।

मरुतां भेदक इति । मरुतामेकोनपञ्चाशतो भेदको गणशः कर्तव्यैः । तदुक्तं 'हृत्-
पुनादिति' रिति । ईरिति । इन्द्रेणाल्यन्तं हन्यमानस्य दितिगर्भस्य व्रता रक्षक इत्यर्थः ।
'न ममार दितेर्गर्भ'मित्यादिना । व्रितात्मेति । व्रतं पुंसवशाख्यं आत्मा स्वरूपं यथेति, व्रतेन
आत्मा भवतारो यथेति वा, तन्मूले स्पष्टम् । पुंमस्तिक्नुदिति । उक्तव्रतेन यथोक्त-
लक्षणस्य पुंसः प्रवृत्तिं करोतीति तथा ।

॥ इति षष्ठस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ सप्तमस्कन्धनामानि ॥

कर्मात्मा वासनात्मा च ऊतिलीलापरायणः ॥ ९८ ॥

कर्मात्मेति । कर्मं प्राकृतं तद्रूप इत्यर्थः । वासनात्मेति । पूर्वोक्तसंस्काररूप
इत्यर्थः, वसते सर्वं वासयतीति वासना; स चासनात्मा चेति । ऊतिलीलापरायण
इति । 'ऊतयः कर्मवासना' इत्युक्तत्वात् कर्मवासनारूपलीलाः परमुक्तप्रमयनं यथेति
तत्परायण इति वा ॥ ९८ ॥

समदैत्यसुरः स्वात्मा वैषम्यज्ञानसंश्रयः ।

देहाद्युपाधिरहितः सर्वज्ञः सर्वहेतुविद् ॥ ९९ ॥

संमदैत्यसुर इति । दैत्याश्च सुराश्च दैत्यसुराः, समास्तुत्या दैत्यसुरा यथेति ।
तदुक्तं 'समप्रियः सुहृ'दित्यादिना । सर्वज्ञेति । सर्वेषामपि स्वात्मैलेयः । स्वे भक्तास एव
तेषु वा आत्मा यथेति । वैषम्यज्ञानसंश्रय इति । देवदक्षयज्ञसुरहर्ननं यत् सर्वसमर्थ-
स्यापि तद्वैषम्यं तादृशज्ञानं ज्ञानहेतुं सम्यग्यथा सात्तथा श्रयते, न तु स्वयं विषम इति
भावः । 'समोहं सर्वभूते'भित्यादिवचनात् । अत एव देहाद्युपाधिरहित इति ।
देहादिषुको य उपाधिः अहङ्कारादिः तद्धेतुभूतो वा तद्वदिति । सर्वज्ञ इति । सर्वं
जानातीति वा, सर्वो नारदादिज्ञो यस्मादिति वा । सर्वहेतुविदिति सर्वैः कामादिभि-
हेतुभूतैर्विषयैः लभ्यते इति तथा, तदुक्तं 'कामाद्देहादयः'दित्यादिना ॥ ९९ ॥

ब्रह्मवाक्स्थापनपरः खजन्मावधिकार्यकृत् ॥

सदसद्वासनाहेतुस्त्रिसत्यो भक्तभोचकः ॥ १०० ॥

ब्रह्मवाक्स्थापनपर इति । ब्रह्मणां सनकादीनां वाचः, 'पापिष्ठामासुरीं योनि'मि-
लेयैरुपायाः स्थापने सफलकरणे परः अभियुक्तः, तत्स्थापनमेव परमुत्तमं प्रयोजनं यथेति वा ।
खजन्मावधिकार्यकृदिति । स्वस्य जन्म प्राकृत्यं बराहवृत्सिंहवामनरामकृष्णादिरूपं तद-
वधि यत्कार्यं द्वेषद्व्युत्पादनरूपं तत्करोतीति तथा । सदसद्वासनाहेतुरिति । सती
चासती च सदसती, ते च अमू वासने च सदसद्वासने ते प्राप्तिहेतु यस्य, तयोर्हेतुरिति वा,
भगवद्विषयिण्योऽभयोस्तत्प्राप्तिहेतुत्वमुक्तेव । 'प्रातर्यैव विनिहित' इत्यादिना । त्रिसंत्य
इति । त्रिभिरवतारैः सर्वं ब्रह्मवचनं सत्यकरणं यथेति, त्रिसत्यमिति पदव्याख्यानोक्तेर्वै,
त्रिसत्य इति पाठे पत्वं पौराणिकं ज्ञेयम् । भक्तभोचक इति । भक्तयोर्भोचकः वैकुण्ठ-
धिकारादिति शेषः ॥ १०० ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषी प्रविष्टात्माऽतिभीषणः ॥

शान्तिज्ञानादिहेतुश्च प्रह्लादोत्पत्तिकारणम् ॥ १०१ ॥

हिरण्यकशिपुद्वेषी इति । हिरण्यकशिपुद्वेषी यस्मिन्निति । प्रविष्टात्मेति । हिर-
ण्यकशिपो द्वेषविषयत्वेन प्रविष्ट आत्मा यथेति, सर्वान्तर्थात्मित्वेन वा 'अन्तः प्रविष्टः शान्ता
वनाना'मिति श्रुतेः । अतिभीषण इति । अत्यन्तं भीषयति हिरण्यकशिपुं भवं प्रापयति,
प्रातृवधस्तरणादिति तथा । शान्तिज्ञानादिहेतुश्चेति । शोकशान्त्यर्थं यत् ज्ञानं हिरण्य-
कशिपुं तत्र हेतुः प्रेक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अन्धाम्ब हे वधू'रित्यादिना । प्रह्लादोत्पत्ति-
कारणमिति । प्रह्लादः उलसितकारणमवतारकारणं यथेति, प्रह्लादसेति वा ॥ १०१ ॥

दैत्यसिद्धान्तसद्वृत्ता तपःसार उदारधीः ।

दैत्यहेतुप्रकटनो भक्तिचिह्नप्रकाशकः ॥ १०२ ॥

दैत्यसिद्धान्तसद्वृत्ता इति । दैत्यानां सिद्धान्ते सिद्धान्तस्थाने सतः परमाश्रयस्य
भक्तमुखादकृते, तदुक्तं 'तस्माद्यु मन्ये सुरवर्यं देहिना'मित्यादिना । तपःसार इति । तपो
भजनरूपं तदेव सारं यथेति । उदारधीरिति । उदारा निर्मला प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति ।
दैत्यहेतुप्रकटन इति । दैत्यस्य हेतुं प्रह्लादस्यैव बुद्धौ-परसङ्ग एव हेतुरित्येवंप्रं ज्ञापित-
वानित्यर्थः । तदुक्तं 'अह्रास बुक्तिबोलाना'मित्यादिना । भक्तिचिह्नप्रकाशक इति ।
भक्तेश्चिह्नानि लक्षणानि प्रकाशयतीति तदुक्तं 'परस्वभ्येत्सद्ब्राह्म' इत्यादिना ॥ १०२ ॥

सद्देवहेतुः स्वदेषवाचनात्मा निरन्तरः ।

नैष्ठुर्यसीमा प्रह्लादवत्सलः सद्देवोपहा ॥ १०३ ॥

सद्देवहेतुरिति । सति प्रह्लादे दैत्यस्य द्वेषं प्रति हेतुः, तत्सम्बन्धादेव तथात्वात् ।
सद्देवोपहात्मात्मेति । सद्देव एव वासनमाच्छादनमन्तराथभूतं यस्मात्सन्तः स तथा ।
निरन्तर इति । अन्तरातीत्यन्तरः दैत्येभ्यो निःशेषेण तथा निरन्तर इति । नैष्ठुर्यसीमेति ।
नैष्ठुर्यस्य सीमाऽवधिपरित्यक्तः । प्रह्लादविषये यातनानामारम्भ एव न प्रकटितवान्, अतस्त-

येति भावः । प्रह्लादवत्सल इति । तत्र तत्र रक्षया अपि करपात्, तस्मिन् वस्सलो वासत्य-
वानित्यर्थः । संज्ञदोषहेति । प्रह्लादस्य वचनेन दैत्यसुतनामासुरसङ्घदोषं हतवानित्यर्थः ।

महाशुभावः साकारः सर्वाकारः प्रमाणम् ।

सत्सम्प्रसूतिर्दृष्टिर्दृष्टिसिंहो भीमविक्रमः ॥ १०४ ॥

महाशुभाव इति । महानचिन्त्योऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य, प्रह्लादस्य तद्रूप इत्यर्थः ।
'प्रह्लादश्चासि दैत्याना'मिति वाक्यात् । यदा । प्रह्लादरक्षाकर्णे योऽनुभावः स महान्
यस्येति । **साकार इति ।** आकरणमाकारः आह्वानं तेन सह वर्तत इति, तदुक्तं 'यस्तथा
मन्दभाग्योक्तो मदन्य' इत्यादिना । **सर्वाकार इति ।** सर्वैः आकारः स्वरूपं यस्येति । सर्व-
विकल्पाकार इति वा । अत एवाद्भुतनृकेसरिरूपम् । **प्रमाणम्** इति । प्रह्लादचाक्यस्य
प्रमाणाय प्रामाण्याय भवति, सत्माज्ञायत इति तथा । अन्यथा, भक्तवासत्वं मन्येत,
तदुक्तं 'सत्यं विधातुं निवभूयभाषित'मित्यादिना । **सत्सम्प्रसूतिरिति ।** सत्सम्प्रसूतिः
प्राकट्यं यस्येति, तदुक्तं 'स सत्सम्प्रसूति' इत्यादिना । **दृष्टिर्दृष्टिरिति ।** ना चासौ हरिश्चेति,
नृविशिष्टो हरिरिति वा, नृणां मध्ये हरतीति वा, नूनं हरति संहारकत्वादिति वा । **दृष्टिर्दृष्टिः**
इति । ना च सिंहहृत् तयोः समाहारो 'ल्लिख्यशिश्यं लोकप्रमाणत्वा'दिति क्लीबत्वाभावः ।
भीमविक्रम इति । भीमो भयानको विक्रमः पादविशेषः पराक्रमो वा यस्येति, भीमेषु
योर्दौर्लभ्ये वा । तदुक्तं 'तं विक्रमन्त'मित्यादिना ॥ १०४ ॥

विकटास्यो ललजिह्वो नखरास्त्रो जवोत्कटः ।

हिरण्यकशिपुच्छेदी क्रूरदैत्यनिवारकः ॥ १०५ ॥

विकटास्य इति । विकटं विषममास्यं यस्येति । **ललजिह्व इति ।** ललन्ती चलन्ती
जिह्वा यस्येति । **नखरास्त्र इति ।** नखान्येव शस्त्रमायुधं यस्येति । **जवोत्कट इति ।**
ज्वेन युद्धवेगोत्कटः असह्य इत्यर्थः । **हिरण्यकशिपुच्छेदीति ।** हिरण्यकशिपुं जेतुं
शीलं यस्येति । **क्रूरदैत्यनिवारक इति ।** तदनुचरेषु ये क्रूरा दैत्यास्त्रेषां नितरां नारकः
हन्तेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

सिंहासनस्थः क्रोधात्मा लक्ष्मीभयविषधनः ।

ब्रह्माद्यास्तन्मयभूरपूर्वाचिन्त्यरूपधृक् ॥ १०६ ॥

सिंहासनस्थ इति । सिंहासने नृपासने तिष्ठतीति तथा । तदुक्तं 'ततः सभाया-
मुपविष्ट'मित्यादौ । **क्रोधात्मेति ।** क्रोधाविष्ट आत्मा स्वरूपं यस्येति तथा । **लक्ष्मीभय-
विषधन इति ।** लक्ष्म्यां भयस्य विशेषेण वर्धयित्वेत्यर्थः । 'साक्षाच्छ्रीः प्रेषित'स्यादौ ।
ब्रह्माद्यास्तन्मयभूरिति । ब्रह्मादीनामस्तन्मयस्य भूः स्थानमित्यर्थः । तदुक्तं 'एवं सुरा-
दयः सर्वे' इत्यादिना । सर्वेषां भयकारणमाह **अपूर्वाचिन्त्यरूपधृमिति ।** अपूर्वं यत्पूर्वं
न ज्ञातं अचिन्त्यं मनसा कल्पयितुमप्यशक्यं यच्च हरिरूपं तद्भाकर इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

भक्तैकशान्तहृदयो भक्तस्तुत्यः स्तुतिप्रियः ।

भक्ताङ्गलेहनोद्भूतक्रोधपुञ्जः प्रशान्तधीः ॥ १०७ ॥

भक्तैकशान्तहृदय इति । भक्त एवैको भक्तैकः प्रह्लादः, तदर्थं शान्तं क्रोधा-
पेतं हृदयं यस्येति । **भक्तस्तुत्य इति ।** भक्तेन प्रह्लादेन स्तुत्यः स्तोतुमर्हः । **स्तुति-
प्रिय इति ।** भक्तकृता स्तुतिः प्रिया यस्येति । **भक्ताङ्गलेहनोद्भूतक्रोधपुञ्ज इति ।**
भक्तस्य प्रह्लादस्याङ्गस्वादनय ए उद्भूतः अपगतः क्रोधराशिर्वैस्मादिति । **प्रशान्तधीरिति ।**
प्रशान्ता क्रोधरहिता धीर्वस्येति, प्रशान्ता विषयपरान्धुखी प्रह्लादस्य धीर्वैस्मादिति वा ॥ १०७ ॥

स्तुतिमात्रभयघ्नानां ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः ।

गोरूपधार्थमृतपतः शिवकीर्तिविषधनः ॥ १०८ ॥

स्तुतिमात्रभयघ्नानेति । महासङ्कटे नृसिंहस्वरणमात्रेणैव भयात् त्रायत इति
तथा तदुक्तं 'एतद्दुस्ते भगव'न्नित्यादिना । **ब्रह्मबुद्धिप्रदायक इति ।** ब्रह्मण बुद्धिं
'पुनरेवं वरदानं माकार्षी'रित्येवंरूपां प्रकल्पेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'मैवं करो सुराणां न'
इत्यादिना । **गोरूपधारीति ।** त्रिपुरं दिश्वोः शम्भोर्वैषार्थं गोरूपं धृत्वा विधिं कृतं
कृत्वाऽसुराणांमथृतं पीतवानिति तत्सम्बन्धिनामद्वयं **गोरूपधारीति** अमुंमृतपति । अमृतं
पीतवानिति । अत एव, शिवकीर्तिविषधन इति । शिवस्य त्रिपुरान्तक इत्येवमादि-
संज्ञायां हेतुरित्यर्थः ॥ १०८ ॥

धर्मात्मा सर्वकर्मात्मा विशेषात्माश्रमप्रभुः ।

संसारमप्रलोद्धतां सन्मार्गाखिलतत्त्ववाक् ॥ १०९ ॥

धर्मात्मेति । धर्मः साधारणस्तद्रूपः, तदुक्तं 'भगवन् ओतुमिच्छामी'त्यादौ । **सर्व-
कर्मात्मेति ।** सर्वेषां वर्णानां यत्कर्म तत्तद्वर्णधर्मस्तद्रूप इत्यर्थः । **विशेषात्मेति ।** आत्म-
विशेषो धर्मविशेषः वर्णश्रमधर्मरूपो यथा 'पालयो वण्डो ब्राह्मणस्येति तद्रूप इत्यर्थः ।
अश्रमप्रभुरिति । आश्रमणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रभुः स्वामी, अत एव व्यासः 'आचार-
प्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरभ्युत' इति । **संसारमप्रलोद्धतेति ।** संसारं ये नन्नाः निषया-
कांक्षिणः स्वे भक्तास्तानेतद्दर्शयित्वा उद्भवो उद्भरतीत्यर्थः । तदुक्तं 'एहस्य एतां पदवी'-
मित्यादौ । **संमार्गाखिलतत्त्ववाग्मिति ।** सतां मार्गो येषु शास्त्रेषु तानि सन्मार्गाणि
तेषु वा अखिलास्तत्त्वप्रतिपादिकाः अथ्यात्मविद्यारूपा वाचस्तद्रूप इत्यर्थः । 'अध्यात्मविद्या
विद्याना'मिति वाक्यात् ॥ १०९ ॥

आचारात्मा सदाचारः,

अचारात्मेति । आसमन्तात् चारो ज्ञानं स आत्मा यस्येति, पूर्वं प्रत्येकाचारा-

त्वय्युक्तमिदानीं समुद्रिताचाररूपत्वात् । सैदाचार इति । सतां भक्तानामाचारो भक्ति-
सदग्र इति, सखु आचारो ज्ञानं यस्मेति वा ।

इति सप्तमस्कन्धनामानि ।

॥ अथाष्टमस्कन्धनामानि ॥

मन्वन्तरविभावनः ।

स्मृत्याशेषाशुभहरो गजेन्द्रस्मृतिकारणम् ॥ ११० ॥

मन्वन्तरविभावन इति । मन्वन्तरानु स्वायम्भुवादीन् षड्तीतानु वैवस्वतादीन-
घानागतानु विशेषेण भावयति, वर्धयति रक्षतीति वा, तानुत्पादयतीति वा, तैर्भाव्यते
चिन्त्यते इति, मन्वन्तैर्विभावनयतीति वा, कालं मन्वन्तरं विना मन्वन्तरसम्बन्धिकालेन सर्वाणु
भावयतीति वा । तदुक्तं 'मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षड्विंशत्यादिना । स्मृत्याशेषाशुभहर
इति । स्मृत्या स्मरणमात्रेणैव ग्राहयत्सस्य गजेन्द्रस्याशुभं दुरितं हतवानित्यर्थः । स्मृत्याशेषे-
ति पाठे व्यस्तमेवैकं नाम ज्ञेयम् । गजेन्द्रस्मृतिकारणमिति । कथं प्राप्तस्य गजेन्द्रस्य
शरणमनरूपोपायस्ततो भगवानेव हेतुरित्यर्थः । तदुक्तं 'यः कश्चनेशो बलिनोन्तकोरग'-
दित्यादौ ॥ ११० ॥

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः ।

यज्ञो भयान्मनुत्राता विशुबैह्वद्वताश्रयः ॥ १११ ॥

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपद इति । पूर्वजन्मनि इन्द्रजन्मनामा
श्रिययोहेमासमित्येवंप्रकारा या स्मृतिः सा जातिस्मरणमुच्यते, तत्र हेतुभूता या एकस्य भगवतः
पूजा सा जातिस्मरणहेत्वैव पूजा, तथा या सज्ञाता भक्तिः, तथैव स्वरूपं दत्तवानित्यर्थः ।
तथा भक्त्या स्वरूपं गजशरीरं धरतीति वा, 'प्राप्तो भगवतो रूपंमिति वचनात् । यज्ञो
इति । ईज्यत इति यज्ञो विशुः 'यज्ञो वै विशुः' इति श्रुतेः । आद्यमन्वन्तरे यज्ञरूपो योऽ-
वतीर्थः आकृत्यां सचेः, तस्यैवं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'आख्यासे भगवानु यज्ञो यच्चकर कुरु-
द्वे' इत्यादिना । भयान्मनुत्रातेति । जम्बुकामयातुयानकृतभयान्मनु रक्षितवानित्यर्थः ।
तदुक्तं 'दृष्ट्वा सुरा यानुधाना' इत्यादौ, अत्र कतिपयानां विपर्ययो ज्ञेयः । द्वितीयमन्व-
न्तरीयनामनी आह विशुः इति । विभवतीति विगुरीश्वरः, व्यापको वा । तदुक्तं 'तस्यां
जज्ञे तत' इत्यादिना । ब्रह्मद्वताश्रय इति । ब्रह्म वेदसदेव व्रतं येषां ते ब्रह्मव्रता ब्रह्म-
चारिणस्तैराश्रियते सेव्यत इति तथा । तदुक्तं 'अश्रयतीति सहस्राणी' इत्यादिना । तृतीयमन्वन्त-
रीयनामनी आह ॥ १११ ॥

सत्यसेनो दुष्टघाती हरिर्गजविमोचकः ।

वैकुण्ठो लोककर्ता च, अजितोऽमृतकारणम् ॥ ११२ ॥

सत्यसेन इति । सत्याः सत्यपरास्त एव सेना परिकरो यस्मेति । दुष्टघातीति ।
दुष्टानु हुन्शीलानु हन्तुं शीलमस्येति तथा । तदुक्तं 'धर्मस्य सतृताया' मित्यादिना । चतुर्थमन्व-
न्तरीयनामनी आह हरिः इति । हरति सकलं दुःखं स्मृतिमात्रेणेति हरिः । तदुक्तं महा-
भारते 'हराम्यधं हि समर्थां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्मादरिहं स्मृत'
इति । तदुक्तं 'तत्रापीत्यादौ । गजविमोचक इति । ग्राहादजस्य विमुक्तिदत्तेत्यर्थः ।
पञ्चममन्वन्तरीयनामनी आह । वैकुण्ठ इति । विकुण्ठया अपलमिति । लोककर्ता
चेति । लोकस्य वैकुण्ठस्थस्य कर्तो नित्यामक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पत्नी विकुण्ठ उप्रसे'-
त्यादौ । षष्ठस्य नामनी आह 'अजित इति । न केनापि कथमपि जित इति तथा ।
अमृतकारणमिति । अमृतस्य प्राप्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः, अन्विमयनोपायकरणादिति ।
तदुक्तं 'तत्रापि देवः सम्भूत्या मित्यादिना ॥ ११२ ॥ सप्तमस्य नामनी आह—

उरुक्रमो भूमिहर्ता सार्वभौमो बलिप्रियः ।

विभुः सर्वहितैकात्मना विष्वक्सेनः शिवप्रियः ॥ ११३ ॥

उरुक्रम इति । उरुर्विस्तीर्णश्रमविशेषो यस्मेति । 'शशो विष्णुः उरुक्रम' इति वच-
नात् । भूमिहर्तेति । बलेः सकालादिन्द्रार्थं भूमिं हतवानित्यर्थः । अष्टमस्याह सार्व-
भौम इति । सर्वभूमीश्वरः सार्वभौमः । बलिप्रिय इति । बलेः प्रियः, स प्रियो यस्मेति
वा । यद्वा, सार्वभौमबलिप्रिय इत्येकं नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'देवगुह्यः सरस्वत्या वि-
द्यादौ । नवमस्याह विशुः इति । विशेषेण भवति ऐश्वर्ययुक्तो भवतीति विशुः । तदुक्तं
'आयुष्यतोऽम्बुधाराया' मित्यादिना । दशमस्याह सर्वहितैकात्मनेति । सर्वेषां हितरूपे
एवैकसिद्धये आत्मा चिन्तं यस्मेति । विष्वक्सेन इति । विष्वक्चान्तिं पलायन्ते दैत्यसेना
पसादिति तथा, विष्वक् सर्वव्यापिनी सेना यस्मेति तथा । शिवप्रिय इति । शिवस्य
प्रियः, सत्यकरणत् ॥ ११३ ॥ एकादशस्याह—

धर्मसेतुलोककृतिः सुधामान्तरपालकः ।

उपहर्तायोगपतिवृद्धानुः क्रियापतिः ॥ ११४ ॥

धर्मसेतुरिति । धर्मस्य सेतुर्यथादायापक इत्यर्थः । लोककृतिरिति । लोकानां
त्रयाणां धृतिधारणं यस्मिन्निति तथा । तदुक्तं 'आर्यकस्य सुत' इत्यादिना । द्वादशस्याह
सुधामान्तरपालक इति । अन्तरस्य मन्वन्तरस्य पालकः, सुधामा चासावन्तरपालकश्चेति ।
मन्वन्तरस्य पालकः सुधामास्थः, तस्य विशेषं नामदेवं ज्ञेयम् । त्रयोदशस्याह उपहर्तायो-
गपतिरिति । उपहरति ददति सुखं सर्वेभ्य इत्युपहर्तेति, स चासौ योगपतिश्चेति । स

विशेषणं समस्तमेवैकं नाम, यथा शान्तिपर्वणि 'सङ्क्षेपोऽन्युत' इत्येकं नाम । चतुर्दशसाह
वृहद्भ्रातुरिति । बृहन्तो भानवः कृत्वा यसेति, 'अहमगिरिहं हुत' मिलादिवाक्यात् ।
किंशोपतिरिति । यज्ञक्रियायाः पतिः रक्षकः, प्रवर्तकत्वात्, तदुक्तं 'सत्रायणस्य तनय'
इत्यादिना ॥ ११४ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मा धर्मो मन्वादिबोधकः ।

लक्ष्मीभोगैकनिलयो देवमन्त्रप्रदायकः ॥ ११५ ॥

चतुर्दशप्रमाणात्मेति । चतुर्दशमनवः प्रमाणप्रवर्तकाः आत्मनः अवतारा यसेति,
अत्र प्रमाणं स्मृतिरेव । 'धर्म' इति । तत्तन्मनुप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः । 'मन्वादिबोधक'
इति । मन्वादीन् स्वमाहात्म्यं बोधयतीति तेषां माहात्म्यबोधक इति वा । तदुक्तं 'चतुर्दश-
मनुना' मिलादौ । लक्ष्मीभोगैकनिलय इति । लक्ष्म्याः स्वर्गसम्बन्धिन्या योगोऽनुभव-
स्तत्सैकनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः । देवमन्त्रप्रदायक इति । देवेभ्यो मन्त्रसाप्तोत्पादन-
यज्ञरूपस्य प्रकर्षणं दायकः । तदुक्तं 'हन्त ब्रह्म' जित्यादौ ॥ ११५ ॥

दैत्यन्यामोहकः साक्षाद्गुरुदृक्स्थसंश्रयः ।

लीलामन्दरधारी च दैत्यवासुकिपूजितः ॥ ११६ ॥

दैत्यैः न्यामोहक इति । दैत्यानां देवैः सह सन्धिकरणद्वारा विशेषतः समन्तान्मोहकः
वैचित्र्यकर्तृत्वार्थः । साक्षाद्गुरुदृक्स्थसंश्रय इति । साक्षाद्दिव्यवहितो यो गुरुः, 'वै-
तेयश्च पक्षिणा' मिति वाक्यात्, स्वरूपभूतस्य तस्य स्तब्धे संश्रयः स्थितिर्यसेति, गुरुद्विः
पक्षैरुपगत इति । तदुक्तं 'गिरिं चारोप्य गुरुः' त्यादिना । लीलामन्दरधारी चेति ।
लीलायाऽन्यासनेन मन्दरपर्वतं धर्तुं शीलमस्येति तथा । दैत्यैर्वासुकिपूजित इति । दैत्यार्थं
दैत्यसामर्थ्यहननार्थं विषयकृत्कारेण वासुकिः फलदानेन पूजितः सकृतो येनेति; तदुक्तं 'ति
नागराजमामभ्ये' त्यादिना ॥ ११६ ॥

ससुद्रोन्मथनायत्तोऽविघ्नकर्ता स्ववाक्यकृतः ।

आदिर्कूर्मः पवित्रात्मा मन्दराघर्षणोत्सुकः ॥ ११७ ॥

संसुद्रोन्मथनायत्त इति । ससुद्रोन्मथनाय आयत्तः उच्यतः । अविघ्नकर्तेति ।
अविघ्नस्य विघ्नमावस्य कर्तेति । तदुक्तं 'विनेत्येक्य विघ्नस्य' त्यादौ । स्ववाक्य-
कृदिति । विघ्नमावस्यसम्पादनेन स्ववाक्यं यथार्थं कृतवानित्यर्थः । आदिर्कूर्म इति ।
आदित्वं देशापेक्षया ज्ञेयम् । कूर्मस्य सर्वाभारत्वादनादित्वं, आदिश्चासौ कूर्मश्चेति, कुं पृथ्वीं
समयतीति कूर्मः, पृषोदरादित्वात् सासुः । पवित्रोऽस्मेति । पवित्रो मथ्यो आत्मा देहो
यसेति, 'मिथ्यो वा एष पशूनां यत्कूर्म' इति श्रुतेः । मन्दराघर्षणोत्सुक इति ।
मन्दरकृतं यत् आ ईषत् पर्वणं समन्ताद्वा कण्ठयनं 'मिनेन्नकण्ठयन' मिति वाक्यात्,
तत्रोत्सुकः सोत्साहः ॥ ११७ ॥

श्वसैजदग्धिवार्वाचिः कल्पान्तावधिकार्यकृतः ।

चतुर्दशमहारवो लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ॥ ११८ ॥

श्वसैजदग्धिवार्वाचिरिति । श्वसैर्नैजदग्धिवारुं कल्पमानसमुद्रजलेषु वीचय-
त्तरङ्गा यस्मादिति । कल्पान्तावधिकार्यकृदिति । कल्पस्यान्तः अवधिः समाप्तियथा-
सातया कार्यं मन्दरधारणरूपं करोतीति तथा । चतुर्दशमहारवमिति । चतुर्दश
संख्याकानि महानि रत्नानि ज्ञातानि यस्मादिति, यस्मै वा, तानि विघ्नन्ते यसेति
वा । चतुर्दशस्यै लक्ष्म्यादीनि महारत्नानि यसेति वा । सर्वं मूले स्पष्टम् । लक्ष्मीसौ-
भाग्यवर्धन इति । लक्ष्म्याः सौभाग्यं सौन्दर्यादीनि वर्धयतीति तथा, लक्ष्म्यां वा, तदर्थं
सस्मिन् वर्धयतीति वा । तदुक्तं 'ततश्चाविरु' दित्यादिना ॥ ११८ ॥

धन्वन्तरिः सुधाहस्तो यज्ञभोक्तार्तिनाशनः ।

आयुर्वेदप्रणेता च देवदैत्याखिलाचिन्तः ॥ ११९ ॥

धन्वन्तरिरिति । धन्विनि मरुस्थानीये रोमे तर्तितैकित्यर्थः । सुधाहस्त इति ।
सुधा अमृतं हस्ते यसेति, अमृतपूर्णकलयहस्तत्वात् । यज्ञभोक्त इति । यज्ञस्य भोक्ता, यज्ञे
स्वीयभागस्य भोक्ता वा, यज्ञे भागस्वीकारात् । अर्तिनाशन इति । आतः रोगजनित-
चिन्तायाः पीडाया वा नाशनः, तन्नाशोपायकरणात् । तदेवाह आयुर्वेदप्रणेता चेति ।
आयुर्वृद्धिकारकस्य वेदस्य ऋग्वेदोपवेदकस्य प्रवर्तक इत्यर्थः । देवदैत्योऽखिलाचिन्त
इति । देवाश्च दैत्याश्च तं अखिलाश्च तैश्चतुर्दशमहाराथार्थं वा पूजितः सकृत्तः ॥ ११९ ॥

बुद्धिर्न्यामोहको देवकार्यसाधनतत्परः ।

स्त्रीरूपो मायया वक्ता दैत्यान्तःकरणप्रियः ॥ २२० ॥

बुद्धिर्न्यामोहक इति । दैत्यानामिति शेषः । देवैर्कार्यसाधनतत्पर इति ।
देवकार्यसाधनतत्पररूपस्य साधने सम्पादने तत्परः सावधान इत्यर्थः । तदेवाग्रिमनामभिः
प्रथ्यते । स्त्रीरूपे इति । दैत्यन्यामोहनार्थं स्त्रीरूप इत्यर्थः । मायया वक्तेति ।
मायारूपेण स्त्रीरूपेण दैत्यान् प्रति वक्तीति तथा, मायैवायथा वदति, न तु स्वयम् ।
दैत्यान्तःकरणप्रिय इति । यतो मायारूपेणोक्तत्वात्, अत एव दैत्यानां मनसि प्रियत्वेन
भातः, अन्तर्दैत्यानां भगवान् प्रियो न भवत्येव स्वभावतः ॥ १२० ॥

पायितामृतदेवांशो युद्धहेतुसृष्टिप्रदः ।

सुमालिभालिबधकृन्माल्यवत्प्राणहारकः ॥ १२१ ॥

पायितोऽमृतदेवांश इति । देवेभ्यः पायितः अमृतरूपदेवांशो येनेति । युद्ध-
हेतुसृष्टिप्रद इति । युद्धं प्रति हेतुभूता या सृष्टिः पृथ्वं स्त्रीरूपेण बधिता मोहिता जाता,
पश्चात्तदपगमे सति वयं बधिता इति तेषां सृष्टिर्जाता सैव युद्धहेतुस्तां प्रकर्षणं ददा-

तीति तथा । **सुंमालिमालिचधकुदिति ।** सुमालिमालिनेषं करोतीति तथा । **मौल्य-
वत्प्राणहारक** इति । तद्गतमौल्यवतः प्राणान् हरतीति तथा ॥ १२१ ॥

कालनेमिशिरदछेदी दैत्ययज्ञविनाशकः ।

इन्द्रसामर्थ्यदाता च दैत्यशेषस्थितिप्रियः ॥ १२२ ॥

कालनेमिशिरदछेदीति । कालनेमिः श्रेष्ठे शीलमक्षेति तथा । अग्रे कंस-
दशायां तथा करिष्यमाणत्वाञ्छीलत्वम् । **दैत्यैयज्ञविनाशक** इति । वामनगमनात् पूर्वं
केवलं दैत्ययज्ञ एवासीत्, पश्चात् साक्षाद्गमनवशेनात् यज्ञस्य साल्किकलं दैवलं जातं, अतो
दैत्यसम्बन्धियज्ञस्य विशेषतो नाशकः । अत एवाचार्येण निषिद्धोपि बलिनांन्यथाञ्जरो-
दिति । **इन्द्रसामर्थ्यदाता** चेति । इन्द्राय दैत्येषु सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः । **दैत्यशेष-
स्थितिप्रियं** इति । दैत्यानां शेषाः वधादुर्वरितास्तेषां स्थितिः प्रिया यसेति । तदुक्तं
‘ब्रह्मणा प्रेषितो देवा’निलादिना ॥ १२२ ॥

शिवव्यामोहको मायी भृगुमन्त्रस्वराक्षिदः ।

बलिजीवनकर्ता च स्वर्गहेतुर्नार्त्तचितः ॥ १२३ ॥

शिवव्यामोहक इति । स्त्रीरूपेण शिवस्य व्यामोहकः विशेषेण समनान्मोहकैर्त-
ल्यर्थः । **मायी**ति । मायारूपा दासी विचारे यसेति । श्रीह्लादिलादिनिः । **भृगुमन्त्र-
स्वराक्षिद** इति । भृगुणां भृगुवंशीयज्ञानां मधेषु जीवितकारकेषु स्वराक्षिं वैष्णवीं स्थापित-
वानित्यर्थः । अत एवैतजन्मना वैष्णव एव जात इति । शक्तिमेवाह **बलिजीविनकर्ता**
च । बलेजीवनस्य कर्ता, तदुक्तं ‘पराजिता श्री’रिलादौ । **स्वर्गहेतुरिति ।** इन्द्रस्य स्वर्ग-
प्राप्ते कारणमित्यर्थः । **नार्त्तचित** इति । अदित्या कश्यपोत्तमप्रोतेनार्त्तित आरापितः ।
तदुक्तं ‘फाल्गुनसामल’ इत्यादौ ॥ १२३ ॥

अदित्यानन्दकर्ता च कश्यपपादितिसम्भवः ।

उपेन्द्र इन्द्रावरजो वामनब्रह्मरूपशुक्ल ॥ १२४ ॥

अदितिसामन्दकर्ता चेति । स्वयं पुत्रो मूला अदितिः कश्यपपत्न्याः आनन्दस्य
कर्मोति । **कश्यपपादितिसम्भव** इति । कश्यपपत्न्यादितिश्च तान्यां निमित्तभूतायां
सम्भवः प्राकृत्यं यसेति । **उपेन्द्र** इति । इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्रः । यद्वा । उपरि
इन्द्रः उपेन्द्रः, तदुक्तं हरिवंशे ‘ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोमिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण
त्वां यासन्ति युवि देवता’ इति । उपसमीपेऽनुपचलनेन्द्रो यसेति वा । **इन्द्रावरज** इति ।
इन्द्रसावरे जातः इन्द्रावरजः । **वामनब्रह्मरूपशुक्ति** इति । वामनरूपेण यत् ब्रह्म तद्रूपं
धारयतीति ब्रह्मा, न तु प्राकृतत्वं तदुक्तं ‘यत्ब्रह्म’रिलादौ ॥ १२४ ॥

ऋष्यादिसेवितवपुयैश्रयाचनतत्परः ।

याज्ञोपदेशकर्ता च ज्ञापिताशेषसंस्थितिः ॥ १२५ ॥

ऋष्यादिसेवितवपुरिति । ऋषादिभिः सेवितमाश्रितं वपुयेसेति, इदं सर्वमन्यत्र
वामनपुराणे स्पष्टम् । **यैश्रयाचनतत्पर** इति । बलियज्ञस्य पावनया पवित्रीकरणाय तत्पर
उद्युक्तः । यद्वा । यज्ञे यो बलिस्तस्यावने रक्षणे तत्पर इति । यद्वा, यज्ञपावनाखेटोत्सं बलिमु-
ग्रहेण प्रियार्थं पूरयतीति । **याज्ञोपदेशकर्ता** चेति । याज्याया याचनरूपेण स्वर्गस्वार्पण-
रूपोपदेशस्य कर्ता कारक इत्यर्थः । प्रह्लादः पूर्वं निषेदितवान्, अतः सत्याद्बलिसम्बन्धेऽपि सर्वं
स्वीकृतवानिति भावः । **ज्ञापिताशेषसंस्थिति**रिति । स्वप्राकट्येन ज्ञापिता अशेषाणां
कर्मणां संस्थितिः समाप्तिर्नयेति, न हि फलप्राप्त्यनन्तरं कश्चन सापने प्रवर्तते इति ॥ १२५ ॥

सत्याधर्मरकः सर्वहर्ता गर्वविनाशकः ।

त्रिविक्रमत्रिलोकाम्ना विश्वमूर्तिः पृथुश्रवाः ॥ १२६ ॥

सत्याधर्मरक इति । सत्यवानितथस्यार्थस्य सद्बल्यरूपस्य भ्रमणकर्तृत्वर्थः । यतो
निवारितोपि पुनः सद्बल्यितवानेव । **सर्वहर्तेति ।** एदत्रव्याजेन सर्वत्रैलोचयामपि हत-
वानित्यर्थः । **गर्वविनाशक** इति । सर्वेश्वरोऽपि मां सुवं भिष्यत इत्येवंरूपस्य गर्वस्य
विनाशक इत्यर्थः । **त्रिविक्रम** इति । त्रयो विक्रमाः पादविश्लेषाः यसेति । ‘इदं विष्णु-
विचक्रमे त्रेधा निदधे पद’मित्यादिमन्त्रवर्णात् । **त्रिलोकैर्नमेति ।** श्रीं लोकानतति
व्यामोतीत्युरूपेति त्रिलोकाम्ना, ‘यस्योस्तु त्रिषु विक्रमणेष्वपि क्षिपन्ति युवानानि विश्वे’ति
श्रुतेः । अन्तर्नीमित्तेन वा । **विश्वमूर्ति**रिति । विश्वं मूर्तिर्वस्य, विश्वस्मिन्निति वा । ‘पुरुष
एवेदं सर्वं’मिति श्रुतेः । **पृथुश्रवा** इति । पृथु विस्तीर्ण श्रवः कीर्तित्येसेति, ‘उरगाप्यस्य
विष्णो’रिति श्रुतेः ॥ १२६ ॥

पाशाबद्धबलिः सर्वदैत्यपक्षोपमर्दकः ।

सुतलस्थापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः ॥ १२७ ॥

पाशाबद्धबलिरिति । पाशैरारुणैर्बद्धो बलियेनेति । **सर्वदैत्यपक्षोपमर्दक** इति ।
सर्वेषां दैत्यपक्षाणां तस्यक्षीयाणामुपमर्दको नाशक इत्यर्थः । तदुक्तं ‘इत्यायुधानि जघृ-
रित्यादिना । **सुतलस्थापितवलि**रिति । सुतलाख्ये तृतीयविवरे स्थापितो बलियेन, तदुक्तं
‘तावत्सुतलमध्यात्सा’मिलादिना । **स्वर्गाधिकसुखप्रद** इति । तत्रैव स्वर्गादप्यधिकं सुखं
प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं ‘सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्य’मित्यादिना ॥ १२७ ॥

ज्ञातसम्पृत्तिकर्ता च स्वर्गसंस्थापितामरः ।

ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा महामीनोऽन्विषसंश्रयः ॥ १२८ ॥

कर्मसंस्पृत्तिकर्ता चेति । पूर्वमुपक्रान्तस्य कर्मणः सम्यक् पूर्तिं करोति,
स्वसाहित्येन यथोक्तादप्यधिकं फलं करोतीत्यर्थः । तदुक्तं ‘कुतद्ब्रह्मकर्मैवमयं’मित्यादिना ।
स्वर्गसंस्थापितामर इति । स्वर्गेषु तत्तद्विधेषु पुनः संस्थापिता भ्रमरा देवा ज्ञेन ।

ज्ञानत्रिविधधर्मास्मेति । उपास्यत्वेन ज्ञातः साल्किदादिभिस्त्रिविधधर्मैरात्मा यसेति । 'येष्वन्यदेवताभक्ता' इति वाक्यात् । **मैहामीन** इति । महात्मासौ मीनश्चेति, महत्त्व-मलौकिकत्वेन, मीयते हिंस्यते सर्वैरिति मीनः 'तमशयद्विधावध्यासुरिरिति श्रुतेः । अन्धि-संश्रय इति । आपो धीयन्तेस्मिन्निति अन्धिः समुद्रः प्रलयकालीनः स संश्रयः संस्थानं यसेति, तदुक्तं 'आसीदतीतकल्पान्त' इत्यादिना ॥ १२८ ॥

सत्यव्रतप्रियो गोसा मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिः ।

शृङ्गबद्धधृतक्षोणिः सर्वाध्यापको गुरुः ॥ १२९ ॥

सैत्यव्रतप्रिय इति । सत्यं व्रतं यसेति तथा, सत्यव्रतकृपितस्य प्रियः, तदर्थं प्रकटितत्वात्, स प्रियो यसेति वा । गोसेति । जवेनाल्लव्यामनं सत्यव्रतं सप्तकृपिसहितं रक्षितवानित्यर्थः । 'अहं त्वाभिमिभिः सार्धं'मित्यादिना । **मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिरिति** । मत्स्यमूर्त्या मत्स्यरूपेण धृताः हयश्रीवासासुरवधपूर्वकमानीय स्वखगे स्थापिताः श्रुतयो येन, 'मत्स्यमूर्त्युद्धृतश्रुति'रित्यपि पाठान्नं ज्ञेयम् । अर्थः सप्त एव । शृङ्गबद्धधृत-क्षोणिरिति । शृङ्गबद्ध्या नाथा धृता भजनादुद्धृता स्तम्भिता वा क्षोणी पृथ्वी येन, तदुक्तं 'दोष्यमाना'मित्यादिना । **सर्वाध्यापक इति** । सर्वानर्थान् धर्मादिपुनर्थान् मत्स्यपुराण-कथनेन सत्यव्रताय ज्ञापयतीति तथा । तदुक्तं 'पुराणसंहिता'मित्यादौ । अत एव, **गुरु**रिति । गृह्णाति उपदिशति तत्त्वमिति गुरुः ॥ १२९ ॥

॥ इत्यष्टमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ नवमस्कन्धनामानि ॥

ईशासेवकलीलात्मा सूर्यवंशप्रवर्तकः ।

सोमवंशोद्भवकरो मनुपुत्रगतिप्रदः ॥ १३० ॥

ईशसेवकलीलात्मेति । ईशः प्रभुः, सेवको भक्तः, उभयसम्बन्धिनी या लीला सेष्यसेवकलक्षणसम्बन्धरूपा तद्रूप इत्यर्थः । तत्र आत्मा चित्तं यसेति वा । **सूर्यवंशप्र-वर्तक इति** । सूर्यसम्बन्धिवंशसापत्यपरम्परायाः प्रवर्तकः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । प्रकर्षेण वतकः निर्वहक उलादकः स्थापको वा । तदुक्तं 'परावरोषं भूताना'मित्यादौ । **सोमवंशोद्भव-कर इति** । सोमाद्यो वंशः पुरूरवसमाम्न्य तसोद्भवमुत्पत्तिस्थानं इत्वं कृतवानित्यर्थः । सोमवंशार्थमेव हीतारं हरिः प्रेरितवानिति भावः । **मनुपुत्रगतिप्रद इति** । प्रथमाख्याय मनुपुत्राय गतिं सद्रतिं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥ १३० ॥

अम्बरीषप्रियः साधुर्दुर्वासागर्वनाशकः ।

ब्रह्मशापोपसंहर्ता भक्तकीर्तिविध्वननः ॥ १३१ ॥

अम्बरीषप्रिय इति । अम्बरीषः प्रियो यस्य, तस्य प्रियो वा । **साधुरिति** । साधयति भक्तकार्यं सर्वप्रकारेणेति साधुः, तदुक्तं 'तस्मा अदाद्दरिद्रश्चक्र'मित्यादिना । **दुर्वासागर्वनाशक इति** । तपोगर्षेण नियमभङ्गाथं प्रवृत्तस्य दुर्वासो गर्वस्य नाशकः नाशकर्तृत्वर्थः, तत्सर्वं मूले सप्तम् । **ब्रह्मशापोपसंहर्तेति** । ब्रह्मणो दुर्वाससः शापस्य अम्बरीषं प्रति अत्याक्रोशस्य उप समीपे तत्कालमेव चक्रेण संहारक इत्यर्थः । **भक्त-कीर्तिविध्वनन इति** । भक्तस्य राज्ञः कीर्तिः भागवतेष्वेतत्सदृशः कोऽपि नास्तीत्येवैकरूपाया विशेषेण वर्धनः ॥ १३१ ॥

इक्ष्वाकुवंशजनकः सगराद्यखिलार्थदः ।

भगीरथमहायज्ञो गङ्गाधोताङ्गिपङ्कजः ॥ १३२ ॥

इक्ष्वाकुवंशजनकेति । मनोज्यैष्ठ्युत्पत्त्येक्ष्वाकोर्वंशस्य स्वप्राकट्यार्थं जनक उल्लासकः इक्ष्वाकुवंशस्य जनकः, अस्य रघुवंशस्य स्वीयत्वादिति भावः । **संगेरा-द्यखिलार्थद इति** । सगरादिभ्योऽखिलार्थान् और्वोपदेशद्वारा दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'राज्यमंशुमति न्यसे'त्यादिना । **भगीरथमहायज्ञ इति** । भगीरथस्य गङ्गानयनार्थं यो महान् यज्ञस्तद्रूप इत्यर्थः, यस्मादिति वा, अत एवास्य प्रयत्नः सफलः पितृपितामहयोरफलः । **गङ्गाधोताङ्गिपङ्कज इति** । गङ्गाया धोते क्षालिते चरणकमले यस्येति, गङ्गा धोताङ्गि-पङ्कजावसेति वा ॥ १३२ ॥

ब्रह्मस्वामी शिवस्वामी सगरात्मजमुक्तिदः ।

खटाङ्गमोक्षहेतुश्च रघुवंशविध्वननः ॥ १३३ ॥

ब्रह्मस्वामीति । ब्रह्मणो ब्रह्मर्षिणां नां स्वामी प्रभुः । **शिवस्वामीति** । शिवस्य निर्मलस्य स्वामी उपास्यः, अत एव चरणकमलजलं भक्तके धृतवानिति । **संगेरात्मज-मुक्तिद इति** । षष्ठिसहस्रेभ्यः सगरपुत्रेभ्यो गङ्गारूपेण मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः । 'स्रोतसामसि जङ्घवी'ति वाक्यात् । **खटाङ्गमोक्षहेतुश्चेति** । खटाङ्गस्य राज्ञो मोक्षं प्रति हेतुः, यतः, देवैर्धरार्थं प्रलोभितोऽपि न वृत्तवानिति भावः, तदुक्तं 'प्रो देवैरथित' इत्यादिना । **रघुवंश-विध्वनन इति** । रघोर्वंशस्य शौर्यैश्वर्यधर्मादिभिर्न्युत्प्रेक्षया विशेषेण वृद्धिकर्तृत्वर्थः, अत एव सर्वोत्तमत्वात् स्वयं तत्र पुरुषोत्तम एव प्रकटितो नल्लेकदेशेनेति, 'तस्मापि भगवानेव साक्षात् ब्रह्मणो हरि'रित्यादिना । अत्र कतिपयनाम्नां पुराणात्परीत्यत्वं ज्ञेयम् ॥ १३३ ॥

रघुनाथो रामचन्द्रो रामभद्रो रघुप्रियः ।

अनन्तकीर्तिः पुण्यात्मा पुण्यश्लोकैकभास्करः ॥ १३४ ॥

रघुनाथ इति । रघूनां नाथः ईश्वरो रघुनाथः । नाथु नाथ आम्बोपतापैश्वर्याशीःस्थिति धातुपाठात्, रघवो नाथाः प्राप्तेश्वर्या यस्मादिति वा । **रामचन्द्र इति** । रमन्ते स्वरूपा-नन्देन श्रीहृन्त्यस्मिन्निति रामः परं ब्रह्म, तदुक्तं रामोपनिषदि 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे

चिदात्मनि' इति । रामपदेनात्तौ परब्रह्माभिधीयत इति । स एव सर्वाह्लादकत्वात् चन्द्र इत्युच्यते । रामध्यासी चन्द्रश्चेति, यद्वा, अयं तु नक्षत्रेशः सकलद्वयः चन्द्रस्तथा न आनन्दकरः, भगवान्सु रामपदार्थयोगाविष्कलक इति भावः । परमाह्लादकत्वादेव श्रीमहादेवेनोक्तं 'रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति । मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिः शङ्कयेति । रंमंभ्रम् इति । राम एव भद्रः मङ्गलरूपः, अत एव तदभिज्ञा आहुः 'कल्याणतानि निधानं' इति । भद्र-नस्मिन्निति च्युतात्त्वा अच्यप्रत्ययान्तात्वात् पुङ्गित्वम् । रंभुभिय इति । रभूपां पियः, ते मिया यसेति वा । अनेनन्तकीर्तिरिति । नास्त्वन्तो देशतः कालश्च यस्यास्तादृशी कीर्ति-येत्येति, कीर्तिप्रदायस्वरूपं यादृशं तादृशं हनुमद्बालीकिन्नमृतिभिर्बुधोक्तम् । पुण्यपालमेति । पुण्याः कृतपुण्यपुञ्जास्तेषु आत्मा ध्येयस्वरूपं यसेति, अत एवोक्तं पुराणान्तरे 'रामं द्वां दलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससं । ये स्मरन्ति नरा नित्यं न ते संसारिणो भुवि' । अन्यदप्युक्तं 'ध्यायेदाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धप्रभासनसं । पीतं वासो वसानं नवकमलदलसर्षपिनेत्रं प्रसन्नम् । वामाङ्गारुढसीतासुखकमलमिलोज्ज्वलं नीरदानम् । नानालङ्कारादीर्षं दधत पुरु-जटामण्डलं रामभद्रम् । वामे कोदण्डदण्डं निजकरकमले दक्षिणे बाणकमलं । पश्चाद्भ्रगे च नित्यं दधतमभिमतं सासितुपीरभारम् । वामेवामे वसद्भ्यां सहमिलिततनुं जानकी-लक्ष्मणान्यां । श्यामं रामं भजेहं प्रणतजनमनःखेदविच्छेददक्षम्' । पुण्यश्लोकैक आस्कर इति । पुण्यश्लासी श्लोकश्चेति, श्लोकः कीर्तिः स चासावेकश्च पुण्यश्लोकैकः, तेनैव सर्वत्र भास्करः प्रकाशक इत्यर्थः । स्वरूपस्यायोध्यास्थलेऽपि कीर्तिरतिशुभ्रत्वात् तथैव प्रकाशितस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । पुण्यश्लोकः सन्तः तेष्वेकमाः अद्वैतप्रकाशस्वरूप इत्यर्थः । अत एवागस्त्यसंहितायाम् 'रामदामन्व्यत्र विवर्त' इति ॥ १२४ ॥

कोशलेन्द्रः प्रमाणात्मा सेव्यो दशरथात्मजः ।

लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नो बृहद्विभ्रहः ॥ १२५ ॥

कोशलेन्द्र इति । कोशलानामुत्तरकोशलानामिन्द्रः ईश्वरः, सर्वेश्वरत्वेपि तेषां मातु-पक्षत्वाद्भिरोपेक्षितः । प्रमेणात्मेति । प्रमाणं वेदस्त्रय आत्मा चित्तं यसेति, वेदमार्गा-वितोयेन कार्यकरणात् क्वचिदन्यथापि ऐश्वर्यवसात् । यद्वा । प्रमाणानां श्रुत्यादीनामात्मा तत्रपतिपाद्यसारमूल इत्यर्थः । प्रमारूप इति वा । सेव्यं इति । सेवितुं योग्यः सेव्यः, सेवा भक्तिमार्गीयं भजनमेव । अत एव, यदि प्रमाणात्सारात्मिमेव स्यात् तदा सेव्य इति न न्युराकार्या, किन्तु पूज्य आराध्य इत्यादि । न हि प्रमाणात्सारात्मिच्छिन्नसेवा सम्भवति अतः प्रमेयरूपमेवेति पदार्थः । अत एव, स्वनीतगद्दमशादिरिति नाम सिद्धम्, न हीदृशं सामर्थ्यं प्रमाणात्सारात् भवति । दशरथात्मज इति । दशरथस्यात्मजः । न हि प्रमाणत्वेनैव ईश्वरः कस्याथात्मनो यवितुमर्हति, प्रमाणोच्छेदापत्तेः । अतः प्रमेयत्वादेवेति इति ज्ञेयम् । लक्ष्मण इति । लक्ष्मण पार्ष्ण नयत्पनयतीति लक्ष्मणः सङ्घर्षणस्तद्रूप इत्यर्थः । भरत इति । भरतं

भरतः पोषणं तेन ज्ञातेते रक्षति प्रजामिति भरतः, धुयोदरदिः । भरं युद्धं तनोतीति वा । शत्रुघ्न इति । शत्रुं हन्तीति तच्छीलः शत्रुघ्नः । ब्यूहविग्रह इति । ब्यूहा वासुदेवाद्य-श्वत्वारो विग्रहास्तकार्याथ देहा यसेति । तदाहुर्ग्यासाः 'ग्याहात्मानं चतुर्थां वै वासु-देवादिमूर्तिभिः । सुष्टयादीन् प्रकोत्सेष विश्रुतात्मा जनादेन' इति । मूलेपि 'रामलक्ष्मणशत्रुघ्न-भरता इति संज्ञेय'त्यादिना ॥ १२५ ॥

विश्वामित्रप्रियो दान्तस्ताडकावधमोक्षदः ।

वायव्यास्त्राग्निनिक्षिप्तमारीचश्च सुबाहुहा ॥ १२६ ॥

विश्वामित्रप्रियो इति । विश्वामित्ररूपिः प्रियो यस्य, तस्य वा प्रियः, तस्य प्रियं वज्रे रक्षोवधादिकं यस्मादिति । विश्वामित्राश्रितितभूतात् प्रियं सीताखंवररूपं यसेति वा । दान्त इति । दमयति राक्षसानिति दान्तः । तौडकावधमोक्षद इति । ताडका-स्थायी राक्षस्यै निःशायनं वधेनैव मोक्षं दत्तवानित्यर्थः । वायव्यास्त्राग्निनिक्षिप्त-मारीच इति । वायुदेवसेनाखेपाभ्यो सापारे निक्षिप्तो मारीचो येनेति, तथा चेदं चान्यदपि सर्वं रामायणे स्पष्टम् । सुबाहु इति । तल्पसङ्केतेन सुबाहुनामानमानपि राक्षसं हतवानित्यर्थः ।

वृषध्वजधनुर्भेङ्गप्राससीतामहोत्सवः ।

सीतापतिर्भृगुपतिगर्वपर्वतनाशकः ॥ १२७ ॥

वृषध्वजधनुर्भेङ्गप्राससीतामहोत्सव इति । जनकगृहे पत्नीकृतस्रधनु-भङ्गेन प्राप्तो लम्पः सीतासम्बन्धी महोत्सव आनन्दो येनेति, पतुर्भङ्गावधत्तं तदाहुः सीतेर्नृपतिरिति । सीतायाः पतिः स्वामी । भृगुपतिगर्वपर्वतनाशक इति । भृगुणां पतिः भृगुपतिः परशुरामः, तस्यैकविंशतिकृत्वः क्षत्रक्षयकरणेन यवितस्य, सीतया सह गृहे गच्छतो भगवतो मार्गमवस्थान्वायं स्वर्बलं नोदनाय सर्वदा गर्वपर्वतो गविराशिरीसीत्, तं धनुराकर्षणेन नाशक इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान् ।

कैकेयीवाक्यकर्ता च पितृवाक्यपरिपालकः ॥ १२८ ॥

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवानिति । अयोध्याराजधानी तस्यो यो भोगः महाराजोपचारस्तत्सहभूतो यो लक्ष्म्याः सीताया विनोदः क्रीडा तद्वानित्यर्थः । कैकेयीवाक्यकर्ता चेति । ताभिर्पितृकं तत्कलैत्यर्थः । तदेवाह पितृवाक्यपरिपालक इति । पितुर्देशरथस्य वनवासार्थां या वाक् तस्याः परितः सवतः पालकः निर्वोहक इत्यर्थः । अत एव धर्मज्ञैर्विचारितोऽपि नान्यथाकरोत् ॥ १२८ ॥

वैराग्यबोधकोनन्यसात्त्विकस्थानबोधकः ।

अहल्यादुःखहारी च गुह्यस्वामी सलक्ष्मणः ॥ १२९ ॥

वैरग्यबोधक इति । सर्वपरित्यागेन अन्येषु वैराग्यबुद्धियुत्पादितवानित्यर्थः ।

अनन्यसात्विकस्थानबोधक इति । नास्त्यन्यो यस्मिन्नित्यनयनं निर्वनं यत् सात्विकं सत्प्रधानस्थानं अरण्यवासः, तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः । वैराग्ये जाते अरण्यस्थिति-रुचिरेति भावः । अहल्याद्युःखहारी चेति । अहल्या गौतमभार्या तस्या मर्तुशपात् यद् दुःखं दधद्रूपत्वं तद्वरणशील इत्यर्थः । शुद्धस्वामीति । शुद्धनाम्नो निषादाधिपतेः स्वामी प्रभु-रित्यर्थः । संलक्ष्मण इति । लक्ष्मणेन सह वर्तते इति तथा, उक्तं च 'गृहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतेयै'ति ॥ १३९ ॥

चित्रकूटप्रियस्थानो दण्डकारण्यपावनः ।

शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितोऽगस्त्यभाग्यभूः ॥ १४० ॥

चित्रकूटप्रियस्थान इति । चित्रकूटपर्वतः स एव प्रियमभिमतं स्थानं यसेति । दण्डकारण्यपावन इति । दण्डकारण्यस्यारण्यस्य पावनः पवित्रकर्ता स्वचरणसञ्चरणे-नेति । यद्वा । दण्डकारण्यं यान्ति रक्षन्ति ये स्वसाश्रमसमीपमिति ते दण्डकारण्यपा-रुषयः, तान् अवतीति तथा । शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजित इति । शरभङ्गश्च सुतीक्ष्णश्च तदादिभिः पूजितः सत्कृतः आतिथ्यादिगिरित्यर्थः । अगस्त्यभाग्यभूरिति । अगस्त्यस्य भाग्याद्भवति दर्शनदानाय तदाश्रमं गच्छतीति तथा । यद्वा । अगस्त्यस्य भाग्यात् परम-तपसः फलरूपेण आविर्भवतीति तद्भाग्यभूः स्थानं वा ॥ १४० ॥

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिर्विराधवधपण्डितः ।

छिन्नशूर्पणखानासः खरदूषणघातकः ॥ १४१ ॥

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिरिति । ऋषिभिरण्यवासिभिः सम्यक् प्रार्थिता कृतिरसुरक्षो-वधरूपा यस्मिन्निति । विरार्धवधपण्डित इति । सिरापस्य राक्षसस्य बधे पण्डितः प्रवीण इत्यर्थः । छिन्नशूर्पणखानासः इति । छिन्ना द्विधाकृता शूर्पणखायाः नासा नासिका येनेति । खरदूषणघातक इति । खराख्यस्य दूषणख्यस्य च राक्षसस्य घातकः हन्तेत्यर्थः ॥

एकवाणहतानेकसहस्रबलराक्षसः ।

मारीचघाती नियतसीतासम्बन्धशोभितः ॥ १४२ ॥

एकवाणहतानेकसहस्रबलराक्षस इति । सहस्रं सहस्रगुणितं बलं येषु, सहस्राणां वा, ते सहस्रबलाः, ते च ते राक्षसाश्च सहस्रबलराक्षसः, अनेके च ते पूर्वोक्ताश्च एकशत्रौ वाणश्च एकवाणः, एकवाणेन हताः अनेकसहस्रबलराक्षसा येनेति । मारीच-घातीति । मारीचं राक्षसं हन्ति तच्छीलः । नियतंसीतासम्बन्धशोभित इति । मायिकसीताहरपेपि नियतो यः सीताया लक्ष्म्याः सम्बन्धेऽस्यैव शोभते इति तथा ॥ १४२ ॥

सीतावियोगनाट्यश्च जटायुर्वधमोक्षदः ।

शबरीपूजितो भक्तहनुमत्प्रमुखावृत्तः ॥ १४३ ॥

सीतौवियोगनाट्यश्चेति । सीताया वियोगरूपं नाट्यं नटनं नटवत्कृत्यं यसेति । जटायुर्वधमोक्षद इति । जटायुषो गृहस्य वधात् मूलाः मोक्षं दत्तवानित्यर्थः, यथा पुनर्न त्रियेतेति भावः । ऋषित् 'जटायुर्वधमोक्षद' इत्यपि पाठः श्रूयते सोपि साधुरेव ज्ञेयः, उकारान्तस्यापि षड्भावात् । शबरीपूजित इति । शबरीया पूजितः सत्कृतः । भक्त-हनुमत्प्रमुखावृत्त इति । भक्ताश्च ते हनुमत्प्रमुखाश्च तैरावृत्तो वेष्टित इति, हनुमान् प्रमुखः श्रेष्ठो येषां सुग्रीवादीनां ते तादृशाः ॥ १४३ ॥

दुन्दुभ्यस्थिप्रहरणः ससतालविभेदनः ।

सुग्रीवरारुच्येदो वालीघाती सागरशोषणः ॥ १४४ ॥

दुन्दुभ्यस्थिप्रहरण इति । दुन्दुभिनाम्नोऽसुरस्य सतदेहस्याखीन् प्रकर्षेण हरणः पादाङ्गुष्ठेन क्षेपक इत्यर्थः । तदुक्तं रामायणे 'पादाङ्गुष्ठेन विक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनं'मिति । संसतालविभेदन इति । ससतालस्य कान् तालशृङ्गान् एकैवैव वाणेन भिनतीति तथा, उक्तं च 'विभेद च पुनस्तालान् ससैकेन महेषुणे'ति । सुग्रीवरारुच्यद इति । वानरराजाय सुग्रीवाय किष्किन्धाराल्यं दत्तवानित्यर्थः । वालीघातीति । बालिनं सुग्रीवव्येष्टव्रातरं हन्तुं शीलमस्येति । सागरशोषण इति । सागरस्य समुद्रस्य शोषणः शुष्ककरणसमर्थः, तदुक्तं 'यद्रोषविभ्रमे'त्यादी ॥ १४४ ॥

सेतुबन्धनकर्ता च विभीषणहितप्रदः ।

रावणादिशिरश्छेदी राक्षसाधौघनाशकः ॥ १४५ ॥

सेतुबन्धनकर्ता चेति । सेतुर्बलामोर्तस्य बन्धनं पर्वतवृक्षादिभिस्तत्कृतैत्यर्थः । विभीषणहितप्रद इति । विभीषणाय हितं भक्तिसम्पूर्णं प्रकर्षेण ददातीति । रावणा-दिशिरश्छेदीति । रावणः आदिर्येषां कुम्भकर्णादीनां तेषां शिरसि छेत्तुं शीलमस्येति । राक्षसाधौघनाशक इति । राक्षसानामधेयस्य पापस्य बोधः प्रवाहाविच्छेदः, तस्य नाशकः भवत्सादिष्ये सृत्वात् । यद्वा । राक्षसा एव अधौघास्तेषां, राक्षसस्य रावणस्य वा ॥ १४५ ॥

सीताऽभयप्रदाता च पुष्पकागमनोत्सुकः ।

अयोध्यापतिरखन्तसर्वलोकसुखप्रदः ॥ १४६ ॥

सीतौऽभयप्रदाता चेति । सीतायै अभयं रक्षतुमभयामावं प्रकर्षेण दत्तवानि-त्यर्थः । पुष्पकागमनोत्सुक इति । पुष्पकाख्येन विमानेन अयोध्यां प्रति गमनायोत्सुकः उत्कण्ठितः । अयोध्यापतिरिति । अयोध्यायाः पतिः स्वामी रक्षक इति यावत् । अखन्तसर्वलोकसुखप्रद इति । अखन्तमतिशयितं सर्वलोकेभ्यः सुखं तद्व्रदादि सातुक्मपासुतिग्रीक्षणेनेति तथा ॥ १४६ ॥

मथुरापुरनिर्माता सुकृतज्ञस्वरूपदः ।

जनकज्ञानगम्यश्च ऐलान्तप्रकटश्रुतिः ॥ १४७ ॥

मधुरापुरनिर्मातेति । शत्रुग्रहणेण मधुवेण मधुरानामकस्य पुरस्य निर्माता रचन-
कर्त्तव्यः । कुंकुमज्ञस्वरूपद इति । सुकृतं पुण्यं जानन्तीति सुकृतज्ञाः, तेषु स्वरूपं
ददाति । यद्वा । सुष्ठु कृतज्ञः स चासौ स्वरूपदथेति । जैनकज्ञानगम्यञ्चेति । जनकः
पिता तद्वत् यत् ज्ञानं प्रजानामयमस्सखितेलेवरूपं तद्वन्मः ज्ञानविषय इत्यर्थः । तदुक्तं
'जुगोप पितृवद्रामो भेनिरे मितरं च त'मिखादिना । ऐलैःनप्रकटश्च्युनिरिति । इल
शब्धी तस्मन्पन्धी योन्तः अधःप्रदेशः तत्पर्यन्तं प्रकटा प्रकटा श्रुतिः श्रवणं चरित्रकथनं
यसेति, कीर्तिश्रवणं वा, एतेनाब्रह्माण्डं प्रतापप्रचारो दर्शितः, अत एवोक्तं 'कूर्मः पादोस्य
यष्टिर्जुगपति'रिखादिना । यद्वा । श्रीभागवताभिप्रायेण ऐलः पुरुक्त्वाः तदन्तं तदुपदेश-
पर्यन्तं यस्मिन्नैलादयो भूषा इत्यन्तं प्रकटा श्रुतिः श्रवणं यसेति ॥ १४७ ॥

हैहयान्तकरो रामो दुष्टक्षत्रविनाशकः ।

सोमवंशहितैकात्मा यदुवंशविध्वननः ॥ १४८ ॥

हैहयान्तकर इति । हैहयानां श्रेष्ठस्य कार्तवीर्यार्द्धनस्यान्तं विनाशं करोतीति तथा ।
तदुक्तं 'हैहयानामपिपति'रिखादी । रौंभ इति । रभते स्वरूपानन्देन महेन्द्राद्रापिति रामः,
रमयति युयुत्सुं सङ्गमे इति । दुष्टक्षत्रविनाशक इति । दुष्टस्याब्रह्मण्यस्य क्षत्रस्य
क्षत्रियजातिमात्रस्य विशेषतो नाशकः । सोमवंशहितैकात्मेति । सोमवंशस्य हित
एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चिन्तं यसेति । हितं तु ब्रह्मण्यत्वपर्यन्तं ज्ञानसम्पादनपूर्वकं सर्वतो
रक्षणमित्यति । यदुवंशविध्वनन इति । यदोदयान्त्येष्टदुष्टस्य को वंशः क्रोदुसंसृकमारभ्य
तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तव्यः । एवं स्वक्षत्रकव्यकरणेन तन्माहात्म्यमप्यत्यन्तमेवावि-
कृतवान् । अत एवोक्तं विष्णुपुराणे 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यज्ञवतीर्ष
विष्णवात्पर्यं परं ब्रह्म नराकृती'ति ॥ १४८ ॥

इति नवमस्कन्धनामानि ॥

अथ दशमस्कन्धनामानि ॥

परब्रह्मावतरणः केशवः क्लेशनाशनः ।

भूमिभारावतरणो भक्तार्थोखिलमानसः ॥ १४९ ॥

परब्रह्मावतरण इति । अक्षरब्रह्मणः परमुक्तं यत्पुरुषोत्तमस्य तत्परब्रह्मेत्युच्यते ।
तदुक्तं भगवता 'यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोसि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम' इति । तत्र परब्रह्म श्रीकृष्णत्वमिति ज्ञेयम् । कृष्णपदेन परं ब्रह्म निर्वचनीयम्
'कृषिर्भूवाचकः शब्द'इत्यादिना । साक्षात् श्रीकृष्णसुखिश्च पाथो'प्याह 'परं ब्रह्म
परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विदुः'मिखादिना ।
अवतारत्वादिभेदतीत्यवतरणः अवतारकर्ता अवतारीति, परब्रह्मावतरणः परब्रह्म-

वतरणः । केशव इति । प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः, केशादान्यतरस्यामिति
वा । कथं ईशश्च तयोर्विमथतं यस्मादिति वा, कथं अथ ईशश्च त्रिभूतयः केशान्ते
वशे यसेति वा, केशिषाधाम्, तदुक्तं विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदेन 'यस्मा-
त्सर्वैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसी'ति ।
पुषोदरादित्वात् सायुज्यम् । यद्वा । सूर्यादिसंक्रान्तास्तेजोशयः केशसंज्ञिताः, तद्वत्त्वा वा
केशवः । अत एव महाभारतेऽयुक्तं 'अंशवो ये प्रकाशान्ते मम ते केशसंज्ञिता' इति । यद्वा ।
केशवशब्देन शक्तिरुच्यते । शक्तिरूपत्वं तु ब्रह्मशिवयोरस्तीति तादृशशक्तिमत्त्वात् केशवः ।
तदुक्तं हरिवंशे 'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे सम्भूतो तस्मात्
केशवनामवान्' इति । क्लेशनाशन इति । भूत्यादीनां भक्तानां त्रिविधमपि क्लेशं नाशय-
तीति तथा, 'क्लेशव्यापय कल्पे'त्युक्तत्वात् । भूयोः क्लेशनिवृत्तिस्त्ववतारश्रवणमात्रेणैव, तदुक्तं
'पुरैव पुंसावधृतो धराज्वर'इत्यादिना । भूमिभारावतरण इति । भूमेः भारं दुष्टराजक-
रूपं तमवतारयति दूरीकरोतीति तथा, भूमिभारे तन्निमित्तोक्त्वावतरणं यसेति वा, भूमेभो-
रावतरणं प्रथम्यावो यस्मादिति वा । भूक्तार्थोखिलमानस इति । भक्तानामर्थेषु उद्देश्य-
प्रयोजनेष्वखिलमन्यूनं पूर्णं मानसं यसेति । यस्य भक्तस्य यो यो मनोरथो येन येन प्रकारेण
तस्य तस्य तथा पूरणे मनो यसेति भावः । यद्वा । भक्तार्थं अखिलभक्तनिरोधिनां मागध-
दुष्योधनादीनां मानं गर्वं स्यति हन्तीति तथा ॥ १४९ ॥

सर्वभक्तनिरोधात्मा लीलानन्तनिरोधकृत्

भूमिष्टपरमानन्दो देवकीशुद्धिकारणम् ॥ १५० ॥

सर्वभक्तनिरोधात्मेति । सर्वेषां भक्तानां श्रीगोकुलवासिप्रभृतीनां यो निरोधः
प्रपञ्चासृतिपूर्वकं तेषु रमणं तत्र आत्मा यसेति, तदुक्तमाचार्यैः 'निरोधोऽस्यानुग्रहयनं प्रपञ्चे
क्रौञ्चं हरे'रिति, स्क्रन्धार्थरूप एव वा । लीलानन्तनिरोधकृदिति । लीला एवानन्ता-
स्वामिः पूर्वोक्तनिरोधं करोतीति तथा, लीलया अनन्तानामिति वा । यद्वा । लीला शक्तिः
अनन्तः शेषः, ताभ्यां निरोधो दुष्टहन्तं करोतीति । भूमिष्टपरमानन्द इति । भूयो
तिष्ठन्ति भूमिष्ठाः भक्ताः ब्रजवासिनस्तोषां परमक्षासावानन्दश्चेति, स यस्मादिति वा ।
यद्वा । भूमिष्ठा मधुरा तस्यां सन्निहितो यः परमानन्दः स तथा 'मधुरा भगवान् यत्र नित्यं
सन्निहितो हरि'रिति वाक्यात् । देवकीशुद्धिकारणमिति । देवक्याः शुद्धिः संस्कारो
विवाहरूपः स एव कारणं प्रादुर्भावकारणं यसेति । अत्र संज्ञाशब्दात् किञ्चिन्निष्पन्नः ।
अत्रायं भावः । भक्तानां बहुदुःखेन भगवत्प्राकट्यम्, तत्र विवाहाङ्गप्रहर्षेणसमय
एवाकाशवाणीनिमित्तकंसंस्कृतमिति परम्परया कारणम् । यद्वा, 'देवक्यां विष्णुरुषिणा'-
मिति वाक्यात् स्वस्वरूपत्वेन शुद्धो कारणम् ॥ १५० ॥

वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः ।

सर्ववैराग्यकरणखलीलाधारशोधकः ॥ १५१ ॥

सर्ववैराग्यकरणखलीलाधारशोधक इति । वसति वस्ते सदा सर्वमिति वा 'वसुविष्णुविश्वरूपं' इति श्रुतिः । तं दीव्यति तेन दीव्यत इति वा वसुदेवः, शुद्धसत्त्वामको वसुदेवपदोच्यते । 'सर्वं विशुद्धं वसुदेवसंज्ञित'मिति वचनात् । वसुदेवे ज्ञानरूपेण निष्ठा नितरां स्थितिर्यस्येति वसुदेवज्ञाननिष्ठः, मया सह वर्तत इति समः, भगवान् तत्सम्बन्धिनो ये जीवा वसुदेवस्य षट्पुत्रास्तेषां निवारकः, कंठालकानामपि नारदद्वारा जीवितास्त्रिवृत्तिकर्तृत्वर्थः, वसुदेवज्ञाननिष्ठश्चासौ समजीवनिवारकश्चेति । यद्वा । वसुदेवज्ञानविषयीभूतं यत्समं साम्यं तेन कृत्वा यज्ञीवनं पुत्राणां तदेव जीव इत्युच्यते, तस्य निवारकः । तदुक्तं 'दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरे'रित्यादिना । सर्ववैराग्यकरणखलीलाधारशोधक इति । सर्वेषां विषयेभ्यो वैराग्यकरणीभूता या खलीला क्षणकस्थरूपा तदाधारो देवकी तस्याः शुद्धिर्दोषाभावसम्पत्तिस्तत्कर्तृत्वर्थः । यद्वा । मायाज्ञापनेन खलीलाधारो ब्रह्मभूमिः, तस्यां शोषयोगिवत्सम्पादनं शुद्धिस्तत्कर्तृत्वर्थः । स्त्रीणां तु कुक्षिगता दोषा मृतापत्यत्वव्यात्वादयः । प्रकृते तु देवक्यां स्वयं प्रकटितो मृतापत्यत्वदोषनिवारकः पूर्वं मृतानापत्यप्रे-
दर्शनादिति ॥ १५१ ॥

मायाज्ञापनकर्ता च शोषसम्भारसम्भृतिः ।

भक्तकेशपरिज्ञाता तत्रिवारणतत्परः ॥ १५२ ॥

मायाज्ञापनकर्ता चेति । माया योगमाया, तस्यै यदाज्ञापनं 'गच्छ देवि ब्रह्म'मित्यादिचोक्तं तत्कर्तृत्वर्थः । शोषसंभारसम्भृतिरिति । शोषस्य अवशिष्टस्य सम्भारस्य सामग्र्याः सम्भृतिः सम्भृतिर्विस्मादिति, यस्मेति वा, यद्वा । शोषस्थानतस्य सम्भारेण सङ्घर्षेण सम्भृतिः सामग्रीसम्पत्तिर्जन्मार्थं यस्मेति, गर्भसङ्घर्षेणपि सम्भृतिर्गर्भसम्भृतिर्विस्मादिति वा । आचार्यसर्वथाज्ञातं टीकायाम् । भक्तकेशपरिज्ञातेति । स्वप्रकाशेन भक्तानां केश एव मिमित्तं तस्य परितः सर्वप्रकारेण ज्ञातेत्यर्थः । तत्रिंबारणतत्पर इति । तस्य भक्तकेशस्य निवारणे दूरीकरणे तत्परः उद्युक्तः । यद्वा । तत्रिवारणेन तान् पिपतीति तत्परः ॥ १५२ ॥

आविष्टवसुदेवांशो देवकीगर्भभूषणम् ।

पूर्णतेजोमयः पूर्णः कंसापृष्ट्यप्रतापवान् ॥ १५३ ॥

आविष्टवसुदेवांश इति । आविष्टः समन्तात् प्रविष्टो वसुदेवे वसुदेवमनसि अंशः प्रयुग्मांशो यस्य, अंशपदार्थस्तु टीकातोवगन्तव्यः । तदुक्तं 'आविष्टांशमार्गे'नेति । देवकीगर्भभूषणमिति । देवक्या गर्भरूपेण भूषणं अलङ्काररूप इत्यर्थः, अत एव शोभातिशयं वक्ष्यति 'तां वीक्ष्य कंसः प्रभये'त्यादिना । पूर्णतेजोमय इति । पूर्णं सर्वो-

त्मकं यत्तेजो धर्मिरूपं तन्मयस्तत्प्रभु इत्यर्थः, प्राचुर्यं भयद् । अनेन तेजःपुञ्जत्वमुक्तम् । 'पूर्ण' इति । पूर्णते स्वयमेवैश्वर्यादिभिरिति पूर्णः अखण्डितः इत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः 'काष्ठा यथानन्दकरं मनसः' इत्यत्र । कंसापृष्ट्यप्रतापवानिति । कंसेनापृष्ट्यः धर्षणमुपशब्दो यः प्रतापः अनिर्वाच्यमहिमाविशेषस्तद्वानिति, तदुक्तं 'किमथ तस्मिन् करणीय'मित्यादौ ॥ १५३

विवेकज्ञानदाता च ब्रह्माद्यखिलसंस्तुतः ।

सत्यो जगत्कल्पनरुर्नारूपविमोहनः ॥ १५४ ॥

विवेकज्ञानदाता चेति । कंसे विवेकज्ञानस्य सदसद्विवेचनरूपस्य दाता, महा-
युरेपि भगवत्प्रतापमहिम्नेव विवेकः समजनीति भावः । ब्रह्माद्यखिलसंस्तुत इति । ब्रह्मा आदिर्येषां भवादीनाम्, अत एवाखिलाः, सर्वैः तैः सम्यक् स्वकार्यनिवेदनपूर्वकं स्तुतः । यद्वा । ब्रह्मादिभिरखिलमनुभवं यथा स्यात् तथा स्तुतः अखिलत्वेन पूर्णपुसोक्तमत्वेन स्तुत इति वा । तदुक्तं 'ब्रह्मा भवश्च तत्रे'त्यादिना, स्तुतराशोकार्थरूपत्वमाहुः—
संख्य इति । 'सत्यव्रत'मित्यस्यार्थः सर्वोपप्राप्तुसन्धेयः । धर्मिसत्यत्वनिष्ठाया सत्यमिति, तदुक्तं 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्न' इति । द्वितीयशोकार्थत्वमाहुः—
जगत्कल्पनरुरिति । जगत्स्वावरजसमात्मकं तद्रूपः कल्पतः कल्पवृक्षः, देवेष्वेव फलदानात् सुरतस्त्वम्, तदुक्तं 'एकानोऽसौ द्विफल' इत्यादिना । तृतीयार्थत्वमाहुः—
नारूपविमोहन इति । रजः-
सत्त्वतमःप्रकृतिकानि यानि ब्रह्मादिरूपाणि तैर्विशेषेण मोहनः मोहकर्तृत्वर्थः, अत एवोक्तं 'त्वमायया संवृतचेतस' इति ॥ १५४ ॥ चतुर्थप्रश्नमष्टाध्यायः—

भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता विद्वन्मोहप्रवर्तकः ॥

मूलकालशुणघ्नद्रा नयनानन्दभाजनम् ॥ १५५ ॥

भक्तिमार्गप्रतिष्ठानेति । कर्मज्ञानादिभ्यो भक्तिमार्गेण एव प्रकर्षेण स्वस्थितिकारक इति, भक्तिमार्गस्य प्रकर्षेण स्थितिकारक इति वा, तदुक्तं 'विमर्षि रूपाण्यवबोध' इत्यादिना । विद्वन्मोहप्रवर्तक इति । भक्तिरहितेन केवलज्ञाननिष्ठे ये विद्वांसः तेषु मोहस्य मुक्तत्वामिमानेन तत्स्वाकूर्तः प्रवृत्तिकर्तृत्वर्थः । तदुक्तं 'यन्नेरविन्दाक्षविमुक्तमानिन' इत्यादिना । मूलकालशुणघ्नद्रा इति । मूले सर्वार्थाभूते काले सित्याद्यर्थं गुणानां सत्त्वादीनां द्रष्टृ ईक्षणकर्तृत्वर्थः । यद्वा । सर्वमूलस्य श्रीकृष्णस्य यो जन्मकालस्तस्य ये गुणाः 'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यादिना वक्ष्यमाणालोपां द्रष्टृ श्रेयक इति । नयनानन्दभाजनमिति । श्राद्धभूतस्य भगवतो दर्शनेन वसुदेवस्य नयनयोर्वै आनन्दः तं भाजयति प्रापयति, तस्य भाजनं स्थानमिति वा, तदुक्तं 'स विस्मयोत्कृष्टविलोचन' इत्यादिना ॥ १५५ ॥

वसुदेवसुखाधिपञ्च देवकीनयनमृत्तम् ।

पितृमातृस्तुतः पूर्वसर्ववृत्तान्तनवोद्यकः ॥ १५६ ॥

वैशुदेवमुखाच्चिञ्चेति । वसुदेवस्य सुखं हर्षः तद्रूपं प्लावपः ताः धीयन्ते
यस्मिन्निति वा, वसुदेवस्य ज्ञानार्थं हर्षजलपिर्देयमादिति वा, अत एवोक्तं 'मुदा स्तुत'
इति । देवैर्देवीनयनामृतमिति । देवक्या नयनयोश्चातिदुःखं प्राणयोरतिग्रीतलकरणात्
अमृतं सुधारूप इत्यर्थः, देवकीनयनयोरेकं यस्मादिति वा, तदुक्तं 'अथैनानाम्भ्रं वीक्ष्य'त्या-
दिना । पितृमातृस्तुत इति । पिता च माता च ताभ्यां पितृमातृभ्यां स्तुतः । अत्र
पिता मात्रेलेकशेषत्वान्भावो मातुः प्राधान्यद्योतनाय, पितृसहिता माता पितृमाता तथा
स्तुतः इति वा । सहभाव उपलक्षणभीतस्तेन पूर्वं पित्रा स्तुतः पश्चान्मात्रेति भावः ।
पूर्वसर्ववृत्तान्तिनियोधक इति । पूर्वसर्गकालीनो यः सर्वोऽखिलो वृत्तान्तः 'त्वमेव
पूर्वसर्गो'रित्यादिनोक्तः, तस्य बोधकः पित्रोरित्यर्थः । यद्वा । पूर्वं यदाचरितं सर्वं वृत्तं
तपश्चर्यादिकं तस्यानन्तस्य समावेश्योपधकः । अत्रायं भावः । पूर्वमवतारद्वयेपि पुनस्तयोः
साधने प्रवृत्तिरवासीनुस्यफलप्राप्तिसद्वार्तानी साक्षात् स्वप्राकट्येनेतोधिकफलभावात् साधन-
समाप्तियोधनं युक्तमेव । तदुक्तं 'तृतीयेस्मिन्भव' इत्यादिना ॥ १५६ ॥

गोकुलागतिलीलासवसुदेवकारस्थितिः ।

सर्वैरात्वप्रकटनो मायाव्यत्ययकारकः ॥ १५७ ॥

गोकुलागतिलीलासवसुदेवकरस्थितिरिति । गोकुलं प्रति या आगति-
लीला आगमनरूपा, तदर्थं आशा प्राप्ता वसुदेवस्य क्रमोः स्थितिरिव स्थानं येन । यद्वा ।
गोकुलागतिलीलार्थं आसस्य वसुदेवस्य करयोः स्थितिरित्येति, तदुक्तं 'तत्तत्र शौरि'-
रित्यादिना । सर्वैरात्वप्रकटन इति । सर्वैशालं सर्वनियमसामर्थ्यं तस्य प्राकट्यक्तै-
त्यर्थः, सर्वैश्वर्येति वा तत्रैश्वर्यं ताः कृष्णवाह'इत्यादिनोक्तम् । मायाव्यत्ययकारक
इति । माया योगमाया तस्या व्यत्ययः स्थानविनिमयः तत्कैतैत्यर्थः । तदुक्तं 'नन्दब्रजं
शौरिस्थे'त्यादिना ॥ १५७ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेशः प्रपञ्चासृष्टिकारणम् ।

यशोदानन्दनो नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः ॥ १५८ ॥

ज्ञानमोहितदुष्टेश इति । देवकीर्गजन्मश्रवणानन्तरं कालोयमिति ज्ञानेन
मोहितः विह्वलीकृतो दुष्टेशः क्रंशो येनेति, यस्मादिति वा । 'स तल्पपूर्णमुत्थाये'त्यादिना ।
प्रपञ्चासृष्टिकारणमिति । यशोदायाः प्रपञ्चस्य क्षीपुष्यकिशोरेशस्यारणे अपरिज्ञाने
कारणं हेतुरित्यर्थः, यतः स्वादेशादेव मायया तथा करणात् । तदुक्तं 'यशोदा नन्दपत्नी
च'त्यादिना । यशोदानन्दन इति । सर्वान् मनोरथान् पूरयित्वा यशोदामात्मन्दय-
तीति तथा । नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सव इति । नन्दस्य भाग्यभूभोग्यभूमिरूपं
यशोकुलं तस्मिन्सुखतः आनन्दरूपः, तस्योत्सवो यस्मादिति वा । यद्वा । नन्दभाग्यादि-
नितभूताद्गोकुल्योरसुखत्वो यस्मादिति ॥ १५८ ॥

नन्दप्रियो नन्दसुतुर्थशोदायाः स्तनन्धयः ।

पूतनासुपयःपाला सुग्धभावातिमुन्दरः ॥ १५९ ॥

नन्दप्रिय इति । नन्दस्य प्रियः, नन्दं शीघ्राति सर्वकामैरिति वा, अत एव
वक्ष्यति 'तत आरभ्य नन्दस्वे'त्यादिना । नन्दसुतुरिति । सुतये इति सुतुः पुत्रः, नन्दस्य
सुतुः नन्दसुतुः । 'नन्दस्त्वाम्भज उत्सन्न' इत्यादिना । यशोदायाः स्तनन्धय इति ।
यशोदायाः स्तनं धयतीति पिचतीति, संज्ञात्वात्त्वादल्लुक्प्रसासः । पूतनासुपयःपा-
तेति । पूतनायाः असुरं प्राणान् पयः सन्त्यं तद्वयं पिचतीति तथा, असुसहितं पयोऽसु-
पय इति वा, तदुक्तं 'तत्रापैः समं रोपसमन्वितोऽपिब'दिति । सुग्धभावातिमुन्दर
इति । सुग्धभावेनात्यन्तं सुन्दरः शोभातिशयव्युक्त इत्यर्थः । शील्यभावपूर्वकं मौग्ध्यमाश्रित्य
राक्षस्युरस्येव कीडेनेन तदानीं शोभातिशयः कश्चन समजनीति भावः ॥ १५९ ॥

सुन्दरीहृदयानन्दो गोपीमन्त्राभिमन्त्रितः ।

गोपालाश्रयैरसकृत् शकटासुरखण्डनः ॥ १६० ॥

सुन्दरीहृदयानन्द इति । सुन्दर्यो ब्रजसुन्दर्यः, तासां हृदये आनन्दरूपः
स यस्मादिति वा । त्वरितं भगवद्ब्रह्मणसमये तास्वनिर्वाच्यसुखविशेषं दत्तवानिति भावः ।
तदुक्तं 'गोप्यस्तूर्णं समलसे'त्यादिना । गोपीमन्त्राभिमन्त्रित इति । गोपीसम्बन्धि-
नो ये मन्त्राः । 'अन्यादशोद्धिमणिमा'नित्यादयः, तैर्मन्त्रैः सर्वतो मन्त्रितो रक्षितः । एतेषु
गोपीसम्बन्धात् तदपिका एवैते मन्त्रा इति ज्ञायते । गोपालाश्रयैरसकृदिति । गोपाल
नन्दादयः तेषु आश्रयैरसं शकटविपर्ययकरणेन करोतीति तथा । सर्वैरसदानार्थं प्रवृत्तस्यै-
तादृशसदानमभ्युक्तिमेव । शकटासुरखण्डन इति । शकटमपिष्ठितस्य भाग्याविनः
कस्यचिदसुरस्य शकटविपर्ययकरणेन खण्डनः, खण्डयत्यवयवशः पृथक् करोतीति । मूले
अनुकावपि पुराणान्तरप्रसिद्धिबलादसुरोपि तत्रावासीदिति ज्ञायते । ब्रह्माण्डपुराणे धरणी-
शेपसंवादे प्रसिद्धम् । अन्यथा नन्दग्रहसमुद्रिकर्ता भगवान् कथं शकटस्थितं तदसु वृथा
नाशयेदतो ज्ञायते, तदविशिवधेनोपकृतवानेव नन्दायेति ॥ १६० ॥

नन्दब्रजजनानन्दी नन्दभाग्यमहोदयः ।

तृणावर्तवधोत्साहो यशोदाज्ञानचित्रहः ॥ १६१ ॥

नन्दब्रजजनानन्दीति । नन्दश्च ब्रजश्च जनाश्च नन्दब्रजजनाः, तानानन्दयति
तच्छीलः । नन्दभाग्यमहोदय इति । नन्दभाग्यस्य महाउदयः उद्वोधस्तद्व्यः, स
यस्मादिति वा । न हि भगवत्सम्बन्धं विना एतादृशभाग्योदयः कस्यचित्सम्भवति यादृशो
ब्रजेवास्य । तृणावर्तवधोत्साह इति । वातरूपस्य तृणावर्तस्य वेधे उत्साह औत्सुक्यं
यसेति, ब्रजवासिनां तृणावर्तवधसम्बन्धुत्सवो यस्मादिति वा । यशोदाज्ञानचित्रह

इति । यशोदायां ज्ञानाय ईश्वरत्वज्ञानाय मुखे विग्रहो विराट्प्रदेहो यसेति । तदुक्तं 'एक-
दात्मजमादाये'त्यादिना ॥ १६१ ॥

बलभद्रप्रियः कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।

रामानुजो वासुदेवो गोष्ठार्ङ्गणगतिप्रियः ॥ १६२ ॥

बलभद्रप्रिय इति । बलेनैव भद्रः कुशलः मङ्गलरूपो वा बलभद्रः, तस्य प्रियः
अनुजत्वात्, स प्रियो यसेति वा । कृष्ण इति । व्याख्यातमिदम् । यद्वा, कर्षयन्
रणभूमौ, पुच्छेन वत्सान् वा गोष्ठे, श्यामत्वाद्वा । सङ्कर्षणसहायवानिति । सम्यक् कर्ष-
यन्तीति सङ्कर्षणः, स सहायो विद्यते यसेति तथा । रामानुज इति । रमयति लोकानि
निति रामो बलभद्रः 'रामेति लोकरमणा'दित्युक्तत्वात्, तमनु जातो रामानुजः । वासुदेव
इति । 'प्रागयं वसुदेवस्य'स्युक्तत्वात् वसुदेवस्यापलं वासुदेवः । यद्वा । वसति सर्वत्र
वासयत्याच्छादयति स्वयमिति, वासु दीव्यति क्रीडति, विजिगीषते, व्यवहरति, धोतते,
स्रुयते, दृश्यते, गच्छतीति, वासुश्रासौ देवश्च वासुदेवः । तदुक्तं मोक्षधर्मैर्'छादयामि जगद्विश्वं
भूत्वा सुदमं हवांशुभिः । सर्वभूतधियावासश्च वासुदेवस्ततः स्मृत' इति । उद्योगेपि 'वसनात्
सर्वभूतानां वासुत्वादेव योनितः । ततो वासुदेव ज्ञेय' इति । श्रीविष्णुपुराणेपि 'सर्ववासौ
समस्तं च वसत्येति वै यतः । ततः स वासुदेवेति चिद्विद्भिः परिपठ्यते । सर्वाणि तत्र
भूतानि वसन्ति 'यमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेव इति स्मृतः' इति । गोष्ठार्-
ङ्गणगतिप्रिय इति । गावतिष्ठत्येति गोष्ठं तत्सम्बन्धि यदङ्गणं अजिरं, तत्र गतिः
जानुभ्यां रिङ्गणं सा प्रिया यसेति । तथा गत्या सर्वेषां व्रजस्थानां प्रिय इति वा, तदुक्तं
'कालेन व्रजते'त्यादिना ॥ १६२ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञो वत्सपुच्छाबलम्बनः ।

नवनीतप्रियो गोपीमोहसंसारनाशकः ॥ १६३ ॥

किङ्किणीरवभावज्ञ इति । किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका कठ्याभरणं, तस्या यो रवो
ध्वनिः तस्य भावं जानातीति तथा । अत्रायं भावः । यथा वाद्यमनुसृत्य नृत्यति नर्तकः तथा
किङ्किणीरवमनुसृत्य नृत्यमिव रिङ्गणमप्यकरोदिति । तदुक्तं च 'तावद्विष्णुममनुसृत्ये'त्यादिना ।
वत्सपुच्छाबलम्बन इति । वत्सानां पुच्छान्यबलम्बते यद्वाति इतस्ततोऽनुकृष्य धाव-
नार्थमिति । तदुक्तं 'यथैज्ञानादर्शनीयकुमारलीला'नित्यादिना । बर्षनीतप्रिय इति ।
नवनीतं प्रियं शीतजनकं यसेति । गोपीमोहसंसारनाशक इति । गोपीनां बाल-
श्रीलादर्शनेन यो मोहो वैचिचलं तैवेव संसारस्य नाशकः । अन्यत्र मोहः स्थितिजनकः ।
अयं त्वलौकिको भक्तिमार्गीय इति तत्राद्यकः ॥ १६३ ॥

गोपबालकभावज्ञश्चौर्यविव्याविशारदः ।

सुस्ताभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः ॥ १६४ ॥

गोपबालकभावज्ञ इति । गोपबालकानां भावमस्य ग्रहे अथ चौर्यार्थं गम्यते
चेत्सम्यक् इत्येवंरूपं जानाति तथा । **चौर्यविव्याविशारद इति ।** चौर्यविविधायां
उपायकरणे विशारदो नियुक्तः । तदुक्तं 'हस्ताश्राब्ध'इत्यादिना । **सुस्ताभक्षणलीलास्य-**
माहात्म्यज्ञानदायक इति । 'कृष्णो सुदं भक्षितवा'नित्याद्युक्ता या सुस्ताभक्षणरूपा
लीला तद्युक्तं यदासं मुखं तैवेव व्यासेन स्वमाहात्म्यस्य महिम्नो ज्ञानस्य दातेत्यर्थः । तदुक्तं
'इत्थं विदिततत्त्वाया'मित्यादौ ॥ १६४ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्ता दधिभाण्डविभेदनः ।

दामोदरो भक्तवचशयो यमलार्जुनभञ्जनः ॥ १६५ ॥

धराद्रोणप्रीतिकर्तेति । धरा यशोदा द्रोणो वसुश्रेष्ठो नन्दः, तयोः प्रीतिं स्नेहं
करोतीत्युपायवतीति तथा । तदुक्तं 'द्रोणो वसूनां प्रवर' इत्यादिना । **दधिभाण्डवि-**
भेदन इति । मध्यमानदधिभाजनस्य विशेषण भेदनो द्विधाकर्तव्यः । तदुक्तं 'सखात-
कोप'इत्यादिना । **दामोदर इति ।** दाम उदरे यस्य, मात्रा दाप्ता उदरे चद्रत्वात् । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे 'तयोभ्येयगतं बद्धं दाप्ता गाढं तथोदरे । ततश्च दामोदरतां स यूयौ दामयन्धनात्'
इति । व्यासोऽप्याह प्रकारान्तरेण 'दामानि लोकनामानि तानि यशोदारान्तरे । तेन दामोदरो
देवः श्रीधरत्वं समाश्रित' इति । 'दामादाभोदरं विदु'रिति वचनात् । दमादिसाधनेन उदरा
उत्कृष्टा या मतिस्तया गम्यत इति । तदुक्तं 'लम्बला यष्टि'मित्यादि । **भक्तवचश इति ।**
भक्तायाः परिश्रान्ताया मातुः वचस्यः वचननाय वचं प्राप्तः । तदुक्तं 'समातुः खिन्नगणनायाः'
इत्यादिना । भक्तमात्रवचस्यत्वस्यैकेयं लीलेति ज्ञेयम् । **यमलार्जुनभञ्जन इति ।** यमलौ
सहोत्पन्नौ यौ अर्जुनसंज्ञकौ शत्रौ तयोर्भेदनः समन्तात् मर्दक इत्यर्थः । तदुक्तं 'बालेन
निकर्षयते'त्यादिना ॥ १६५ ॥

बृहद्भनमहाश्वर्यो वृन्दावनगतिप्रियः ।

वत्सघाती बालकेलिर्बैकासुरनिषुदनः ॥ १६६ ॥

बृहद्भनमहाश्वर्य इति । बृहदाख्ये वने महदन्तन्माश्वर्यजनकं पतनदिदुष्टवध-
रूपं कर्म यसेति । तथा । पतनादिदुष्टवधजनितं व्रजवनेष्वश्वर्यं यस्मादिति वा, 'गोपवृद्धा
महोत्सातानुसूये'त्यादिना । **वृन्दावनगतिप्रिय इति ।** वृन्दावनं प्रति गतिर्येनानं सा प्रिया
यसेति, वृन्दावने वा गतिः क्रीडावासः सा प्रीतिजनिका यसेति वा, तदुक्तं 'वृन्दावनं
गोवर्धनं यमुने'त्यादि । **वत्सघातीति ।** वत्सरूपिणं दैलं बलेदेवच धातयतीति । तदुक्तं
'दर्शयन् बलेदेवाये'त्यादि । **बालकेलिरिति ।** बालैः सह केलिः क्रीडा यसेति, अद्भुत-
बालकस्यापि लौकिकबालकत्वं केलिर्यसेति वा । **बैकासुरनिषुदन इति ।** वकनाभोऽ-
सुरस्य नितरां सुदने हिंसकः तदुक्तं 'तमापतन्'मित्यादिना ॥ १६६ ॥

अरण्यभोक्ताप्यथवा बाललीलापरायणः ।

प्रोत्साहजनकश्चैवमघासुरनिपूदनः ॥ १६७ ॥

अरण्यभोक्तेति । अथवा पश्चात्तरे प्रसिधाध्यायासुरोत्थेताति वक्ष्यमाणान्यपि नामानि ज्ञेयानि । अरण्ये गोचारणप्रदेशे सुखं इति तथा । बाललीलापरायण इति । कचिद्दनाशायेत्याद्युक्ता या बाललीला तत्परायणः तत्परः इत्यर्थः । यद्वा । बाललीलापराय पूर्वार्थं वनगमनं यस्मेति, बाललीलेन परमुक्तुष्टमयनं यस्मेति वा । प्रोत्साहजनकश्चेति । प्रकृतो य उत्साहो गोपालेभ्यहं पूर्वमहं पूर्वमिन्सादिलीलाकरणाप्य, तस्य जनक उत्पादकः । पूर्वमघासुरनिपूदन इति । एवमिति पूर्वोक्तारण्यभोक्तुनामवदिदमपि ज्ञेयमिति ज्ञापनार्थं, न तु नामान्तःपालेवशब्द इति । अजगदेहस्वाधनासोऽसुरस्य नितरां सूनः ॥ १६७ ॥

व्यालमोक्षप्रदः पुष्टो ब्रह्ममोहप्रवर्धनः ।

अनन्तमूर्तिः सर्वोत्तमा जङ्गमस्यावाराकृतिः ॥ १६८ ॥

व्यालमोक्षप्रद इति । व्यालायाचसुराय मोक्षं प्रकर्षेण दत्तवानिति । तदुक्तं 'पीनाहिभोगोस्थित'मित्यादिना । पुष्ट इति । व्यालगले प्रवृद्ध इत्यर्थः । ब्रह्ममोहप्रवर्धन इति । ब्रह्मणश्चतुष्टयस्य तावतां सर्वेगोपवत्सानां सम्पत्तिकारणेन मोहस्य प्रकर्षेण वृद्धिकर्तैत्यर्थः । 'एवं विमोहय'न्नित्यादिना । मोहहेतुलीलानामान्याहुः अनन्तमूर्तिरिति । अनन्ताः गोपालवत्सरूपा मूर्तयो यस्मेति । तदुक्तं 'ततः कृष्णो मुदं कर्तुं मित्यादिना । सर्वोत्तमेति । पूर्वं बाह्यसर्वस्वरूपत्वमुक्तमिदानीं सर्वोत्तमोमित्युच्येत इत्यर्थः, भेदः पूर्वस्मात् ज्ञेयः । सर्वेष्वाम्ना, सर्वेषामिति वा । जङ्गमस्यावाराकृतिरिति । जङ्गमस्य गोपवत्सादः स्थावरस्य तत्तद्व्याभरणदाराकृतिः संस्थानविशेषरूप इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

ब्रह्ममोहनकर्ता च स्तुल्य आत्मा सदाप्रियः ।

पौण्ड्रलीलाभिरनिर्गोचारणपरायणः ॥ १६९ ॥

ब्रह्ममोहनकर्ता चेति । मा लक्ष्मीस्तस्या उद्हनं वितर्कः, भगवदचिन्त्यैश्वर्यमेवं भवितुमर्हतीत्येवंपुं नितको मोहनं ब्रह्मणि तत्कारक इत्यर्थः । पूर्वं मोहोपकमकर्तृत्वमुक्तमिदानीं फलितुच्येत इत्येवैनरुक्तम् । स्तुल्य इति । ब्रह्मणा कथञ्चित् स्तोतुमहं इत्यर्थः । अन्तमेति । सर्वदेहिनामिति शेषः, तदुक्तं 'नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनाम्नासी'त्यादिना । सर्वदाप्रिय इति । सर्वकाले सर्वेषां प्रिय इति । पौण्ड्रलीलाभिरतिरिति । असमवर्षादारस्य एकादशावधि पौण्ड्रवयः, तत्सम्बन्धिनी या लीला तथा तस्यां वा अभितः सर्वतः रतिः रमणं सुखविशेषो वा यस्मेति तथा । तदुक्तं 'तत्तस्य पौण्ड्रवयः-श्रिता' नित्यादिना । गोचारणपरायण इति । गवां चारणमभीष्टतुजलादिभिः पोषणं तदेव परमुक्तुष्टमयनं स्थानं यस्मेति वा ॥ १६९ ॥

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः ।

नादब्रह्मप्रकटनो वयःप्रतिकृतिस्वनः ॥ १७० ॥

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपक इति । वृन्दावनसम्बन्धिनीये ये लतागुल्म-वृक्षास्तेषां पुष्पफलभारेणः-स्पृशां यादृशं रूपं तादृशं निरूपयति वर्णयतीति तथा, लता बल्लवः, गुल्मः प्रकाण्डरहितो वृक्षः । तदुक्तं 'अहो अमी देवपरे'त्यादिना । नादब्रह्मप्रकटन इति । नादो गानं तदेव शब्दब्रह्मत्वात् ब्रह्मेत्युच्यते, तस्य प्रकटनः प्राकट्यकर्तैत्यर्थः । तदुक्तं 'कचिद्वायति गायस्त्रि'त्यादिना । वयःप्रतिकृतिस्वन इति । वयसां पक्षिणां कृषितस्यासुकृतिः प्रतिकृतिः वयःप्रतिकृतिः यथा स्वात्था स्वनतीति । तदुक्तं 'कचिच्च कलहंसाना'मित्यादौ ॥ १७० ॥

बर्हिन्त्यानुकरणो गोपालानुकृतिस्वनः ।

सदाचारप्रतिष्ठाना बलभ्रमनिराकृतिः ॥ १७१ ॥

बर्हिन्त्यानुकरण इति । बर्हिणां मयूषाणां नृलमनुकरोतीति तथा । गोपालानुकृतिस्वन इति । गोपालानुकरणं गोपालानुकृतिः, तथाचा स्वात्था स्वनः ध्वनिर्यस्येति तथा, स्वनतीति वा । सदाचारप्रतिष्ठाना । सतामाचारो ज्येष्ठस्य पादसंवाहनरूपः तस्य स्थापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'कचिच्छ्रीलापरिश्रान्त'मित्यादिना । बलभ्रमनिराकृतिरिति । बलस्य भ्रमपनयनं यस्मादिति तथा ॥ १७१ ॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायी सखिस्तनुतः ।

गोपालसेवितपदः श्रीलालितपदाम्बुजः ॥ १७२ ॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायीति । तरुमूलेषु वृक्षमूलेषु कृता गोपाले रचिता ये अशेषाणां यदुसर्वेपलवप्रसूनानां तल्पः शय्या तत्र शयनीशील इति । 'कचित् पलवतल्पे'-न्वित्यादिना । सखिस्तनुत इति । सखिभिः समानशीलव्यसनेः स्तुतः गीतकीर्तिरिति । गोपालसेवितपद इति । गोपालेः पादसंवाहनादिभिः-सेविते पदे चरणकमले यस्मेति । श्रीलालितपदाम्बुज इति । श्रिया लालिते सखेहं सेविते पदे चरणकमले यस्मेति । तदुक्तं 'रेमे रमालालित' इति ॥ १७२ ॥

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुकः ।

कालीयफणिमाणिक्चरञ्जितश्रीपदाम्बुजः ॥ १७३ ॥

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुक इति । गोपालैः श्रीदामसुबलाद्यैः सम्प्रार्थितानां भक्षणाय याचितानि यानि यानि तालफलानि तदानेन तदानपूर्वकं नाशितो हिंसितः धेनुकः खरकायो दैव्यो येनेति । कालीयफणिमाणिक्चरञ्जितश्रीपदाम्बुज इति । कालीयो नागः स चासौ फणा, तत्फणोपरि नर्तनेन तन्मूर्च्छितं यानि माणिक्यानि

मणिविशेषास्तैः कृत्वा यद्रक्षितं रागः तेन वा श्रीः शोभा तद्युक्ते पदाम्बुजे यस्तेति । रक्षिते रक्ते लक्ष्मीसम्बन्धिपदाम्बुजे यस्तेति वा ॥ १७३ ॥

दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोपिकाप्रियः ।

लीलासम्पीतदावाग्निः प्रलम्बवधपण्डितः ॥ १७४ ॥

दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोपिकाप्रिय इति । दृष्ट्या अमृतदृष्ट्या सञ्जीविता गावश्च गोपाश्च गोपिकाश्च अशेषाश्च ताः दृष्टिसञ्जीविताश्चाशेषगोपगोपिकाश्च तासां प्रियः प्राणयुत इत्यर्थः । **लीलासम्पीतदावाग्निरिति ।** लीलाया अन्यासितेनैव सम्यक् पीतो दावाग्निस्तुणवह्निर्भेनेति, लीलाधर्मिति वा । तदुक्तं इत्थं स्वजनवैकुण्ठमिल्यादौ । **प्रलम्बवधपण्डित इति ।** प्रलम्बाख्यासुरस्य वधे पण्डितः रामाय ज्ञाननचतुर इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

दावाश्यावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निपः ।

वर्षाशरद्विभ्रुतिश्रीगोपीकामप्रबोधकः ॥ १७५ ॥

दावाश्यावृतगोपालदृष्ट्याच्छादनवह्निप इति । दावाग्निना आवृता चेद्विषा ये गोपालास्तेषां दृष्ट्याच्छादनेन चक्षुर्भीलनकारणेन वह्निं पीतवानित्यर्थः । **वर्षाशरद्विभ्रुतिश्रीरिति ।** वर्षा प्रावृद्धशालः शरच तयोर्था विभ्रुतिः तत्कालीनसामग्रीसम्पत्तिस्तथा श्रीः शोभा यस्यै यस्मिन्निति वा, तत्तद्विभ्रुतिश्रीरूप इति वा । 'यद्यद्विभ्रुतिमत्सत्व'मिति वाक्यात् । **गोपीकामप्रबोधक इति ।** गोपीयु कामस्य स्मरस्य प्रकषेण बोधकः उदय-कर्तव्यर्थः । तदुक्तं 'तद्ब्रजस्त्रिय आश्रुल्ले'त्यादिना ॥ १७५ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेषुवाद्यविशारदः ।

कात्यायनीन्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ॥ १७६ ॥

गोपीरत्नस्तुताशेषवेषुवाद्यविशारद इति । गोप्य एव रत्नानि तैः स्तुतं अशेषं सर्ववेषुवाद्यं यथा स्वात्तया विशारदो गोपीयु विविधशारदां करोति वेषुवाद्यवर्णार्थं प्रकटयतीति तथा । यद्वा । गोपीरत्नेः स्तुतं यदशेषवेषुवाद्यं तस्य विशारदः यथा स्तुतं भवति तथा प्रकटनकर्तव्यर्थः । **कात्यायनीन्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गन इति ।** 'हैमन्ते प्रथमे मासि' इत्युक्तं यत्काल्यायनीन्रतं तद्ब्रजजेन तन्मिषेण सर्वमाषैः सर्वात्मभावैरश्रिता अङ्गना कुमारीका यस्मिन्निति वा, ता आश्रिता येनेति वा ॥ १७६ ॥

सस्सङ्गतस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनारङ्गिणः ।

गोपक्षुच्छान्तिसंख्याजधिरभार्याप्रसादकृत् ॥ १७७ ॥

सस्सङ्गतस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनारङ्गिण इति । सन्तो भक्ताः, सन् भगवान् वा येषां सङ्गतिः सङ्गत्तस्याः स्तुतिव्याजेन स्तुतिमिषेण स्तुतां वृन्दावनस्था अङ्गिणा वृक्षा येनेति । तथा अयं भावः । सन्तस्तु परदुःखासहिष्णुत्वात् परोपकारिणः स्वदुःखं सोढ्वापि भवन्ति, अत्रापि तद्ब्रजस्यभक्तसम्बन्धात् वृक्षा अपि परातपद्वीरकरणायातपे स्वयं क्षिता

अपि अग्लाना एव । तदुक्तं 'पश्यैतान् महाभागान्'इत्यादौ । **गोपक्षुच्छान्तिसंख्याज-चिरभार्याप्रसादकृदिति ।** गोपालां या क्षुत् क्षुधा तस्याः शान्तिः शमनोपायस्तद्रूपो यः समीचीनः अविशंवादी व्याजः व्यपदेशः यज्ञवाटं गत्वा खनाग्ना प्रार्थनरूपः, तैवेन निग्रस्य यजमानस्य भार्यायै प्रसादं अशुभ्रदं कृतवानित्यर्थः । **गोपक्षुच्छान्त्यस्यैभिति वा, तदुक्तं 'राम राम महावीर्ये'त्यादिना ॥ १७७ ॥**

हेतुप्रासेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः ।

शैलरूपकृताशेषरसभोगमुखावहः ॥ १७८ ॥

हेतुप्रासेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधक इति । त्रिवर्गहेतवे प्राप्तः कर्तव्यत्वेन यद्दिन्द्रोद्देशेन यागस्वार्थं यत् स्वं सामग्री तथैव कार्यः कर्तव्यत्वेन विहितो यो गोसवः गवाश्वं स्युते सम्पाद्यत इति । गवामित्युपलक्षणं तेन प्राण्युगोवर्धनचेतुनामप्यर्थं प्राप्त-स्तस्य बोधकः । 'कर्मणा जयंते जन्तु'रित्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादिषु ज्ञापक इत्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तेन्द्रयागस्य स्थाने स्वसम्बन्धिकार्यं गोसवस्य बोधक इति । **शैलरूपकृताशेषरस-भोगमुखावह इति ।** 'शैलेस्मी'ति कर्तुरूपेण कृतानां नन्दादिभिः सम्पादितानामशेषाणां पण्णामपि रसानां यो भोगः स्वकृतस्तेन संवेपां ब्रजवासिनां सुखमावहतीति प्रापयतीति तथा । अन्यदा तु परोक्षमिन्द्रादिरूपेण शुद्धे देवः । अस्मिन् पर्याये तु स्वयं सप्तशक्ति सुखावहत्वं युक्तमेव ॥ १७८ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः ।

गोपस्वच्छन्दलीलाधैर्गर्वाक्याधैर्बोधकः ॥ १७९ ॥

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रिय इति । लीलाया सुखेनैव यो गोवर्ध-नस्य गवां वृद्धिकर्तुः पर्वतस्य उद्धारः उद्धारणं ऊर्ध्वं उत्राकारेण धारणं पालिता आसाराद्र-क्षिताः स्वव्रजसम्बन्धिनः प्रिया येन, लीलागोवर्धनोद्धारेण पालितस्य प्रिय इति वा, स्वं नन्दधनं व्रजपदेन ब्रजस्थाः प्राणिन उच्यन्ते, प्रिया ब्रजसुन्दर्यः लीलागोवर्धनोद्धारेण पालिताः स्वव्रजप्रिया येनेति । तदुक्तं 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठ'मित्यादिना । **गोपस्वच्छन्द-लीलाधैर्गर्वाक्याधैर्बोधक इति ।** गोपालानां स्वच्छन्दं भयानावपूर्वकं स्वच्छन्द-लीलाकारणार्थं पूर्वं नन्दं प्रत्युक्तगर्वाक्याथानां नन्दमुखात् पुनस्तेषामधेस्य बोधको ज्ञापको अपिष्विति । तदुक्तं 'श्रयतां मे वच' इत्यादौ ॥ १७९ ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्रासगोविन्देन्द्राभिधानवान् ।

व्रतादिधर्मसंस्तनन्देन्द्राभिधानवाकः ॥ १८० ॥

इन्द्रधेनुस्तुतिप्रासगोविन्देन्द्राभिधानवानिति । इन्द्रस्य धेनुः कामधेनुस्त-कृतस्तुत्या प्राप्तं अर्थवशादायातं यत् गोविन्देति इन्द्रकृतमभिधानं नाम तद्विद्यते यत्सेति तथा, इन्द्रधेनुयानां स्तुतिरिति वा । शुद्धसत्त्वज्ञापनाय निर्विभक्तिक्रमनिर्देशः गवामिन्द्रो

गोविन्द इति । तदुक्तं हरिवंशे 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतमिति । प्रकरान्तेषां निष्कृतिरुच्यते । गां भुवं वार्षी वा विन्दतीति गोविन्दः, तदुक्तं महाभारते 'नद्यां वै चरणीं पूर्वमविन्दं वै गृह्णां गताम् । गोविन्द इति मां देवैस्ततो वामिभरभिष्टुतः' । हरिवंशेऽपि 'गौरीशानु तथा वार्षी तां वै वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देसमुनिभि'रिति । मूलेषु 'कृष्ण कृष्ण महागोमिनि'त्यादिनोक्तम् । त्रितीयादिभ्यसंस्कृतनन्दकृष्णविनाशाक इति । प्रतमेकादशरूपवासः तदादिभ्योऽस्य कृष्णः आसक्तो यो नन्दः तस्य प्रतादिति नन्दकृष्णस्य विशेषणं नामकम्, साक्षाद्भवति विद्यमाने अन्यत्र प्रवृत्तिः क्लेशमात्रफलैवेति ज्ञापितम् । तदुक्तं 'एकादश्यां निराहार' इत्यादिना ॥ १८० ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायकः ।

वेणुवाद्स्मरक्षोभमन्त्रागोपीविमुक्तिदः ॥ १८१ ॥

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायक इति । नन्दमारभ्य गोपमात्राणां बाल-वृद्धसाधारणानां इष्टा द्रष्टुं वाञ्छन्ता या वैकुण्ठगतिर्गमनं तदायक इत्यर्थः । तदुक्तं ते 'वैष्णव्यपिय' इत्यादिना । **वेणुवाद्स्मरक्षोभमन्त्रागोपीविमुक्तिद** इति । 'जगौ कलं वाम-दशा'मित्युक्तो यो वेणोर्वैदो वादनं वेणुनैव वादः आकारणं वा, तच्छ्रवणेन यः स्मरक्षोभः चित्तोन्मथनं तत्कृतं तेन मत्ताः काममदं प्राप्ता याः अन्तर्ग्रहगता गोप्यः तासां विशेषतः संयुतिमात्रान्युक्तिं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अन्तर्ग्रहगताः काश्चि'दित्यादिना ॥ १८१ ॥

सर्वभाचप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षमः ।

गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ॥ १८२ ॥

सर्वभाचप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षम इति । 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्याद्युक्त-सर्वात्मभावेन प्राप्ता समीपं गता या गोप्यः तासां सुखस्य रासोत्सवसौख्यस्य सम्यक् वृद्धि-करणे क्षमः समर्थ इति । तदुक्तं 'इति विद्वद्वित'मित्यादिना । **गोपीगर्वप्रणेशार्थतिरो-धानसुखप्रद** इति । 'एवं भगवतः कृष्ण'दित्याद्युक्तो यो गोपीनां गर्वस्य प्रतिबन्धक-त्वात् तत्रणाराधार्थं यत्तिरोधानं गोपीभ्यः स्थितिलोकेन ताभ्यः सुखं प्रकथं ददातीति तथा ॥

कृष्णभाचव्यासविश्वगोपीभाविनवैशष्टृक् ।

राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारकः ॥ १८३ ॥

कृष्णभाचव्यासविश्वगोपीभाविनवैशष्टृक् इति । कृष्णामलं कृष्णभावः, तेन कृष्णभावेन व्यासं विश्वं यासां ताः कृष्णभाचव्यासविधाः, ताश्च ता गोप्यश्च कृष्णभा-व्यासविश्वगोप्यः, ताभिर्भावितोन्तःकरणे स्ततो यादृशलोकसम्बन्धी वैषः तं धारयति तासु प्रकटयतीति तथा । अन्तःस्थितः स्वयमेव तथा करोतीति भावः । अत एव 'परच्छुराकाश-व'दित्यादिवचनम् । **राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारक** इति । 'थां गोपीभ-

नव'दित्याद्युक्तो यो राधाय अन्यपेक्षया विशेषसम्भोगेन प्राप्ते जनितो यो दोषो गर्व-स्तस्यापि पूर्ववदन्तर्धानेन निवारकः अपमार्जेक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाङ्गुतमहागुणः ।

मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सवः ॥ १८४ ॥

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाङ्गुतमहागुण इति । परमश्रीया सम्यक् गीताः सर्वे ये उत्कृष्टा अद्भुता अन्यैः कर्तुमशक्या आश्चर्यजनका महागुणाः 'निषजलाप्यया'दित्याद्युक्ता यथेति । तदुक्तं 'जयति तेऽधिकं जनमे'त्यादिना । **मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टि-महोत्सव** इति । मानसापनोदः अपनयनं तन्नितो यः आक्रन्दः रोदनं तद्युक्ता या गोपीनां दृष्टयः नवननलानि तेषां महातुल्यो यस्मात् तद्रूपो वा । तदुक्तं 'इति गोप्यः प्रगायन्त्यः' इत्यादिना ॥ १८४ ॥

गोपिकाव्याससर्वाङ्गः स्त्रीसम्भाषाविशारदः ।

रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागरः ॥ १८५ ॥

गोपिकाव्याससर्वाङ्ग इति । गोपिकासु व्यासानि विशेषेण समन्ताद् व्यासानि सर्वाण्यज्ञानि येन, ताभिर्व्यासानि सर्वाण्यज्ञानि यथेति वा, तदुक्तं 'काचित् कराशुभ्रं शैरे'दित्यादिना । **स्त्रीसम्भाषाविशारद** इति । स्त्रीः प्रति सम्यक् भाषणं सम्भाषा तत्प्रष्टप्रश्नोत्तरदानं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः । 'मिशो भजन्ति ये सत्य' इत्यादि । **रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागर** इति । 'रासोत्सवः संप्रवृत्त' इत्याद्युक्तो यो रासोत्सवो रासक्रीडा तत्र यन्महासौख्यं तस्य गोपीषु सम्भोगः सम्यगनुभवः स्वरूपान-न्दात्तुभवस्तद्रूपः सागरः परिपूर्णक्षयो रस इत्यर्थः, सम्भोगार्थं वा सागर इति ॥ १८५ ॥

जलस्थलरतिव्यासगोपीदृष्ट्यभिपूजितः ।

शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविधेयनः ॥ १८६ ॥

जलस्थलरतिव्यासगोपीदृष्ट्यभिपूजित इति । जलं च स्थलं च जलस्थलं तत्र या रतिः रमणं तथा व्यासाः पूर्णाः या गोप्यः तासां दृष्टिभिः नवननमलैः सप्रेमकटा-क्षैर्वाऽभितः सर्वतः पूजितः अलङ्कृत इत्यर्थः । तदुक्तं 'सोमस्यल'मित्यादिना । **शास्त्रान-पेक्षकामैकमुक्तिद्वारविधेयन** इति । शास्त्रं मर्यादा, तदनपेक्षः तदतिगामी यः कामः इच्छा अलौकिकः कामो वा, स एवैकव्याती मुक्तिद्वारं च तच्छास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारं तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तव्यं । यदा, शास्त्रानपेक्षमीश्वरं कामयन्ते त्रेहैवेति शास्त्रानपेक्षकामाः केवलस्वरूपमात्रनिष्ठा भक्ताः तेषामिदमेकमेव रासोत्सवकथनरूपं यन्मुक्तिद्वारमुपायः तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तेति । तदुक्तं 'विक्रीडितं ब्रजवधुभि'रित्यादिना ॥ १८६ ॥

सुदर्शनमहासर्पप्रस्तनन्दविभोचकः ।

गीतमोहितगोपीधुरूशंसचूडविनाशाकः ॥ १८७ ॥

सुदर्शनमहासर्पग्रस्तानन्दविमोचक इति । सुदर्शनो विद्याधरः स एव ऋषि-
ज्ञापानमहासर्पं जातः, सुदर्शनश्चासौ महासर्पश्च तेन सरस्वतीतीरे अस्नानन्दस्य विशेषेण
मोचकः । तदुक्तं 'ऋषिमहानहि'रित्यादि । **गीतमोहिनोगोपीधृक्शंखचूड-
विनाशक इति ।** भगवद्गीतेन मोहिता मूर्च्छिता या गोप्यः ताः घृष्णातीति तासां
शक्तिप्रद्वेपेन प्रतिबध्नाति तासु प्रग्रभते इति गीतमोहितगोपीधृक्, स चासौ शंखचूडयेति
तस्य विशेषेण नाशको हिंसकः इत्यर्थः । तदुक्तं 'गोप्यसद्गीतमाकथ्ये'त्यादिना ॥ १८७ ॥

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिर्गोपीसंसारविस्मृतिः ।

अरिष्टमथनो दैत्यवुद्धिव्यामोहकारकः ॥ १८८ ॥

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिरिति । 'वामवाहुकृतवामकपोल' इत्यत्र गुणानां सम्यक् गीतं
भक्तकृतं, तेनैव तेषां दिवा सन्तुष्टिः सन्तोषो यस्मान्दन्तस्थितादिति तथा । **गोपीसंसार-
विस्मृतिरिति ।** मानासक्तानां गोपीनां संसारस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिर्यस्मान्दन्तस्थिता-
दिति तथा । यद्वा । भगवतो गोपीषु सम्यक् सरणं संसारोन्तःप्रवेशस्तैव विविधा स्मृतिः
गुणगानं मात्रस्थितानामपि दूरस्थभगवत्सामग्रीस्मृतिर्यस्मादिति । न ह्यष्टमननुभूतं ऋषि-
द्वर्णयितुं शक्नोति । **अरिष्टमथन इति ।** अरिष्टनाम्नोऽसुरस्य मथनो हिंसकः । तदुक्तं 'अथ
तर्थागत' इत्यादिना । **दैत्यैवुद्धिव्यामोहकारक इति ।** दैत्यस्य कंसस्य नारदवचनाद्दु-
र्व्यामोहो वसुदेवापराधमुद्धितस्तत्कारक इत्यर्थः । 'कंसायाथाह भगवा'नित्यादि ॥ १८८ ॥

केशीघाती नारदेष्टो व्योमासुरविनाशकः ।

अक्रूरभक्तिसंराद्धादरेणुमहानिधिः ॥ १८९ ॥

केशीघातीति । केशीनामानमसुरं हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'प्रतिघाते तु देवर्षी'नि-
त्यादौ । **नारदेष्ट इति ।** नारदस्येष्टं कंसवधादिकं यस्मादिति, तस्येष्टदेवरूपो वा । 'देवर्षि-
रुपसङ्गम्ये'त्यादिना । **व्योमीसुरविनाशक इति ।** मयपुत्रस्य व्योमनाम्नोऽसुरस्य
विनाशको मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'मयपुत्रो महामाथ' इत्यादि । **अक्रूरभक्तिसंराद्धापाद-
रेणुमहानिधिरिति ।** अक्रूरेण भक्त्या स्नेहेन संराध्यः सम्यक् आराध्यत्वेन ज्ञातः पाद-
रेणुरूपमहानिधिरक्षयकोशो यसेति । यद्वा । अक्रूरस्य संराद्धापादरेणुना अग्रे भाविमहानिधि-
लीला यस्मादिति । तदुक्तं 'गच्छन् पथि महाभाग' इत्यादिना ॥ १८९ ॥

रथाचरोहशुद्धात्मा गोपीमानसहारकः ।

हृदसन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाकूरसंस्तुतः ॥ १९० ॥

रथाचरोहशुद्धात्मेति । रथसाचरोहो आरोहणसमये शुद्धः अविद्वृतः आत्मा
चित्तं यसेति । गोपीनां तथावस्थां दृष्ट्वा स्वयं तथाभूतोपि 'धैर्यमवलम्ब्य रथमारुह्य-
दिति भावः । तदुक्तं, 'तासाथा चयतीवीक्ष्ये'त्यादिना । **गोपीमीनसहारक इति ।**
प्रस्थितो भगवान् गोपीनां चित्तेन सहैवेति भावः । तदुक्तं 'अप्रस्थितात्मान' इति । **हृद-**

सन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाकूरसंस्तुत इति । हृदे ब्रह्महृदे सन्दर्शितः सम्यक् सन्दर्शनं
प्रापितोऽशेषवैकुण्ठः समस्तवैकुण्ठलोको येन यस्मै वा, 'आपे स चासावकूरसंस्तुतश्च, द्वितीये
स चासावकूरश्च तेन सम्यक् स्तुतः । तदुक्तं 'निमज्य तरिम्न सलिल' इति । यद्वा, अः
स्वयं शेषो षलश्च, अशेषवैकुण्ठाः हृदे सन्दर्शिताः अशेषवैकुण्ठा येन. अशेषाभ्यां सहिता
वैकुण्ठा इति वा । शेषं पूर्ववत् ॥ १९० ॥

मथुरागमनोत्साहो मथुराभाग्यभाजनम् ।

मथुरानगरीशोभादर्शनेत्सुकमानसः ॥ १९१ ॥

मथुरागमनोत्साह इति । मथुरायां गमने उत्साहः औत्सुक्यं यसेति, यद्वा
मथुरागमनसमये अकूरसोत्साहो यस्मादिति । तदुक्तं 'इत्युत्त्वा नोदयामासे'त्यादिना ।
मथुराभाग्यभाजनमिति । मथुराया भाग्यस्य सम्पत्तेः भाजनं भजते स्वीकरोतीति,
स्थानभूत इति वा । **मथुरानगरीशोभादर्शनेत्सुकमानस इति ।** मथुरानगरीयाः
शोभादर्शने उत्सुकं मानसं मनो यसेति, मथुरानगरीयां पुण्यवतां सुशोभादर्शनायेति वा ।
तदुक्तं 'अथापराह' इत्यादि ॥ १९१ ॥

दुष्टरञ्जकघाती च वापकार्चित्तविग्रहः ।

वख्ममालासुरशोभाङ्गः कुञ्जालेपनभूषितः ॥ १९२ ॥

दुष्टरञ्जकघाती चेति । दुष्टानेव रञ्जयति वक्रदानेन प्रीतियुक्तान् करोतीति, दुष्टं
कंसं वा, स दुष्टरञ्जकः रञ्जकारः, अत्र तस्य शिल्पिलेपि शिल्पित्वसाविबक्षितत्वात् 'शुद्ध
ध्वन् असि उसी'त्यादिना ध्वनादेशस्यैवाकस्य ग्रहणादत्र नलोपो नेति ज्ञेयम् । दुष्टरञ्जकं
हन्तुं शीलमसेति तथा । यद्वा । अत्र नामपरायणे छन्दसो नियतत्वाद्दुष्टरञ्जकघाती चैल्पि
ज्ञेयम् । तदुक्तं 'एवं विकल्पमानस्य'त्यादिना । **वापकार्चित्तविग्रह इति ।** वापकेन तनु-
वापकेनार्चितो यथायोग्यवस्त्रैरलङ्कृतो देहो यसेति तथा । 'अश्वित' इति पाठे अश्वेः पूजा-
र्थत्वादपि स एवार्थः, तदुक्तं 'तसुल वापकः प्रीति' इत्यादिना । **वख्ममालासुरशोभाङ्ग
इति ।** वक्रोपरि स्थिता माला वख्ममालाः ताम्बिरंजमालाभ्यां वा, सच्छुद्धा शोभा सा अङ्ग-
यसेति तथा, 'ततः सुदामो भवन'मित्यादिना । **कुञ्जालेपनभूषित इति ।** कुञ्जा-
सम्बन्धि यदालेपनं सुगन्धद्रव्यं तेन भूषितोलङ्कृतः ॥ १९२ ॥

कुञ्जासुररूपकर्ता च कुञ्जारनिवरप्रदः ।

प्रसादरूपसन्तुष्टरहकोदण्डखण्डनः ॥ १९३ ॥

कुञ्जासुररूपकर्ता चेति । त्रिस्थानेषु वक्रायाः कुञ्जायाः शोभनरूपस्य कर्तृत्वर्थः ।
कुञ्जारनिवरप्रद इति । कुञ्जायै रतिः रमणं तद्वत् वरं प्रददातीति तथा 'फ्यामि ते
एह' इत्यादिना । **प्रसादरूपसन्तुष्टरहकोदण्डखण्डन इति ।** वागस्थानस्थितः प्रसाद-
रूपः प्रसादं प्रसन्नतां रूपयति ज्ञापयतीति प्रसादरूपः, कंसं प्रति सन्तुष्टस्य ईरस्य कोदण्डे

धनुः, प्रसादरूपश्चासौ हरकोदण्डश्च तस्य खण्डनः भङ्गक इत्यर्थः, तदुक्तं 'तस्मिन् प्रविष्टो ददृश' इत्यादिना ॥ १९३ ॥

शकलाहृतकंसासधनूरक्षकसैनिकः ।

जाग्रत्स्वप्नभयव्याससृष्ट्युलक्षणबोधकः ॥ १९४ ॥

शकलाहृतकंसासधनूरक्षकसैनिक इति । शकलेन धनुःखण्डेनासमन्तात् हृताः कंसस्यासधनूरक्षकाः सैनिका येनेति तथा 'अथ तान् दुरभिप्रायान्' इत्यादिना । **जाग्रत्स्वप्नभयव्याससृष्ट्युलक्षणबोधक इति ।** जाग्रति स्वप्ने च एवमवस्थानयेपि भयेन सृष्ट्यभयेन व्यासस्य कंसस्य यानि सृष्ट्युलक्षणानि सृष्ट्युत्पाकानि तेषां बोधकः प्रेक इत्यर्थः । तैः कंसाय ज्ञापकः सर्वथा मरणयेति । तदुक्तं 'दीर्घप्रजागरो भीत' इत्यादिना ॥ १९४ ॥

मथुरामल्ल ओजस्वी मल्लयुद्धविशारदः ।

सयः कुवलयापीडघाती चाणूरमर्दनः ॥ १९५ ॥

मथुरामल्ल इति । मथुरायां मल्ल इव खल्वन्त्वात् मथुरामल्लः । ओजस्वीति । ओज उत्साहः अयुक्त्विशेषो वा, तद्विद्यते यस्मिन् वा । **मल्लयुद्धविशारद इति ।** मल्लैः सह युद्धे निपुण इत्यर्थः । **सयः कुवलयापीडघातीति ।** सयस्तात्कारं रज्जुभूमिदर्शनसमय एव कुवलयापीडनानाम् हस्तान् हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'रङ्गद्वारं समासाधे'त्यादि । **चाणूरमर्दन इति ।** चाणूरनाम्नो मल्लस्य मर्दनेन निःशोषक इति । तदुक्तं 'आससादाय चाणूर'मित्यादौ ॥ १९५ ॥

लीलाहृतमहामल्लः शलनोशलघातकः ।

कंसान्तको जितामित्रो वसुदेवविमोचकः ॥ १९६ ॥

लीलाहृतमहामल्ल इति । लीलयानायासेनैव भाविलीलायार्थ वा, हतो महामलो मुष्टिको येनेति । **शलनोशलघातक इति ।** शलं तोशलं चोभौ हतवानित्यर्थः । तदुक्तं 'चाणूरे मुष्टिके क्लृते' इत्यादिना । **कंसान्तक इति ।** कंसस्यान्तको हिसकः 'प्रथुक्ख केशोपि'त्यादिना । **जितीमित्र इति ।** जिताः अमित्राः शत्रवो येनेति । कंसे जिते सर्वेपि जिता इति भावः । **वसुदेवविमोचक इति ।** वसुदेवस्य बन्धनात् विशेषेण मोचकः, देवक्या अपीति ज्ञेयम् । यद्वा । नामकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात् वसुदेवुदेवः देवो देवकी तयोर्विमोचक इत्यर्थः, तदुक्तं 'मातरं पितरं चैवे'त्यादि ॥ १९६ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः ।

उग्रसेनप्रतिष्ठाता यादवाधिविनाशकः ॥ १९७ ॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मय इति । ज्ञातं तत्त्वं भगवत्स्वरूपं येनेति ज्ञाततत्त्वः, स चासौ पिता तद्वि ज्ञाततत्त्विति, तस्य ज्ञानस्य मोहनाय तितोषानाया-

मृत्तूया पुत्रस्त्रेहप्रवर्धिका या वाक् नामस्तौ युवयोस्तातेत्येवंरूपा तद्रूप इत्यर्थः । वचनरूपेण मोहजनक इति भावः । **उग्रसेनप्रतिष्ठातेति ।** उग्रसेनस्य मातामहस्य राध्यासनं प्रतिष्ठां स्थितिं कारितवानित्यर्थः । अत्र भाविकमर्थश्च ध्यापातुः । यद्वा, उग्रसेनं प्रति अभियुक्तं मर्यादारक्षार्थं तिष्ठतीति, अस्मिन् पक्षे आसने स्थितिमेव दत्तवान् न तु राजकार्यमिति भावः । तदुक्तं 'मातामहं तुमसेन'मित्यादिना । **यादवाधिविनाशक इति ।** यादवस्य युद्धशोलास्रस्य सर्वस्यापि ससृष्टिपूर्वकं स्थापनेनापेर्मेनोव्यथाया विशेषेण नाशकः । तदुक्तं 'सर्वान् स्वज्ञातिसम्बन्धा'नित्यादि ॥ १९७ ॥

नन्दादिसान्त्वनकरो ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।

शुकुलभ्रूषणपरो विद्यापारमितेश्वरः ॥ १९८ ॥

नन्दादिसान्त्वनकर इति । नन्द आदिर्धियां गोपानां तेषां सान्त्वनमाश्वसनं वचनैः करोतीति तथा, तदुक्तं 'अथ नन्दं समासाधे'त्यादौ । **ब्रह्मचर्यव्रते स्थित इति ।** ब्रह्मचर्यं गायत्रीव्रतपूर्वकं विद्याधिगमनपूर्वकं तत्रानुतिष्ठतीति । यद्वा । ब्रह्मचर्योक्तं यद्गतं तत्र स्थित आस्थित इत्यर्थः । तदुक्तं 'तदथ लभ्यसेस्तुरा'नित्यादिना । **शुकुलभ्रूषणपर इति ।** गुरोः सान्दीपनेः शुश्रूषणे परिचरणे परः सावधानः, तत्परमस्येति वा । तदुक्तं 'यथोपसाधे'त्यादिना । **विद्यापारमितेश्वर इति ।** विद्यानारं चतुर्दशानामपि परं समाप्तिं यन्ति गच्छन्ति निष्पापारमिताः अलक्ष्मसासः, तेषामेश्वरः श्रेष्ठः, विद्यापारं मितिं येनेति वा विद्यामितः, स चासावीरव्रतेति ॥ १९८ ॥

सान्दीपनिमृतापत्यदाताः कालान्तकादिजित् ।

गोकुलाश्वामसनपरो यशोदानन्दपोषकः ॥ १९९ ॥

सान्दीपनिमृतापत्यदातेति । सान्दीपनये गुरवे ससृष्टेः मृतस्थापत्यस्य दातेत्यर्थः । **कालान्तकादिजितिति ।** कालो मृत्युः, अन्तको यमः, तदादीन् विघ्नानन्यानापि जितवानित्यर्थः । 'तेष्वल्यारुहो'त्यादिना । **गोकुलाश्वामसनपर इति ।** गोकुलस्य तद्वा-सिर्जनवर्जनाश्वामसेनं चित्तसमाधानकरणे परः उद्युक्तः, तत्परं सर्वोत्तमं यस्येति वा, तान् पिपरीतीति वा, तदुक्तं 'गण्डोद्भव ब्रज'मित्यादिना । **यशोदानन्दपोषक इति ।** उद्धव-द्वारा सन्देशेन तयोः पोषकः प्राणपोषक इति ॥ १९९ ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रदः ।

समोद्भवभ्रमरवाङ् गोपिकामोहनाशकः ॥ २०० ॥

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रद इति । गोपिकानां वाद्यविरहमिषेण मनसैव तासां मनसि वा, गतिर्वेद्ये भगनं तेनैव तासु रतिभान्तररमणं प्रीतिं वा, प्रकल्पेण ददातीति तथा । **समोद्भवभ्रमरवागिति ।** भगवता समः सद्व्यो य उद्धवः 'लं तु भागव-तेवदृश्य' 'नोद्धवोऽपि भगवत्' इत्यादिना साम्यसोक्तत्वात् समोद्भवः, तस्मिन् सति

विद्यमाने गोपीः प्रति अमरवागेव वाग्यस्येति । मध्यमपदलोपी समासः । तदुक्तं 'काचि-
न्यस्युकरं दृष्टुं'त्यादिना । गोपिकींमोहनाशक इति । गोपिकानां मोहो विरहण वैचित्र्यं
'अहो यूयं स्म पूर्णार्थी' इत्यादिवचनैस्सस्य नाशक इति ॥ २०० ॥

कुञ्जारतिप्रदोऽकूरपवित्रीकृतभृग्रहः ।

प्रथादुःखप्रणेता च पाण्डवानां सुखप्रदः ॥ २०१ ॥

कुञ्जारतिप्रद इति । पूर्वं प्रतिज्ञातां रतिं कुञ्जये प्रकषेण दत्तवानित्यर्थः ।
तदुक्तं 'अथ विज्ञाय भगवा'नित्यादिना । अकूरपवित्रीकृतभृग्रह इति । अकूरस्य गृहग-
मनेन पवित्रीकृता भूः आवासस्थानं गृहः परिग्रहो येनेति तथा । यद्वा । ग्रह इति पाठे
भूः अधःस्थितप्रदेशाः, ग्रहाः उपरिप्रदेशास्ते पवित्रीकृता येनेति । तदुक्तं 'अकूरभवनं कृष्ण'
इति । प्रथादुःखप्रणेता चेति । प्रथायाः कुल्याः दुःखस्य गरदानादिजनितस्य प्रणेता
अकूरं प्रतिवक्तव्यर्थः । यद्वा । सन्देशेनैव प्रथादुःखस्य प्रकषेण नेता दूरीकर्तव्यर्थः । तदुक्तं
'भगवान् सुहृदा'मित्यादिना । पाण्डवानां सुखप्रद इति । सन्देशेनैव युधिष्ठिरादीनां
पाण्डुपुत्राणां सुखं प्रकषेण दत्तवानित्यर्थः ॥ २०१ ॥

॥ इति दशमस्कन्धपूर्वार्धानामानि ॥

॥ अथ दशमस्कन्धोत्तरार्धानामानि ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यवाती विचारकः ।

यवनव्यासमथुराजनदत्तकुशास्थलिः ॥ २०२ ॥

जरासन्धसमानीतसैन्यवातीति । जरासन्धो मागधस्तेन सम्मुखे आनीतं
त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपरिमितं सप्तदशवारं यत्सैन्यं सेनाङ्गयुक्ता सेना तदन्तर्त्तुं शीलमस्येति ।
तदुक्तं 'अस्तिः प्राप्तिश्चे'त्यादि । विचारक इति । अष्टादशे पर्यये सर्वान् कुशास्थलीं नेतुं
रामेण सह विचारयतीति तथा, तदुक्तं 'तद्दृष्ट्वाचिन्त्य'दित्यादि । यैवैनव्यासमथुराजन-
दत्तकुशास्थलिरिति । त्रिकोटिसैन्ययुक्तेन यवनेन व्याप्तो वेष्टितो यो मथुराजनसखसौ
स्थित्यर्थं दत्ता कुशास्थली येनेति तथा ॥ २०२ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ।

मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतन्द्रवैभवः ॥ २०३ ॥

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुर इति । द्वारकाया अद्भुतमाश्चर्यजनकं
यन्निर्माणं रचनं तेन विस्मापिता आश्चर्यं प्रापिताः सुराश्वासुराश्च येनेति तथा, तदुक्तं 'इति
सम्पन्न्य भगवा'नित्यादौ । मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतन्द्रवैभव इति । मनुष्य-
मात्रस्य भोगार्थं स्वर्गसुखादुपलै भूम्यां द्वारवत्यामानीतमिन्द्रस्य वैभवं पारिजातादिकं
येनेति तथा ॥ २०३ ॥

यवनव्यासमथुरानिर्गमानन्दविग्रहः ।

सुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ॥ २०४ ॥

यैवैनव्यासमथुरानिर्गमानन्दविग्रह इति । यवनव्यासमथुरातो निर्गमे गमन-
समये आयुधादिवाहिलेनानन्दः शुद्धसच्चिदानन्दरूपो विग्रहो यस्येति तथा । तदुक्तं
'निर्गमना पुरद्वारा'दित्यादिना । सुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहेति । मान्धातु-
पुत्रस्य सुचुकुन्दस्य यो महाबोधो बहुकाले गते निद्रातः उत्थानं तेनैव यवनस्य प्राणान्
अन्येषां तलक्ष्मीपाणां जरासन्धादीनां दर्पं गर्वं तदुभयं हतवानिति । तदुक्तं 'स उथाय
चिरं सुप्त' इत्यादिना ॥ २०४ ॥

सुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।

फलप्रदानस्तनुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ॥ २०५ ॥

सुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदय इति । सुचुकुन्देन स्तुतः अशेषगुण-
कर्मणां महोदय आधिक्यं यसेति । तदुक्तं 'विमोहितोऽयं जन' इत्यादि । फलप्रदानस्तनु-
ष्टिरिति । भक्तिरूपफलप्रदानेन सुचुकुन्दस्य समीचीना तुष्टिर्यस्मादिति । तदुक्तं 'अस्त्वेव
निलदा तुभ्य'मित्यादिना । जन्मान्तरितमोक्षद इति । मध्ये ब्राह्मणजन्मान् अन्तरितः
अन्तरायं प्रापितो मोक्षस्तं दत्तवानित्यर्थः । 'जन्मान्तर'इत्यादिना ॥ २०५ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यासजयभीतिविभावनः ।

प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ॥ २०६ ॥

शिवैवब्राह्मणवाक्यासजयभीतिविभावन इति । शिवो रुद्रश्च ब्राह्मणाश्च तेषां
वाक्यात् 'गच्छ त्वं जयमसिद्धि' इत्येवंरूपात् आशो योऽनुमानतो यो जरासन्धस्तस्य जये
देवब्राह्मणवाक्यान्यथाकरणेन स्वस्मिन् भीतिं विभावयति कल्पयतीति तथा । तदुक्तं
'मनुष्यचेष्टामपन्न'मित्यादि । प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सव इति । प्रवर्ष-
णप्रवर्षण्यन्तं यदग्निदानं तेन जरासन्धस्य मिथ्यापुण्यप्रश्लेषो यस्मादिति तथा 'सोपि
दग्धाविति सुषे'त्यादिना ॥ २०६ ॥

रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रशुन्नभावनः ।

स्यमन्तकमणिगव्याजप्रासजाम्बवतीपतिः ॥ २०७ ॥

रुक्मिर्मेणीरमण इति । रोचते इति रुक्म, तद्वर्षो विघ्नते यस्याः सा रुक्मिणी
तस्याः रमणः, तां रमयतीति वा, तस्यां लक्ष्मीरूपायां रम्य इति वा । तदुक्तं 'राजासीङ्गी-
प्यक' इत्यादि । कामपितेति । इरादृष्टिदहनदग्धस्य कामस्य कन्दर्पस्य पिता जनक इत्यर्थः ।
'कामस्तु वासुदेवांश' इत्यादिना । प्रशुन्नभावन इति । प्रशुन्नभास्यं ज्येष्ठं पुत्रं भावयति
उत्पादयतीति । स्यमन्तकमणिगव्याजप्रासजाम्बवतीपतिरिति । स्यमन्तकाश्चस्य सण-

रानयनव्याजेन प्राप्ता या जाम्बवती ऋक्षराजजाम्बुवतः पुत्री तस्याः पतिः भर्ता । तदुक्तं 'भणिहेतोरिह प्राप्तं'त्यादिना ॥ २०७ ॥

सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।

मित्रविन्दापतिः सत्यापतिश्चैपनिपुदनः ॥ २०८ ॥

सैत्यभामाप्राणपतिरिति । सत्यः स्वकार्यकरणक्षमो यथार्थो भामः क्रोयो यस्याः सा सत्यभामा, तस्याः प्राणानां पतिः प्राणानां नाथ इत्यर्थः । प्राणतुल्यः पतिर्वा । कालिन्दीरतिवर्धन इति । कालिन्याः सूर्यदुहितुः रतिं प्रीतिं वर्धयतीति, तस्यां वर्धयतीति वा, तदुक्तं 'तत्रोपस्पृश्य विशद'मित्यादिना । मित्रविन्दापतिरिति । मित्रविन्द्यायाः पतिः भर्तैत्यर्थः । तदुक्तं 'विन्दानुविन्दा'मित्यादिना । सैत्यापतिरिति । सत्याया नामञ्जित्याः पतिः । चैपनिपुदन इति । पणीकृतानां सप्तानां वृषाणां नितरां सुदनो निःसत्वकरण इत्यर्थः । तदुक्तं 'एवं समयमाकर्ष्य'त्यादिना ॥ २०८ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ।

इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसुदनः ॥ २०९ ॥

भैद्रावाञ्छितभर्ता इति । भद्रायाः श्रुतकीर्तिः पुत्र्याः वाञ्छितोभिलषितो भर्तैत्यर्थः । तदुक्तं 'श्रुतकीर्तिं'मित्यादिना । लक्ष्मणावरणक्षम इति । भद्राधिपतेः कन्यायाः लक्ष्मणायाः वरण स्वयंरो क्षमः समर्थः । इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसुदन इति । इन्द्रादिभिः प्रार्थितो याचितो वधो यस्य, स चासौ नरकासुरश्च तस्य सुदनो हिसक इत्यर्थः । तदुक्तं 'इन्द्रेण हृतछत्रेण'त्यादिना ॥ २०९ ॥

सुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।

षोडशस्त्रीसहस्रेशः छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ २१० ॥

सुरारिरिति । सुरसारिः शत्रुः, तदुक्तं 'तामापतन्ती'मित्यादिना । पीठहन्ता चेति । पीठाख्यभोग्यभूषतेः हन्ता घातक इत्यर्थः । तैत्रादिप्राणहारक इति । ताम्राख्य आदियेषामन्तरीक्षप्रभृतीनां मुरुप्राणां तेषां प्राणानां हारको हर्तैत्यर्थः । तदुक्तं 'तस्यात्मजाः सप्त'त्यादिना । षोडशस्त्रीसहस्रेश इति । स्त्रीणां सहस्राणि तेषां समाहारः स्त्रीसहस्रं षोडश च तस्त्रीसहस्रं च तस्येवो भर्तैत्यर्थः । 'स तत्र राजकन्यानां'मित्यादिना । छत्रकुण्डलदानकृदिति । इन्द्राय छत्रं अदित्ये कुण्डले उभान्यामुभयोर्दानकर्तैत्यर्थः । तदुक्तं 'गत्वा सुरेन्द्रभवनं'मित्यादिना ॥ २१० ॥

पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनशाकः ।

रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ २११ ॥

पारिजातापहरण इति । सुरतरोः पारिजातसापहरणं बलादाकृष्य हर्तैत्यर्थः ।

देवेन्द्रमदनशाक इति । देवानामिन्द्रस्येश्वरस्य रणे पाराजयकरणेन मदस्यैश्वर्यमवस्य माशकः । तदुक्तं 'चोदितो भार्ये'त्यादि । रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रद इति । रुक्मिण्याः समास्तुत्याः लक्ष्यंशलायाः सर्वा अपि स्त्रियः तामिः साभ्यो यो भोगः तदर्थं तासु रतिं प्रीतिं प्रकरणेण ददातीति तथा । तदुक्तं 'युद्धे तु तासां'मित्यादिना ॥ २११ ॥

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्किरोधानकारकः ।

पुत्रपौत्रमहाभागयशुधर्मप्रवर्तकः ॥ २१२ ॥

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्किरोधानकारक इति । रुक्मिणीं प्रति परिहासोक्तिभिः नर्मवचनैः रुक्मिण्या वाचः स्तम्भनं करोतीति तथा । यद्वा । रुक्मिणीपरिहासोक्तिरूपया वाचा स्वतिरोधानमिव तासां मनस्यकरोदिति । तदुक्तं 'राजपुत्रीप्सिते'त्यादिना । पुत्रपौत्रमहाभागयशुधर्मप्रवर्तक इति । पुत्राश्च पौत्राश्च तत्सम्बन्धि यन्महाभागं तद्युक्तो यो यशुधर्मो गार्हस्थ्यभर्तस्य प्रकरणेण दर्शको ज्ञापकोन्यस्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'एकैकशस्ताः कृण्वस्य'त्यादिना ॥ २१२ ॥

शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहृतरुक्मिकः ।

उषापहृतपौत्रश्रीर्षाणबाहुनिवारकः ॥ २१३ ॥

शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहृतरुक्मिक इति । शम्बरदैत्यस्यान्तकः प्रयुञ्जः तस्य यः सत्पुत्रः संश्रान्तौ पुत्रश्लेखनिरुद्धः, तस्य विवाहे जातितो बलेन रुक्मी श्यालो येनेति । तदुक्तं 'तस्मिन्नयुद्धे राज'मित्यादि । उषापहृतपौत्रश्रीरिति । उषा बाणपुत्री तस्य चित्रलेखया श्वपहृतो यद्वाज्ञीतो यः पौत्रोऽनिरुद्धस्तस्य श्रीः सम्पद्यस्मादिति तथा । यतो भगवद्भवन एव भार्यामन्यामपि सम्पदं लब्धवाननिरुद्ध इति । तदुक्तं 'तस्योषा नाम सुद्विती'त्यादिना । बाहुनिवारक इति । शिववाक्यं सर्वं विधातुं बाणस्य चतुर्थानान् बाहुन् निवारयति छिनतीति तथा । तदुक्तं 'बाहुषु छिद्यमाने'ष्वित्यादिना ॥ २१३ ॥

शीतज्वरभयव्यासज्वरसंस्तुतपद्मशृणुः ।

शङ्करप्रतियोद्धा च द्रन्ध्रयुद्धविशारदः ॥ २१४ ॥

शीतज्वरभयव्यासज्वरसंस्तुतपद्मशृणु इति । शीतज्वरतो वैष्णवसत्कृतभयेन व्याप्तो यो ज्वरो रौद्रस्त्रेण सम्यक् स्तुताः षडैश्वर्यगुणा यस्य तथा । तदुक्तं 'माहेश्वरः समाकन्द'मित्यादिना । शङ्करप्रतियोद्धा चेति । शङ्करस्य प्रतिपक्षेण युद्धतीति तथा । शङ्करं प्रतिपक्षको वा । द्रन्ध्रयुद्धविशारद इति । द्रन्ध्रं युष्मीभूय युद्धं तस्य विशारदो विस्तारकस्तत्र निपुणो वा, तदुक्तं 'प्रत्यक्षैः शमयामासे'त्यादिना ॥ २१४ ॥

नृगपापभेत्ता च ब्रह्मस्वशृणुदोषदृक् ।

विष्णुभक्तिविरोधैकद्वयस्वविनिवारकः ॥ २१५ ॥

नृगपापभेत्ता चेति । ब्रह्मस्वशतं कुकलासत्वं प्राप्तस्य नृगाख्यसेष्वाकुतनयस्य

पापं प्रकथेण भिनक्ति द्रीकरोतीति तथा, तदुक्तं 'त्रागले'त्यादिना । **ब्रह्मस्वगुणदोष-
दृष्टिम्** । ब्रह्मपदं न ब्रह्मणजातिमात्रं पृच्छते, ब्रह्मणो यत्सर्वं त्रिचं तेन तस्मिन् वा, यौ
गुणदोषौ तौ स्वयं पश्यति तत्तदरूपफलदानार्थमन्यान् दर्शयतीति वा । ब्रह्मणि स्व-
दानेन यज्ञात् स्वदर्शनरूपं फलं नृगस्य अज्ञानादस्वादानेन यज्ञात् कृकलासत्वं तदुभयमपि
ब्रह्मस्वकृतमिति स्वकीयान् दर्शयतीति भावः । **विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनि-
वारक इति** । विष्णुभक्तौ विरोधाय प्रतिक्रियायै यदेकमतस्वाधारणं कारणं ब्रह्मस्वमपहृतं
तस्य विशेषेण तस्माद्वा निवारको द्रीकरोत्यर्थः ॥ २१५ ॥

बलभद्राहितगुणो गोकुलम्रीतिदायकः ।

गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥ २१६ ॥

बलभद्राहितगुण इति । बलभद्रे आहिताः समतया च स्थापिता गुणाः शोकाप-
नुदत्यादयो येनेति तथा । **गोकुलम्रीतिदायक इति** । गोकुले गोकुलासिञ्जे म्रीतिं
हर्षं बलभद्रा दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ'त्यादिना । **गोपीस्नेहैकनिल्य इति** ।
गोपीनां स्नेहस्य एकोऽनन्यनिलयः स्थानतश्च इत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते सर्वया
स्नेहाभाव इति भावः । तदुक्तं 'गोप्यो हसन्त्यः पम्बुह'रित्यादिना । **गोपीप्रीणस्थितिप्रद
इति** । गोपीनां प्राणानां स्थितिं सन्देशेन प्रददातीति तथा, गोपीनां प्राणेषु स्वस्थितिं
गोपीनां स्थितिं स्वप्राणेष्विति, तदुक्तं 'सङ्घर्षास्वाः कृष्णस्ये'त्यादिना ॥ २१६ ॥

वाक्यातिगामियमुनाह्लाकार्षणवैभवः ।

पौण्ड्रकत्वाजितस्पर्धेः काशीराजविभेदनः ॥ २१७ ॥

वाक्यातिगामिर्मुनाह्लाकार्षणवैभव इति । बलभद्रवाक्यमतिक्रम्य
गच्छतीति वाक्यातिगामिनी, सा चासौ यमुना च तस्याः हलेनाकर्षणे वैभवं सामर्थ्यं
यस्येति तथा । अत्र सामर्थ्यं भगवदीयमेवेति । तदुक्तं 'स आह्लाद्य यमुना'मित्यादिना ।
पौण्ड्रकत्वाजितस्पर्धे इति । पौण्ड्रकात् कृष्णाधिपतेः लाजिता मोहिता स्पर्धा येनेति
तथा । तदुक्तं 'अथाह पौण्ड्रक'मित्यादिना । **काशीराजविभेदन इति** । पौण्ड्रकमित्रस्य
काशीराजस्य विभेदो मारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तथा काशीपतेः काया'दित्यादिना ॥ २१७ ॥

काशीनिद्राहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।

द्विविदप्राणघाती च कौरवाखर्वगवन्तु ॥ २१८ ॥

काशीनिद्राहकरण इति । चक्राज्ञापनेन काश्याः नितरां दाहकरणो दाहक
इत्यर्थः । 'विज्ञाय तद्विदाय'मित्यादिना । **द्विविदभस्मप्रदायक इति** । शिवस्याङ्गगुणार्थं
काशीदाहनेन भस्म यथेष्टं प्रददातीति तथा । **द्विविदप्राणघाती चेति** । मौसलस्य
द्विविदस्य प्राणान् बलद्वारा घातितुं शीलमस्येति तथा । तदुक्तं 'यादवेन्द्रोपि तं दोम्यो'वि-

त्यादिना । **कौरवाखर्वगवन्तुदिति** । कौरवादीनां दुर्योधनादीनां अखर्वोऽजल्यो यो गवः
श्रीमदत्तं नुदति नाशयतीति तथा । तदुक्तं 'द्वा कुरुणां दौःशील्य'मित्यादिना ॥ २१८ ॥

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविभ्राखिलनागरः ।

प्रपञ्चाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥ २१९ ॥

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविभ्राखिलनागर इति । लाङ्गलेन हलेन गङ्गां प्रत्याकृष्टा या
नगरी इतिनापुरं तस्यां संविधा अत्यन्तं विह्वलीकृताः नागरा नगरस्था येनेति तथा । तदुक्तं
'लाङ्गलाश्रेण नगर'मित्यादिना । **प्रपञ्चाभयद इति** । प्रपञ्चेभ्यः स्वशरणमागतैभ्यो नाम-
रेभ्योऽभयं स्युभयाभावं ददातीति तथा । तदुक्तं 'एवं प्रपञ्चेः संविधै'रित्यादिना ।
साम्बप्राप्तसन्मानभाजनमिति । साम्बार्थं प्राप्तो गतः साम्बप्राप्तः, सन्मानं सत्कारं
भजते साम्बं भाजयति वा सन्मानभाजनं, साम्बप्राप्तश्चासौ सन्मानभाजनं चेति, तस्युत्प-
त्वात् परपदवलिङ्गत्वम् । तदुक्तं 'दुर्योधनः पारिवर्ध'मित्यादिना ॥ २१९ ॥

नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।

सद्राचारैकनिलयः सुधर्मोऽध्यासितासनः ॥ २२० ॥

नारदान्विष्टचरण इति । नारदेनान्विष्टो प्रतिगृहं युगपत्कार्यं कर्तुं द्रष्टुं
वाञ्छितौ चरणौ यसेति, तदुक्तं 'नरकं निहतं श्रुत्वे'त्यादिना । **भक्तविक्षेपनाशक
इति** । भक्तस्य नारदस्य भगवत्सामर्थ्याकलनासमर्थस्य विक्षेपं चित्तविक्षेपं नाशयतीति तथा,
तदुक्तं 'ब्रह्मन् धर्मस्य वकाह'मित्यादिना । **सद्राचारैकनिलय इति** । सतां सिद्धानां य
आचारस्तस्य एक एव निलयो मूलस्थानमित्यर्थः । तदुक्तं 'ब्राह्मे सुहृते उल्थाय'त्या-
दिना । **सुधर्मोऽध्यासितासन इति** । सुधर्मोऽध्यासां द्वारकात्समागम्यासित्तमपिष्ठित-
मासनं सिंहासनं यसेति तथा, तदुक्तं 'सुधर्मोऽध्यासां समा'मित्यादिना ॥ २२० ॥

जरासन्धावरुद्वेन विज्ञापितनिजङ्गमः ।

मधुसूदन्वादिवाक्योत्प्रकारैकपरायणः ॥ २२१ ॥

जरासन्धावरुद्वेन विज्ञापितनिजङ्गम इति । जरासन्धेन दिविजये कृतं
यद्राज्ञामवरुद्वेनरोपनं स्वगृहे निरुह्य स्थापनमिति यावत्, तेन कारणेन विशेषेण
ज्ञापितो राजभिः निजः स्वकीयः क्लमोऽजरोपजनितग्लानिर्भयस्य यस्मै वा स तथा । यदा
जालभिरायेण जरासन्धावरुद्वेन राज्ञोरपि । तदुक्तं 'तत्रैकः पुरुषो राज'ञ्जित्यादिना ।
मधुसूदन्वादिवाक्योत्प्रकारैकपरायण इति । 'वृष्णीनां प्रवरो ममी'ति वाक्या-
न्मभिषो यद्ब्रह्मवाद्यत्तयोर्वा वाक्येषुक्तो यः प्रकातः मनुब्रह्मस्यदिमतापुसारी तदेकपरायणः
स एव एकं परसुकृष्टमयनमाश्रयणीयं कर्तव्यं यसेति तथा । तदुक्तं 'यदुक्तमपिणे'त्यादिना ॥

राजसूयादिमस्वकृत सम्प्रार्थितसहायकृत ।

इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसमभृतिः ॥ २२२ ॥

रौंजसूयादिमल्लकृदिति । सुषिष्ठिरेण क्रियमाणमपि राजसूयादिकं स्वयमेव सम्पादयतीति, राजसूयादिसर्वं यज्ञं करोतीति तथा, तदुक्तं 'श्रुत्वा जितं जरासन्धं-मिलादिना । संस्र्माथितसहस्रयकृदिति । यत्कथंया सम्पाथितं सम्यग्याचितं तथैव सहस्रं करोतीति । ईन्द्रप्रस्थप्रयागार्थमहत्सन्भारसन्भृतिरिति । इन्द्रप्रस्थं सुषिष्ठिरराजधानीं प्रति प्रयाणाय यो महत्सम्भारो महद्भिन्नैतुषुचितः सम्भारोऽज्ञादिसामग्री तस्य समीचीनं भृतिभरणं सबन्धो यत्सेति । तदुक्तं 'परोऽग्र्योमद्विषे'त्यादिना ॥ २२२ ॥

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।

सन्मार्गबोधको यज्ञक्षितिचारणतत्परः ॥ २२३ ॥

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिप इति । जरासन्धस्य वधमिषेणावरोधात् मोचिता अशेषाः सकला भूमिपा राजानो येनेति तथा । तदुक्तं 'अयुते द्वेशतान्यष्टा'-विलादिना । संमार्गबोधक इति । मोचितराजेभ्यः सन्मार्गं भक्तिमार्गं बोधयतीति तथा, तदुक्तं 'अद्यप्रभृति वो भूपा'इत्यादि । यज्ञक्षितिचारणतत्पर इति । यज्ञक्षितिं देवयज्ञने वारणे ऋत्विजां वरणकरणे तत्परः सावधान इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञस्य क्षितिः क्षयः द्रव्यात्मत्वेन साधनादिवैशुष्येन यो विनाशस्तस्य द्रव्यपूर्णं तत्रिवारणे तत्पर इति । तदुक्तं 'इत्युक्त्वा यज्ञिये काल' इत्यादिना ॥ २२३ ॥

शिशुपालहृतिव्याजजयशापविमोचकः ।

दुर्योधनाभिमानाग्निशोषबाणवृकोदरः ॥ २२४ ॥

शिशुपालहृतिव्याजजयशापविमोचक इति । शिशुपालस्य हतिः वधः तद्व्याजेन जयनाम्नो दौवारिकस्य शापात् विशेषेण मोचको सुक्तिदातेत्यर्थः । लोके प्रतिदि-दुर्वचननिमित्तकं मरणं, परमार्थसु त भक्तमुत्तयर्थमेवेति भावः । तदुक्तं 'चैषदेहोत्थितं ज्योति रिलादिना । दुर्योधनाभिमानाग्निशोषबाणवृकोदर इति । दुर्योधनस्याभिमानरूपो योऽग्निः समुद्रः, दुर्योधन एवाभिमानाग्निर्बो, तस्य शोषणं शोषः शुष्ककरणं तदर्थं बाणरूपो वृकोदरो भीमो यत्सेति तथा, भगवद्बाणस्य सामरस्योपकृतं रामायणे प्रसिद्धम् । तदुक्तं 'तत्र दुर्योधनो मानी'त्यादिना ॥ २२४ ॥

महादेववरप्रासपुरशाल्वविनाशकः ।

दन्तवक्रवधव्याजविजयोपौषधनाशकः ॥ २२५ ॥

महादेववरप्रासपुरशाल्वविनाशक इति । महादेववरेण प्राप्तं पुरं विमानं येन स चासौ शाल्वश्च, महादेववप्राप्तं पुरं शाल्वं चेति वा, तस्य तयोर्वी विनाशक इत्यर्थः । तदुक्तं 'तं शक्यपूरी'त्यादिना । दन्तवक्रवधव्याजविजयोपौषधनाशक इति । दन्तवक्रस्य वधव्याजेन विजयनाम्नो दौवारिकस्य अधानां पापानां य ओषः प्रवाहस्तस्य नाशकः शोषक इत्यर्थः । तदुक्तं 'ततः समस्तं ज्योति रिलादिना ॥ २२५ ॥

विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः ।

उपधर्मविलिप्ताङ्गस्तघाती वरप्रदः ॥ २२६ ॥

विदूरथप्राणहर्तेति । तस्यैव प्रातुर्विदूरथस्य प्राणानां हारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'विदूरयस्तु तद्भाते'त्यादिना । न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रह इति । न्यस्तानि स्थापितानि स्वस्वस्थानं त्यक्तानि वा शस्त्राण्यस्त्राणि येन तादृशो विग्रहो देहो यत्सेति तथा । यद्वा । न्यस्तः त्यक्तः शस्त्रास्त्रैः विग्रहो युद्धं येनेति । अत ऊर्ध्वं भगवता सह कस्यापि युद्धस्याकथनादिति तथोक्तः । उपधर्मविलिप्ताङ्गस्तघातीति । स्वधर्मतिरिक्तो धर्मः उपधर्मो गौण इति यावत् । प्रज्ञासन्रूपेणोपधर्मणं विलिप्तं तज्जितं महदतिक्रमाद्यत् पापं तेन व्यासमङ्गं यस्य, स चासौ सूतश्च, तं पातितुं शीलमत्सेति तथा । तदुक्तं 'अग्रत्युत्यायिनं सूत'मित्यादिना । वरप्रद इति । सूतस्यायुरादीनां तस्यैव स्थापनेन ऋषीणां सनसमापनं भवत्विति वरं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'दीर्घमायुर्वैतस्य'त्यादिना ॥ २२६ ॥

बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्चुतिक्रियः ।

सर्वतीर्थोषधानांशार्थीपैशात्राविशारदः ॥ २२७ ॥

बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्चुतिक्रिय इति । इत्थलपुत्रस्य बल्वलस्य प्राणानां हरणेन पालिता रक्षिता ऋषीणां श्रुत्युक्ता क्रिया येनेति तथा, बल्वलप्राणहरणशत्रौ पालितर्षिश्चुतिक्रियश्चेति वा, तदुक्तं 'ततः पर्वणुपावृत्' इत्यादि । सर्वतीर्थोषधानांशार्थीपैशात्राविशारद इति । सर्वप्राणिनां पापप्रक्षालनपात्रायितत्वेनाविलम्बात् तीर्थसामर्थ्यं कुण्ठितमिति, सर्वेषां तीर्थानामवस्य पापस्य नाशार्थं या तीर्थयात्रा तीर्थोदनं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः, समर्थ इति वा । तदुक्तं 'अथ तैरप्यनुज्ञात' इति ॥ २२७ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेषुकलसाधनतत्परः ।

सारथ्यादिक्रियाकर्ता भक्तवदयत्वबोधकः ॥ २२८ ॥

ज्ञानक्रियाविभेदेषुकलसाधनतत्पर इति । ज्ञानं च क्रिया च ज्ञानक्रिये, क्रियापदेन कर्मोच्यते, ताम्नां यो विभेदो मार्गविभेदस्तेन इष्टे प्रायं यत्फलं तत्तन्मार्गीयणां तस्य साधने प्राप्ते तत्पर इत्यर्थः । अत्रायं भावः । ज्ञानस्य सकलशुभाशुक्लमर्गनाशकत्वेन प्रसिद्धेज्ञानं विहाय कर्मणि तीर्थोदनरूपे प्रवृत्तो बलदेव ऋषीणां कर्मनिष्ठानां ज्ञानान्तिका-रिणां कर्मण्येवातिशयत्वज्ञापनार्थं स्वयमपि तथा कृतवानिति । पाण्डवपक्षपातज्ञापनाय वृकोदरदुर्योधनयुद्धप्रसङ्गेन नामद्वयमाहुः सारथ्यादिक्रियाकर्तेति । अर्जुनसेति शेषः । तदुक्तं 'गदापाणी उभौ दृष्टे'त्यादिना । भक्तवदयत्वबोधक इति । बलभद्राय स्वस्तिन् भक्तवदयत्वं बोधितवानित्यर्थः । यतो बलाभिप्रायं विदित्वापि दुर्योधनं चातितवानेवेति ॥

सुदामारङ्गभार्याभूसूयानीनेन्द्रवैभवः ।

रविग्रहनिमित्तासकुरुक्षेत्रैकपावनः ॥ २२९ ॥

सुदामारङ्गभार्याभूसूयानीनेन्द्रवैभव इति । सुदामनामा ब्राह्मणः सहाय्या-

यकः कथनासीत् परमदरिद्रः, सुदामा चासौ रङ्गश्च तस्य भाग्यो दृष्टिगो तदर्थमानीतं भूसा-
विन्दस्य वैभवमैश्वर्यं येनेति तथा । तदुक्तं 'तं विलोक्याच्युतो दूरादि'त्यादिना । रविभ्रं-
हनिभित्तासङ्कुरुक्षेत्रैकपावन इति । सूर्योपगमनिमित्तेनाप्तं कुरुक्षेत्रं तस्यैकभासौ
पावनश्चेति तथा । रविग्रहनिमित्तेनाप्तं कुरुक्षेत्रं येन स चासावेकपावनश्चेति वा, तदुक्तं
'अथैकदा द्वारकाया' मित्यादिना ॥ २२९ ॥

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ।

ऋषिमागं प्रतिष्ठाता वसुदेवमखिलक्रियः ॥ २३० ॥

दुर्गंगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रिय इति । नृपा युधिष्ठिरादयः गोय-
श्चान्याश्च समस्ताश्च तस्त्रियश्च तदर्थं पावनया पवित्रीकरणायाखिला याः क्रियाः खानदा-
नादयो यस्तेति, कुरुक्षेत्रखानादिमिषेण भक्त्येनो दर्शनदानार्थमेषोपगत इति भावः ।
ऋषिमागं प्रतिष्ठातेति । ऋषयो द्वैपायनादयः, तदुक्तमार्गं सिद्धान्ते मार्गस्य वा
प्रतिष्ठाता स्वसाक्षिभ्यकल्पक इत्यर्थः, ऋषिमागं स्वयं प्रस्थित इति वा । तदुक्तं 'आययुर्गु-
नयस्त्रै'त्यादिना । वसुदेवमखिलक्रिय इति । वसुदेवसम्पत्तिमखलस्य यज्ञस्य क्रिया यस्य
यस्माद्वा । तदुक्तं 'इति तद्वचनं श्रुत्वा'त्यादिना ॥ २३० ॥

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रद्वयात् ।

अर्जुनस्त्रीप्रदाता च बहुलाश्वस्वरूपदः ॥ २३१ ॥

वसुदेवज्ञानदातेति । द्वैपायनादियो वसुदेवाय ज्ञानं स्वनिवयकं दत्तवानि-
त्यर्थः । 'अथैकदाभजौ प्राप्ता'मित्यादिना । देवकीपुत्रेन्द्राद्यक इति । देवक्यै कीर्तिमत्प्रभृ-
तिपुत्रानानीय दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'अथ तत्र कुरुक्षेत्रे' इत्यादिना । अर्जुनस्त्रीप्रदाता
चेति । अर्जुनाय स्त्रियं सुभद्रां प्रकथेण बलभद्रादिसान्त्वनेन दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं
'अर्जुनस्त्रीध्यात्राया'मित्यादिना । बहुलाश्वस्वरूपद इति । बहुलाश्वनामा मैथिलो
भक्तः तस्मै तदहृद्यमनेन स्वरूपमप्रेषि दर्शनाय दत्तवानित्यर्थः । 'तथा तद्रूप्या-
लोञ्जै'त्यादिना ॥ २३१ ॥

श्रुतदेवेषुद्राता च सर्वश्रुतिनिरूपितः ।

महादेवायतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ॥ २३२ ॥

श्रुतदेवेषुद्राता चेति । श्रुतदेवनाम्ने श्रावणाय सौकान्तभक्तयोऽहं स्वदर्शनमन्य-
दपि यद्वाञ्छितं तदत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कृष्णसानीद्विजश्रेष्ठे'त्यादिना । सर्वश्रु-
तिनिरूपित इति । सर्वाभिः श्रुतिभिः निरूपितः स्वशक्त्यनुसारेण स्तुत इत्यर्थः । सर्व-
श्रुतिप्रतिपादित इति वा, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेध' इति वाक्यात् । स्वशक्त्यनुसारेण स्वयं
तु श्रुतीनां सर्वांशेन भगवत्स्वरूपाज्ञानदेव । तथाच श्रुतिरिव वदति 'प्र तत्तु अथ शिपि-
विष्ट नाभार्यः शशंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसप्ततयान् क्षयन्तमस्य रज-
सः पराकं' इति । हे शिपिविष्ट विष्णो ! तल्लोकवेदप्रसिद्धं तं त्वदीयं नामाघासिन् काले

प्रशंसामि सौमि, त्वं कीदृशोसि ? अयं मम स्वामी, पुनः कीदृक् ? वयुनानि ज्ञानोपायान्
विद्वान् जानानः, ताद्यं त्वां गृणामि स्तोत्रविशेषैः कीर्तयामीत्यर्थः । किमृतं त्वां सर्वभ्योपि
प्रबुद्धं गुणैर्महत्तमं, पुनः किं अस्य ब्रह्माण्डस्य रजसो रक्षानामकस्य पराके ततोतिदूरपदेशे
वैकुण्ठे क्षयन्तं निवसन्तम् । अहं स्वानुनः कीदृशः अतयान् अतवीर्यान् त्वदपेक्षयातिशुद्धः,
अतस्त्वावगणितसुगममहिमस्तुतो प्रबुध इति । 'परोमात्रया । तनुवा वृधान न ते महित्वमन्य-
श्रुवन्ति । उभे ते विभ्र रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से' 'न तं विदाथ य
इदं जवान' 'यतो वाचो निवर्तते' 'त्वमेव त्वां वेत्स्यसी'त्येवमाद्या बहुशो ज्ञेयाः । मूलं तु
'जय जय जज्ञवा'मित्यादिना । महेंद्रदेवाच्यतिश्रेष्ठ इति । महादेव आदित्यां ब्रह्मादीनां
तेभ्योलन्तं प्रशस्य इत्यर्थः । तदुक्तं 'देवासुरमुष्येखिला'दिना । भक्तिलक्षणनिर्णय
इति । अतुष्टुहैकलभ्याया भक्तेः यानि लक्षणाणि चिह्नानि तेषां निर्णयो निश्चयो यस्मा-
दिति, तदुक्तं 'यसाहमसुप्रह्वामी'त्यादिना ॥ २३२ ॥

वृकप्रस्तशिवात्राता नानावाक्यविशारदः ।

नरगर्वविनाशार्थेहन्तब्राह्मणबालकः ॥ २३३ ॥

वृकप्रस्तशिवात्रातेति । शकुनिपुत्रेण वृकनाम्नासुरेण अस्तः सङ्घटं प्रापितो यः
शिवः तस्य ज्ञाता तस्मात् सङ्घटप्रक्षक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अत्रैवोदाहरन्तीम'मित्यादिना ।
नानावाक्यविशारद इति । 'एवं चेत्तद्दि तद्वाच'मित्यादिना । नानावाक्येषु विशारद-
श्चतुर इत्यर्थः । नरगर्वविनाशार्थेहन्तब्राह्मणबालक इति । नरसाङ्गनस्य 'नाहं
सङ्घर्षण' इत्याद्युक्तयोर्वैषम्यं विनाशार्थं हताः सतिप्रह्लादब्राह्मणबालका येनेति तथा ।
तदुक्तं 'एकदा द्वारवलां तु विप्रपत्न्या' इत्यादि ॥ २३३ ॥

लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ।

द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धनः ॥ २३४ ॥

लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायक इति । मूलकप्रान्तस्थितवर्धनो
लोकालोकसंज्ञकः ततोपि परस्थाने दरुक्षदेशे स्थिता ये बालकाः तान् ब्राह्मणाय दत्तवानि-
त्यर्थः । तदुक्तं 'द्विजान्त्वा मे युवयो'मित्यादिना । द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्री-
रतिवर्धन इति । द्वारकायां स्थितो यः महाभोगसदृशं नाना चतुप्रकारं स्त्रीषु रतिं प्रीतिं
वर्धयतीति तथा । द्वारकायां तिष्ठतीति द्वारकास्थः, स चासौ महाभोगश्च नानास्त्रीरतिवर्धन-
श्चेति । तदुक्तं 'सुखं स्वयुषी निवसन्नि'त्यादिना ॥ २३४ ॥

मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभाचितः ।

मुन्दरीणां नर्मादिभिः मनसश्चित्तवृत्तेर्निरोधानं हर्षणं तेन कृता या व्यग्राः विश्वि-
सिचिताः स्त्रियः, नाभिः चित्तेषु स्वस्वमनस्तु मानिताः यथास्फूर्तिकल्पित इत्यर्थः । यद्वा, मन-
स्तिरोधानकरणेन व्यग्राणि स्त्रीचित्तानि भावितानि येन, तदुक्तं 'कृष्णस्यैवं विहरत' इत्यादिना ।

॥ इति दशमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ एकादशस्कन्धनामानि ॥

मुक्तिलीलाविहरणो मौशलन्याजसंहतिः ॥ २३५ ॥

मुक्तिलीलाविहरणं इति । मुक्तिरूपया स्वस्वरूपव्यवस्थितिरूपया लीलाया विहरति श्रीदेवतां विहरणः, मुक्तिलीलाकाले कुलं विशेषणं हरति संहरतीति वा, अत एवोक्तं 'मुक्तिर्हैवान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिरिति । तदुक्तं 'कृत्वा दैवत्वचं कृष्य' इत्यादिना । मौशलं न्याजसंहतिरिति । विप्रशापनिमित्तसाम्बोदरजनितगुणशूल-सम्बन्धियुद्धं मौशलं, तद्वधाजेन तन्निषेणं संहतिः कुलसंहरणं यस्मैति तथा । तदुक्तं 'एवं व्यवसितो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३५ ॥

श्रीभागवतधर्मादिवोधको भक्तिनीतिकृत् ।

उद्भवज्ञानदाता च पञ्चविंशतिधा गुरुः ॥ २३६ ॥

श्रीभागवतधर्मादिवोधक इति । श्रीभागवतप्रणीतधर्माः श्रीभागवतधर्माः भगवत्स्त्रिया युक्तानां भगवद्भक्तानां भगवद्भक्तानां कम्पादीनां ये धर्मास्तेषां वा वसुदेवाय नारदद्वारा बोधकः, नारदरूपेणैव वा । 'देवधीणां च नारद' इत्यादिवाक्यात् । 'तमेकदा तु देवर्षि' मिलादि । भक्तिनीतिकृदिति । भक्तेर्नीतिं ज्ञानं प्राप्तिं वा, भक्तौ स्थितिं वा, जनकस्य योगेश्वरस्य वचनैः करोतीति तथा । तदुक्तं 'विदेहस्तानभिप्रेत्ये'त्यादिना । पञ्चविंशतज्ञानदाता चेति । उद्भवाय सैकान्तभक्त्या ज्ञानस्य शोकापमार्भक्त्यः दातेत्यर्थः । तदुक्तं 'देवदेवेश योगेशे'त्यादी । पञ्चविंशतिधा गुरुरिति । अवयूतस्य पञ्चविंशतिप्रकारेण गुरुः षण्णात्यु-पदिशति तत्त्वमिति । 'सन्ति मे गुरवो राजन्नि'त्यादिना ॥ २३६ ॥

आचारभक्तिमुत्तयादिवक्ता शब्दोद्भवस्थितिः ।

हंसो धर्मप्रवक्ता च सनकाद्युपदेशकृत् ॥ २३७ ॥

आचारभक्तिमुत्तयादिवक्तेति । आचारस्य कामरहितवर्णमशुक्लाचारस्य 'मयोदितेन्वि'त्यादिनोक्तस्य, मुक्तैः 'पद्मो मुक्त इति व्याख्ये'त्युक्तलक्षणायाः, भक्तैः 'कृपा-लुरकृतद्रोह' इत्याद्युक्तायाः, आदिपदेनोपधर्मा ज्ञेयाः तेषां ज्ञापक इत्यर्थः । शब्दोद्भव-स्थितिरिति । शब्दस्य वाण्या उद्भवे उत्पत्तिस्थाने निवारदौ स्थितिः परापश्यन्तीमध्यमावै-द्यर्थादिरूपेणाभिव्यक्तिर्यस्येति तथा । तदुक्तं 'स एष जीवो निवरप्रसूति'रित्यादिना । एतद-धिंका श्रुतिरपि 'चत्वारि बाह्वर्षिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्यं त्रीणि निहता नेह्ययन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति । अर्थस्तु । वाचः शब्दब्रह्मणश्चत्वारि ह्युक्तान्तालुजिह्वास्थानि पदानि स्थानानि परिमितपरिमितानि गुणानित्यर्थः । तानि च ये मनीषिणो विशेषाभिज्ञास एव विदुर्ब्रह्मणोः । किञ्च, गुह्याणां हृदादिषु त्रीणि परापश्यन्ती-मध्यमास्थानि निहितानि गुणानि नेह्ययन्ति न स्पृशन्ति, किन्तु वाचः तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः । हंस इति । हन्ति संसारं, हन्यते ज्ञायते वा हंसः

परमात्मा । तदुक्तं 'स मानचिन्तयदेव' इत्यादिना । धर्मप्रवक्तेति । धर्मस्य गुणशुधर्मस्य प्रकषेणं संशयच्छेदपूर्वकं वक्तव्यर्थः । तदुक्तं 'वस्तुनो यथानानाल' मित्यादिना । संनका-द्युपदेशकृदिति । सनकादिषु उपदेशं ब्रह्मोपदेशं करोतीति तथा ॥ २३७ ॥

भक्तिसाधनवक्ता च योगसिद्धिप्रदायकः ।

नानाविभूतिवक्ता च शुद्धधर्मावबोधकः ॥ २३८ ॥

भक्तिसाधनवक्ता चेति । भक्तिरेव साधनं भक्तेर्वा, उद्भवाय स्वप्राप्तिसुख्यसा-धनस्य भक्तेर्वक्तव्यर्थः । तदुक्तं 'वदन्ति कृष्ण श्रेयासी'त्यादि । योगसिद्धिप्रदायक इति । योगेन स्वस्मिन् रूपे चित्तपारणेन सिध्यन्त्याभिरिति सिद्धयोऽणिमादयस्तासां फलप्रदायक इत्यर्थः । तदुक्तं 'सिद्धयोऽग्राह्यं श्रोता' इत्यादिना । नानाविभूतिवक्ता चेति । नाना तत्तज्जातीयेषु बहुविधा या विस्तृतयः ऐश्वर्यस्थानानि तासां वक्तव्यर्थः । तदुक्तं 'एतदेवमहं श्रे' इत्यादिना । शुद्धिधर्मावबोधक इति । शुद्धस्य स्वप्रापकस्य धर्मस्य श्रौतस्मार्तस्योद्भवयावबोधको वक्तव्यर्थः । तदुक्तं 'धर्म एव तत्र प्रथ' इत्यादिना ॥ २३८ ॥

मार्गत्रयविभेदात्मा नानाशङ्कानिवारकः ।

भिष्णुगीताप्रवक्ता च शुद्धसांख्यप्रवर्तकः ॥ २३९ ॥

मार्गत्रयविभेदात्मेति । कर्मज्ञानभक्तिभेदेन मार्गत्रयस्य विशेषतो यो भेदः फलभेदेन तत्रात्मा चित्तं यस्मैति, तदुक्तं 'कर्मणां परिणामित्वा'दित्यादिना । नानाशङ्कानि-वारक इति । 'यमः कतिविधः श्रोत' इत्याद्युक्ता या उद्भवस्य तत्राशङ्काः तासां निवारकः निर्णेत्यर्थः । भिष्णुगीताप्रवक्ता चेति । आवन्त्येन भिष्णुणा यदीतं तद्विष्णुगीतेत्यु-च्यते, तस्याः प्रवक्ता सम्मल्यर्थगुणशुद्धाय ज्ञापक इत्यर्थः । अत्र क्रमानुयमेन कानिचिद्वा-मानि 'कथयन्ति महत्सुख्य'मित्यादिना । शुद्धिसांख्यप्रवर्तक इति । शुद्धस्य सैश्वर्यस्य सांख्यस्य आत्मानालम्बित्वेकस्य प्रवृत्तिकर्तव्यः । तदुक्तं 'कति तत्त्वानि विश्वेशे'त्यादिना २३९

मनोगुणविशेषात्मा ज्ञापकोक्तपुरुर्वाचः ।

पूजाविधिप्रवक्ता च सर्वसिद्धान्तबोधकः ॥ २४० ॥

मनोर्गुणविशेषात्मेति । मनसाधिष्ठिता ये गुणाः संचादयस्ते विशेषात्मानो देवाद्यो यस्माद्यस्येति वा, तदुक्तं 'यनः कर्मण्यं गुणा'मित्यादिना । ज्ञापकोक्तपुरुर्वाच इति । गुणेषु न सञ्जेतेत्यसिन्नत्रयं ज्ञापकत्वेन उक्तः पुरुर्वाच एतेन, तदुक्तं 'एतः सप्त्रादिमां गाथा'मित्यादि । पूजाविधिप्रवक्ता चेति । वैदिकताधिकमिश्रभेदेन यः पूजा-विधिः प्रकारस्तास्य प्रवक्तव्यर्थः । तदुक्तं 'न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये'त्यादिना । सर्वसिद्धान्त-बोधक इति । सर्वेषु सिद्धान्तेषु गुणदोषयोर्बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः । सर्वेष्वपि तेषु प्रस्तुतेषु सत्यु सिद्धान्तस्य निश्चिन्तायैत्यर्थः बोधक इति वा, तदुक्तं 'परस्वभावकर्मणी'त्यादिना ॥

लघुस्वमार्गवक्ता च स्वस्थानगतिबोधकः ।

यादवाङ्गोपसंहर्ता सर्वोश्चर्यगतिक्रियः ॥ २४१ ॥

लघुस्वमार्गवक्ता चेति । लघुः अल्पायाससाध्यो यः स्वमार्गः भक्तिमार्गस्तस्य वक्तव्यः । तदुक्तं 'हन्त ते वर्णविष्यामी'त्यादि । स्वस्थानगतिबोधक इति । स्वस्य स्थानं वैकुण्ठं प्रति या गतिः तस्याः बोधकः ज्ञापकः । यद्वा, उद्धवस्य स्वस्थानं बदर्योर्लं प्रति गमनाय बोधकः आज्ञापक इत्यर्थः । तदुक्तं 'गण्डोद्धव मयादिष्ट' इति । यादवाङ्गोपसंहर्तेति । यादवानामङ्गस्य देहस्य उपसंहारक इति, तदुक्तं 'सुयुधः क्रोधसंख्या वेलाग'मित्यादिना । सर्वोश्चर्यगतिक्रिय इति । सर्वेषामाश्चर्यजनिका वैकुण्ठं प्रति गमनक्रिया यसेति । सर्वोश्चर्यज्ञानाय क्रिया असुरान्योहनरूपा यसेति वा ॥

॥ इति एकादशस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वादशस्कन्धनामानि ॥

कालधर्मविभेदार्यवर्णनाशनतत्परः ।

बुद्धो गुप्तार्थवक्ता च नानाशास्त्रविधायकः ॥ २४२ ॥

कालधर्मविभेदार्यवर्णनाशनतत्पर इति । कालेन रौद्रेण कृत्वा यो धर्मस्य विभेदो लोपस्तदर्थं यद्गोर्नां ब्राह्मणादीनां नाशनमेकीभावः, तस्मिन् सति तस्य धर्मस्य परो रक्षकः, तत्रोद्युक्त इति वा । 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति वाक्यात्, तदुक्तं 'तत्श्रावुदिनं धर्म'इत्यादिना । बुद्ध इति । उच्यते स्वयमेव धर्माधर्मविति बुद्धः । गुप्तार्थवक्ता चेति । गुप्तो गूढः अर्थो धर्मरूपो यस्मिन् तत् गुप्तार्थं, तद्यथा स्यात् तथा पाषण्डिभ्यो 'न हिंस्यात्स्वर्भूतानि' इत्येवमादिधर्मस्य वक्तव्यः । नानाशास्त्रविधायक इति । सौगतचार्याकादिभेदेन नानाशास्त्राणां कर्तव्यः ॥ २४२ ॥

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः ।

आश्रयैकगतिज्ञाता कल्किः कलिमलापहः ॥ २४३ ॥

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुक इति । नष्टरिरोहितो धर्मो येभ्यो मनुष्यादिभ्यस्तेषां लक्षणानां चिह्नानां ज्ञापने उत्सुक उत्कण्ठित इत्यर्थः । तदुक्तं 'वित्तमेव कलौ नृणा'मित्यादिना । आश्रयैकगतिज्ञातेति । 'आमाशस्य निरोधश्चाप्यवसीयेते । स आश्रयः परत्रक्ष परमाप्तेति शब्धते' इत्युत्तरूपे य आश्रयः तदेकगतिः, स चासाविकगति-श्रेति तस्य ज्ञाता, आश्रयस्य स्वरूपत्वात् तज्ज्ञाता स्वयमेव नान्य इति भावः । अत्र पूर्वोदाहृता श्रुतिरनुसन्धेया । 'पुरोमात्रे'ति ज्ञापक इति वा । 'कल्किरिति । कल्को दञ्जोति शत्रून्विति कल्किः, कलिं कृन्तति वा । प्रष्टोदरादिः । तदुक्तं 'द्वयं कलौ गणप्राय' इत्यादिना । कलिमलापह इति । कलेर्मले पापं स्वराकट्येनापहन्तीति तथा, तदुक्तं 'अथ तेषां भविष्यन्ति मनासी'त्यादिना ॥ २४३ ॥

शास्त्रवैराग्यसम्बोधो नानाप्रलयबोधकः ।

विशेषतः शुक्ल्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधकः ॥ २४४ ॥

शास्त्रवैराग्यसम्बोध इति । शास्त्रेण श्रीभागवतशास्त्रेण वैराग्यं सकलविवय-निवृत्तिः सम्यक् बोधश्च राज्ञो यस्मात् तथा । शास्त्रेण वैराग्यार्थं सम्यक् बोधयति राजानमिति वा, तदुक्तं 'कथा इमास्ते कथिता' इत्यादिना । नानाप्रलयबोधक इति । नाना नैमित्तिकप्राकृतिकनित्यालम्बिकभेदेन बहुभूकारको यः प्रलयः प्रलीयन्तेस्मिन्सर्वे इति प्रलयः महाकालस्तस्य बोधकः । तदुक्तं 'कालस्ते परमाभादि'रित्यादिना । विशेषतः शुक्ल्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधक इति । विशेषतः साक्षात्प्राप्येन शुक्ल्याजेन शुक्लरूप-धारी स्वयमेव परीक्षिन्नायो राज्ञो ज्ञानस्य ज्ञानसाधनश्रीभागवतस्य वार्थबोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'अनातुवर्ण्यतेऽभीक्ष्ण'मित्यादिना ॥ २४४ ॥

शुक्लगतितिरूपात्मा परीक्षिहेहमोक्षदः ।

शब्दरूपो नादरूपो वेदरूपो विभेदनः ॥ २४५ ॥

शुक्लगतितिरूपात्मेति । शुक्लस्थेऽ इष्टमा या गतिर्ज्ञानं तद्रूप आत्मा यस्य, शुक्लस्थेऽ राजा तस्य गतिरूपात्मेति वा । तदुक्तं 'एतं निशम्य मुनिर्न'त्यादिना । परीक्षि-हेहमोक्षद इति । परीक्षिते देहान्मोक्षं दत्तवानित्यर्थः । तदुक्तं 'परीक्षिदपि राजपि'त्यादिना । शब्दरूप इति । शब्दब्रह्मरूप इत्यर्थः । नादः श्रवणतद्रूप इत्यर्थः, 'प्रणवः सर्ववेदेवित्'ति वचनात् । तदुक्तं 'समाहितात्मना ब्रह्मन्'त्यादिना । वेदरूप इति । वेदा ऋग्वेदादयो रूपं यस्य, तेषु रूपं यसेति वा, सामवेदरूप इति वा, 'वेदानां सामवेदोस्सीति वाक्यात् । विभेदनं इति । ऋग्यजुःसामाथर्वोक्त्यैविशिष्टस्य वेदस्य कर्तव्यः ॥ २४५ ॥

व्यासः शास्त्रामप्रक्ता च पुराणार्थप्रवर्तकः ।

मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा वटपत्रउदेशयः ॥ २४६ ॥

व्यास इति । विसारक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पराशरात् सलवला'मित्यादिना । शास्त्रामप्रक्ता चेति । बहुधादिशास्त्रानां शिष्येभ्यः प्रवक्ता प्रवचनकर्तव्यः । पुराणार्थप्रवर्तक इति । पुराणानां लक्ष्यलक्षणरूपसार्थस्य प्रवर्तको बोधक इत्यर्थः । तदुक्तं 'पुराणलक्षणं ब्रह्मन्'त्यादिना । मार्कण्डेयप्रसन्नात्मेति । मार्कण्डेयाय प्रसादयुक्त आत्मा अन्तःकरणं यसेति । तदुक्तं 'तत्सेव युञ्जतश्चित्'मित्यादिना । वटपत्रउदेशय इति । मार्कण्डेयाय मायादर्शने महागौपे न्यग्रोधपोतस्य पर्णपुटके शयितवानित्यर्थः । गुणवासवासिष्वाक्यादि-ल्लुक् । तदुक्तं 'न्यग्रोधपोतं ददर्श'त्यादिना ॥ २४६ ॥

मायाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तकः ।

महादेवस्वरूपश्च भक्तिदाता कृपानिधिः ॥ २४७ ॥

मायाव्यासमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तक इति । मायया व्यासो महामोहो-

उजानं तज्जनिं यन्मार्कण्डेये दुःखं तस्य शान्तिं निवृत्तिं स्वदर्शनेन प्रवर्तयतीति तथा ।
 'अथ तं बालकं वीक्ष्ये'त्यादिना । **मूर्ध्नि**देवस्वरूपश्चेति । महादेवस्वरूपेण पुनर्माकण्डेयाय
 दर्शनं दत्तवानिति भावः । 'रुद्राणां शङ्करश्चासीत्'तिवाक्यान्महादेवस्वरूपत्वम् । तदुक्तं
 'तमिस्थं निभृतात्मानं'मित्यादिना । **भक्तिर्दानेति** । मार्कण्डेयाय भक्तिरूपस्य वरस्य दाते
 त्वर्थः । तदुक्तं 'वरमेकं श्रेयोथापी'त्यादिना । **कूर्मपानिधिरिति** । अतिदुर्लभभक्तिदानात्
 कृपायाः निधिनिधानमित्यर्थः ॥ २४७ ॥

आदित्यान्तर्गतः कालः द्वादशात्मा सुपूजितः ।

श्रीभागवतरूपश्च सर्वार्थफलदायकः ॥ २४८ ॥

आदित्यैर्नान्तर्गत इति । आदित्यस्य मण्डलरूपस्यान्तःस्थित इत्यर्थः । तदुक्तं
 'शुक्रो यदाह भगवां'नित्यादिना । **कौल इति** । कलयति विश्वं क्षणलवादिमिरिति कालः,
 'कालरूप इति वा । **द्वैतदानमेति** । धार्म्यप्रभृदुषो द्वादशसूर्या आत्मानो मूर्त्यो यस्य,
 द्वादशानामत्येति वा । तदुक्तं 'महादिद्वादशसि'त्यादिना । **सुपूजित इति** । तत्तदुपा-
 सक्तैस्तन्मन्त्रैः सुष्ठु यथा स्यात् तथा पूजितोर्धित इत्यर्थः । **श्रीभागवतरूपश्चेति** ।
 श्रीभागवतमनुक्रमणिकया रूपयतीति तथा, श्रीभागवते रूपं यत्सेति वा, तद्रूप एवेति
 वा । तदुक्तं 'अत्र सङ्कीर्त्येति साक्षादि'त्यादिना । **सर्वार्थफलदायक इति** । श्रीभागव-
 तरूपेण सर्वेषामन्यर्थानां धर्मादिपुमर्थानां सर्वार्थफलरूपं भक्तिं वा ददातीति तथा । सर्व-
 पुरुषार्थरूपाणि यानि फलानि तेषां दातेति वा, सर्वार्थैः स्वयमेव तद्रूप फलदायक इति
 वा । तदुक्तं 'य एतच्छ्रावये'दित्यादिना ॥ २४८ ॥

॥ इति द्वादशस्कन्धनामानि ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य हरेर्नामसहस्रकम् ।

पञ्चसप्ततिविस्तीर्णं पुराणान्तरभाषितम् ॥ २४९ ॥

इतीदमिति । इतिशब्दः समाप्ती, इदं कीर्तनीयस्य कीर्तनयोग्यस्य हरेः

सकलदुःखहरणशीलस्य नामसहस्रकं नामसहस्रमेव नामसहस्रकं सुखरूपमिति तदेव नि-
 श्रेयमेतत् । पञ्चसप्ततिविस्तीर्णमिति । नामां पञ्चाधिकसप्तत्या विस्तीर्णं विस्तारो यस्मि-
 न्निति तत्पञ्चसप्ततिविस्तीर्णम् । अत्र विस्तीर्णपदं पृथक्कृत्य पुराणान्तरभाषितमित्यनेन
 विधिप्रीयम् । नो चेत् सर्वेषामपि पुराणान्तरीयत्वं स्यात् । तानि च पुराणान्तरप्रसिद्धानि
 यथामति प्रदर्शयन्ते । १ शुक्रवाममृताब्धीन्द्रः । २ कोटिसूर्यसम्प्रभः । ३ ब्रह्मकोटिप्रजा-
 पतिः । ४ सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः । ५ कामसुकोटिक्रमप्रदः । ६ समुद्रकोटिगम्भीरः ।
 ७ तीर्थकोटिसमाह्वयः । ८ सुपेरुकोटिनिष्कम्पः । ९ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः । १० कोट्य-
 श्वमेधपापघ्नः । ११ वासुकोटिमहाबलः । १२ कोटीन्द्रजगदानन्दी । १३ शिवकोटिप्रसा-
 दकृत् । १४ अमानि । १५ मानदः । १६ जनार्दनः । १७ अधोक्षजः । १८ उपेन्द्रः ।

१९ इन्द्रावरजः । २० त्रिलोकात्मा । २१ विश्वमूर्तिः । २२ पृथुश्रवाः । २३ रघुनाथः ।
 २४ रामचन्द्रः । २५ रामभद्रः । २६ रघुप्रियः । २७ अनन्तकीर्तिः । २८ पुण्यात्मा ।
 २९ पुण्यश्लोकैकभास्करः । ३० अहत्यादुःखहारी । ३१ गृहस्वामी । ३२ सलक्ष्मणः ।
 ३३ शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितः । ३४ अगस्त्यभाग्यम् । ३५ जटायुर्वधमोक्षदः । ३६
 शबरीपूजितः । ३७ दुन्दुभ्यःप्रहृणः । ३८ ससतालविषदनः । ३९ चित्रकूटप्रियस्थानः ।
 ४० दण्डकारण्यपावनः । ४१ ऋषिसम्प्रार्थितकृतिः । ४२ विराधवधपण्डितः । ४३ सर्व-
 साक्षी । ४४ केशवः । ४५ नन्दब्रजजनानन्दी । ४६ रामाजुजः । ४७ वासुदेवः । ४८
 अरण्यभोक्ता । ४९ बाललीलापरायणः । ५० प्रोत्साहजनकः । ५१ अघासुरनिपुटनः ।
 ५२ व्यालमोक्षप्रदः । ५३ पृष्ठः । ५४ ब्रह्ममोहप्रवर्धनः । ५५ अनन्तमूर्तिः । ५६
 सर्वोत्सा । ५७ जङ्गमस्थावराकृतिः । ५८ ब्रह्ममोहनकर्ता । ५९ स्तुत्यः । ६० आत्मा ।
 ६१ सदाप्रियः । ६२ कालीयफणिमणिन्वरजितश्रीपदाम्बुजः । ६३ वेणुवाद्यविशारदः ।
 ६४ वेणुवाद्यस्पर्शभ्रमसमतीपोविमुक्तिदः । ६५ सद्यः कुजलयापीडघाती । ६६ चाणूर-
 दर्शनः । ६७ सान्दीपनिवृत्तापलदाता । ६८ कालान्तकादिगित् । ६९ सहस्रनवचच्छेदी ।
 ७० सुदामारङ्गभार्थगुम्फानीतैर्नववः । ७१ षोडशशीसहस्रेशः । ७२ बुद्धः । ७३
 गुप्ताथैवक्त । ७४ चतुर्भूतिः । ७५ साक्षी ॥ २४९ ॥

य एतस्मातरुत्थाय श्रद्धावान् सुसमाहितः ।

जपेदधीहितमतिः स गोविन्दपदं लभेत् ॥ २५० ॥

य एतदिति । यः पुरुषः एतत्प्रातरुत्थाय सुसमाहितोऽन्यग्रचितः सन् श्रद्धा-
 युक्तो जपेत् स पुरुषो गोविन्दस्य गवेन्द्रस्य श्रीगोवर्धनोद्धरणस्य पदं स्थानं चरणस्य
 पदं स्थानं चरणं वा जपेदित्यन्वयः । कीदृक्पुरुषः अर्थाहितमतिः । अर्थेषु लौकिकेषु
 न हिता धृता मतिर्येन । यद्वा । अर्थेषु नामां निर्वचनार्थेषु अर्थं भक्तिरूपे आहिता स्थापिता
 मतिर्येन वा ॥ २५० ॥

पूर्वं श्रद्धायुक्तः प्रातरुत्थाय जपित्वा व्यग्रत्वादिस्वाभ्यनुक्तस्यैव फलमुक्तमिदानीं तदशक्त-
 स्थापि पाठमात्रपर्वचसाधिनोपि फलं भवत्येवेति वदन्ति ।

सर्वधर्मविनिर्मुक्तः सर्वसाधनवर्जितः ।

एतद्द्वारं नामात्रेण कृष्णस्य पदवीं ब्रजेत् ॥ २५१ ॥

हर्षविशित्तित्थितेन श्रीभागवतसागरात् ।

समुद्गतानि नामानि चिन्तामणिनिभानि हि ॥ २५२ ॥

कण्ठस्थितान्यर्षदीप्त्या बाधन्तेऽज्ञानजं तमः ।

भक्तिं श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति विनिश्चितम् ॥ २५३ ॥

सर्वधर्मविनिर्मुक्त इति । व्याख्यातप्रायम् । अर्थदीप्त्या अर्थप्रकाशकत्वेन भक्तिमपि श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति । अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञान तदनन्तरं भक्तिमिति ॥
माहात्म्यस्य परमकाष्ठमाहुः ।

किंश्चिद्भक्तं भगवान् नामभिः स्तुतषड्गुणः ।

आत्मभावं नयत्याशु भक्तिं च कुरुते दृढाम् ॥ २५४ ॥

किं यद्भक्तेनेति । स्तुताः षडैश्वर्यादनो गुणा यस्तेति ॥

यद्गुणानां साधनानां समुचये प्राप्ते एकेनैव चारितार्थमाहुः ।

यः कृष्णभक्तिमिह वाञ्छति साधनौघै-

र्नामानि भासुरयशांसि जपेत्स नित्यम् ।

तं वै हरिः स्वपुरुषं कुरुतेतिश्रीध-

मात्मापेणं समधिगच्छति भावतुष्टः ॥ २५५ ॥

यः कृष्णभक्तिमिति । भासुरं प्रकाशनस्वभावं यशो येषां, भासुरस्य भगवतो यशोरूपाणि वा । आत्मार्पणं तस्मै स्वात्मानमर्पयतीति । यद्वा । तच्छ्रुतमात्मसमर्पणं सम्यगधिगच्छति जानातीति । भावेन भक्तिभावेन तुष्टः सन्तुष्टः ।

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णिवृषावनिष्ठक-

राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।

गोविन्द गोपवनिताव्रजभृत्यगीत

तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भूत्वान् ॥ २५६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यसमुद्भूतं श्रीगुरुभोक्तमनामसहस्रम् ।

श्रीकृष्णेति । श्रीकृष्णेति श्रीकृष्णभक्तान् पाहीत्यन्वयः । श्रीकृष्णेति सम्बो-

धनं विशेष्यते विशेषणैः । कृष्णसार्द्धनस सखा कृष्णसखः । वृष्णिवृषावनिष्ठमिति । वृष्णवो वसुदेवालयः, वृषो धर्मः, अवनिः पृथ्वी, ताः दृढवन्तीति वृष्णिवृषावनिष्ठद्वयः ते च ते राजन्याश्च तेषां वंशदहनायानपवर्गमनुपक्षिणं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य, गोविन्द गवामिन्द्रस्तस्मद्भौ गोपवनिताश्च व्रजश्च भृत्याश्च तैर्गीतः तैस्तैर्गुणैः कीर्तितः, तीर्थ-श्रवः । तीर्थरूपेण श्रवः कीर्तियैस्य, तीर्थानि श्रवांसि यस्तेति वा । श्रवणमङ्गल श्रवणमात्रेणैव परमकल्याणरूप इत्यर्थः ।

कृष्णनामसहस्राक्षमालेयं वाञ्छणीमयी । अग्रिता श्रुतिसूत्रेण रचिता कृष्णपादयोः ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलतन्त्रेण रुचिमणीगर्भसम्भुवा । रघुनाथेन गाथेयं नामसु व्यरचि स्फुटम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणकमलपरारामात्रसनाथरघुनाथस्य

कृती नामचन्द्रिका समाप्ता ॥

श्रीमद्-बल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचिता

त्रिविधनामावली

विवृत संवलिता

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु - वंशावतंस -

गोस्वामी श्री १००८ श्रीकृष्ण जीवन जी-

महाराज श्री इत्येतेषां - करकमलयोः

अपिता - तदात्मजः - गोस्वामि -

श्री १००८ श्रीव्रजाघोष - महाद्वयः

प्रकाशक :

गोस्वामि श्री १००८ श्रीब्रजाघोशजी,
बड़ा मन्दिर, श्रीजीवनजी महाराज लेन,
भुलेश्वर, वम्बई, ४००००२ भारत.

साधारण संस्करण २००० प्रति,
राज संस्करण १००० प्रति,
श्रीवल्लभाद्र : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड
वम्बई, ४०००३४

गोस्वामिश्री १००८ श्रीकृष्णजीवनजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

परमात्मामें अनन्त गुण-धर्म हैं तथा अपने अनन्त रूपोंमें परमात्मा अनन्त लीलायें प्रकट करता है। इनमें कुछ गुण-धर्म रूप तथा लीलायें माहात्म्यज्ञान बढ़ानेवाली होती और कुछ स्नेहको सुदृढ़ करनेवाली होती हैं। जैसे अहन्तास्पद देह और देहसे सम्बन्धित ममतास्पद वस्तु-ओंमें स्नेह हमें हमारी आत्मामें रहे स्नेहके कारण जुड़ जाता है, वैसे ही आत्मामें प्रियताकी अनुभूतिका स्रोत परमात्मा होता है। अतएव आत्मा प्रिय है तो परमात्मा परमप्रिय। जैसे देहमें आत्मा है वैसे ही आत्मा के भीतर परमात्माकी स्थिति है। अतएव वह आत्माकी भी आत्मा है। आत्माकी भी आत्मा होना उसका स्नेहको बढ़ानेवाला रूप है। तत्तद् देहोंमें आत्मा भिन्न-भिन्न होती हैं किन्तु सभी आत्माओंमें स्थित परमात्मा एक-अभिन्न है। यही उसकी परमता-महत्ता है। यह उसका माहात्म्य है। अतएव विज्ञानमय आत्माके भीतर आनन्दमय परमात्माकी स्थिति उपनिषद् दिखलाते हैं।

उपनिषदोंमें जगतकी उत्पत्ति स्थिति एवम् प्रलय के कारणरूप परमात्माको 'ब्रह्म' कहा गया है। उक्त, त्रिविध लीलाओंका वर्णन श्रीमद्भागवतमें सर्ग-विसर्ग-स्थान-पोषण-उत्ति-मन्वन्तर-ईशानुकथा निरोध-मुक्ति-आश्रयके रूपमें दशधा हुआ है। इनमें कुछ उत्पत्ति, कुछ स्थिति और कुछ प्रलय रूप श्रुतिवर्णित ब्रह्मकी लीलाओंका ही भागवत भगवान्की दशविध लीलाओंके रूपमें विवेचन करती है। उत्पत्ति एवम् प्रलय की लीलायें परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीकृष्णके वास्तविक माहात्म्यका ज्ञान प्रदान करती हैं तथा स्थितिकी लीलायें श्रीकृष्णके प्रति हमारे स्नेहको सुदृढ़ बनाती हैं। स्थिति-लीलाका चरमोत्कर्ष (Climax) श्रीमद्भागवतके दशम स्कन्धमें निरोध

लीलाके रूपमें वर्णित हुआ है। अतएव परमात्मा और जीवात्मा के बीच रहे सहज स्नेहका दशमस्कन्धमें चरमोत्कर्ष वर्णित हुआ है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम्में श्रीमहाप्रभुने जैसे समग्र श्रीमद्भागवतमें से दशविध लीलाओंके निरूपण करनेवाले नामोंका संकलन किया है, वैसे ही त्रिविधनामावलीमें केवल दशमस्कन्धकी भगवल्लीलाओंका अवगाहन करनेवाले भगवन्नाम संकलित किये हैं। दशम स्कन्धमें भगवान् श्रीकृष्णकी वाललीला प्रौढलीला तथा राजलीला वर्णित हुई हैं। स्नेहात्मिका भक्तिकी भी श्रीमहाप्रभुं तीन अवस्था स्वीकारते हैं : (१) प्रेम (२) आसक्ति और, (३) व्यसन।

इस त्रिविधनामावली, जिसमें परमात्माके भवतोंके बीच निरुद्ध होनेकी लीलाओंका वर्णन है, के चिन्तन-पठनसे जीवात्मामें प्रेमासक्तिव्यसनके क्रमिक सोपानोंपर भक्ति आरूढ़ होती है और भक्त प्रपञ्चको भुला कर भगवान्में आसक्त हो जाता है—निरुद्ध हो जाता है।

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ।
आसक्तिः प्रौढलीलायाः नामपाठाद् भविष्यति ।।
व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः ।
तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तौच्छृमिस्तदा ।।

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७७ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त संस्करणके सम्पादक थे श्रीमूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीधीरजलाल ब्रजदास सांकलिया, प्रकाशक थे श्रीत्रिभुवनदास पीताम्बरदास शाह, इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रस्तावना ।

श्रीत्रिविधनामावल्या विवरणसनेतायाः प्राकृत्यं 'श्रीनटपुरस्य त्रिभुवनदास पीताम्बरदास शाहे'भ्यस्य द्रव्यसाहाय्येन कियते । अत्र मुद्रितस्य विवरणस्य कर्तृणां नाम नास्माभिर्ज्ञायते । भगवद्धर्मपरायणशास्त्रिकस्याणजीसूचनातः श्रीगोकुलोत्तवकृतेति कल्प्यते । अस्मददृष्टेः आदर्श-पुस्तकेषु कुत्रापि प्रत्यक्षरौर्ननाम न ज्ञापितम् । एतद्विवरणस्य शोधनं पञ्चपुस्तकाधारं कृतम् । तत्र प्रथमं नित्यलीलास्थश्रीमद्गीतामिश्रीजीवनेशानाम्, द्वितीयं पण्डितभट्टबलभद्रशर्मणाम्, तृतीयं भारतभारतण्डवैदान्तभट्टाचार्यपण्डितगङ्गुलाणाम्, इदं केनचित् स्तम्भतीर्थस्थगुर्जरखा-तीपमहेतालखदासजीमुत्तदलपरारयेण स्वावलोकनार्थं संवत् १६९१ आश्विन कृष्ण ११-१२-बुधवासरे लिखितम् । शिष्टं पुस्तकद्वयं श्रीमन्मधुरेशमन्दिरपुस्तकसंग्रहस्थम्, कोटातः पण्डित-गोकुलदासेः प्रेषितम् । एतेषां सर्वेषामुपकारं स्वीकुर्मः ।

व्येष्टानिषेकोत्सवः ।
१९७७
मुम्बई.

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलिया ।

પ્રસ્તાવના

શ્રીત્રિવિધનામાવલી ગ્રન્થ શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ શ્રીમહાવામ્જીએ નિજ તત્ત્વ શ્રીગોપીનાથજી કે શ્રીવિદ્યુદનાથજીને શ્રીમદ્ભાગવતપાઠ સહજમાં થઈ જાય એ હેતુથી પ્રકટ કર્યો એવી કિંમતની સંપ્રદાયમાં કવચિત્ત્વ અવશ્યગોચર થાય છે. આ ગ્રન્થમાં શ્રીકૃષ્ણના લીલાભોષક નામે શ્રીમદ્વાયામ્જીએ શ્રીમદ્ભાગવતદશસ્કન્ધમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યો છે. પ્રભુની બાલલીલા, પૌઠલીલા અને રાજલીલા એમ ત્રિવિધલીલાનો બોધ થવાને પ્રભુના ત્રિવિધ નામ યોજ્યા છે. બાલલીલાના નામના પાઠથી પ્રભુમાં પ્રેમ, પૌઠલીલાના નામ પાઠથી આસક્તિ અને રાજલીલાના નામપાઠથી અસન સિદ્ધ થશે એમ ગ્રન્થાર્થને કલ્પયુક્તિ છે. દશસ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત પ્રભુની સર્વવિધ લીલાનું અનુસંધાન ત્રિવિધનામાવલીથી સહજ થાય છે.

અનેક વૈષ્ણવ આ ગ્રન્થનો પાઠ ભાવથી કરે છે. એ પાઠ શુદ્ધ રીત થઈ શકે એ ઉદ્દેશ થી આ ગ્રન્થનું સુદ્રશ્ય થયું છે. શ્રીસુખોધિનીજીના આશયનો સંગ્રહ કરતી એક અવીચ સરસ અને સુંદર વિચ્છિત્ત પંચ સાથે મુદ્રિત કરી છે. આ વિચ્છિત્તના કર્તા કૉણ તે અમને નિશ્ચય થયો નથી. સાચી કલ્યાણજીની સંચના થી કે અન્ય કોઈની-મદ્દગાથી 'શ્રીગોકુલોત્સવજી' એમ મુદ્રિત થયું છે. પરંતુ ટીકા બહુ પ્રાચીન છે એમાં તો સંશય નથી.

ટીકાનું તથા અન્યનું સુદ્રશ્ય નામે જીજ્ઞાસુલેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે.

૧. પંડિત ગદ્દલાલજી. આ પુસ્તક સંવત ૧૯૨૫ ના આધિપતવદિ ૧૧ ને છુટકાને કોષ સ્વલક્ષીકૃતિત્ત શબ્દે શાસ્ત્રીય 'લઘુશાસ્ત્રાચ્યમ્' મહેતા લાલલાલસહસ્ત દલપતિરાયેણ સ્વાવધોકનામ્' લખેલું છે. આરંભ અને 'અન્તમાં શ્રીગોકુલેન્દ્ર' એમ મંગલશ્લોકોથી પ્રભુસ્વરૂપસ્મરણ કર્યું છે. તેથી લેખક પંચમ શ્રીરધુનાથજીના યુદ્ધનો સેવક હોવો બિજાએ. પન ૪૫. આ પુસ્તક બહુ સુંદર અક્ષર લખેલું છે. કવચિત્ત્વ આકરણ્યહોય જોવામાં આવે છે, પરંતુ પુસ્તક પ્રાચ: શુદ્ધ છે.

૨.૩. આ બે પુસ્તકો કોટાસય શ્રીમન્મયુરેશ્વરમંદિરના સંગ્રહમાંના છે. પુસ્તકનું સુદ્રશ્ય અર્થ થયું ત્યારે આ પુસ્તકો અમને મુખ્યાંજી પંડિત ગોકુલશાસ્ત્રીની કૃપાથી મળ્યા. આ પ્રતિ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકોમાં મહાશયમ્ બલ્દે મમાશયમ્ એમ વાચ્યું. આ પુસ્તકો પંચ પ્રાચીન અને ઠીક છે.

૪. આ પુસ્તક નિત્યલીલાસય શ્રીમદ્ગોરોરનાશ્રીશ્રીજીવનલાલજી મહારાજ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલું. નૂતન છે.

૫. પંડિત ભદ્ર બલભદ્ર શર્માનું. આ પંચ નૂતન છે.

આ સર્વનો ઉપકાર અને માનીએ છીએ.

મુખ્યદ્ધ.
જ્યોત્સનાચંદ્ર,
૧૯૫૫,

મૂલચન્દ્ર તેહીચાલા.
ધીરજલલાલ સાંકલીયા.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

ત્રિવિધનામાવલી ।

શ્રીગોકુલોત્સવકૃતવિવૃત્તિસમેતા ।

નામા શ્રીમદ્વાચાર્યપદાન્તમ્મહાશયમ્ । ડપરં સરસીકૃત્ય સુરમીકૃતવત્સ્વયમ્ ॥૧॥

માવયે સતતં શ્રીમદ્વિહ્લેશપદાન્નુજમ્ । યેન સ્વકરુણાસારૈઃ સિચિત્તં હૃદયં મમ ॥ ૨ ॥

અતો નામાવલીકલ્પદુમભાવકલામિ હિ । અદ્ભુતાન્યુદિતાન્યત્ર ભોગ્યાનિ સુહૃદ્દાં પરમ્ ॥ ૩ ॥

અથ સાક્ષાન્નગ્દગમ્ પરમકૃપાઙ્ઠઃ સ્વપ્રાદુર્ભવસમયે કલિકાલદોષેળ જીવાનામુદ્ધારઃ ક્યં ભવિષ્યતીતિ વિચાર્યં પ્રથમં સ્વનામલીલાત્મકં શ્રીમાગવતં પ્રકટીચકાર । તતઃ કલિદોષે સંપૂર્ણશ્રીમાગવતસ્યાપિ અવળપનયોરશ્યક્ત્વાત્સ્વકીયેષુ કરુણયા મહાકારુણિકાઃ શ્રીમદ્વાચાર્યાઃ શ્રીમાગવતાદુઘ્નસાર રૂતાનિ સહજનામાનિ પ્રકટિતવન્તાઃ । યત્પદને સમ્પૂર્ણશ્રીમાગવતાર્થજ્ઞાનં ભવતિ । તત્કલ્પે 'સહજં ચૈતુષ પઠિતૈઃ પઠિતં સ્વાચ્છુકાઘૃત' મિતિ । તત્રાપિ સમુદાયને સકલવતારચરિત્રઘર્મસાહિતનામનિરૂપણાગિરોષળીલાત્મકનામ્ભાં મિજતયા મુલ્યત્વેન જ્ઞાનાભાવાત્સર્વેઙ સાધારણાં પ્રવૃત્તિભેદેરિતિ ત્રિવિધમકનિરોધાર્થં ત્રિવિધા યા ળીલા કૃતા તદાત્મકામિ યાનિ નામાનિ તાનિ તતોપ્યુદ્ભવ્ય નિરૂપિતવન્તાઃ । તત્રાપિ કાનિચિન્મૂલરૂપસ્ય નામાનિ નિલ્લીલામધ્યપાતીનિ, કાનિચિદવતારરૂપસ્ય તત્સચરિત્રવૃષ્ટકાનિ નામાનિ સન્નીતીતિ પ્રથમં મૂલરૂપસ્ય નિલ્લીલામધ્યપાતીનિ નામાનિ નિરૂપયન્તિ । તત્ર ચાદૌ નામનિરૂપણં ફલસહિતં પ્રતિજાનેતે ।

નામાવલી પ્રવશ્યામિ કેશવસ્પાતિવલ્લભાન્ ।

યસ્યાઃ સકૃત્નીનાક્ષિણ્ણરાત્માનં સમ્પ્રયચ્છતિ ॥ ૧ ॥

કેશવસ્ય નામાવલી પ્રવશ્યામીતિ સમન્નઃ । કેશવપદેન બ્રહ્મશિવયોરોપે મોક્ષદાતોતિ માહાત્મ્યં સ્જીતમ્ । કિચ્ઃ । કેશવપદેન કેશકૃતતૈન્દર્યમોપ વ્યગ્જ્યતે । તેન લાલીલાત્મકસ્ય મગતેનો નામાવલી પ્રવશ્યામીતિ પ્રવિજ્ઞા સ્જીતા । પ્રકર્ષકથનેન યથા યથા યયા ળીલયા નિરોધઃ કૃતો મક્તાનાં તથા તથૈવ નાશં કથયમિતિ ઘોતિતમ્ । અત ઇવાતિવલ્લભામિતિ વિરોષળમ્ । તાદશાભિન્દવાલોકનેન પ્રેમોદ્દમે તદ્ભૂં ત્સચરિત્રં તજ્ઞામાપિ પરમેષ્માસ્પદં ભવતીતિ ભાવઃ । ઇવં સતિ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકમેહે જાતેડયે મુકિત્ફલં ભવિષ્યતીત્યેતલ્કથને કો વિરોષ ઇતિ તસ્યાઃ ફલમાહઃ યસ્યા ઇતિ । યસ્યાઃ સમ્પ્રમાવપૂર્વકમેમોદ્દેકેળ કૌતનાદિવ્યુઃ સ્વયં રસેન વ્યાસઃ સન્ આત્માનં સમ્પ્રયચ્છતિ, સ્વરૂપાનન્દં દદાતિ । દાને સમ્પ્રયચ્છકથનેન તદપીનાત્વેન સદા

रिचितः सूचिता । यथा तैर्भगवति सर्वसमर्पणं कृतम्, तथा भगवानपि तादृशोभ्यः सर्वसमर्पणं करोतीति भावः । अत एवोक्तं ' मन्वयस्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ' इति ।

एवं प्रतिज्ञाय नामान्याहुः ।

श्रीकृष्णाय नम इति ॥ १ ॥

इदं नित्यलीलास्थस्य मूलरूपस्य नाम ज्ञेयम् । तथा हि । कृष्णशब्देन परमवस्तुष्यते । तदेव अहिः स्वस्मरणेच्छायां मूलरूपया श्रिया आधिदैविकया शुक्रया सह रमत इति श्रीकृष्ण-पदेन सूचितम् । तथा चोक्तं ' स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नम ' इति । तदेव पुनस्तद्विश्व-भक्तनिराधायि लोके प्रकटं भवतीत्यवताररूपमपीति तादृशाय नमः । अत्र सर्वत्र नमनकथने-नैतादृशो जीवस्य सर्वमेवावशायमिति असद्दैन्यं दृष्ट्वा स्वयमेव कृपां कुर्विति ज्ञापितम् । अत एव ' निःसाधनकलात्मे ' त्युक्तम् । किञ्च । नामसु चतुर्वर्त्यनक्तकथनेन नमनस्य स्वरूप एव विनियोगो भवत्यिति ज्ञापितम् । नन्दत्र बाललीलानाम् प्रसिद्धातत्वात्, मूलरूपनामसु बाल-लीलान्तं कथं सङ्गच्छत इति चेत् । सत्यम् । भगवतः-सर्वा एव लीला नित्या इति बाललीलापि निलीति मूलरूपलीलारूपस्वमेवेति सर्वं सुस्पष्टम् । अत एवोपक्रमे केशवपदेन बाललीलासौन्दर्य-मेव धोतितमिति । यशोदास्तस्रजालितमेव मूलरूपमिति प्रथमं मूलरूपनामैवोक्तम् । एतेन तत्तत् स्वरूपं सा सा लीला ते ते लीलान्त-पातितो भक्ताः सर्वदा तथैव लीलासहिता एव तिष्ठन्तीति सर्वमवदत्तम् ॥ १ ॥

ननु कृष्णशब्देन परं वस्तुष्यते इत्युक्तम् । तद्वस्तुस्वरूपं क्रीडशमिति निज्ञासोत्पद्यते । किञ्च । मूलरूपं स्वलौकिकम्, भक्तास्तु जीवाः, कथं तेषां मूलरूपनित्यलीलान्त-पातित्वमित्या-शंका निरासायाग्रिमं नामाहुः ।

नराकृतये नम इति ॥ २ ॥

मरवदाकृतियस्येति । लौकिक एव दृष्टान्तः, परन्तु कृष्णशब्देन सदानन्दरूपैव नराकृ-तिः न तु लौकिकीति सूचितम् । किञ्च । नराकृतिस्वकथनेन मूलमूतः पुरुषः स एवैकः, अन्ये तु दृष्टान्तार्थं तेनैव पुरुषीकृताः, न तु पुरुषा इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां पतित्वेन तस्यैव अन्नवस्तुक्रमः । स्त्रियाः पतिमननवत् । अस्मिन्शे नररूपा आकृतियस्येति पदसम्बन्धः । द्विलीयाशंकां परिहरन्ति नराकृतये इति । नरा नराणां समूहे मारं जीवसमूह इत्युक्त्याभारपदेन भक्तानां जीवाः आकृतिश्च तद्रूपः । तेन भक्तानां देहग्रणोन्निव्यान्तःकरणजीवात्मादिरूपः श्रीकृ-ष्ण एवेति । तेषामपि स्वरूपमूलत्वेनालौकिकत्वमेवेति ' वमद्भुताभि ' त्यस्य विवरणे ' आत्मा कार्यं च भूतानी ' त्यादिकारिकायिर्गुरुपिम् ॥ २ ॥

तर्हि परब्रह्मत्वेन यो भगवान् स कश्च नान्यो भविष्यतीति तत्राहुः ।

परब्रह्मणे नम इति ॥ ३ ॥

इदमेव परब्रह्म, न त्वन्यः । अन्यत्रापि यद्ब्रह्मपदं तदस्मरम् । एतद्विद्युतरूपमेव ज्ञेयम् । अत एव परपदुक्तम् । ' अक्षरादपि चोक्तम् ' परः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन लोकेवैदप्रपि-तोप्युक्तः । श्रीकृष्णपदेन पूर्वं तदतीत उक्तः ॥ ३ ॥

एवं सति उभयरूपोपि मूलमूत एव । अवतारलीलापि स एव तत्तदंशेन करोतीत्ये तत्तदज्ञापकं नामाहुः ।

यदुकुलचूडामणये नम इति ॥ ४ ॥

मधुरालीला द्वारिकालीला च निलैवेति तत्सुचकं मूलरूपस्यैवेदं नाम । अन्यथा साम्प्रतं प्राकट्याभावोदाहरणं नामादावेव न निरूपयेद्युः । तेन यथा ' लोकेवैदातीतस्वरूपे ब्रजपतित्वं नन्दनन्दनत्वं यशोदास्तस्रजालितत्वमपि सर्वं नित्यलीलान्तःपाति नित्यमेव, तथा लोकेवैदप्रसिद्धेपि यदुकुलचूडामणित्वत्वंयुदेवदेवकीनन्दनत्वादिक्वमपि नित्यमेवेति ज्ञेयम् । अत एव ' यद्नां निजनाथानां ' मित्युक्तं योगमायाज्ञापने भगवता । नोचेत् प्राकट्यानन्तरं नापत्त्वसम्भवे तथा न वदेदिति भावः । एतदुतः श्रीमद्ब्रह्मदेवचरणैः स्तुतौ स्फुटीकृतं, ' स एव स्वप्रकृत्यैव ' मित्वा युवोपिन्यां द्रष्टव्यम् । तथा च पदसम्बन्धः । यदुकुलस्य चूडामणिः शिरो-मणिरित्यर्थः । तेन यदुकुलस्य शिरोभूषणत्वकथनेन राजसभकनितोधात्मिकाः सर्वाः राजलीला अपि नित्या एव ज्ञेयाः । अत एव ' नयति जननिवास ' इत्यत्र सर्वासां लीलानां नित्यत्वं नयीतीति पदेन ज्ञापितम् । एवं सति तस्यैव लोके प्राकट्यकरणे लोकेपि यदुकुलचूडामणित्वं प्रथितं भवतीति भावः । प्रणियथा तदुत्कर्षल्यापको भवति, तथा भगवानपि यदुकुलोत्कर्ष-ल्यापक इत्यर्थः । एदमस्मिन्नास्ति ' यदोक्षे ' त्यारभ्य ' मायामनुष्यस्व वदस्व ' त्यन्तप्रक्षस्य सर्वचरित्राणां प्रस्तावना कृतोति ज्ञेयम् । तेन पूर्णस्यैव तत्तद्युग्हाशेन तत्तत्कार्यकारणात्पातया नामनिरूपणमिति भावः ॥ ४ ॥

अतः परमावतारचरित्रोपक्रमज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

वसुदेवनन्दनाय नम इति ॥ ५ ॥

इदमपि नित्यं मूलरूपमेव नाम । ' वसुदेवचूडे-साक्षात् जनित्यत ' इत्युक्तत्वात् । स एव मायाज्ञापनान्तरं ' माविवेशांशामागेने ' त्युक्तयन्मन्तरं तत्कन्दनोपि जात इति भाव्यर्थ-सुचकमुक्तम् । अत एव ' स वित्रचौरुषं धामे ' त्यत्र वसुदेवस्य परमानन्दकारिणीं काप्यलौ-किकी शोभोक्तं । नन्दन आनन्दकारक इति वा नामार्थो ज्ञेयः । किञ्च । वसुदेवस्तु शुद्धस-त्त्वात्मकः । शुद्धसत्त्वं तु भगवत आचारभूतोऽलौकिको नित्यो गुणसत्तदधिष्ठायैव प्रकटीभवतीति तन्कन्दनत्वमपि नित्यं मूलमूतमेवेति ज्ञापितम् । अन्यथा प्राकट्यात् पूर्वं तत्कन्दनत्वं न वदेद्युः ॥ ५ ॥

ततोऽभ्यन्तारप्रयोगेनसुचकं नामाहुः ।

श्रीमद्वैष्णवभारद्वाय नम इति ॥ ६ ॥

भूमिर्भक्ता तस्याः श्रेयाः साक्षात्पूर्णप्राकट्ये तच्चरणात्मन्वयेन निवर्तत इति रिङ्गणली-
लायां स्फुटीभविष्यतीत्यवतारप्रयोगमनुसूक्तम् । भूमेः क्लेशनिवृत्तिसंरूपेण । भारहरणं संकर्ष-
णारोनेति विवेकः । 'गोमूले' स्वारभ्यं 'पुरैव पुसे' ल्यन्तोऽद्यत्सूचकं नामेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥
अतःपरं भगवदाज्ञापकं नामाहुः ।

पुण्यश्रवणकीर्तनाय नम इति ॥ ७ ॥

पुण्यं भाग्यरूपं पापनिवर्तकं वा श्रवण कीर्तनं च यस्मिन् । 'गां पौरुषी मे श्रुयुतामरा'
इत्याभ्य भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरं कीर्तनं ब्रह्मणो देवान्यति भूमिं प्रति च तत्कथनं, तत्स्तेषां
च तद्वाक्यश्रवणं, ततः पुनः कीर्तनं भूमिभात्यामिन्दनरूपं ज्ञेयम् । एतेद्योक्तं विवरणे 'अनेन
वृत्तान्तेन भूमिः कृतार्था जातेति । पूर्वं भगवदागमनं भूभाषसम्प्राप्तितमधुना ज्ञातमिति भाग्या-
मिन्दनं युक्तमिति ॥ ७ ॥

ततो ब्रह्मद्वारा देवाज्ञापनानन्तरं भगवानपि साक्षाद्ब्रह्मदेवे प्राविशत्तद्द्वारा देवक्यामिति
तज्ज्ञापकं नाम निरूपयन्ति ।

कलिमलसंहतिकलनयथाःपुञ्जाय नम इति ॥ ८ ॥

अयं भावः । भगवत्प्रवेशानन्तरमलौकिकीं क्राचिन्ममा जाता वसुदेवदेवकयोः, तत्रमा-
दर्शनमात्रेण कंसस्य स्वहन्तृत्वज्ञाने जातेपि विवेको जात इति तदपराधाच्चिद्वृत्त इत्युक्तं
'इति घोरतमाद्वावादि' ति मूले । यः पूर्वं महादुःखभावः सः प्रकटज्ञानेपि ततो निवृत्त इति
भगवदनुभाव एव जातः । एवं सति पदसम्बन्धः । कलिरूपः पापरूपः कंसः तस्य मलः पाप-
रूपो दुष्टो भावस्तस्य संहतिः सम्यक् हननं तत्कलयति करोति तादृशो यथाःपुञ्जो यस्य ।
पुञ्जपदेनेदं तु साधारणतः प्रथमेव यथाः प्रकटीकृतमार्गद्विग्विधान्यनुत्पान्यासाधारणानि यथासि
पुञ्जीभूतानि स्मृतीति ज्ञापितम् । अथवा । संहतिः समूहः तं कलयति वृत्तिकरोतीत्यपि सम्प्रभो
ज्ञेयः । अयमेव महानुभावो निरूपितः । अथवा । पूर्वं वसुदेवदेवकयोः कंसकृतक्लेशेन महती
किन्ता स्थिता, भगवत्प्रवेशे सा सर्वापि निवृत्तेत्यपि एतज्ज्ञानां सूचितम् । तथा चोक्तं 'दुरासदो
दुर्विषद' इत्यादिना मूले ॥ ८ ॥

अतः परमावतारस्य मुख्यप्रयोजनज्ञापकं नामाहुः—

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ ९ ॥

भक्तिमार्गैस्त्वत्र मयुरास्थाः पूर्वं कर्मनिष्ठितास्तप्रवर्तकास्तेषामपि भगवद्वीयत्वविशिरोधार्थं
तद्विच्छया निमित्तम्; कंसद्वारा तं निवार्य कं सारयतीत्यनेन तेषां फलदानार्थं भक्तिमार्गं प्रवर्त्य
सर्वांगोचरे प्रादुर्भूय शुद्धसत्त्वाम्बकभूतयोरानन्दं दत्त्वा भक्तिमार्गः प्रकटितः; ततो युवाच्छतो
गवामयुतं मनसा दत्त्वा माहात्म्यज्ञानपूर्वकभेदाकुलतपोक्तं 'सुसुद्धिने भवदेतोः कंसादहम्धीर-
धीरित्वत्र । अन्यथा न वदेदिति भावः ॥ किञ्च । शुद्धसत्त्वाम्बकभगवदाधारभूतस्य अन्याथा श्रेयाप्र-
वृत्तिरेव न स्यात्, शारीरा मानसा दिव्यां वैयासे ये च मानुषाः । भौतिकैश्च कथं श्रेया बाधन्ते हरि-

संश्रयादित्यादिवाधशंकाभिराकरणपूर्वकं भगवता अंगीकारार्थमेव तथा कृतम् । 'यस्याहमनु-
गृह्णामी' त्यादिवाक्यात्स्यननात्पृथक्कृत्यांगीकृतवानतो भगवद्विच्छया सर्वं घटते इति भावः ।
अन्तःप्रवेशानन्तरं वसुदेवदेवकीनिरोधस्तु आत इति भक्तिमार्गप्रवृत्तिर्नातेति तादृशं नामो-
क्तमिति भावः ॥ ९ ॥

ननु भक्तिप्रवृत्तावपि सर्वेषां फलं कीदृशं भविष्यति, एकरूपमेव बहुरूपं वेत्याशङ्क्या-
ग्रिमं नामाहुः ।

भक्तजनकल्पवृक्षाय नम इति ॥ १० ॥

भक्तजनानां कल्पवृक्षस्य । कल्पवृक्षो यथा यस्याकांशा तथा तां पूरयति, तथा यादृशो
भक्तो यथा रीत्या भजते, तादृशमेव तस्मै फलं ददातीति भावः । एतत्सर्वं गर्भस्तुतो स्फुटी-
कृतमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयमिदम् ॥ १० ॥

अतःपरं साक्षादाविर्भूतस्य नामाहुः ।

देवकीनन्दनाय नम इति ॥ ११ ॥

अकस्मात्साक्षात्परमानन्दस्वरूपप्राकट्ये तस्याः परमानन्द एव जात इति तथैव नामो-
क्तम् । किञ्च । देवक्यां सर्वदेवतासाक्षिण्यं 'देवक्यां देवहृदिपिण्यामि' त्यत्रोक्तम् । तेन
प्राकट्यसमये सर्वेषां देवानां स्वत एवानन्दविर्भावो जात इति युक्तमेवेत्यप्येतज्ज्ञानां सूच्यते ।
एवं सति 'अथ सर्वयुगोपैत' इत्याभ्य 'प्राच्यां दिशीन्दुविति' इत्यन्तश्लोकतात्पर्ययुक्तमिदं
नामेति ज्ञेयम् । तेन यथा प्राच्यामिन्दुप्राकट्यं, तथा देवक्यां पुरुषोत्तमस्य । स यथा राज्ञा-
वेव तत्रापि तारकाणानानन्ददार्थी, तथायमपि व्रीणामने भविष्यतीति सूचितम् । अत एव
व्रीणाचकत्वेन देवकीपदयुक्तम् । इदं तु मूलरूपमेवेत्यसौवावताररूपत्वं चेति तत्कलापार्थं
तत्तदंशेन सहावतार इति देवक्यां प्रयुग्मनां इति सूचकमिदं नामेति बाललीलाःपातित्व-
मपि सूचितम् । अत एव पुत्रस्वधोतकनन्दनपदं दत्तम् । तथाचोक्तं 'जायमाने जनानं'
इत्यस्य विवरणे । एवं सन्दर्भेऽवतारत्रयमिति । धर्मरक्षकत्वेनानिरुद्धः । शुक्तिदानार्थप्रदान-
निवृत्तिद्वारा संकर्षणः । देवक्यां प्रयुञ्ज इति ॥ ११ ॥

एवं सकलकलापैः साध्विदानन्दविग्रहो भगवान् देवकीवसुदेवयोरप्रेकस्मात्प्रादुर्भूत
इति अग्रे आश्चर्यवर्णनमिति धोतकं नामाहुः ।

वसुदेवदेवकीपुण्यपुञ्जफलाय नम इति ॥ १२ ॥

वसुदेवदेवकयोः पुण्यानां पुण्यः राशिः । पुण्यपदेन भाग्यमपि सूचितम् । भाग्यज्योतिरे-
केणैतादृशं फलं न भवति । तस्य फलरूप एवायं प्रकटः । भाग्यानां पुण्यानां च तत्रापि चिर-
साधितानां राशीभूतानां फलरूपः । न तु साधारणानामित्यर्थः । एतेन फलस्यालौकिकत्वात्-
त्कारणभूताभात्यानमप्यलौकिकत्वं सूचितम् । कार्यकारणयोरेकनातीत्यन्वयमात् । यद्यपि
पूर्वजन्मन्येताभ्यां परमं तपः कृतं, तथापि तपस्तु साधनं भवति । भगवन्तु साधनासाध्य इति

सूक्ष्मच्छाया एव कारणत्वाद्वादान्ते तपसोऽप्यलौकिककरणत्वाद्भ्राम्यानामप्यलौकिकत्वं सम्भव-
मिति तत्फलरूपत्वमेवेति भावः । अथवा । वसुदेवः शुद्धसत्त्वत्मकः भगवदाधिर्भावस्थान-
भूतः । देवकी सर्वदेवतामयी विष्णुरूपा चेति सर्वेषां भाग्यानां सद्भवायोजनं निरूपितः । अत
एव पुत्रवन्म । तदा तत्फलरूपत्वेनाविर्भावो युक्त एवेति भावः । यद्यपि सर्वेषामर्थं प्रादुर्भा-
वस्तथापि प्रादुर्भावस्थानरूपतावेत्येतद्भ्राम्यरूपत्वमेवोक्तम् । अत एवात्रो बालकीलानुभवोऽ-
प्यान्तरो मनोरथारम्भको निरूपितः 'एतावन्ति दिनान्यासन्नि' त्यादिकारिकाभिः ॥ १२ ॥

यद्यपि भगवानलिलालौकिकधर्मप्राकट्यमाहित एव प्रकटस्तथापि तत्प्रकृत्यानां तत्तन्म-
नोरथपूरणं कर्तव्यमिति सर्वदा लौकिकधर्मप्राकट्यं भक्तानां तन्माहात्म्यज्ञानेन सुक्तिवै-
स्याज भक्तिमार्गरीत्या स्वरूपानुभव इति भक्तेषु माहात्म्यज्ञानेपि लौकिकभाव एव दृढीकृत
इति तादृशं नामाहुः ।

देवकीमनःप्रमोदजनकाय नम इति ॥ १३ ॥

एतावत्पर्यन्तमलौकिकरूपं दृष्ट्वा परमात्मन्देनाश्चर्यरसं प्रैव स्थिता । अतःपरं तादृशो पुत्र-
बुद्धिरैवाभूत् तु माहात्म्यबुद्धिः । एतादृशोयं मम पुत्र इति स्नेहरस एवाविर्भूतः । अत एव
'जन्म ते ममस्यौ पापो मा विद्यात्' 'उपसंहर विश्वात्मन्' 'समुद्दिने भवद्भेतो' रित्यादि
प्रार्थना । ततो भगवौस्तयोः पत्न्यतोरैव प्राकृतः शिशुर्वभूत् । अच्छिन्ननालः ऋतिसहितः ।
तदा देवकीमनाति प्रमोदो जातः । अलौकिके धर्मे प्रकटे गोपयितुं न शक्यते, रूपांतरे त्वन्य-
त्रापि स्थापयितुं शक्यत इति कंसकृतोत्प्रेयशंकाजनितोद्देशस्य निवृत्तेः पुत्रवात्सल्यरूपधर्मे
प्रकटे प्रमोदः सिद्ध इति देवक्या मनसः प्रकृष्टो मोदस्तज्जनकाय ॥ १३ ॥

ननु साक्षाद्भगवति प्रकटे तु तत्त्वबुद्धिः कथं भवेत्सत्राहुः ।

ब्रह्मादिभक्तवाक्यपरिपालकाय नम इति ॥ १४ ॥

अयं भावः । एतौ ब्रह्मणा प्रनोत्पादनार्थमाज्ञप्तौ, तदा पुनः परमं तपः कृतवन्तौ, भगवदा-
त्मकतया तपःश्रुतिमिति भगवान्भक्तौ जातः, तथापि प्रनासर्गिभामाज्ञप्तविति कामनया तपः श्रु-
मिति भगवत्स्वरूपाज्ञानेन परमसौन्दर्योतिशाययुक्तं भगवन्तं दृष्ट्वापि तत्सदृशं सुखमेव श्रुतवन्तौ तदा
वारत्रयं भगवानेव पुत्ररूपत्वेन प्रकटः दृष्टिगम्यो वामनो देवकीमनन्दनश्चेति । इदानीमपि प्रबु-
द्धांशेन सृष्टिमेव करिष्यतीति ब्रह्माज्ञापारिपालनं कृतम् । तथा च ब्रह्मादीनां भक्तानां वाक्यं
प्रनासर्गकरणरूपं तस्य परिपालक इति लौकिकभाव एवोत्पादितो, न तु भगवद्भावः । अत एव
'मोहितौ मम मायपे'युक्तम् । अथवा । ब्रह्मादिप्रार्थनायामाहं प्रादुर्भावित्यामीति पूर्वं यद्वा-
क्ययुक्तं, तस्य परिपालकाय स्वप्रतिज्ञायत्यर्थः । अत एव 'निखनसाधितं' इत्यादि वचनम् । न
केवलं ब्रह्मवाक्यमेव कृतं, किन्तु सर्वेषां भक्तानां यद्येवं प्रतिज्ञातं तस्य सर्वस्य पालक इति
आदिशुब्देन परित्युपसंगेण च ज्ञापितम् । एवं सति मुख्यव्यक्तं निरुद्धभक्त्येव आनन्द-
दानार्थमाविर्भाव इति प्राकृतंशिशुर्वेत्वा अलौकिकवदातीतसद्भ्राम्यरूपीभ्यः मने यमन-

मिति निरूपितम् । यद्यप्यत्र साक्षात्पूर्वप्राकट्यान्तरं तादृशानन्देन तत्स्वरूपलोकनकमेष
'तमदूतं बालक' मित्यादिनाकां कथनं युक्तम् । न तु तद्विहाय पूर्वमेव भवत् प्राकृतः
शिशुरित्येतत्सामयिकनमकथनं, तथापि 'पुरुषोत्तमसु नेदगृह एवे' ति वाक्याङ्गीकृत्य-
भक्तानामर्थं मुख्यतया तत्रैव प्राकृतं, परं तु मायावरणसाहितं, राजससात्त्विकभक्तानामपि निरोधः
कर्तव्यः । वंशसंनधिकार्यं भूभारहरणादिकार्यं च कर्तव्यमिति वसुदेवदेवकीगृहे तदावर्णनं
दूरीकृत्य प्रादुर्भूतः । एतत्कार्यं त्वधुना न कर्तुं शक्यम्, 'उपसंहर' । 'समुद्दिने' इत्यादिवच-
नानुपपत्तेः । अतस्तत्स्वरूपमनोभवो तदतीतं सदानन्दस्वरूपं प्रकटीकृत्य ब्रमभागतवानिति
तदकथनं स्वरूपकार्यकारणाभावात् । किञ्च । आदौ भगवान्मुख्यभावप्रदर्शनेन भक्तानां
लौकिकभावस्थापनपूर्वकं लीलां कृतवाच तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकमन्यया बालकीलानुकरणं
न स्यात् । यन्मति एतनादिमारेणे माहात्म्यस्यापकानि नामानि बालकीलायासुकानि, प्रौढली-
लायां तु माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहो दृढीकर्तव्य इति तत्रोक्तानीति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

अतःपरं मयुरातो निरामनसमये मायाकार्यं दृष्टिगर्जनदिकं जातं तद्भुदेवस्तथापि
खेदहेतुर्भवतीति तत्रिवारणार्थं 'शेषोभग्नादि' ति तत्सूक्तं नामाहुः ।

शेषादिभक्तसेवित्तरणाय नम इति ॥ १६ ॥

आदिपदेन मायादृष्टिगर्जनादयो ज्ञेयाः । माया सर्वन्यामोहकर्त्री । दृष्टिगर्जनं च
सर्वेषामनुत्थाने हेतुः । तत्राप्युद्योगंशुगर्जनम् । अन्यथाधिकमर्जनैव जागरणं स्यादित्येतत्सर्वं
सेवारूपमेवेति तद्यज्ञकमादिपदं वचम् । नो चेत्तसमये शेषन्वितिरिक्तयाभावादादिपदप्रभयो-
जनकं स्यादिति भावः । शेषो यथा सर्वदा शय्यादिरूपत्वेन सेवकः । तथा मायाप्येवं कार्ये
साधिका दासीवदिति सर्वं प्रथमं । यद्यपि दृष्ट्यादिकार्यं मुख्यं, पश्चाच्छेषागमनं, तथापि
दृष्ट्यादेर्वसुदेवस्य दुःखहेतुत्वाद्गौणत्वम् । शेषस्य तत्रिवारकत्वाद्मुख्यत्वमिति प्रथमं शेष
एवोक्तः । एवं शेषस्य निरोध एव निरूपितस्तदर्थमेव प्रकट इति ॥ १६ ॥

अतःपरं यमुनानिकटे समागतस्य तत्रिवारोपकर्तृकं नामाहुः ।

कालिन्दीवेगार्ह्यं नम इति ॥ १६ ॥

कालिन्ध्या यो वेगः स्वभावकृतः कालकृतश्चेति द्विविधः । तदुक्तं 'भयानकावर्ते' नि-
श्लोकविवरणे । तस्य हर्ता तादृशाय । एतेनोभयदोषानपि दूरीकृत्य पश्चात्स्वामिमुखी कृतवानिति
सूचितम् । एवंकारे हेतुः कालिन्दीति । यतः कालिन्दस्य पुत्री । स तु कलिं धतीति कलिञ्जङ्गकै-
स्त्वभावस्तत्पुत्रपति तादृश्यपेक्षिता । सा चेत् त्रिदोषप्रस्ता प्रवाहस्पेक्षयुक्तिमिति करुणया प्रवाह-
स्थितिं त्याजित्वा स्वसंमुखीकृतवानिति भावः । अत एव मुख्यस्यशुनानपदं विहाय नाम्नि
कालिन्दीपदमुक्तम् । तेन स्वभावपरावर्तकत्वं भगवंत उक्तम् । अतः परिभयमपि पितृधर्म-
वती आतेति पितृत्वान्मां निदेशः कृतः । एवं प्रवाहस्थोपि भगवत्सम्बुद्धो भवति चेत्तदा पूर्व-
स्वभावं विहायोरसम्भवावो भवति, स्वयं पुनरन्येषामपि दोषान्दूरीकृत्योत्तमस्वभावं करोतीति

सूचितम् । कालिन्दीपदेनान्योपि भावः सूच्यते । तथा हि । कलिर्भगवता सह कलहः भक्ता-
नामन्योन्यकलहो वा तं धति सण्डयति तादृशी कालिन्दी । कलहस्तु भगवदाविर्भावानन्तरं
तन्मयोगे सति भवेन्न तदभावात् । कलहाभावेन कथं मम कलहखण्डनरूपो धर्मः सेत्स्वतीति
चिन्तानन्तितो यस्तस्या वेगस्तस्य हता । भगवत्प्रादुर्भावो जात इति संयोगो भविष्यति, कल-
होपि भविष्यति, मदीयो धर्मोपि सेत्स्वतीति भावः । अत एव सन्तोषेण मार्गं ददौ । एतदेवामे
'लक्ष्मीभिः सह क्रीडां करिष्यतीति सन्तोषादेव मार्गं ददाति विवरणे विवृतम् । किञ्च ।
सर्वेषां गतिप्रदत्वान्मार्गदाता भगवान्, भगवतोपि मार्गदायिनी कालिन्दीति परमोत्कर्षो
निरूपितः ॥ १६ ॥

ततो मार्गवज्रदीप्तुर्यती गोकुले गतस्य नामाहुः ।

योगमायाधिपतये नम इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु योगार्थं या माया अन्तर्ज्ञा तस्या अधिपतिः अध्यापकोष्यस्य इत्यर्थः । अत
एव आज्ञाकार्यं कृतवती यशोदायां स्मरकट्यं विधाय सर्वान् विमोहवतीति भावः । किञ्च ।
भगवानधिपतिरिति तदाज्ञया स्वयमन्यत्रापि गतवतीत्यपि सूचितम् ॥ १७ ॥

ततो यशोदाशयने स्थापनानन्तरं गोकुलपतित्वेन प्रकट इति तादृशं नामाहुः ।

गोकुलपतये नम इति ॥ १८ ॥

अयं भावः । संपूर्णगोकुलस्य राजा नन्दः । स चैतावत्तथैवमुत्रः । पुत्रे जाते एवाग्नेपि
तत्पतित्वं निर्वहतीति प्रथमं गोकुलपतित्वेनैव नामोक्तम् । सर्वथा पतित्वधर्मो भगवत्येवेति
पतिपदं दूरप्रामाण्यकमिति भावः । एतेन संपूर्णगोकुले स्वपरिग्रहत्वेनैव गृहीतमित्यपि सूचितम् ।
अत एवाग्नेपि 'सन्नाथं मत्परिग्रहामि' त्युक्तम् । एवं सामान्यतः सर्वैस्त्वेव गोकुलपतिः पतित्वद्रक्षक-
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अतः परं यत्र पतित्वधर्मः प्रकटीकृतस्तद्विशिष्टं नामाहुः ।

गोपीजनचञ्चलभाय नम इति ॥ १९ ॥

गोपीजनानां वल्लभः परमप्रियः । गोपीनामाश्च वल्लभा यद्येति परस्परं भावत्यैक्यं निरू-
षितम् । तेनोभयोरपि परमरसानन्दाविर्भावो जात इति ज्ञापितम् । यथा चिरकालमिलितयोः
प्रिययोस्तथेति भावः । एतदेवोक्तं 'नवकुंकुमे' त्वस्य तात्पर्यव्यञ्जके 'गन्धो रूपं तथा स्वर्शो'
इत्यनेन ॥ १९ ॥

ततस्तदानन्दजनितोत्सवज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलोत्सवाय नम इति ॥ २० ॥

संपूर्णगोकुलस्य गोकुले वा उत्सवरूपः प्रकटोयमिति सर्वेषां भनसि परमागन्देव तत्स-
मये उत्सवो जात इति भगवद्भुवाव-एवोक्तः । अधवा । गोकुलस्य उत्सवो यस्य तत्सङ्घाय ।

एवं सत्यत्र भक्तावलोकनेन भगवतोऽप्युत्सवो जात इति सूचितम् । अत एव सर्वेषां सकलभूषणा-
खलंकरणपूर्वकमागमनसुक्तम् । एवं 'नन्दस्तात्मन ' इत्यारस्य 'नवनतीक्ष् विशिषु' रित्यन्तो-
त्सवसूचकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

ततोपि दानमहोत्सवसूचकं नामाहुः ।

अखिलाशाशूरकाय नम इति ॥ २१ ॥

अखिलानामाशायाः पूरकः । केचन ब्राह्मणा विद्यावन्तः केचन याचकाश्च सूतमागधवन्दिनः ।
काश्चित्त्रिण्योपि । ते सर्वे नन्दस्य गृहे पुत्रो भवति चेत्तदा वयमेतदेव याचयाम इति, यशोदायाः
पुत्रश्चेत्तदा वयमिदमेव मनोभिलषितं प्रह्रीष्याम इत्याशावन्तः स्थिताः । भक्तानां प्रादुर्भावो
एवामिलषित इति स्वप्नप्रकटने सर्वेषां आशापूरको जातः । अत एव नन्दोपि महामना जात इति
यस्य यदभिलषितं तदेव तस्यै ददाति । नन्दपरा तदाशापूरको जात इति भावः । भक्तानामाशां
स्वयं साक्षात्पूरयिष्यतीत्याशापूरकत्वधर्मो भगवत एव निरूपितः । किञ्च । 'अवाद्यन्त
विचित्राणि नादित्राणीति वाक्यासुदुग्धेणोखिलासु दिक्षु कीर्तिः पुरिता । भगवदाविर्भावो
जात इत्याशापदेन सूचितम् । एतेनासुरव्यतिरिक्तानां सर्वेषामानन्दो जात इति ज्ञापितम् ॥ २१ ॥
अतः परं यशोदाया अख्याशापूरकं नामाहुः ।

यशोदास्तनन्धयाय नम इति ॥ २२ ॥

यशोदायाः सर्वदेवमेव दुःखं स्थितं, कदा मे पुत्रो भविष्यति, कदा स्तनपानलाल-
नादिकं करिष्यामीति । एतदेवोक्तं 'यच्च दुःखं यशोदाया' इति निरोधवर्णने । तदुःखमिदानीं
गतमिति साक्षात् पुरितेति तादृशं नामोक्तम् । एवं सति नालक्ष्येदानन्तरं स्नानानन्तरं शयने
मातृपार्श्वे स्थापितः पुत्रः स्वत एव स्तनाकांक्षी प्रवर्तते, माता वा स्वतः स्तनं पाययतीति तत्सा-
म्यिकं नाम ज्ञेयम् । परं स्वाशापूरकत्वात्प्रकरणे धृतमिति सर्वमन्यद्यम् ॥ २२ ॥
एवमेव नन्दस्याशापूरको जात इति तादृशं नामाहुः ।

नन्दमनोमोदकाय नम इति ॥ २३ ॥

नन्दस्यापि पुत्रोत्सवाशाया तत्तन्मनोरथाः स्थितास्ते इदानीं पूर्णा जाता इति नमैतादृशं
दिवं जातं परमभाष्ययोगेनेति प्रमोदेनाकीञ्चनक्युत्तमवस्त्वानन्यार्थं मधुरागमनमिति तत्सूच-
कमिदं नामेति ज्ञेयम् । एतदेवोक्तं 'भगवद्वर्षसुखमवस्त्वानान्यार्थं मधुरां गतवानि' तिविवरणे ।
एतन्मध्ये पूतना आगत्येति तां मारितवानिति तादृशं नामाहुः ।

पूतनान्तकाय नम इति ॥ २४ ॥

अयं भावः । भगवान् भक्तानामानन्ददानार्थं निरोधार्थं च प्रकट इत्युभयमपि पञ्चवर्णा-
विद्यानिष्ठसि विना न सम्भवतीति प्रथममविद्यारूपा पुनैव मारिता । तथाचोक्तम् । 'अविद्या
पूतना मष्टा' । अतः परं निरोधः सुगम' इति । किञ्च । एतद्व्येन ब्रह्मसम्बन्धिबालानामपि
रक्षा कृता । एतदेवोक्तं 'मेकं भगवतः कार्यं बहुधानां च साधक'मिति । यद्यपीदमलौकिक-

मेव माहात्म्यं दशितमवस्थासाधनविरुद्धत्वात्, तथापि मुख्यभावनैव कार्यं कृतवानिति सर्वेषु लौकिकभाव एव स्थापितो, न त्वलौकिकं ज्ञानं जनितं बाललीलायामिति सर्वमवयवम् । नन्वेवं मुख्यभावे मारणप्रकारज्ञानं मुक्तिदानं च कार्यं मन्वेदित्वाशक्त्य हेतुभूतं नामाहुः ।

सुकृतज्ञाय नम इति ॥ २९ ॥

मुण्डु शोभनं सुतारं वा यत्कर्तव्यं तज्जानाति । एतत्सर्वं 'गाइं कराभ्यां भगवा'नित्य-
सिन्धु श्लोके भगवत्पदार्थकथनेन निरूपितम् । तत्रेश्वरत्वात्क्षीमारणदोषः परित्यक्तः । वीर्य-
वल्गात्ममारणादिनामधर्मम् । यशःशिव्यादलौकिकचरित्रकरणम् । श्रीयुक्तत्वात् प्रकाशान्तर्येण
मारणम् । तादृशशोभानाशप्रसङ्गात् । ज्ञानित्वात्स्य दोषपरिज्ञानेन मारणावश्यकत्वम् । वैराग्य-
युक्तत्वाद्द्वैत्वपक्षवधे न दोष इति हेतुपटु मिति । अत एव गुणैर्धर्मिणा च मोक्षदानमप्युक्तम् ।
अथवा । मुण्डु कृतं यत्पूतनायास्तज्जानाति । अयं भावः । इयं ममस्तनसंवेधिनालकानभ-
सितवती तस्मिन्समये अयं भगवानिति सर्वेषु भगवद्बुद्ध्या भक्षणं कृतमिति तावन्मात्रं शोभन-
कृतज्ञानेन मुक्तिर्दत्ता । किञ्च । भगवद्बुद्ध्या ग्रहणे बालकानां तदन्तःप्रवेशेपि नासुरभावप्रवेशो-
भूदित्यपि युक्तत्वेन जानातीति मोक्षदानम् । एतेनैकप्रकारेणापि भगवत्संवेधश्वेत्ता भगवान्
स्वायुस्वरूपं फलं ददातीति भावः । किञ्च । पूतना भगवद्भजेण बालकानभसितवतीति मदर्धे मारि-
तानां ब्रह्मसंवेधिनामेषामासुरसंवेधोभूदिति मुण्डु कृतं जानातीत्यपि ज्ञापनायै तथोक्तम् । अत-
एव प्राणद्वारा तान्स्वार्तर्निनाय, तस्या अपि मुक्तिर्दत्ता, पुनराविश्य तथा करणाभावाधर्मिति भावः ।
अत एवैतन्नामोक्त्वा तत्कार्यसूचकं नामाहुः ।

पूतनामोक्षदात्रे नम इति ॥ २६ ॥

अतःपरं निरोधःसुगम इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तमनोरोधकाय नम इति ॥ २७ ॥

एतावत्पर्यन्तमस्माभिरसावधानतया स्थितमिति मध्येरुह्यं तत्रापि बालकानिकटे इय-
मागता । अतःपरं सावधानेन स्यात्तद्व्यमिति सर्वैर्भगवत्प्रिष्ठं चित्तं कृत्वा स्थितमिति भक्तानां
निरोधः कृत इत्युक्तम् । भक्तमनोरोधकायेति ॥ २७ ॥

अतः परं पूतना मारणानन्तरं तस्याः स्वरूपं दृष्ट्वा शब्दं च श्रुत्वा सर्वे भीताः तस्या
हृदये क्रीडन्तं अयरहितं स्वापेक्षयोःकृष्टं भगवन्तं दृष्टवन्तं इति तदद्योतकं नामाहुः ।

गोकुलाभयदानचरित्राय नम इति ॥ २८ ॥

गोकुलस्याभयदानार्थं चरित्रं यस्य । तस्या उरगमि क्रीडया स्वस्याभयभावः सूचित
इत्यतः परं सर्वस्यापि गोकुलस्याभयमेवेति ज्ञापितम् । अत एव तदारभ्य जाते भयेपि भयकृत्यं
न जातं, किन्तु भयकारक एव नष्ट इति भावः ॥ २८ ॥

अतः परं भगवाञ्निरोधार्थं प्रकट इति प्रपञ्चासक्तौ स न भवतीति विशेषेण तन्निवृत्तिं
करोतीति तादृशं नामाहुः ।

भक्तप्रपञ्चविस्वारकाय नम इति ॥ २९ ॥

इदं स्वैत्यानिके कर्मणि भावति स्नानायत्लेकरणान्तामुद्ययिकाविधाने तदुत्सवाविष्टा
यशोदा जातेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् । एतेन भगवति विशेषासक्तिः सूचिता । पश्चात्तादृशं वा
बालकं संजातनिद्रासं शयनं कारितवती । ततः समागतलोकसंपूर्णेन भगवन्ते विस्मृत्य पुनः
लौकिकासक्ता जाता । एवमन्येषां ब्राह्मणादीनां तद्वचनमुद्रगणासक्तिरेव जाता, न भुगवद्विचार
इति सर्वेषां बहिर्मुखता जाता । एतेर्वोक्तं 'संजातनिद्रासं'मित्यत्र ॥ २९ ॥
भगवतो ज्ञानशक्तिमनीषिणो परमार्थदृष्टिसिरोहिता भवतीति युक्तमेवेति तदा साक्षाद्भग-
वति विद्यमाने तं विश्वायान्वयासक्तिरप्युचितेति तां दूर्भ्रुकृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शकटभेदनबालचरित्राय नम इति ॥ ३० ॥

शकटभेदनरूपं बालचरित्रं यस्मैति । अयं भावः । एवं लौकिकासक्ता यदा दृष्टा
तदा मदीया अपि एवं बहिर्मुखता भवतीति रोदनं कृतवान् । तेन कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा स्वयं
स्तनार्थी चरणेन शकटभेदोदसिषत् । न हि भगवदुपर्यन्ते रसाः स्थापयितुं शक्यन्त इति ।
अत एव बहिर्मुखतायां कस्यापि विनियोगो ना भवत्चित्ति समेरसानां पातनम् । अत एव 'लोके
स्वास्थ्यं तथा वेदे' 'लोकार्थी चेद्भजेत्' 'त्रैवर्गिका या से' त्यादिवचनानि निरूपितानि ।
किञ्च । 'अयःशयानस्ये' त्युक्त्या छायायै तत्र शायितो भगवान्बहिर्मुखतायां तसंवेधिच्छाया-
मपि नांगीकृतवानित्यपि सूचितम् । तदा पुनर्लौकिकनाशात्तदुत्पातं भवा तद्भयेन भगवत्प्रिष्टा
जातेति प्रपञ्चविस्मारकत्वं निरोधकर्तृत्वं चोक्तं नामद्वयेनेति भावः । पूर्वं पूतनावधे रक्षाकरणे
वाक्विनियोग इति वाचनिकनिरोधः सिद्धः । शकटभेदे भगवदर्थं कायिकव्यापारो जात
इति कायिक उक्तः ॥ ३० ॥

अतः परं मानसो निरोध उच्यते इति तादृशं नामाहुः ।

तृणावर्तविमर्दकाय नम इति ॥ ३१ ॥

'गोकुले सर्वमावृण्व'मित्यत्र वात्यारूपेण तृणावर्तोगमने सति स्वस्थापितस्थले भगवद-
दर्शनेन सूक्ष्मोपर्यन्तं महद्दुःखं जातं मातृवर्णनां तेन मनो भगवत्प्रिष्टमभूदिति मानसो निरोधो-
प्युक्तः । अत्रेपि तृणावर्तमारणानन्तरं प्रसौ 'वृत्तुमुत्तामृत्क' मित्याद्युक्त्या परमाश्रयैरसेन
प्रपञ्चविस्मृतौ केवलभगवदासक्तिजनितपरमानन्देन मानस एव स उक्त इति भावः । एवमश्रुत-
चरित्रं दृष्ट्वा सर्वं नन्दादयो विचारितवन्तः । एतदुक्तं 'अहो वात्पयद्भुत' मिति । तत्र
कृत्रिमभगवत्त्वज्ञानं जातं स्वपुत्रे इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

परन्तु यावत्पर्यन्तं भगवत्यसंभावना न निवर्तते, तावत्पर्यन्तं ददासात्किन् भवतीत्यसंभा-
वानानिदृश्यै स्वसिद्धे तदार्थं रूपं प्रदर्शितवान् । तत्र पुनः भक्त्या विना साक्षाद्भगवद्गानं
न भवतीति प्रथमं भक्तिनिरूपकं नामाहुः ।

भक्तिस्वासक्तिजनकाय नम इति ॥ ३२ ॥

भक्त्या कृत्वा स्वसिन्नासक्ति जनयतीति तादृशाय । अयं भावः । एकस्मिन्समये पुत्र-
स्नेहेन स्वकी पुत्रमारोप्य परमरुचिर/सितसहितं परमसौन्दर्यमनोहरमुल्लं लालयन्ती जाता ।
मुखस्य सितसहितेन मोहकत्वं भक्तिरूपत्वेन स्वसिन्नेव स्नेहासक्तिजनकत्वं चोक्तम् । तत्रापि
भक्तिरूपत्वेन स्वकीयमपि स्नेहं ज्ञापयतीति विशेषतः स्वासक्तितापकत्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥

एवं पूर्वं भक्तिमुख्या ज्ञानं निरूपयन्तस्तज्ज्ञापकमधिमं नामाहुः ।

यशोदामोहनाशकाय नम इति ॥ ३३ ॥

भक्त्यनन्तरं स्वमुखे सर्वत्राण्डणं दर्शयामासेति तद्दर्शने प्रपञ्चाधारत्वेन ब्रह्मज्ञानमपि
नातमित्यसंभावनाबुद्धिर्निवृत्तेति तथा नामोक्तमिति भावः । परन्तु मातृचरणानां पुत्रे स्नेहः
स्वरूपतो यद्यप्यलौकिकस्वभावापि प्रथमत एव पुत्रे लौकिकविनातीयधर्मदर्शनस्य भयजनकत्वा-
दन्यथा संभावनया प्राणस्थितिरैव न स्यादिति क्रमेण तथा ज्ञानान्तीयाधनार्थं तत्सर्वं तिरोधाय
विसृष्टरसमुत्पाद्य लौकिकसमानः पुत्रत्वभावरूप एव स्थापित इति भावः । अथवा । पुत्रे तथा
दर्शनेन विसृष्टरसेन सुप्तेति तमोर्हं नाशयित्वा पुत्रत्वमात्र एव स्थापित इति तथा नामोक्तम् ।

अतः परं नामकरणसंन्धिनामानि निरूपयन्ति ।

रामानुजाय नम इति ॥ ३४ ॥

प्रथमं रामानुजायेति नाम कथनस्थायं भावः । मूले ' बालयोरनयोः संस्का-
रान्कर्तुर्महती ' स्युक्त्या नन्दस्य स्वपुत्रवद्वेषुपुत्रयोर्भेदो नास्तीति ज्ञापितम् । अतिमहतां
परममुद्दयानां तादृशस्वभावत्वात् । एवं मातृचरणानामपि तथैव भाव इति ' कुमारस्तो-
त्रजोऽप्ययं'मित्वाक्येऽग्रनपदेन सूचितम् । एवं सति नन्दाभेदबुद्धिं ज्ञात्वा गंगोपि प्रथमं
रामस्यैव नामकरणं कृतवान्, अन्यथा नन्दबुद्धे कृष्ण एव ज्येष्ठ इति तत्कथं कुर्यात् ।
तत्करणस्य संशयजनकत्वादर्पाति तदनुजन्तेन नामकथनं युक्तमेवेत्यर्थः । किञ्च । रामस्य-
नुज इति पूर्वं रामोऽसद्भूते जातः पश्चादयं जात इति रामनभैराममद्भ्यन्तरूपं यतस्तदागम-
नेसाकमपि पुत्रो जात इति रामः सर्वथाग्रज एवायमनुज इति नन्दाशयद्योतकत्वेन श्रीमदा-
चार्यैः प्रथममेतदेव नामोक्तमिति भावः । किञ्च । अत्र निरोधेन स्वासक्तिः साध्या । सा
स्वार्थीभावस्य प्रवृद्धी भवतीति । शृङ्गाररसस्वार्थीभावो रतितत्तद्दर्शकत्वं स्वरूपधर्मस्तद्दर्मरूपो
रामः । अत एव रमयतीति राम इति रतिवर्धकत्वमुक्तं रामस्य । तादृशास्यानुजः अनु पश्चा-
ज्जायते प्रकटो भवतीत्यर्थः । रतिवर्धकत्वेन सर्वेषां हृदि रतिं वर्धयित्वा पूर्वमन्तःप्रकटी-
भवतीति पश्चाद्दक्षिणोत्प्लाशयेन रामानुजायेत्युक्तम् । किञ्च । रामो वेदात्मकः क्रियाशक्ति-
रूपस्तमनुलक्षीकृत्य प्रकटो भवतीति यत्र वेदोक्तधर्मस्तत्र प्रकटीभवतीत्यर्थः । अत एव लीलायां
सर्वत्र बलदेवसाहित्यम् । तं पुरस्कृत्यैव लीलां करोतीति तथोक्तम् । आवेशद्वारापि तथेति वा ।

अतः परं भक्तान्तःकरणे रतिं वर्धयित्वा भावस्यः स तत्र स्थितो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

कृष्णाय नम इति ॥ ३५ ॥

भावात्मकमयानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । अन्तः प्रकटीभूय स्वरूपानन्दं ददातीति भावः ॥ ३५ ॥
तत्सूचकमधिमं नामाहुः ।

बासुदेवाय नम इति ॥ ३६ ॥

बासुदेवस्तु मोक्षदातीति प्रपञ्चवित्प्रातिपूर्वकभगवदात्मक्या स्वरूपानन्दाद्युभवेन प्रतिश-
णं लयावस्था भवति भक्तानामिति तथोक्तम् । अत्र वर्णपरत्वेन कृष्णवर्धार्थः । ' प्रागयं बसुदे-
वस्ये ' ति श्लोकं बसुदेवपुत्रत्वेन बासुदेववर्धार्थं स्पष्ट एवेति तत्कथनम् । तथा च भावार्थं
एव स्पृष्टीकृत इति भावः ॥ ३६ ॥

एवं मुख्यप्रायोगरूपं नामत्रयमुक्त्या गुणयोगादनन्तनामेति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनन्तगुणगभीराय नम इति ॥ ३७ ॥

अनन्तगुणैः कृत्वा गभीरस्तलस्पर्शरहितः न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः । अत-
एव ' बहूनि सन्ति नामानि रूपाणी ' त्स्तुक्तम् ॥ ३७ ॥

एवं गुणानामाधत्वं निरूप्य रूपाणामप्यगाधत्वमाहुः ।

अद्भुतकर्मणे नम इति ॥ ३८ ॥

अद्भुतानि कर्माणि यस्य । एतेन यादृश गुणा यादृशानि रूपाणि सन्ति तादृशानि
ज्ञात्वा तदेकानिष्टया किन्तनीयानीति सूचितम् ॥ ३८ ॥
नन्वद्भुतकर्मणो ज्ञानं कथं भवेदिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोकुलचिन्तामणये नम इति ॥ ३९ ॥

गोकुले वा चिन्तामणिः स यथाचिन्तनामत्रेण तत्तदिष्टप्रापकः दुःखनाशकश्च, तथाय-
मपि किन्तनामत्रेण तथेति भावः । तथा हि । एतानामुप्यःपानं यत्कृतं तद्व्रतवां श्रेयोनिमि-
त्तम् । यतः पञ्चपूर्वाविचारूपा सा नाशिता । शकटः संसारत्मको नाशितः । अविचारकार्य-
रूपो मोहात्मकश्च तृणावर्तो मारित इति त्रिदोषदूरीकरणेनाप्ये विश्वदर्शने ज्ञानोत्पादनेन च
' एष च श्रेय आधास्यदशोपे करिष्यतीति सर्वं विवरणे विद्युतमिति भावः ॥ ३९ ॥

एवं स्वरूपज्ञानेनाग्निविद्युत्सिमुक्त्येष्टप्राप्तिस्वरूपमाहुः ।

गोपगोकुलनन्दनाय नम इति ॥ ४० ॥

गोपा गोप्यश्च गोकुलं च तेषां नन्दनः परमानन्दकरीत्यर्थः । गोपपदेनैव गोप्यः सू-
चितः । गोप्यत्वात् पुष्कलेनोक्ता । गोकुलपदेन च गोकुलस्थाः सर्वे सूचिताः ॥ ४० ॥
एवं विशिष्टरूपनान्मुख्या समुदायेन समस्तसंस्कृतनिवारकं नामाहुः ।

भक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ ४१ ॥

भक्तानां तत्सामयिकसंकलपुःखनिवारकोऽयमेव भविष्यतीति । एतदेवोक्तं ' अनेन
सर्वदुर्गाणि य्यमञ्जतरिष्यथेति । सर्वदुर्गतकरणकथनेनान्तःकरणशत्रून्पि निवारयिष्यतीति
सूचितम् । तदुक्तं ' पुरानेन सापनो देस्युर्गडिता ' इति ॥ ४१ ॥

एवं कर्मकृतं नामद्वययुक्त्वा गुणकृतं तदाहुः ।

महातुभावाय नम इति ॥ ४२ ॥

‘य एतस्मिन्महाभागा’ इत्यस्मिन् श्लोके गुणानां महातुभावात्वं निरूपितम्, अम्बरीषा-
द्विचरित्रे तथा प्रसिद्धेऽपि तत्सूचकचर्दं नाम ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एवं परंपरया गुणानामनुभाव उक्तः । माहात्म्यरूपगुणानामनुभावाः केन ज्ञातुं
शक्यन्ते, तेषामनन्तत्वादि तत्सूचकं नामाहुः ।

अचिन्व्यगुणकर्मणे नम इति ॥ ४३ ॥

अचिन्व्या गुणाः कर्माणि च यस्म्येति ॥ ४३ ॥

अतः परं यस्मैतादृशा गुणाः कर्माणि च सोयं तव पुत्र इत्युपसंहरन्तस्तत्सूचकं नामाहुः ।

नारायणाय नम इति ॥ ४४ ॥

एतस्मात्सौ ‘नारायणसमो गुणै’ रित्यत्र विवृतः । विशेषतश्चिन्व्यगुणानां स्फुटीकृत इति
ततोवगमनव्यः । तत्राक्षरं पुरुषोत्तमार्थमी चेति नारायणत्रयम्, ब्रह्माण्डमध्ये च नारायणत्रय-
युक्तम् । यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहितः । यः सूर्यमण्डले सर्ववेदमाहितः । यो भूमौ ब्राह्मणेपु यज्ञना-
रायण इति । एवं षड्भिर्नारायणैः षड्भिर्गुणैरेव समता निरूपिता । कृष्णो धर्मो निरूपित इति
परमनिधानरूपोऽप्यपि तिसावधानो भूत्वा प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकं गोपायस्वेति गगोकैतावन्तात्प-
र्यज्ञापकमेतन्नामोक्तमिति भावः । विशेषतश्चिन्व्यगुणानां स्फुटीकृतमेवं कृष्णोपि करोति व्रमहंवर-
णा’ मिति ॥ ४४ ॥

एवं निरोधकर्तृत्वेन नामोत्सवसम्बन्धिनामानि निरूप्योपविष्टस्य हरेरल्पचलनात्मकी-
लाविशिष्टं नामाहुः ।

ब्रजाङ्गणरिङ्गजानुचरणारविन्दाय नम इति ॥ ४५ ॥

इदं तु ‘जानुभ्यां सह पाणिभ्यां’ मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । ब्रजाङ्गणे यशोदाङ्गणे रिङ्गम-
ल्पगतिरूपं यथोस्तादृशे जानु चरणारविन्दे च यस्य तादृशाय । मूले रामकेशवभद्राम्यां रति-
वर्कत्वकेदाकृतसौन्दर्योतिशयवत्वं चाङ्गणविहरणे ज्ञापितमिति नाम्ने निरोधसायकत्वयुक्तम् ।
अत्रारविन्दपदेन चरणशोभातिशयो ज्ञापितः । तत्रापि मध्येऽल्पचलनं कदाचिद्भ्रुवौ शयान
एव भवति, कदाचित्पुनरुत्थानं, उत्थाने च पुनर्मग्नम्, एवमेनेकया रूपाणि ध्येयानि, हस्तद्रूपाणि,
क्षणुपविष्टानि, रूपं च प्रचलितानि इत्येतत्सर्वं सुबोधिन्यां निरूपितमित्येतावदभिप्रायज्ञापक-
मिदं नाम ज्ञेयम् । इयं प्रथमगतिरनिरूपिता ॥ ४५ ॥

अतः परमग्रिमगतिविशेषज्ञापकं नामाहुः ।

ब्रजपङ्कजालपनाय नम इति ॥ ४६ ॥

ब्रजे यः पंकः गोमयजनितस्तस्याङ्गे लेपनं यस्य तादृशाप । रिङ्गणलीलायां गालकस्य
तस्मिन्मन्थः शोभाकर एव भवति लोकेपि । तत्र यस्याङ्गसम्बन्धेन पंकसाङ्गरागतवं सम्पन्नं तस्य

शोभाकरत्वे किं वाच्यम् । किञ्च । यत्र कर्ममस्याप्यलौकिकत्वं सम्पन्नं तत्र तस्मिन्मध्ये-
धामपि दोषानिवृत्त्याऽलौकिकत्वसंभवे कः संदेह इत्यपि सूच्यते । परन्तु संबन्धः सर्वथापेक्षितः ।
एतेन ‘तार्वत्रिद्युमनुसृष्टं’ त्वारभ्य ‘सुगन्धितास्वयदत्त’ मित्येतावत्पर्यन्तं यावन्तो
गतिविलासा यावन्ति तत्सन्मौग्ध्यमायुर्विध्रमसाहितानि रूपाणि निरूपितानि तावन्ति सर्वाणि
भावयानीनीति सकलचरित्रसामवेष्टज्ञापकमिदं नामेति सूचितम् । एवमुपविष्टस्यास्वल्पचलनात्म-
कप्रथमगतिरूपं, ततोऽल्पचलित्वादिसहितगतिरूपम्, ततो मात्रा सह नानाक्रियारूपं चेति
लीलात्रयं नामद्वयेन निरूपितम् ॥ ४६ ॥

अतः परमेतावचरित्रेण भक्तानां निरोधो जातो वा न वेति परीक्षार्थमग्रिमचरित्रं स्वतः
स्थितिलीलारूपं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षापरिपालकाय नम इति ॥ ४७ ॥

भक्तानां या परीक्षा निरोधो जातो वा न वेति तस्याः परिपालकः रक्षकः पूरक
इत्यर्थः । तादृशलीलायास्तादृशाभवात्प्रादुर्भावात्त्वेन स्वयमेव पालको जात इति तथोक्तम् ।
अयं भावः । एतन्नाञ्जि भक्तानां मातृचरणानां च निरोध उच्यते । तत्र ‘यद्ब्रह्मणे’ त्यनेन श्लोपां,
‘शृङ्गचन्द्रिदंष्ट्रं’ त्यनेन मातृचरणानां । तत्र प्रथमं खियस्तु त्रिविधाः कौतुकाविष्टा रसाविष्टाः
कामाविष्टाश्चेति कौतुकाविष्टास्तद्वर्णननिष्ठा एव जाताः । रसाविष्टास्तु भियदर्शनकटाक्षस्पर्शादि-
साविष्टा एव स्मिताः । कामाविष्टास्तु एकाकी प्रियः प्राप्त इति तद्रसाविष्टा अभूदिति त्रिविधानां
निरोधः स्वल्पेणैव कृत इति परीक्षापालनमपि स्वकृतमेवेति तथोक्तमिति भावः । एवमेव
मातृचरणानामपि परीक्षा ‘न तजन्मन्यो श्रेकात’ इत्युक्त्वात्स्वकृतमेवेति तत्रैव समावेश इत्येक-
मेव नामोक्तम् । अथवा । भक्तानां या परित ईक्षा अवलोकनं तास्तु सर्वसमस्तं किमपि कर्तुं
न शक्नुवन्ति, रहः सत्यवाच्यमेव कुर्वन्ति तत्परिपालकः, इदस्तत आकर्षणपिण्णैकान्तं
कृत्वा तन्मनोभिलषितं पूरयतीति भावः । अत एवाङ्गनापदं दर्शनीयकुमारलीलापदं चोक्तम् ।
दर्शनीयपदेन कोटिदन्वर्कलावप्यस्वल्पदर्शने तत्सम्बन्धाभिलाषस्तासां सूचितः । अङ्गनापदेन त-
त्परकत्वं चेति तथोक्तम् । एतदेतौकटि टिप्पण्यात्मनं सन्त्यन्तङ्गे वा ॥ ४७ ॥

अतः परमग्रिमसूचकं नामाहुः ।

ब्रजाहीरमणये नम इति ॥ ४८ ॥

ब्रजे सम्पूर्णं मध्यनायकः । हीरमणिर्जया सर्वात्कृष्टत्वेन मध्यनायको भवति, तथाय-
मपीत्यर्थः । अथवा शिरोमणिः । स यथा शिरसि सर्वोपरि विराजते, तथायमपि समस्तब्रज-
नालकानुपरि विराजमानः सर्वेषां प्रकाशको जात इति तथोक्तम् । इदं तु‘तस्य भावा-
न्कृष्णो वयस्यैर्वज्रनालकैः । सह रामो व्रजलीणां चिकीडे जनयन्मुद’ मित्यस्य नाम ज्ञेयम् ।
अत्र कृष्णो व्रजराजकुमार इति कुमारलीलायामेव राजलीकं कृतवानिति । ‘स्वयं राजा, रामो
मन्त्री, वयस्याः सेवका’ इति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ४८ ॥

अतः परं राजकुमारत्वेनोच्छ्रूलकरित्रमपि कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

* गोकुलधूर्तचरित्राय नम इति ॥ ४९ ॥

गोकुले धूर्तं धूर्तवैद्यं चरित्रं यस्य तादृशाय । एतत्सर्वं 'वत्सानुञ्चानि' त्यारभ्य
'एवं धाष्टर्चानी' त्यन्तं निरूपितम् ॥ ४९ ॥

एवं धूर्तचरित्रकरणान्तरमुपालम्भार्थमंगतानामपि तादृशश्रीयुक्तमुख्यावलोकने तत्सर्वं
विस्तृतं पुनर्मनोमुरञ्जनं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तवशीकरणचरित्राय नम इति ॥ ५० ॥

एतादृशचरित्रेणापि भक्तानां वशीकरणमेव संपन्नं, न त्वन्यादिति निरोध उक्तः ॥ ५० ॥
ननु स्वगृहद्रव्यहानौ कथं वशीकरणं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

+ नवनीतलवाहाराय नम इति ॥ ५१ ॥

'स्तेयं स्वाद्धर्ती'ति यदुक्तं तस्येदं नाम ज्ञेयम् । नवनीतस्य यो लवस्तस्याहारो यस्य
तादृशाय । तास्तु भक्तास्तदर्थमेव नवनीतादिकं सम्पाद्य गृहे स्थापयन्ति । तस्य लवमात्र-
मपि भगवद्विभियुक्तं चेद्भवेत्तदा स्वकृताथेति तदाहरणे द्रव्यस्यापि सार्यकत्वं जातं, न तु
हानिरिति सन्तोषेण वशीकरणत्वमेव सिद्धमिति भावः । उपालम्भस्तु बाह्यः, तत्रापि तदेव सिध्य-
तीति तथा । अथवा । नवनीतं तु भगवतोत्यन्तं प्रियं रसत्वात् । तस्य यद्यत्प्रियं तत्सत्त्वकीयं
लवमात्रमपि तद्विभियुक्तं भवेत्तदा सफलत्वमिति तयोक्तम् । यद्वा । नवनीतं स्नेह एव, रस-
त्वात् । तस्य लवो यत्र तादृशस्याहरति अङ्गीकरोति अभ्यहरति वरित्त्वर्थयः । नान्यस्येति
धूर्तचरित्रैरपि यस्य संतोषस्तदा तस्य स्नेहपरिहास जातेति स्नेहादेव तद्व्यहणे परमानन्दयादक-
त्वेन वशीकरणं भवतीति नामद्वयं तत्सूचकमुक्तम् ॥ ५१ ॥

एवं साति यत्रैव स्नेहोत्पत्तिस्तत्रैव भगवतः प्रियत्वमिति तत्सूचकमप्रिमं नामाहुः ।

दधिदुग्धप्रियाय नम इति ॥ ५२ ॥

उभयमपि प्रियं यस्य तादृशाय । यद्यपि पयसः सन्तापक्षेणो दीयते दुग्धश्च मधनक्षे-
रस्तथापि ते स्नेहमेव प्रकटयत इत्यसाधारणो धर्मस्तयोरेति भगवतस्तोत्रिप्रिये । एवं साति

* गोकुलधूर्तचित्र ॥ ४९ ॥ भगवचरित्रं धूर्तवत्, भवति न तु स्वल्पम् । स यथा यथा सर्वं दृष्टीत्वा
लुब्धमेव प्रकटयति, तथैवतचरित्रं इन्द्रियाधिकं दृष्टीत्वा परमानन्दमेव प्रकटयति । विरोधाधिकारिणमेवमनु-
भवते । अतो विरोधसूक्ष्मत्वात्तथा भवतीत्यर्थः ।

+ नवनीतलवाहारेत्यत्र ॥ ५१ ॥ स्वाभाववरुणां मनोरथमानीं खेपाय इतरोपयोग्यंकादवददमसुतस-
द्वयवास्तुनु मयथास्त्वद्विष्टि । यास्तु नवनीतारिकं संताप दृष्टान्तरे स्थापयति यत्र भगवानागमिष्यति तदा
किंचिदास्मात् । एतद्वावयवास्तु लवमात्रमेवगीकरोति । यास्तु संतापं प्रसृततां संस्थाप्य भगवदामन-
स्यैनेनात्र कार्यायं यच्छति, तस्यास्तु सर्वं मण्डेभ्यो ददाति, न तु स्वयमत्तोति भावः । अत्रिकुमारश्रुतिस्मार्ता
देवस्यापामिति विवेकः (?) । किञ्च : भगवता उवाचीकरणेनापि कृतार्थत्वं 'स्वल्पमन्यत्वं धर्मस्येति'
भाव्यादभ्येयो न तथेति भावः ।

धूर्तवादिनापि भक्तानां स्नेह एव यदि स्थास्यति, तदा ते ममापि प्रिया भविष्यतीति भावेन
तथाकरणमिति सर्वैरनवदातम् । किञ्च । पयसो विकारः रूपान्तरं दधि तस्य प्रथमोक्तः
विद्वतावपि कोहश्रेयप्रकटो भवेत्तदा मम प्रिय एव भवेदिति सूचितम् ॥ ५२ ॥

अतः परमेतेयापुपालम्भोपि निरोधसाधक एवेति ज्ञापकमप्रिमं नामाहुः ।

क्षीरकणावलीदुसुखारविन्दाय नम इति ॥ ५३ ॥

क्षीरकणा अवलीढा आस्वादिता येन तादृशं सुखारविन्दं यस्येति । अयं भावः । क्षीर-
पाने तत्कणा सुखारविन्दे संज्ञा दृश्यन्त इति प्रत्यक्षतश्चोर्थं तथापि सायुरिव भवविकटे तिष्ठ-
तीति । 'सुप्रतीकोयमास्ते' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अथवा । क्षीरकणैरवलीढगाम्वादादितं सुखार-
विन्दं यस्य । यद्यपि क्षीरस्यास्वादनं भगवता कृतं तथापि सुखारविन्दसंज्ञकेषु जाते तदा-
स्वादः क्षीरस्यापि जात इति कणारूपेण तत्र संज्ञकं सत्स्वयं तदास्वादनं करोतीति भावोद्भव-
कत्वमुक्तम् । अथवा । सुखे दुग्धकणज्ञापनेन एवं भवदीयः सर्व एव रसो यमैव पेय इति
भक्तान्प्रति सूचयति । अत एव तादृशश्रीयुक्तसुखारविन्द्यावलोकने तादृशप्रकारकाननतभावानामु-
च्छलितत्वादानुरक्ता एव जाता नत्वन्यथेति भावः । किञ्च । 'श्रीमुखालोकिनीभि' रित्युक्त्या
तादृशतदावलोकनार्थमेवगता न त्पालम्भार्थमित्यपि सूचितम् ॥ ५३ ॥

अतः परं दृढसङ्गचरित्रसूचकं नाम निरूपयन्ति ।

दृत्तनाभक्षणमीतयशोदाताडनसंत्रासनयनारविन्दाय नम इति ॥ ५४ ॥

दृत्तनाभक्षणमेव भीते यशोदाताडनेन सन्त्यक् त्रासो ययोस्तादृशे नयनारविन्दे यस्य
तादृशाय । एतच्च 'यशोदाभयसम्प्राप्तनभक्षणोष्ठ' मित्यस्य नामेति तत्रैतत्तात्पर्यं स्पष्टमेवेति
ज्ञातव्यम् । अत्रारविन्दपेदेन यथा तस्याज्ञानं ध्रान्तं तथा भक्तिरपि इति सूचितम् । 'महापुरु-
षद्वेहादिति' विवरणे विद्वृतम् ॥ ५४ ॥

ततस्तद्वाक्यं श्रुत्वा नाहं भक्षितवानित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वविमोहकाय नम इति ॥ ५५ ॥

भगवता तु सत्यमेवोक्तम् । तस्य ज्ञानं कस्यापि न जातमिति सर्वविमोहकत्वमुक्तम् ।
विशिष्टोपेक्षु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ५५ ॥

अतः परं 'समक्षं पश्य मे मुख' मित्यस्य नामाहुः ।

माहात्म्यप्रदर्शकाय नम इति ॥ ५६ ॥

निरोधार्थं चरित्रमिति दृष्टमात्रे स न सिध्यतीति विश्वदर्शनेन माहात्म्यं प्रदर्शितमिति
निरोधः सिद्ध इति भावः ॥ ५६ ॥

तद्दर्शनेन यादृशं ज्ञानं जातं तादृशं नामाहुः ।

* परब्रह्मत्वबोधकाय नम इति ॥ १७ ॥

एतदेव स्तुती स्पष्टशुक्लमती शतमाहात्म्यत्वात्तत्पदं प्रणतास्मिन्त्युक्तं मातृचरणैः ॥१७॥
ततो भगवान् भजनानन्दस्य ब्रह्मानन्दापेक्षया महत्त्वात्प्रकथ्यते मोहितवानिति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

सर्वज्ञनीतमाहात्म्याय नम इति ॥ १८ ॥

इदं तु ' इत्थं विदिततत्त्वाया ' मित्यारभ्य 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्चेति ' हरिं सा मन्य-
तात्मज ' मित्यन्त्यन्त नाम ज्ञेयम् । त्रय्यादिभिस्संग्रामयमानमाहात्म्यत्वमेव सर्वज्ञनीतत्वं, ताह-
शमेवात्मजत्वेन मन्यत इत्यप्युदेव मोह आयातीति तथोक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

अतः परं मातुः संसारासक्तिनिवृत्तिहेतुककृतचरित्रज्ञापकं नामाहुः ।

× दधिभाण्डभेत्त्रे नम इति ॥ १९ ॥

अयं भावः । पूर्वं ' क्षोभं नास ' इति श्लोके महती संसारासक्तिनिरूपिता । तत्रिवार-
णार्थं स्तन्यकामः सन् यथा तस्याः स्वस्मिन् प्रीतिर्भवेत्तथा कुर्वन्नागत्य दधिमन्थानं गृहीत्वा
तत्क्रियां न्यषेधत् । तदुक्तं ' सर्वज्ञं चालयन् हस्तौ पादौ च विचालयन्मुखाब्जं मधुरारावं
विभ्रदिति ' विवरणे । तदा तु स्तनपानदशायां सिसिन्धुस्वारिविन्दलोकने निरोध एव स्थितः,
पश्चादुत्सिन्ध्यमाने पयसि भगवंतमुत्सृज्य ययौ, तत्राप्यनुत्समिति भगवतः कोपः, यथा मयनं
परित्यज्य ममानुरोधं कृतवती, तथायुना न कृतवतीति । एतेन लोकिकानुरोधं त्यक्त्वा भगवा-
नन्ध्र्य इति सूचितम् । अत एवोक्तं ' लोकार्थं ये ' दिति । ततः कोपेन तद्राण्डमेव भिन्नं
दैव्याधिष्ठत्वादित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । तत्रापि दधिमण्डल्यैव भाण्डं
तत् । नवनीतं तु तत्सारं भिक्तीकृतं तदपि मद्युपयोगिनं न भवेन्निरर्थकमेवेति तथा कृतम् ।
किञ्च । पूर्वजातं नवनीतमन्तर्गृहे स्थापितमिति शूह एव स्नेहो न गयीति कोपः स्थित
एव ॥ १९ ॥

पश्चात्तुस्तरुन्मुत्सृज्य यथायिति प्रकटो जातस्तथापि निरोधः कर्तव्य इति स्नेहस्य
स्वस्मिन्निवियोगश्चेत्तदा दोषो निर्वर्तत इत्यन्तर्गृहे गत्वा तस्नेहेरूपं अर्थासेति तत्सूचकं नामाहुः ।

* परब्रह्मत्वस्य ॥ ५७ ॥ मातृचरणानां परब्रह्मत्वविकरदुःखत्वमेव अतः । नो चेत् ज्ञानोत्तरं स्व-
तंत्रतया स्नेहोद्भवमोहोक्तं न संभवति, साहाय्यज्ञानपूर्वकस्नेह एव भक्तिरन्तःसाहाय्यज्ञानं तु यथारिथ-
समेव ज्ञानमिति भावः । किञ्च । ननु एवं करणे को हेतुरित्याशङ्क्य भगवत्प्रदर्शितसाहाय्यज्ञानस्यैव परत्वमे-
तदपि स्वकीयपानमेव भवति, इतरेषां प्रमाणवत्त्वमाश्रित्य ज्ञाने जातेपि परोक्षतया, वैपरीत्यतया च स्वस्मिन्ने-
वासायं कल्पयन्ति, पूर्वोक्तानां तु युक्तमवस्युक्तं भगवता, ' मन्वादेश्य मनो ये मा'मित्यारभ्य ' ये तु सर्वानि
कामानि ' इत्येन भगवत्कृतिसाध्यत्वात् यथाधिज्ञाने दास्यत्वं स्वस्मिन्भगवत्साधारण्यं ज्ञात्वा लोकाधी तर्वांश
शेषं कर्तोरित्याद्ययो परत्वकथनस्येति भावः ।

× दधिभाण्डस्य ॥ ५९ ॥ स्वकृतासक्तिसंपादनेपि तथैव संसारासक्तिं ज्ञात्वा आतोपि निरोधो इया
भवति सिद्धेपाद्यबालस्यादिति दाक्यादुभयैव तदेव भगवान्स्वमेव उच्यं नाशयति, निरोधभागे इत्यवस्थाज्ञानां
संसारतासुक्तं दधनत्रंशसूचनाय भगवान् इदतीत्यर्थः ।

चौर्यविशङ्कितेक्षणाय नम इति ॥ ६० ॥

चौर्येण विशङ्कितमिक्षणं यस्य । लोकदृष्ट्या चौर्यं भगवता कृतम् । वस्तुतो मातृचरणै-
रेव तत्कृतम् । यतो भगवदपेक्षितं स्तन्यं स्नेहरूपं स्वस्मिन्निरुध्य स्थापितं तसौ न दत्तमिति ।
एतत्सर्वं विवरणे विशेषतो द्रष्टव्यम् । अत एव नवनीतमक्षणे न तस्याः स्नेहः स्वनिष्ठीकृत
इति बोधनिवृत्त्या तथापिच सुतदर्शने हास्यमेव कृतं न तु कोपः । अत एव यत्तानाहं तन्म-
कार्यं दत्तमिति दैव्याविष्टं किमपि न स्थापितमिति भावः । एवं दोषदूरीकरणेपि सर्वोपमा
दोषनिवृत्तिर्न जातेति लोकिदृष्ट्या पुत्रे यत् शिक्षणरूपं कर्म कर्तव्यं तत्सर्वं कृतमती ' स्तु-
खलोक्षेस्वरपी'त्यार'भ्येयेष किल तं बद्धु ' मित्यन्तं विवरणे निरूपितम् । तत्र पुनर्वर्णने स्वधर्मं
ज्ञापित्वा ' भ्रवान्तर्न बहिर्पत्ये'त्यारभ्य ' तदपि द्योगुलं न्यूनं यथदादत्तमेव ' मित्यन्तम् ॥ ६० ॥
तदा भगवानन्वमात्तुस्तदङ्क स्नेदं वीक्ष्य कृपया स्वयमेव कन्धनं कारयामासेति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

भेत्ताधीनाय नम इति ॥ ६१ ॥

भक्तस्य तदेव कीर्तिकरं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

दामोदराय नम इति ॥ ६२ ॥

एतदेवोक्तं ' एवं समर्पिता बह्व हरिणा भक्तवन्दयेति ' कीर्तिप्रकाशकत्वेन शोभाकरमेव
जातमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं भगवन्तं वशीकृत्य पुनर्गृहकृत्ये व्यथा जातेति तद्दोषनिवृत्त्यर्थमग्रिमचरित्रं कृत-
वानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यमलार्जुनभङ्गनाय नम इति ॥ ६३ ॥

अनयोरप्यासक्तिदोषेण वृक्षत्वं जातमिति तद्दोषनिवृत्त्यर्थमेतत्तत्राग्रिमचरित्रं निरोध-
साधकं भविष्यतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च । भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रकट इति ' तत्तया साधयिष्यामीति'भक्तवात्पूरणार्थं
तथाकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तवाक्यपरिपूरकाय नम इति ॥ ६४ ॥

अनेनापि भक्ताधीना सुचिता ॥ ६४ ॥

१ भक्ताधीनेत्यत्र । लोभमोहदुःखानां तापनसंभवत्वात्तपि कलामनो ज्ञाप्यते । किञ्च । कृते निरोधेपि
संसारसक्तिरिहातामेव तयात्वं, अन्धयोः तु न तथा । ' अहं भक्तपरार्थिनो ह्यस्तत्र इह द्विजः ' ।
' वशीकृत्येति मां मित्यं सञ्जिह्वः सर्वति यमेति ' वचनात्, तदभावे तयात्वं, उभयत्र सत्यवस्थापयत्यदिति
भावः ।

२ भक्तवाक्यपरिपूरकेत्यत्र । वारव्यापयमंगीकृत्य भगवता श्रवणादयं शोचिती, नोचेदन्वमेव ज्ञैव-
त्वमात्रो ह्यदृष्टवती सर्वं स्वकीयानीकृती, भक्तसंसर्गत्वात्, सर्वमेव तथा कृतवानिति भावः ॥

३ अथ नानो विवरणं च उल्लेखं नास्ति ।

तत उद्धारानन्तरं पुनः कदाचित्पूर्वावस्थैव तयोर्भवेदिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

भक्तिदात्रे नम इति ॥ ६९ ॥

अत एव 'वाणी गुणानुकथन' इति प्रार्थनानन्तरं भक्तिर्दत्तेति 'सज्जतो मयि भावो वामीप्सितः परमो भव' इत्युक्तं भगवता ॥ ६९ ॥

अतः परं प्रस्तुतचरित्रं निरूपयन्ति । तत्र पूर्वं यशोदाकृतं बन्धनमुक्तं, यद्यपि स्वकृत-
मेव तज्जातं, तथापि भगवति बन्धनकथनमपि न युक्तमिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

सर्वेश्वराय नम इति ॥ ६६ ॥

सर्वेषामीश्वरः सामान्यतः सर्वेषामेव नियन्ता प्रेरकश्च विशेषतः श्रीगोकुले साक्षात् स्वयमेव तथातथा चरित्रकरणार्थं प्रेरयतीति नान्यकृतबन्धनम्, अत एवोक्तं 'कृपयासीत्स्व-
बन्धन' इति ।

किञ्च । बन्धनमपि स्वस्वरूपात्मकमिति । न ह्यात्मनात्मनो बन्धनं भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वोयं नम इति ॥ ६७ ॥

सर्वरूपत्वेन दामकूपोपि इति केन बन्धनमिति भावः । एतन्नामद्वयं 'कृपयासीत्स्व-
बन्धन' इत्येतत्पदस्येति ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

अतः परं नन्दस्यापि निरोधः कर्तव्य इति स्वयमेव तथा प्रेरको जात इति बन्धन-
मुक्तिस्तेनेति तत्सूचकं नामाहुः ।

नन्दविमोचितबन्धनाय नम इति ॥ ६८ ॥

नन्देन विमोचितं बन्धनं यस्य तादृशया । केनेदं कृतं कस्येदं कर्मैति पश्चात्तापेन शीघ्रं
'बन्धनमोचनं' कृतं यत्तद्विपरीतं कृतम् । यतो भगवच्छयो बन्धो भगवतैव मोचयितुं
शक्यते नान्येनेति 'नन्देन स्वबन्धनमेव मोचितमिति' विवरणे निरूपितम् । तथा च विप-
रीतं मोचनं स्वबन्धनमुक्तिरिति भावः । विशेषेण मोचनमप्येतदेव, यतः स्वबन्धनमोचनमिति
सर्वं सुस्थम् ।

अतः परमग्रिमचरित्रकरणार्थमन्येषामपि निराधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

उपनन्दमियाय नम इति ॥ ६९ ॥

यथा नन्दो महोत्सवोपनन्दोपि तनुष्यः । अत एव नन्दसादृश्येन प्रेमापि भगवति
विशिष्टमिति तथोक्तम् । अतएव तदुत्पातानि दृष्ट्वा मन्त्रणं कृतं 'मुत्थातप्यमितोस्माभिरिति' ।

१ सर्वादेव्यत्र । एतावत्कालपर्यन्तं भक्तानां स्वनरोरं हावा मातृवर्यानां दोषदूरीकरणार्थं सर्वांशाना-
नन्दरूपः स्वयमेव तथा जात इत्येव इत् इव सत्कृतयापनान्तराख्य तद्वदो जातः, अतः 'कृपयासीत्स्व-
बन्धने' । स्वपदेन स्वरूपमेव सूचितं, मोक्षोक्तिदाया भगवति कथं तथाभिमिति भावः ।

तदभिप्रायज्ञापकमपि ज्ञेयम् । वृहद्रथनकीडानन्तरं वृंदावनकीडेच्छा जातेति' भगवतैव तथा
भेरितमिति तथा मन्त्रणमभूत् ॥ ६९ ॥

ततो वृन्दावनगमनसामयिकं नामाहुः ।

मातृकुत्सङ्गताय नम इति ॥ ७० ॥

तथा 'यशोदारोहिण्यौ एकं शकटमास्थिते । रेन्तुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके'
इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥

तत्र गतस्य सामान्यलीलाज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

वृन्दावनक्रीडारताय नम इति ॥ ७१ ॥

इदं तु 'वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरिहे' त्येतदर्थत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥
अधे वृन्दावनक्रीडायां प्रथमं वत्सचारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वत्सवाटचाराय नम इति ॥ ७२ ॥

वत्सानां वाट एव व्रननिकटमार्ग एव चारकः । यथा व्रनस्थाः सर्वे मातृचरणोदयः
पदयन्ति । 'अत्राविदूरे व्रनसुव' इत्यारभ्य 'चेरतुः प्राकृतौ यये' त्यन्तं यावत्स्यः क्रीडाः
कृतास्ताः सर्वा अनुसन्धेयाः । यद्यपीयं क्रीडा बालकानां मनोनुरञ्जनार्थं तदोपनिवारणार्थं निरो-
धार्थं च कृता, तथापि व्रनस्थाः पश्यन्तीत्युक्त्या तथापि निरोधः सिद्ध इति भावः ॥ ७२ ॥
अतः परं पारयानां दोषनिवारकं नामाहुः ।

वत्सासुरहृन्त्रे नम इति ॥ ७३ ॥

लौकिका एव लौकिकानन्दोपापन्धूश्चरयन्ति । भगवानलौकिक इति निर्दोषानेव पाल-
यतीति समस्तानां वत्सानां योयमासुरो भावः स एकीभूतो वत्सासुर इति वत्सरूपिणं मारि-
तवानिति तथोक्तम् ॥ ७३ ॥

तत एतच्चरित्रेण बाळा निःप्रसङ्गीकृता इति तेषां दोषरूपोयं वको दम्भरूपः, यस्य
तुण्डौ लोभाभूतरूपौ तादृशं मारितवानिति तथा नामाहुः ।

बकविदारणाय नम इति ॥ ७४ ॥

एवमुभयचरित्रमाहात्म्यदर्शने महत्स्वज्ञानेनाश्वर्यरसेन च व्याप्तानां सर्वेषां दम्भलोभात्-
तदोषनिवारणे भगवत्परता जातेति संसारतापनिश्चिताः सूचिता । एतदेवोक्तं 'मिति नन्दोदयो
गोपाः कृष्णरामकयां मुदा, कुर्वन्तो रममाण्वाश्च नाविन्दन्भववेदना' मिति ॥ ७४ ॥

अतः परं 'निरायनेः सेतुबंधै रित्याल्लुककौमारलीलां तत्रैव संस्थाप्य पौगण्डलीलां कृत-
वानिति द्वादशाध्यायान्तर्गतनामनिरूपणे प्रथमं वृन्दावनस्य दैत्यसंबन्धनानिदोषनिवारणसूचकं
नामाहुः ।

वृन्दावनचारिणे नम इति ॥ ७५ ॥

‘मृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रुः’ इति वचनात्स्वरगणसंक्रमेन पुण्यं लीलायोग्यं कृत्वा पश्चात्तस्य स्वरूपं ‘अहो अमी देववरं’ त्यादिभिर्निरूप्य बलमद्रवोधनं च कृत्वा दशरत्सहितं श्रीडां कृतवानिति । एवं ‘वृन्दावनं मित्यारम्य’ एवं ‘निम्गुडात्मगति’ इत्येतावत्पर्यन्तं निरूपितामिति तदभिप्रायज्ञापकमिदं नाम ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

अतः परं यावत्पर्यन्तं देहाध्यासो न गच्छति तावत्पर्यन्तं निरोधसिद्धिर्न भवतीति तत्रिराकरणसूचकं नामाहुः ।

धेनुकासुरखण्डनाय नम इति ॥ ७६ ॥

धेनुको देहाध्यासरूप इति तत्खण्डनेन व्रजस्थानां स दोष एव दूरीकृत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥
अतः परमध्यासनिवृत्तौ फलप्राप्तिः सर्वथा भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

उत्तालातालभेदत्रे नम इति ॥ ७७ ॥

उत्ताला ये तालाः, अथवा उद्धतस्तालःशब्दः यस्यां क्रियायां एवं यथा भवति तथा वा तालानां भेदनकर्त्रेण नमः । एतेनैव धेनुको न मारितः किंतु बंधवस्तत्सनातीया मारिता इति सूचितम् । तेषां मारणं तालोपर्येव तत्संभवेन सर्वं एव तालाः पतितौ इति सर्वेषां भेदनं सूचितम् ॥ ७७ ॥

अतः सर्वेषां सुखसंचारोभूदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वप्राणिमुखसञ्चारकर्त्रेण नम इति ॥ ७८ ॥

तद्वनं सुमहत्पुण्यलतावृक्षफलमहितं तत्र तद्व्याज केनापि सञ्चारः कर्तुं शक्यत इति तन्मारणेन सर्वप्राणिनां सुखसञ्चारो जात इति तथोक्तम् । इदं तु ‘तृणं च पशवश्चेहृतयेनुकानने’ इत्युक्तिसूचकं ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अतः परं दिवा लीलां वने कृत्वा सायं व्रजमागच्छतीति सूचकं नामाहुः ।

गोकुलसुखवासाय नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु ‘कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः । स्तुयमानोऽनुगौर्गैः साम्रजो व्रजमागमदित्यस्य नाम ज्ञेयम् । तेन दिवा वने रात्रौ गोकुले इति सर्वदा स्थितिप्रकार उक्तः ॥ ७९ ॥

अतः परं या लीला दशरत्सामिकाः याः पुरुषार्थनतुष्टयरूपाश्च गोपैः सह पूर्वं निरूपितास्ता भक्तैर्न दृष्टा इति भगवदागमने स्वरूपे सर्वा अनुभूता इति प्रथमं पुरुषार्थरूपं तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोरजःच्छुरितकुन्तलाय नम इति ॥ ८० ॥

‘गावो धर्मः रजोगुण एवार्थः, व्याप्तिः कामाः, कुन्तला मोक्षरूपा’ इति विवरणे विदुः तम् । अनेन रत्सामकत्वमपि ज्ञापितम् ॥ ८० ॥

तादृशश्चेद्देवं वादयति तदा भक्तानां वशीकरणं भवत्येवेति तादृशं नामाहुः ।

वेणुवादविशारदाय नम इति ॥ ८१ ॥

वेणुवादे विशारदः प्रवीणः । एतेन खरतानमूर्च्छनासहितं गानं सूचितम् । तेन‘गा-यन्तं श्रियः कामयन्त’ इति वशीकरणं युक्तमेवेति भावः । किञ्च । वेणुवादे विशिष्टा शारदा सरस्वती वाज्यरूपा यस्येति । यथा यथा येन भक्तेन सह संकेतस्थले दिवा लीलाः कृतास्तत्र तदनुभवज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तेषां वशीकरणं संपन्नम् । अस्मिन्पक्षे तच्छब्धेण तस्यैव भवति नान्यस्येति ज्ञेयम् । एतदेव प्रवीणत्वं तस्येति भावः । ये भक्ता गृह एव स्थितास्तेषां स्वार्तिज्ञापकवाक्यसहितगानकरणे तच्छब्धेणे परमानन्दः इति तथोक्तम् ॥ ८१ ॥
एवं धर्मसहितस्य नामोक्त्वा केवलस्याहुः ।

वनकुसुमावलीरचिताकल्पाय नम इति ॥ ८२ ॥

वनकुसुमावलीर्ना रचितः आकल्पः वेपो नटवेपो येन इति दशरत्साम्यकं स्वरूपं निरूपितम् ॥ ८२ ॥

तादृशेन सर्वेषां भक्ति जनयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनुगगीयमानयशःपुञ्जाय नम इति ॥ ८३ ॥

या या लीला वने अनुभूता एव गायन्तीति तेषां निरोधः सूचितः । एतन्नाम-व्रयं ‘तं गोरजःच्छुरिते’ त्यस्येति ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥
एवमेतादृशस्वरूपावलोकेन दिवानजिततापनिवृत्तिर्जातिते तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीतापहारकाय नम इति ॥ ८४ ॥

‘तापं जहुरिहंनं व्रजयोपितोर्हो’त्यस्येदं नाम ॥ ८४ ॥

तत्सत्कारणनेन स्वस्यापि तापनिवर्तको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीनयनारविन्दार्चिताय नम इति ॥ ८५ ॥

तत्र पूजास्वरूपं ‘सलीडहासविनयं यदभंगमोक्षं’ मित्यनेनोक्तमिति तद्विवरणे द्रष्टव्यम् । किञ्च । पूर्वं भक्तनेत्रेषु भ्रूज्ज्वलं निरूपितं मूले‘सिभ्रुज्जै’रिति, अत्रारविन्दस्वयुक्तमिति यथा भगव-न्मुखारविन्दधाने तेषां भ्रूज्ज्वलं, तथैतदरविन्दधाने भगवतोपि भ्रूज्ज्वलमिति सूचितम् । किञ्च । अर्चितापदेन यथा देवतार्चिता संतुष्टा पुष्टा च भवति तथा भगवत्यपि धर्मा दृष्टव्यत इति ज्ञापितम् । अत एव ‘श्रीमद्गोकुलहृदकृष्ट’ इत्युक्तम् ॥ ८५ ॥

अतः परं गोकुलप्रवेशानन्तरं मातृचरणकृतश्रमनिवर्तकोन्दनोन्मज्जनालंकारभोजनादि-शयनान्तसत्कारसूचकं नामाहुः ।

लौकिकलीलाप्रदर्शकाय नम इति ॥ ८६ ॥

इदं तु ‘तयोर्वशोदारोहिण्या’ वित्यारम्यं ‘सविश्व वरशय्याया’मित्यन्तस्य नामो-क्तम् । अत्र लौकिकरीतेः प्रदर्शनेमात्रत्वमेव, वस्तुतः रात्रौ स्वप्रियाभिः सह शयनमिति व्रजे शयनमुक्तं ‘सुखं सुषुप्तुर्व्रजे’ इति ॥ ८६ ॥

अतः परं कालिये इन्द्रियाभ्यासरूपो भवतीति व्रजस्थानां तत्रिकावर्णनं कर्तव्यम् । एतावत्पर्यन्तं कुनो निरोधः भिद्धो न वेति भक्तानां परीक्षापि कर्तव्या । अथे स्वक्रीडार्थं कालिंदी च निर्दोषा कर्तव्येत्येतावदभिप्रायज्ञापकमग्रिमं नामाहुः ।

विषमूर्च्छितगोगोपालजीवनदृष्टये नम इति ॥ ८७ ॥

सविषकालिंदीनल्पानेन विशेषेण मूर्च्छिता गावः गोपालाश्च तेषां जीवनरूपा दृष्टिर्यस्य । इदं एव 'एवं स भगवा'नित्याश्रयः 'ईश्यामृतविषिण्या स्वनायान्मनजीवयति'त्येतावत्पर्यन्तस्य नामोक्तम् ॥ ८७ ॥

एवं कालिन्द्यां तत्कृतं दोषं दृष्ट्वा तद्वहनार्थं स्वयमेव प्रविष्ट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपरीक्षकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वप्रवेशेन भक्तानां परीसैव कृतेति भावः ॥ ८८ ॥

ततः परीक्षानंतरं किंचिदाश्वासकं नामाहुः ।

कालियफणिमाणिक्यरञ्जिनश्रीपदास्तुजाय नम इति ॥ ८९ ॥

एतेन तादृक्प्रकारेण नूतनं दृष्ट्वा तेषां जीवनं स्थितमिति भावः ॥ ८९ ॥

अतः परं दृष्टे कृते प्रसादोपि कर्तव्य इति तद्धेतुकं नामाहुः ।

नागपत्नीसमर्चिताय नम इति ॥ ९० ॥

नागपत्नीभिः सम्यगर्चितः पूजितः स्तुत इत्यर्थः । सम्यगर्चनं तु स्वनिवेदनपूर्वकं भक्तिसामानुसारेणेति ज्ञेयम् । तथापि सकामस्तुतया तथा फलम् । तत्सर्वं स्तुती प्रकाशितमेवेति नयैव द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥

ततः स मुक्तः भगवदाज्ञया सकलत्रः सुहृत्स्वजादिभित्तौ रमणद्वीपं गतः, तदा कालिंदी शुद्धा जातेति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्ताश्रयजलस्थलविशोधकाय नम इति ॥ ९१ ॥

भक्तानामाश्रयो निरंतरं जलाश्रयमामगनादाश्रयभूतं सकलं कालिंदीजलं स्थलं च तत्समीपस्थं तपोविशेषेण शोधकः । एतावत्पर्यन्तं कालियविषेण तुणलतादिकमपि न स्थितमतः परं सर्वं ज्ञातमिति विशेषः । शोधने भक्ताश्रयपदेन सर्वदा लीलायोग्यत्वमपि सूचितम् ॥ ९१ ॥ एवं सर्वं शुद्धिं संपाद्य नानाविधक्रीडां करोतीति तच्चापकं नामाहुः ।

नानाविधक्रीडारताय नम इति ॥ ९२ ॥

१ कालियफणिमाणिक्येत्यत्र । शिवाद्यद्विषयां पदास्तुजस्येति शोरोजसदृशमणिक्ये कुंकुमाकादुरवितसद्वृत्तिरसभरेण दृश्यति । किञ्च । रसासक्तानां तु सुखद्वयपरिवीर्यतुल्यं दृष्ट्वा सर्वासां मनसि महानन्दानुभवोत्पन्नो भवेत्, इतरथां तु क्लेश एव तदा, अतो भगवतापि भावात्मकतया तदसममुभयं तथा कृतमिति भावः ।

२ भक्ताश्रयेत्यत्र । कालियमपि यावत्कालियसंजदोषो स्थितस्तदात्वं ज्ञातव्यमिति तत्सर्वं विद्वान् क्रीडितं, ततः परंपरान्तेषु तथात्वमासंभयं तदास्तत्सर्वं त्याज्यमित्याहुः विद्याय पदादभ्यसं करोतीति भावः ।

इदं तु पञ्चदशाध्यायस्थानामनिरूपणमस्ति, एतत्पूर्वं चतुर्दशाध्याये यद्यपि कालियदमनानन्तरं दवानलनिरूपणमस्ति. तथा तन्निरूपणमधेपि मुञ्जादवीप्रसंगे भविष्यतीति तदकथनं जलस्थलशुद्धानन्तरं क्रीडेव कर्तव्येति तत्सूचकमेवादौ निरूपितमिति सर्वं सुस्पष्टम् । तथा च नानाविधाः क्रीडा जलस्थलसम्बन्धिभ्यः, तत्र रतायानुरक्तायेत्यर्थः । एतत्सर्वं 'अने चिक्रीडतोरेवं श्रोमो नामदुःखव'दित्युक्त्वा 'स च ह्युदावनामुष्वेभन्त इव लक्षित' इति तदोपे परिहृत्य ह्युदावनामुष्णां वीक्ष्य क्रीडार्थं भगवान्प्रविष्ट इत्युक्त्वा ततः 'प्रवालमूर्हसं-के'त्यारभ्य 'एवं तौ लोकचेष्टाभि'रिलतं निरूपितम् ॥ ९२ ॥

तत्रैव क्रीडायां प्रलम्बागमनमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रलम्बघातकाय नम इति ॥ ९३ ॥

प्रलेम्बस्वन्तःकरणदोषरूपप्रस्तनारणेन तदोष एव परिहृतः । यद्यपि तद्वदो नल्मद्रक्त-त्थाप्यावेशद्वारा कृत इति भगवत एव कर्तृत्वमिति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ९३ ॥

अतः परमात्मदोषरूपः अज्ञानात्मा द्वाभिरस्तीव्रवारणं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

द्वाभिरुपतितगोकुलरक्षकाय नम इति ॥ ९४ ॥

अत्र निरोधार्थं चरित्रमिति गावस्तृणलोभेन गह्वरं वने प्रविष्टाः, गोपश्च प्रभौ स्वतुल्यत्वज्ञानेन क्रीडासक्ता इत्यज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो निरूपितः, प्रेपस्यभावे क्रीडा न भवतीति मुञ्जादृष्ट्यां क्लेशो निरूपितः । तावत्पुनः स्वात्मदोषरूपो द्वाभिरुत्थितः । ततः शरणगती भगवता रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

केन प्रकारेण रक्षा कृतेति प्रश्ने तच्चापकं नामाहुः ।

अग्निमुखाय नम इति ॥ ९५ ॥

अग्निमुंसे यस्येति । स्वाधिष्ठाने आधिदैविके लीनं चक्र इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्व-दोषनिवृत्तिपूर्वको निरोधः सिद्ध इति निरूपितम् ॥ ९५ ॥

अतः परं सप्तदशाध्याये क्रीडोपयोगित्वेन वर्षाशरद्वर्णनं, तत्कार्यमद्वाद्दशाध्याये ज्ञात-मिति तत्रस्थानि नामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथमस्तुवर्णनानन्तरं क्रीडार्थं वने प्रवेश इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वतुंक्रीडाविलासाय नम इति ॥ ९६ ॥

१ प्रथमस्वमित्येवमत्रार्थं भाषो ज्ञायते । अत्रात्मत्वं स्वस्वित्त्वमात्रं दासत्वं साधनत्वेनाज्ञीकृत्य भाषायादादिप्रतिपादितअतिरक्तत्वंया भगवन्तं सेचयते यतो निरंशेषि फलाभावात्तेषां कृतिरपि तथा भवतीति भावः ।

२ अग्निमुखेत्यत्र । पूर्वोक्तानां प्रवाहहरस्ताप एव सर्वदा पर्यवसति तसु यदा भगवान्स्वतुल्यैव तद्द्वानं निषेधप्रकारः स्वाधिदैविके लीनं करोति, तदा पुनर्मनो भगवन्निष्ठं भवत्यन्यादात्मनो पतितानां नाश एव ह्यस्ति इति भावः ।

अत्र 'कुसुमितवनराजी'त्यत्र मधुपतिपदेन वसन्ताधिपतिः सरसः शृङ्गारात्मा निरूपित इति वसन्त ऋतुराज इति, सर्वे ऋतवो वसन्ते प्रकटा भवति, तस्याप्ययं पतिरिति सर्वदा वसन्तः । सर्वैर्तुषभैः सह भगवन्तं सेवते इति, शरद्यपि सर्वैर्तुषर्माः प्रकटा इति तादृशं नामोक्तमिति भावः ॥ ९६ ॥

अत एव कुसुमितवनराजीत्यनेन सर्वान् विभावादींश्चिरूप्य सर्वत्र रसोद्बोधार्थं वेणुनादं कृतवानिति तत्सूचकं नाम निरूपयन्ति ।

गोकुलचारुविचित्रचरित्राय नम इति ॥ ९७ ॥

कार्येणैव कारणनिरूपणम् । गोकुले चारु मनोहरं विचित्रमाश्रयजनकं चरित्रं यत्येति । 'सुकुम्भ वेणु'मिति कूजनमात्रश्रवणेन भक्तानां मनोहरणमेव ज्ञातमिति चारुपदम् । तत्रापि लीलासंभन्धिनीनामेव श्रवणं नान्येषामिति विचित्रपदम् । इदमेवाद्वैतत्वं चरित्रे यद्वनस्थवेणुनादस्य श्रवणं ब्रजस्थानां, तत्रापि न सर्वेषामिति ॥ ९७ ॥

एवमेतन्नाम्ना कूजनमात्रधर्म उक्तः । पश्चाद्गीतं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकाधैर्यावभोचकवेणुनादाय नम इति ॥ ९८ ॥

गोपिकानां धैर्यावभोचको वेणुनादो यस्य । गीतश्रवणानन्तरं सरोदयेन धैर्यं न स्थितं, तदा स्थायुजशक्त्या वर्णनारम्भे कृष्णनेत्रितसरणेन तत्राप्यशक्तिरुक्तोति मोचने श्रुपसर्गेण सूचितम् ॥ ९८ ॥

अतः परं वर्णनस्यावश्यकत्वाद्भाषा वर्णनं भवति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकानयनपानैकपात्राय नम इति ॥ ९९ ॥

गोपिकानां नयनानां च यत्पानं तदर्थं एकं मुख्यं एकलं वा पात्रं पात्ररूपमित्यर्थः । नयनेत्युपलक्षणं सर्वैन्द्रियाणामित्यर्थः । चक्षुष्मतां वेत्यपि सूचितम् । एतेदेनोक्तमश्रुष्वतामिदमेव फलमित्यत्रेति 'वर्हापीडे'ति श्लोकार्थसूचकं नाम ज्ञेयम् । अत एव 'यथा पात्रस्थं रसे पाय-यितुं तत्पात्रं हस्ते विश्रद्धवतीत्युक्तं' 'वयुर्विभ्रदि'त्यस्य विवरणे ॥ ९९ ॥

एतत्स्वरूपानुभवानन्तरं वर्णनं ज्ञातमिति तथा नामाहुः ।

श्रुतिरूपगोपिकावर्णितानिखिलगुणाय नम इति ॥ १०० ॥

श्रुतिरूपामिगोपिकावर्णिता निखिला अग्रे निरूप्या गुणा यस्य । 'अश्रुष्वतामि'-त्यारभ्य 'गा गोपैरिति'त्यन्तस्येदं नाम ज्ञेयम् । एतद्दर्शनेन 'तन्मयतां ययुरिति' क्रीडामय्य एव ज्ञाता इत्यन्तः प्राप्तिरुक्तो मध्यमो विरोधो निरूपितः ॥ १०० ॥

एतद्दग्ने अनन्यपूर्वणां निरोधं निरूपयन्ति । तत्र प्रथमन्तःप्राप्तिरूपसूचकं नामाहुः ।

गोपकन्यात्रतफलाय नम इति ॥ १०१ ॥

'हेमन्ते प्रथमे मासी'त्यारभ्य 'कुभार्यैः कृष्णचेतसः' इत्यत्रान्तःपातित्वनिश्चयपूर्विका-सूक्तिरनिरूपितेति गोपकन्यानां व्रतस्यावान्तरफलरूपव्युत्कृमिति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ।

अत एवानन्तरमुभवे बहिः पूज्याः प्रतिक्रमकृत्यानां परित्यज्यासक्तिसम्भावादेव गुणगाने प्रति-ष्ठिताः, 'कालिंदी दोषत्रयनिवारिकेति' प्रतिक्रमनिवृत्त्यर्थं तत्र ज्ञानपरा विहारं चकु'रिति विव-रणे विवृतमिति ॥ १०१ ॥

तदा मुख्यफलदानार्थं भगवान् गत्वा यत्कृतवान्स्तत्सूचकं नामाहुः ।

जलक्रीडासमासक्तगोपीवस्त्रापहारकाय नम इति ॥ १०२ ॥

गोपीपदेन भोग्यत्वं सूचितम् । जलक्रीडासक्तौ सम्यक्त्वकथनेन तत्रान्तरमुभयैवैव पूर्णतां मत्वा सक्ता नाता न तु बहिः सत्प्रापेक्षज्ञानमपि तासामिति सूचितम् । तेनेदानीमपि कन्यात्व-मेव तासामपि ज्ञापितम् । अत एव 'वात्सागस्त्यागुह'तम्' इति ज्ञापनार्थं तादृशीनां वस्त्रापहर-णं कृतमिति तज्ज्ञापकं नामोक्तमिति भावः । विशेषस्तु सुबोधिन्यां टिप्पण्यां च द्रष्टव्यः ॥ १०२ ॥

अतः परं तासां सर्वमेव भगवता कृतमिति सर्वस्यापि विनियोगः स्वस्मिन्नेषित इति पुंस्त्वाख्यायां धर्मस्तासु नास्तीति सोपि स्वापनीय इति वयस्यैः सहागमनमिति तादृशं नामाहुः ।

मुक्तोपसर्पकाय नम इति ॥ १०३ ॥

मुक्ता उपसर्पका यस्य । अथवा मुक्तानां उपसर्पकस्तत्रिकटे तदन्तर्वा प्रापक इत्यर्थः । 'ते तु मुक्ताः स्वान्तःस्थितास्तास्तान्प्रकटीकृत्यान्धैरलक्षितान्त्वसङ्गे नीतवानिति' विवरणे विवृतम् । अग्रे पुनर्वैखदानेन सह तदन्तः प्रवेशिता इति 'स्वं स्वं वासः प्रशुद्धतामि'त्यत्र निरूपित-मित्येतत्सर्वाभिप्रायद्योतकमिदं नामेति ज्ञेयम् । एवमेतासामपि निरोधो निरूपितः । ततोऽपि 'अथ गोपैः परिवृत' इति गोपैः सहितो ज्ञात इत्युक्तम् ॥ १०३ ॥

अतः परं लीलासंभन्धिपदार्थानां ज्ञानं गोपानां कर्तव्यमन्यथानिष्टपर्यवसानं स्यादिति तेषां ज्ञानोपदेशः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

वृन्दावनबोधिकाय नम इति ॥ १०४ ॥

इदं तु 'निन्दायुक्तोपे'ति तिम्रे च्छायाभिः स्वामिरात्मनः । आतप्रयातितान्बोधै-त्यारभ्य 'तिप्रवालस्तबकै'रन्तस्य नाम ज्ञेयम् । तत्र 'ब्रजनातापेक्षया वनजता एव समीचीना' इति विवरणे विवृतामिति सर्वमन्वयं भगवदीयमेवेति ज्ञानं ज्ञातमिति तथा नामो-क्तमिति भावः ॥ १०४ ॥

एवं ज्ञानेन सर्वस्यापि पदार्थस्य भगवदर्थकत्वे स्फुरिते तद्गहणे स्वस्यानौचित्यं ज्ञात्वा क्षुधि तत्प्रां भगवति प्रार्थना कृता गोपैरन्यथा फलादिग्रहणेन क्षुत्रिदृष्टिभवेदे-वेति प्रार्थनं किमर्थं कुर्वुः । तदा भगवान्स्वोपयोगि यावज्ज्ञानं तावत्सेवुं स्थापयितुं पूर्वं बाललीला सिद्ध्यर्थं लोकानुरुक्तं ज्ञानं भवेत्पश्चाद्भगवद्गानीति तदुभयकरणयोग्यं ब्राह्मणान्, तेषां बहिर्दुस्त्वान्तासमर्पणकर्त्रीणां भक्तत्वापि तेषां चमनेवोपदिष्टम् । तदा तत्प्रार्थनानां ते-ऽन्नादं कृतवन्त इति तेषां भगवदज्ञानं सूचितमित्येतावत्सूचकं नामाहुः ।

यज्ञभोक्त्रे नम इति ॥ १०६ ॥

अत्र वैदिकज्ञानकर्मशोर्निर्णयः क्रियते, स च भगवत्संबन्धं विना न कस्यापि सत्त्वशोधक इति । अतो गोपवाक्यैर्विभ्राणां भगवत्सूक्तिर्निं जाता तेषां, ज्ञानकर्मभोगैर्भगवत्सम्बन्धाभावात्, तत्सम्बन्धे तु कस्यापि भक्तस्य सङ्गेन परंपरयापि भक्तिरन्यस्यापि जायत इति भक्ताया विप्रभार्याया एकस्याः सङ्गेनान्यासात्मपि जाता, तासां सङ्गेन विभ्राणामपि ज्ञानं भक्तिश्च जातेति निर्णयः कृतो विवरणे । तथा च 'देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रे'ति 'तद्ब्रह्म परमं साक्षादि'त्यादिनाधिदैविकयज्ञभोका सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदाता चायमित्युक्तमपि इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । तादृशोऽप्रकृतौ तदज्ञानं स्पष्टमेव सूचितम् ॥ १०६ ॥
ताहै तदत्रं कथं याचितमिति तद्वैज्ञापकं नामाहुः ।

यज्ञभागसुजे नम इति ॥ १०६ ॥

तत्र तत्त्वज्ञानाम्प्यंशो यतंत इति तास्तु भक्तास्तासां भागः स्वकीयः इति तद्भोगः कृत इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । किञ्च । भगवद्भक्तैरार्जुनमिति तत्सम्बन्धेन तत्सम्बन्धित्वेपि न दोष इति तदज्ञस्य भगवति विनियोगे जाते तेषामपि भक्तिर्जातेति ज्ञानार्थमपि भोगः कृत इत्यपि सूचितमेतन्नासा, अत एवोक्तं 'धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं चेति विवरणे ॥ १०६ ॥
तत्सूचकं नामाहुः ।

धर्मरक्षकाय नम इति ॥ १०७ ॥

यज्ञसंबन्धयुक्तस्याधिदैविकसंबन्धेन यज्ञरूपो धर्मः सिद्धः, भगवदीयान्नभोजनेन भक्तिः सिद्धा । 'तदहं भक्त्युपहृतमभार्या'ति स्ववाक्यरक्षा च सिद्धेति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ १०७ ॥
तदज्ञस्वीकारेण तत्पत्नीषु प्रसादः कृत इति तादृशं नामाहुः ।

यज्ञपत्नीप्रसादाकाय नम इति ॥ १०८ ॥

यथाधिकारं प्रसाद इति सुख्यः प्रसाद एकस्यामेवेति सामान्यतः सर्वास्त्विति भावः । अत एव गमनं तासाम् ॥ १०८ ॥

तत्र गतानं किं जातमिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

सर्वाज्ञाननिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

तासां गमनानन्तरं तद्दर्शनेन ब्राह्मणानामज्ञानं निवृत्तम् । भगवज्ज्ञानं जातम् । तेन भगवद्भक्तिर्जातेति भावः । अज्ञाननिवृत्तौ द्वयं सिद्धमेवेति तद्विचारकत्वेनैव नामोक्तम् ॥ १०९ ॥
एतावत्पर्यन्तं बाललीलानामानीत्युपसंहरन्ति ।

इति बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।

कृष्णभक्तिहृदानन्दि कीर्तनाज्ञक्तिकोषकम् ॥ १ ॥

यद्यप्यनन्तान्येव नामानि तथापि कृष्णसंबन्धि बालचरित्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतं मयोक्तमित्यर्थः । बालचरित्रं यस्य कृष्णत्वेति वा, तदा मूलरूपस्यैव नामानीत्युपक्रानोपसंहर-
सङ्गतिरपि सूचिता । कथमज्ञानं विशेषेण निरूपयति कृष्णभक्तिहृदानंदीति । कृष्णे सदा-
नंदे भावात्मके भक्तिः स्नेहः पूर्वं भवति, ततो हृदयस्यानंदकारि भवेत्तत्तत्स्नेहस्वभावेन
कीर्तनाज्ञक्तिकोषकं आसक्तिकनकं भवेदिति भावः ॥ १ ॥

एवं बालचरित्रफलमुक्त्वासाक्तिकारकचरित्रनाम कथनं प्रतिजानते ।

नामन्यथ प्रवक्ष्यामि यैः संतुष्यति केशवः ।

वक्ष्यामि भक्तहृदये परमानन्ददायकः ॥ १ ॥

तानि नामानि प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । कथने प्रकर्षो यथास्वरूपज्ञापकः । यैः केशवोपि ब्रह्म-
शिवधरोपरि मोक्षमेव ददाति, न तु तोषोक्तिं, तादृशोपि सम्यक्वत्सुष्यति । पुष्टिभार्याभावप्रक-
टनेमेव सम्यक्त्वम् । तज्ज्ञापकमिति विशेषणम् । भक्तहृदये परमानन्ददायक इति । नाद्या-
न्यन्तरभेदेनेत्यर्थः । एतेन प्रौढलीला सूचिता ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञाय नाम निरूपयति ।

अद्भुतबालकाय नम इति ॥ १ ॥

बालकपदेन यद्यपि बाललीलेन सूच्यते तथापि अद्भुतपदेन प्रौढलीलापि सूचिता ।
अलौकिकमेव अद्भुतं भवति, इदमेते बालकः, धर्मास्त्वलौकिकाः । माहात्म्यज्ञापका इति
प्रौढलीलात्वं । यद्यपि बाललीलायाम्प्यवस्थासाधनविरुद्धं चरित्रं कृतं, तथापि न तत्र माहा-
त्म्यज्ञानं कृतं कस्यापि । मुष्णभावप्रकटनेन लौकिकभाव एव सर्वेषां संपादितः । भक्तानामपि
बाल्यसहित एव प्रकारान्तरेण सन्तोषः कृतो, न त्वलौकिकीं रीतिं प्रकटितवामिति बालली-
लात्त्वमेव । अत्र तु 'माहात्म्यज्ञानपूर्वसु सुहृदः सर्वतोषिकः स्नेहः' सर्वेषां कृत इति
तद्भुतःस्नमेव लीलां कृतमिति प्रौढलीलात्वमिति सर्वमनवधम् । एतादृशमाहात्म्यसहित-
स्वरूपदर्शनेपि देवकीमातुचरणां बालकद्विदरेव जातेति ज्ञापनार्थं समस्तपदेन नामोक्तम्, अन्यथा
मूले निवृत्तं पदमिति तथा न वेद्युः । किञ्च । अलौकिकज्ञानमपि तयोः स्थितम् । अत एव
'स खजाते न शक्तितावेत्युक्तं भूले । यद्यपीदं लोके वेदे च प्रथितं, तथापीदानीं प्रकटितं तत्
द्रष्टुमेवोपपद्यते न तु सद्भुतं वर्णयितुं, वेत्यद्भुतपदेन सूचितम् ॥ १ ॥

अतः परं रूपमुक्त्वाऽलौकिकशोभानिरूपकं नामाहुः ।

अम्बुजैक्षणाय नम इति ॥ २ ॥

यद्यप्यम्बुजैक्षणत्वमन्वयापि संबन्धितं, तथाप्यत्र ये धर्मास्ते नान्यथेत्वलौकिकत्वं ज्ञापि-
तम् । अलौकिकधर्मा विवरणे निरूपिताः । किञ्च । अम्बुजपदेन रसोद्बोधकत्वेन रसात्मकता च
ज्ञापिता । अत एव स्थिपदप्रातिभावरूपा रसात्मकताप्ये निरूपिता कल्पकरणे ॥ २ ॥

एवमलौकिकीं ज्ञानदाकिंशक्त्वा, क्रियायार्त्किं निरूपयन्तस्तत्सूचकं नामाहुः ।

चतुश्चुजास्रकवासिगदाशंखाद्युधायुधाय नम इति ॥ ३ ॥

चतुश्चुनैरात्ताः चक्रासिगदाशंखाद्युध उद्भूता जलरूपा वा आद्युधा येन तादृशाय ।
अस्यार्थस्तु विवरणे 'चतुर्विधकायी'मित्यारभ्य 'बेदोक्तं द्विविधं ज्ञानं भक्तिर्भगवतस्तथे'त्यनन्तं
विशेषतो विवृत इति ततोवगन्तव्यः । अत्रापि चतुर्व्येष्टं प्रद्युम्नरूपेण रसात्मकता सूचिता ॥ ३ ।

माहात्म्यद्योतकमग्रिमं नामाहुः ।

श्रीवरत्सलक्ष्मणे नम इति ॥ ४ ॥

सर्वात्मकस्य भगवतो ब्रह्म हि सुख्यं लक्षणमिति तद्धारणम् । किञ्च । सर्वास्तुसाभिन्य-
क्तिहेतुः श्रीः तस्याः स जनको भवतीति विवरणे विवृचमिति । तद्धारणेन रसज्ञतापि सूचिता ।
तेन माहात्म्यं क्लेशश्रेयस्तुभयमपि ज्ञापितम् ॥ ४ ॥

अन्यदप्याहुः ।

कौस्तुभाभरणप्रीवाय नम इति ॥ ५ ॥

कौस्तुभो मणिगारमणं यस्मात् तादृशी धीवा यस्तेति । जीवानामाधिदैविकस्वरूपयुक्तोयं
मणिरिति मुक्तामीवानां तत्रैव स्थितिः । भगवौस्तु मुक्तोपसृष्टः । तादृशा जीवास्तु लीलाभ-
ध्यस्था एवेति, तेषां कण्ठभूषणत्वेन स्वानामाद्गत्पवचशक्तमेव ज्ञापितम् । एवं सति माहात्म्यं
रसाभिज्ञत्वं चेत्युभयनवापि सूचितम् ॥ ५ ॥

तादृशस्वरूपविलोकने माहात्म्यज्ञानपूर्वकमेहेन श्रीदेवकीमातृचरणानां मुक्तिरेव स्वा-
दिति तदभावसूचकं नामाहुः ।

पीताम्बरधारिणे नम इति ॥ ६ ॥

पीताम्बरं माया तद्धारणेन मोहमेव करोतीति न तथेति भावः । अत एव जगत्कारे माहा-
त्म्यज्ञानेपि पुत्रत्वभावः । एतदेव विवरणे व्यञ्जितम् । पूर्वं कौस्तुभवर्णने जीवानामुभयरूपत्वं
निरूपितम् । केचन क्रियाभिन्नाः । केचन ज्ञानभिन्ना इति । तथात्वहेतुभूता मायेति पीताम्बरव-
र्णनम् । पीताम्बरस्य तदुपत्पादिति । तथा च मोहकधर्मसाध्ये तत्रापि तद्व्यञ्जितमिति भावः ।
किञ्च । पीताम्बरं तु रसाच्छादकं भवति, तेन रसरूपत्वेपि रसाच्छादनं सूचितम् । अत एव
विवरणे भगवतः प्रदेशावरिकामायाभिःशुक्लामायाः ॥ ६ ॥

अत एव रसरूपत्वद्योतकमग्रिमं नामाहुः ।

निलमेघश्यामाय नम इति ॥ ७ ॥

स यथा सर्वानन्ददायी तथायमपतीति भावः । एतत्सर्वं 'यस्तु स्वकाल' इत्यादिना
विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ ७ ॥

एवं खरूपं निरूप्य तदुपयोग्याभरणद्योतकं नामाहुः ।

नानाकरूपविराजिताय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'महाह्रैतैर्हृयंकिरीटै'ति श्लोकनिरूपिताभरणभूषितत्वसूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ८ ॥
एवमुद्यमात्मकं स्वरूपं निरूप्य तस्य परमसौन्दर्यातिशयद्योतकं नामाहुः ।

आत्मविस्मापकमानुषवेधसौन्दर्यनिषये नम इति ॥ ९ ॥

इदं तु विरोचमानमित्यस्य नाम ज्ञेयम् । विशेषेण रोचकमिदमेव यत्स्वस्वापि स्वित्यम् ।
तथा च आत्मविस्मापको यो मानुषवेधः सौन्दर्यं च तस्य निधिः तादृशाय । अत एवादावजुत-
मेवोक्तम् । बालकवपुने मानुषवेधो'भुनेशेणपदेन सौन्दर्यं च व्यञ्जितम् । तस्यापि निधिधिति
'शैलोक्यलक्ष्मणैकपदं वपुर्वेध'दित्युक्तम् । एतेन शैलोक्ये यत्र सौन्दर्यं तत्रैतस्यैवैकांशरूपमिति
सूचितम् । एवं सर्वशोने पूर्णप्राकट्येऽनिर्वचनीयमाहात्म्यं ज्ञापितम् ॥ ९ ॥

अतः परमेतादृशास्येदानीं प्रयोजनाभावाद्रूपान्तरेण व्रजं गत इति रमापि तत्रायत्य सेवां
करोतीति तन्माहात्म्यसूचकं नामाहुः ।

रमालालितापदपद्माय नम इति ॥ १० ॥

रमा तु सर्वदा पुरुषोत्तमसंनैवकनिष्ठा । सा चत्रागता इति तदवध्यत्रैव सापि स्थितेति
तथोक्तम् । इदं तु 'तत आरभ्य नन्दस्येत्यारभ्य 'रमाक्रीडमन्मुखे'त्यनन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १० ॥
अतः परं यत्र माहात्म्यज्ञानपूर्वक एव स्नेहः प्रकटीकृतो न तु मुग्धभावसहितस्तच्चरि-
तसंबन्धीनि नामान्यत्र निरूपणीयानीति मध्यस्थशालीलान्तःपातीनि नामानि विहाय तादृ-
शात्येकशिवश्यामायादात्म्य पुनरिहोच्यन्ति ।

तत्र प्रथमं भक्तानामन्यभगनादिकं निषिद्धमिति त्रिवारणसूचकं नामाहुः ।

भक्तहितोपदेशकाय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु नन्दादीनामिन्द्रयागोधमं दृष्ट्वा तत्स्वकीयानामनुचितं मत्वा हितोपदेशं कृतवा-
निति तत्सूचकमुक्तम् ॥ ११ ॥

मनु बालकोपदेशेन पारंपर्यागतमपि धर्मं ते महान्तः कथं त्यक्तवन्त इति तत्सूचकं नामाहुः ।

हविर्मन्त्रदेवतामूलबोधकाय नम इति ॥ १२ ॥

हविर्मन्त्रदेवतास्य तेषां मूलं यत्तद्विधकाय ज्ञापकौयत्यर्थः । अयं भावः । पूर्वं मन्त्रं प्रति
प्रश्ने कृते नन्दः 'पञ्चयो भगवानिन्द्रै'त्युत्तरं दत्तवान्, तत्र पञ्चयो भगवानेव देवतारूपो, मे-
धास्तस्यायवयाः यन्त्रा इव वर्षाण्यो हविः यतोन्नं भवति, जलास्त्राम्यनेव सर्वं जीवति, इन्द्रः
सर्वोपास्य इति सर्वं तद्रज्जने कुर्वन्तीति निरूपितम् । ततो भगवांस्तन्मतं निराकृत्य स्वमत-
मुपदिष्टवान् । 'तस्माद्दत्तां ब्राह्मणानामद्वेश्वारम्यतां मल्ल' इति भवत्कृतो यागस्तु वैदिको
न भवतीति वैदिकः कतव्यः । यत्र हविर्मन्त्रदेवताः प्रतिष्ठिताः । तत्र गोपु हविः । ब्राह्मणेषु
मन्त्रः । गोवर्धनः स्वयमेव देवतारूपः । हविर्मन्त्रदेवतानां मूलभूतानां मूलभूता एत एवेति
तद्व्योचको जात इति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

तत इन्द्रस्य मोहेन ब्रजोपवातोद्यमो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुनवेपमोहितदेवपरीक्षकाय नम इति ॥ १२ ॥

कृतो यो वेपो मानुषवेपस्तेन मोहितो यो देव इन्द्रस्तस्य परीक्षकाय परीक्षाकर्त्रे इत्यर्थः । कियत्पर्यन्तं मया सहैवं करिष्यतीति सप्तदिनपर्यन्तं परीक्षा कृतेति, तदुपर्यपि वृद्धिं कुर्यात्तदा स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति भावः । अथवा । कृतवेपमोहितो यो देव इन्द्रस्तेन हेतुना परीक्षकाय भक्तानामित्यर्थः । इन्द्रकृतहेतुन भक्तेषु कस्याया रक्षार्थं परित इक्षणं 'गोपाये स्वात्मयोगेनेति विचारपूर्वकं यदीक्षणं तस्य कर्त्रे इति वा । अथवा । तादृशो यो देव इन्द्रस्तस्य परित इक्षा ज्ञानं तत्कारकायेति तत्कृतप्रपत्तिः सूचिता । किञ्च । प्रपत्त्यनन्तरं तदुपरि कृपादृष्टिः कृतेति परीक्षकायेत्युक्तमित्यपि सूचितम् । अत एव 'तस्मिन् जाते सुरेश्छानि'त्यत्र स्वकार्ये संपन्ने सुरेश्छानं कृतमिति विवरणे विद्युत्तम् ॥ १२ ॥

ननु यागभङ्गजनितकोपेन प्रलयकालीना मेघा निर्युक्ता इति तैः सर्वे जगदेव प्राविर्त भवेदिति तदभावद्योतकं नामाहुः ।

एकदेशो वृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकाय नम इति ॥ १४ ॥

एकदेशो व्रजस्तदर्थं वृष्टिवायुदेवताक्षोभजनकस्तादृशाय । अथवा । एकदा य ईशाः न तु सर्वदा तादृश इन्द्रः तस्मात्तन्मुखादित्यर्थः । वृष्टिवायुदेवतांशो भोजनजनकः न तु साक्षात्स्वयमाज्ञास्रवानिति तावन्मात्रज्ञानमेव कृतवन्त इति भावः । अत एव 'नन्दविद्युत्शुक्रोप स' इत्यत्र 'स निषिद्धागमोके'त्युक्तम्, प्रलयेषु तु भगवदात्मया तथा कुर्वतीति सर्वे सुस्यम् ॥ १४ ॥

ननु मूले मेघादीनां शोभजनकत्वमिन्द्रस्योक्तम्, अत्र भगवतः शोभजनकत्वं निरूपितमिति कथमेकवाक्यता भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरूपाय नम इति ॥ १५ ॥

अयं भावः । अत्र भगवान्कालात्मकः स्वयं शकृद्वनार्षार्थमेतावत्करोतीति सर्वरूपोपि स्वयमेवेति, तत्प्रेरकोपि स्वयमेव जात इति तेषां शोभजनकत्वं भगवत एवेति तथा नामोक्तमिति भावः । अन्यथा को वा वराक इन्द्रो यद्भगवत्स्थाने तादृशोपद्रवं कुर्यादिति सर्वमनवयम् । सर्वेषां रक्षार्थां स्वात्मयोगेन युक्तः 'गोपाये स्वात्मयोगेनेति सर्वत्र स्वयं प्रविष्टः, सर्वरूपत्वेन रक्षा कृतेति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

ननु तथाप्येतावत्करणे किं सिद्धमिति तदाहुः ।

वेदमार्गारक्षकाय नम इति ॥ १६ ॥

पाषण्डधर्मं दूरीकृत्य वैदिको वैष्णवधर्मो रक्षित इत्यर्थः । किञ्च । भक्तानां तत्रापि स्वकीयानामन्यभननादिकं सर्वथा ह्यनुचितमिति ॥ १६ ॥

तत्सर्वं दूरीकृत्य केवलं स्वनिष्ठीकृता इति भक्तिमार्गप्रवर्तको जात इति तथा नामाहुः ।

भक्तिमार्गप्रवर्तकाय नम इति ॥ १७ ॥

अत एव वृष्टिकृतपिडायांमपि चरणशरणमेवागता इति 'पादमूलमुपाययुरि'त्युक्तं मूले ॥ १७ ॥

ततो रक्षापि स्वस्वरूपेणैव कृता, न तु साधनान्तरेण । तथा सत्यन्यसंबन्धः स्वकीयानां भवेदिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोवर्धनोद्धरणधीराय नम इति ॥ १८ ॥

तदुद्धरणकृतरक्षाया केवलं स्वकीयत्वं संपादितं स्वमाहात्म्यं च प्रदर्शितम् । सप्तदिनसावधि पर्वतधारणेन सर्वेषां क्षुब्धबुद्धेरुपाधभावनेन च माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्तु सुदृढः सर्वतोपिकः ज्ञेहो जनित इति भक्तिमार्गधर्मोपाणमेव कृतमिति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं स्वीयानामेव माहात्म्यज्ञानं कृतं किंतु सर्वेषामेव जातामिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वजनीनमाहात्म्यमोषकाय नम इति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव देवमानुषादिषु माहात्म्यस्य बोधकायेति ॥ १९ ॥

सर्वत्रैव तत्प्रकटमिति इन्द्रस्यापि तज्जनामिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तविस्मायकाय नम इति ॥ २० ॥

इंद्रोपि भक्त एवाधिकारित्वान्मोहेन भगवदप्रार्थं कृतवानिति स्वोचमे निष्कले जाते विस्मितोभवदिति तथोक्तमिति भावः । न केवलमाश्चर्यमात्रमेव जातं किंतु गतवर्गः हतसंकथः सन् मेघान्वयवारयदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एव भगवान्दोषमेवं दूरीकृतवान्, नलिन्यः स्वर्गाद्दूरीकृत इति तादृशं नामाहुः ।

मोहनप्रबोधधरक्षकाद्भुतचरित्राय नम इति ॥ २१ ॥

मोहेन च प्रबोधश्च तदुभयस्य रसकमद्भुतं चरित्रं यस्मैति । मोहोपि स्वकृत एव प्रबोधोपीत्युक्तत्वम् । अत एवेन्द्रप्रदाह नाशितः । एतेनापराधेपि दोषमेव नाशयति न, तु तं लौकिकप्रभुवदिति सूचितम् ॥ २१ ॥

तत्र हेतुरुपं नामाहुः ।

लोकवेदोच्छङ्खनकरप्रपन्नभक्तसर्वदुःखनिवारकाय नम इति ॥ २२ ॥

भगवान्प्रमत्कृपाछररक्षिककर्मेति लोके वेदोपि निन्दितं महापापजनकं तादृशमपि करोति यः स लोकवेदोच्छङ्खनकरः, एतादृश इन्द्रो, यतो गोकुलसंशयार्थमाज्ञापितवान्, पुनर्विवेके जाते प्रपन्नश्च, तत्रापि भक्तः अपराधक्षमापनपूर्वकं सेवकधर्मं प्रवृत्तः, तादृशस्य सर्वदुःखनिवारकायेत्येतद्वेदोक्तम्, 'मया तेऽकारि मघवसि'त्यारम्य 'गम्यता' मित्यन्तम् । अतः परमेवं न कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

न केवलं दुःखमेव निवारितवान्किंतु प्रसादोपि कृत इति तथा नामाहुः ।

इन्द्रसुरभीप्रसादकाय नम इति ॥ २३ ॥

उभयोरेकत्र स्थितिरुभयोः प्रसादस्याप्यैवप्रतिपादनाय समस्तं पदम् । किञ्च, गोविन्दाभिषेकस्तु सुरभ्या प्रार्थितः । इन्द्रेण स्वयं स कृत इति स्वस्य भैवकथनो ज्ञापितः । भगवत्प्रसादोपि सूचितः स्वप्रसन्नतया । अन्याथा सा न स्यात् । अतएव समानधर्मज्ञापनायापि समस्तं पदम् । किञ्च, इन्द्रस्येन्द्रत्वं दूरीकृत्य सुरभ्या भगवति तदभिषेकः क्रियत इति परस्परं वैमनस्यं भवेदिति तदभावज्ञापनार्थं वा समस्तं पदम् ॥ २३ ॥

तत इन्द्रत्वसूचकं नामाहुः ।

गोविन्दाय नम इति ॥ २४ ॥

इन्द्रस्यापीन्द्र इति माहात्म्यं धोतितम्, अतएवोक्तं 'निर्वैराप्यभवंस्तात क्रूराप्यपि निस्सर्गत्' इति श्रुते । किञ्च । गोकुलस्य सर्वसन्नेहो जात इति गोविन्द्रः, गोकुलेन्द्रः, ब्रजेन्द्रः गोपेन्द्रः, तथा इन्द्रेन्द्रः, देवेन्द्रः, सुरभीन्द्र इत्यादिनामान्यपि भवन्ति । एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहसहितनिरोधो निरूपितः ॥ २४ ॥

एतावत्पि चरित्रे कृते सर्वथा माहात्म्यं न स्फुरितम् । यतो गोवर्धनोद्धरणानन्तरं पुनर्यथास्थानं तस्मिन्स्थापिते भगवति च मिलिते लौकिकरीतिरेव कृता न त्वलौकिकभावः स्फुरति इति तदर्थमधिमचरित्रं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्यन्तभक्तनिरोधकाय नम इति ॥ २५ ॥

भक्तश्रेयदनभजनं कुर्वात्त्रापि निरोधमागीयश्चेत्तादा निरोधः कर्तव्य इति नन्दस्यान्यभजनादिकं जातमिति निरोधः कृतः । यतो भगवत्प्रेरितवत्सङ्गकृतादास्यादिनिरीक्षणं भगवति माहात्म्यमलौकिकत्वेन बुद्धिश्च जातेयेतावत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अत एव तज्ज्ञापकमधिमं नामाहुः ।

वरुणादिदेवप्रबोधकाय नम इति ॥ २६ ॥

वरुणादयो ये देवा आदिपदेन तत्रत्याः स्त्रियः पुरुषाश्च तेषां सर्वेषामेव प्रबोधकः । प्रकृष्टेन स्वज्ञानसंपादकस्तादृशाया । अत एव ते सर्वे गर्भदासा इव सेवां कृतवन्त इति तथोक्तम् ॥ २६ ॥

एवं वरुणलौके सर्वेषां वरुणादीनां दास्यं दृष्ट्वा भगवति माहात्म्यज्ञानं दृढं जातमिति भगवतः परमोत्कर्षादिदृष्टापीति तत्परकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठप्रदर्शकाय नम इति ॥ २७ ॥

व्यापिवैकुण्ठस्य प्रक्रमेण दर्शकस्तादृशाया । तद्दर्शनाविद्यानिवृत्तावस्रारानन्दतात्मकत्वे सम्पन्ने सर्वेषां लय एवाभूदिति, ततोपि भगवानन्दसौख्येच्छयात्तदनुभवार्थं तत उद्धृताः ॥ २७ ॥ ततो ब्रह्मणो लोकं ददशुरिति सर्वतरतम्यज्ञापनार्थं प्रदर्श्यं ततोऽप्युद्धृतवानिति विवरणे विवृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वैकुण्ठस्थित्यधिकभक्तगृहस्थितिबोधकाय नम इति ॥ २८ ॥

वैकुण्ठस्थितेः सकाशादधिकोच्छ्रष्टा भक्तस्य गृहस्थितित्तरत्या बोधको ज्ञापकः । एतदर्थिनार्यं साक्षाद्भगवानेवात्मदृष्टदेवतीर्ण इति गृह एवा परमानन्दानुभवेन वैकुण्ठापेक्षया गृहमेव विशिष्टमिति ज्ञानं जातमिति भावः ॥ २८ ॥

तत्रेदकं नामाहुः ।

मदनगोपालाय नम इति ॥ २९ ॥

वैकुण्ठे लयावस्थानुभूता । अत्र तु साक्षान्मदनमूर्तिः परमलावण्यविधिः स्वयमेव गोपालरूपेण भगवानस्नानानन्दयतीति नन्दादीनां ज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'कृष्णेन चोद्धृता' इति कृष्णपदार्थस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

ननु गोकुले भगवत उच्छ्रूलञ्जलिरत्रस्य दृष्टत्वात्कथं तादृशं निर्दोषज्ञानं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अनादिब्रह्मचारिणे नम इति ॥ ३० ॥

सर्वेषां आदिभूतो ब्रह्मचारी त्वयमेव, य इदानीं ब्रह्मचर्यं कुर्वति तेषां सर्वेषां मूलभूतो-यमेव । यतः सर्वत्र ब्रह्मरूपत्वेन चरति व्याप्नोति । सर्वेषु आत्मबुद्धिरेव भगवतः, आत्मन्यतिरिक्तं वस्त्वेव नास्तीति ब्रह्मचर्यं तत्रैवेति तथा नामोक्तम् । किञ्च । यः सर्वदा स्वानन्दैवैव पूर्णस्तस्यान्तस्थानन्दापेक्षैव नास्ति, यतो ब्रह्मचर्यं सृष्टिदत्तं भवेदतोनादिब्रह्मचारिण्यं तत्रैवेति ज्ञापितम् । इदं तु कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं दृष्ट्वा तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्यज्ञकं ज्ञेयम् । किञ्च, ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनादिकं तदुक्तधर्माचरणं च धर्मः तत्रागलुकरस्तस्य । अत्र तु छंदोभिः स्तूयमानत्वोच्छेददानामपि तन्निष्ठतोत्केत्यनादिब्रह्मचारिण्यं तत्रैवोक्तमिति भावः ॥ ३० ॥

एवं निर्दोषज्ञानं जाते फले भवतीति साधनप्रकरणानन्तरं फलप्रकरणारंभः । तत्र फलदानार्थं यादृक् स्वरूपं कृत्वा स्थितस्तादृक्स्वरूपज्ञापकं नामाहुः ।

कंदर्पकोटिलावण्याय नम इति ॥ ३१ ॥

इदं तु 'भगवानानीं'त्यस्य विवरणे षड्भौधैर्व्यसंपन्नतया रूपं कृत्वा स्थित इति भगवत्पदार्थेन निरूपितमिति तद्देशोक्तं नाम ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

नन श्रुती कामरूपत्वं ब्रह्मणः कुत्रापि न श्रुतमिति तत्तात्पर्यज्ञापकं नामाहुः ।

सर्वोपनिषदां यत्तात्पर्यगोचराय नम इति ॥ ३२ ॥

सर्वोपनिषदां यत्तात्पर्यरूपं 'रसो वै स' इत्यादिना निरूपितं रसामरकं कोटिकर्ण्यलवाण्यं तदेव गोचरः दृष्टव्यपयीभूतामित्यर्थः । अथवा । सर्वोपनिषद्गूया ब्रजसीमान्दियस्तासां तात्पर्यं बहिः फलानुभवरूपं तदर्थं गोचरो जात इति । एतेन श्रुतीनामिषदां तादृशं रूपं प्रकटितवान्ज्ञानार्थमिति सूचितम् । अथवा । सर्वासांशुपनिषदां तात्पर्यं फले, फलरूपा तु रासलीला, तत्र

तदर्थं वा गोचरो जात इति तथोक्तम् । एवमुपनिषत्तात्पर्यगोचरत्वकथादियं लोका निययैव, साम्प्रतं लोके बहिः प्रकटीकृता । अत एवोक्तं 'मत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तम' मिति ॥२२॥

अतः परं फलस्वरूपज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकारमणाय नम इति ॥ ३३ ॥

एतावत्पर्यन्तमीश्वरभाव एव स्थितः । इदानीं समस्तब्रह्मधर्मान्विहाय नायकभावेन ता रात्रीर्हृद्वा रमणेच्छां कृतवानिति गोपिकानां रमणो जात इति तथोक्तम् । एतत्सर्वं 'वीक्ष्ये' त्यस्य विवरणं विवृतम् ॥ ३३ ॥

अत एव विलम्बासहिष्णुस्तत्कार्यसाधनार्थं योगमायामुपाश्रितो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सकलयोगागानपि अधिपतिरधिष्ठाता तत्तद्योगेन तत्तत्कार्यसाधक इति ॥ ३४ ॥

सकलयोगागानपि अधिपतिरधिष्ठाता तत्तद्योगेन तत्तत्कार्यसाधक इति । एवं कार्यं स्वस्य स्वात्मन्याभावाद्योगमायैव साधिकेति तामाश्रित इति तत्सूचकमिदं नामोक्तमिति भावः । अतएव पूर्वमपि योगमायामाज्ञापयदधुनापि कार्यमिति रसस्वाभाव्यात्तामाश्रित इत्युक्तम् । एतत्सर्वं विवरणं ब्रह्मव्यम् ॥ ३४ ॥

किञ्च । अत्र यथा नवीनमनःकरणेन सर्वा सामग्री लीलयोपयोगिनी नवीनैव कृतेति विवरणे विवृतम् । तथा कामोपि नवीन एव प्रकटीकृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अलौकिकपूर्णकामजनकाय नम इति ॥ ३५ ॥

यदा नायकभावेन तद्दर्शने रमणेच्छा जाता तदा कामोपि स्वरूपात्मकोऽलौकिक उ-
द्वृद्ध इति भक्तेष्वपि वेणुद्वारा तत्सैव जनको जातः । अत एव 'कामपितामहं मन उत्पादित-
वास्त्वत्र वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यती'त्युक्तं विवरणे । तथा च तत्सूचकमिदं नामेति भावः ।
कचिदलौकिकपूर्णकामबीजननकाय नम इति पाठः । तदा कामवीनं वेणुनादस्तज्जनकायेति
तद्वद्वारा काम उत्पन्न इति स्पष्टमेव ॥ ३५ ॥

एवं भगवतो रसरूपातां निरूप्योदीपनविभावरूपोपि स्वयमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

आशापूरकसत्यात्मकामदीपकाय नम इति ॥ ३६ ॥

आशापूरकश्च सत्यश्च आत्मरूपश्च कामदीपकश्च अर्थात् यश्चन्द्रः तद्वपुः । यदैव मन-
श्चक्रे तदैव य उद्गारात् स उद्गादिति विवरणार्थमेव तदुद्यमः प्राप्तः । रमणेच्छातर्गतत्वात् ।
सोपि स्वरूपात्मक इति गोपिकारमणाय नम इति नामान्तर्गत एव सूचितः । इदानीं तत्स्वरूपं
वक्तव्यमिति तत्सूचकत्वेन विशेषणैरेव विशेष्यनिर्देशः कृत इति तथोक्तम् । तेनाशापूरकत्वेन
'कङ्कमः करैरुत्सवं प्राच्या विलिपान्नि' त्युक्तोर्थः सूचितः । किञ्च । चर्षणीनामन्याशा पूरिता शोक-
दूरीकरणेनेत्यपि सूचितम् । सत्यात्वेन नायं भवकलाः । मध्याकाशपर्यन्तमेव गमनमित्यादि-

धर्माः सूचिताः । आत्मरूपत्वेनालौकिकत्वमुक्तम् । कामदीपकत्वेनोदीपनविभावरूपतोकेति
सर्वं सुस्पष्टम् ॥ ३६ ॥

एतादृशं चन्द्रं दृष्ट्वा वेणुनादं कृतवानित्युक्तं मूले । ततस्तद्दीप्तं निशम्य ताः सर्वा
आजन्मुरित्युक्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

शृङ्गारविभावाद्युक्ताय नम इति ॥ ३७ ॥

मुख्यरसस्तु विभावादिंसंयुक्त एव तिष्ठतीति शृङ्गाररसस्यैव विभावा आलंबनविभावा
उदीपनविभावादयश्च तैर्युक्ताय । अत्रोदीपनविभावास्तु ता रात्रीः शरदोलुङ्घमल्लिका इति
तदोद्गाराज इति वनं चेति सर्वे पूर्वोक्तनामाभिः सूचिताः, आजन्मुरित्येनालम्बन विभावरूपा
उक्ता इति तत्सूचकं नामेदं ज्ञेयम् । एतेन धर्मसहितो रसो निरूपितः ॥ ३७ ॥

एवं करणे स्वमतिज्ञैव हेतुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यवाचि नम इति ॥ ३८ ॥

'मथेमा रंस्वय हषा' इति तासां वरो दत्त इति तद्वचनं सत्यं कृतमिति तथोक्तम् । एतेन
ता आहूता इति सूचितम् ॥ ३८ ॥

अतः परमागमनानन्तरं धर्मसूचकं नामाहुः ।

कामोन्मत्तगोपाङ्गनामुक्तिदात्रे नम इति ॥ ३९ ॥

'निशम्य गीतं मित्स्व गीतस्यानङ्गवर्धनत्वमुक्तमिति तच्छृण्वणेन तादृश उद्बुद्धो यः
कामस्तेनोन्मत्ता देहाद्यवशात्पराहिता या गोपाङ्गनास्तासां मुक्तिदाता । अयं भावः । 'कृष्णगृही-
तमानसा' इत्यत्र मानसमित्युल्लक्षणं, देहाङ्गोन्द्रियान्तःकरणदायः सर्व एव स्वस्मिन्गृहीता इति
कृष्णात्मिका एव तदन्तिकामान्मुरिति 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येवी' त्युक्तरूपा मुक्तिरेव दत्तेति
तथोक्तमिति भावः । अथवा । 'आत्मना प्रथमा लीले' त्युक्तत्वात् प्रथमं भक्तानामात्मन्यात्मनै-
वानन्दं पूरितवानित्युक्तमिति विवरणे । तथा च मुक्तावात्मन एवानन्दानुभवेन, न तु देहेन्द्रि-
यादीनामिति तथोक्तमिति भावः । परन्तु तथाप्येतावान् विशेषः । यदत्र मुख्यत्वेन
प्रथमात्मन एव पश्चात्सर्वेन्द्रियाणामित्ति । एतेन या मुक्तिः कामादिविषयत्यागेन ज्ञानभ-
क्त्यादिसाधनैः कथञ्चिद्भवति सात्र बाधकक्रामादेव जातेति सूचितम् । अत एव 'कामं
क्रोधंनि म्यादि निरूपितम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मप्रापणानन्तरमपि तासां मनोभिलाषस्ततोप्यधिकफल इति तदधिकारपरिपार्श्व-
मधिर्मं नामाहुः ।

मुक्त्यधिकफलगोपीमनोमोहकाय नम इति ॥ ४० ॥

मुक्त्यधिकफलं साक्षात्स्वरूपसन्कथस्तत्र गोपीनां मनसि तेषां मोहकस्तादृशाय ।
इदं तु 'ता दृष्टान्तिकमायाताः 'बावःपैशोर्विमोहय'न्तित्यारभ्य 'श्रुतियात ततो गृह्णा'नि-

त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवांस्तु अन्यशेषतया भन्नमस्तुक्तमिति परावृत्तिं वदति । किञ्च । 'भगतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्य न भक्तियोगमिति वाक्यान्मुक्तिः पूर्वं दत्ता, तदन्य-
त्फलमधिकारामावे न देयमिति 'स्वामिन्तं व' इत्यादिनिषेधवाक्यान्मुक्तयाम् ॥ ४० ॥

एतास्तु पूर्णाधिकारवत्य इति तत्रिकारकरणं चकुरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

लोकवेदसर्वधर्मपरित्यक्तगोपीसेवितचरणारविन्दाय नम इति ॥ ४१ ॥

लोकवेदसंनिधिनः सर्वे धर्माः परित्यक्ता यामिस्तादृशीनिः गोपीनिः सेवितं चरणारविन्दं
यस्य तादृशाय । इदं तु 'सन्त्यज्यं सर्वधर्मोपैस्तव पादमूलमित्यारभ्य 'का खञ्जते ते कल
पदायुते'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । अत एवाधे 'किङ्करीणाभि'त्युक्तं, न हि किङ्कर्यै पूर्वसिद्धो धर्म-
रिस्तदतीति भगवचरणसेवैवासम्भवं इति ज्ञापितम् । एवं सति तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयमिति
भावः ॥ ४१ ॥

अतः परमन्तर्युहगतानामत्रागमने प्रतिबन्धोभूदित्येतत्कलं न जातमिति तत्रिवारकं
नामाहुः ।

भक्तप्रतिबन्धानिवारकाय नम इति ॥ ४२ ॥

'महर्गुणमयं देहमि'त्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्तिरुक्तेति भावः ॥ ४२ ॥

यदन्तर्नरं फलभासितस्वरूपसूचकं नामाहुः ।

अलम्बरासगोपीसद्योमुक्तिप्रदायकाय नम इति ॥ ४३ ॥

अलम्बो रासो यामिः, प्रतिबन्धवत्य जातत्वात्तादृशीनां गोपीनां सद्यो ध्यानमात्रेण
मुक्तेः प्रदायकः । तत्रापि प्रशब्देन शुचयन्तन्तरमलौकिकदेहापत्या सर्वतः पूर्वमेव रासमध्यस्था
जाता इति सूचितम् ॥ ४३ ॥

ततः परीक्षानन्तरं ता अपि रासमध्यस्था जाता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

परीक्षितगोपवधूसैवितचरणाय नम इति ॥ ४४ ॥

परीक्षिता या गोपवध्वस्तामिः सेवितं चरणारविन्दं यस्येति । 'पुरुषभूषण देहि दास्य'
मित्युक्तत्वात्तदुपयोगिसेवां कृतवत्यः । तदुक्तं 'तामिः समेतामि'रित्यादिना । अथवा ।
परीक्षिता परित ईक्षिता या गोपवध्वस्तामित्येष्वर्थः । अयं भावः । परीक्षानन्तरं 'इति-
विक्रवित'मित्यत्र हास उक्तः । सोपि प्रकृष्टः परिहासहापकः स्वापेक्षाहापकश्च । तथा च
पूर्वं प्रहस्य परिहासं ज्ञापयित्वा पश्चात्सर्वपूर्वकं परित ईक्षिता अवलोकिता इति तत्सूचकं परी-
क्षितवधमिति भावः । किञ्च । तादृशप्रकारकभगवदबलोकनानन्तरं तासामपि तादृशमवलोकनं
जातमिति परीक्षिताः परित ईशा सजाता यास्तु तः परीक्षिताः । ईक्षेत्पुलक्षणं, यावन्तः प्रेषणा-
दयो विलासास्ते सर्वे जाता इति ज्ञेयम् । अत एव 'प्रियेक्षणोक्तुलुप्तमि'रित्युक्तं मूले ।
तथा च तादृशीभित्तयेति भावः ॥ ४४ ॥

अतः परं रमणानन्तरं तासां लोकन्यायेन मयो मानश्च जातामि 'त्यात्मानं मेनिरे खीणा-
मि'ति निरूपितम् । तत्र माननिवृत्तिसूचकं नामाहुः ।

निजजनसम्यध्वंसनस्मिताय नम इति ॥ ४५ ॥

अयं भावः । पूर्वमुदारहासिद्वन्द्वदीपितिरि'त्यत्र कुन्दलं क्लेशस्येत्यस्य विवरणे
काममात्रपर्यवसायी क्लेश इति निरूपितम् । तत्तात्पर्यं च स्वामिनीनां सदा निरुपधिक्लेश एव
चेत्तिष्ठेत्तदा खण्डितादिभावसंभवे पूर्णरसभोग उभयत्रापि न संभवतीति निरुपधिवासंशाभा-
च्छाय कामोपाधिकत्वं क्लेशस्य संपादितवानिति विवरणार्थं विवृतः टिप्पण्यम् । एवं सति
लौकिकरीतिक्लेशेन तदनुसार्येव रमणस्वरूपमिति न पूर्णमनोरथ इत्यौदासीन्येन रमत इत्युक्तम् ।
अत एवैषाङ्क इवेति दृष्टान्तः । तथा च कलङ्कितोक्त्या लौकिकनायकवद्विकारवत्त्वं सूचितम् ।
तेनास्य यथा पूर्णोप्यपूर्णं भवति पुनरपे क्रमेण पूर्णो भवति तथायमपि भविष्यतीति टिप्पण्यां
विवृतम् । एवं सति संप्रति लौकिकरीतिरेव कृतेति तासां मानोपि जातः । अन्यथाऽलौकिक-
प्रपत्तौ कथं संभवेदिति तद्विवृत्तिसूचकं नामोक्तं 'निजनसम्यध्वंसनस्मिताय नम' इति ।
निजनानां सद्यस्य ध्वंसनं सिद्धं भवन्हासो यस्येति । पूर्वमुदारहासेत्यत्र हास उदार उक्तः,
यदा मानो दृष्टस्तदा तत्संकोचः कृत इति तावत्तैव मानो निवृत्त इति ज्ञापितम् । अन्यथा
तिरोधान्माने अकस्माद्दर्शनमात्रेण तापः कथं भवेत् । न हि मानवतीनां तापः कश्चिद् दृष्ट-
वत्तः श्रुतो वेत्युपपत्तिरुक्ता नामनिरूपणे । तर्हि तिरोभावः किमर्थं कृत इति चेदुच्यते । अयमा-
शयः । भगवत एतासां पूर्णरसदानार्थं विप्रयोगस्तानुभवः सर्वथा कर्तव्यः । सर्वथा प्रपत्यभावे
पूर्णरसदानमलौकिकरीत्या न भवतीत्येतासां मानस्य निवृत्तावपि मयो न गतः । 'आत्मानं मेनिरे
खीणामि'त्युक्तरूप इति, तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय च तथा कृतमिति भावः । किञ्च । लौकिक-
रीत्या माननिवारणेपि मानरहितत्वेत्यान्यथा पुनः क्षणानन्तरं कथं भवति । लौकिकरीतिरसदाने
तथैव व्यवस्था ; अलौकिके तु सर्वथा मानाभावोपपेक्षित इति सोऽन्तःस्थः इति सर्वकरणसमर्थो भगवान-
न्तः प्रविद्यालौकिकरीत्या तं दूरीकृतवानिति सर्वमनवद्यम् । एवं सति यावदंशो लौकिक-
क्लेशः स्थापितवतावदंशो मानोपि भवदस्मितेन निवर्तितो नाधिक इत्येतत्सर्वाभिप्रायज्ञापकमिदं
नाम ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

ततो योधिकोऽशः सोऽन्तस्मिद्धतीति तत्प्रशमाय पुनः प्रसादाय तिरोहित इति तत्सूचकं
नामाहुः ।

कायिकतिरोभावनिजगोपीपुत्राय नम इति ॥ ४६ ॥

कायिकतिरोभावः स्वस्य तदुक्तीकृतो गोपीपुत्रो येन तादृशाय । एतेनान्तःप्रकट
इत्यर्थः । अथवा । भक्तानां कायिकसंबन्धार्थं यो बहिः प्रकटः स्थितः स तिरोहित इति तिरो-
भावसूक्तो गोपीपुत्रो येनेति ॥ ४६ ॥

एका तु निर्दोषा स्थितेति सूक्ष्मं यथास्थितेति तत्सूचकं नामाहुः ।

राधासहचराय नम इति ॥ ४७ ॥

सापि सहचारिणी, अयमपि तत्सहचरः, यथैवं तस्याः प्रीतिस्तथैव करोतीति सूचितम् ।
अत्रैषा व्रतमाध्यस्थेति विवरणे विवेचितमिति तासां भयम् या मुख्या तैस्तत्सनाञ्जीति ज्ञेयम् ॥४७॥
अतः परं तिरोधानानन्तरं तासामवस्थाज्ञापकं नामाहुः ।

विरहव्याकुलगोपांगनान्वेषितामार्गीय नम इति ॥ ४८ ॥

पूर्वाफलौकिकरीतिस्नेहस्य निवृत्तेरलौकिकस्वर्वात्स्थितः । स च सङ्गेष्यासेचनकल्पमा-
वात्तापकरस्तिरोधाने त्वदर्शनेन तापयुत्पादेदेवेति विरहेण व्याकुला या गोप्त्राह्नास्ताभि-
रन्वेषितः मार्गी यस्य तादृशाया । इदं तु 'अन्तर्हिते भगवती'त्या'भ्येत्येवं दर्शयन्त्यस्ता' इत्य-
न्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अतः परं या सङ्गे स्थिता तस्या अपि मानो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्ञानतुल्यभक्तभ्रान्तिजनकाय नम इति ॥ ४९ ॥

यथा'स्मानं मेनिरे स्त्रीणामि'ति तासां ज्ञानं जातं तथास्या अपि 'हित्वा गोपीः कामयागा
मामसौ भजते, अतोहं वरिष्ठे'ति ज्ञानं जातमिति तत्तुल्या जातेति ज्ञानेन तुल्यो यो भक्तस्तस्य
भ्रान्तेर्जनकाय । यथा पूर्वं ज्ञानेन भ्रान्ता सर्वा 'न प्रारयेहं बलिदुमि'त्युक्तवती तथा तादृशी
प्रति भगवानपि धमजनकमशक्यमेवोपदिष्टव्या 'कुरुभारुह्यता'मिति तयोःकमिति भावः ॥४९॥

तदा ततोप्यन्तर्दष्ट इति तस्या अपि विरहेण भूच्छान्ता तादृश्येवावस्था जाता तदा
जीवनसम्बन्धस्यै स्वसाक्षिष्यं ज्ञापितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

निकटस्थितिबोधकाय नम इति ॥ ५० ॥

एतच्च 'हा नाथे'त्यत्र 'महायुने'त्यस्य नाम ज्ञेयम् । एतादृगवस्थया दुःखितां ता
पुनरन्याः सर्वा वने विचरन्त्यो दृष्टः । तदेवं स्वदृष्टान्तं कथितवतीति सर्वासं स्वबोधस्थिति-
र्जाता, भगवानसद्बोधेणैव गत इति ॥ ५० ॥

तदोपनिवृत्त्यर्थं गुणमानमेव साधनं ज्ञात्वा तदेव ऋकृतिरिति तत्सूचकं नामाहुः ।

गोपीवर्णितानिखिलगुणाय नम इति ॥ ५१ ॥

गोपीवर्णिताः निखिला गुणाः 'अयति तेषिक'मित्यारभ्य 'यत्ते सुजाते'त्यन्ता यस्य
तादृशाया ॥ ५१ ॥

प्रतापति क्रीडेपि शुद्धिर्नजातेति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्तशुद्धिविलंबनाय नम इति ॥ ५२ ॥

भक्त्येव शुद्धेर्विलंबं करोतीति तथा । तत्रोत्प्रेण यावती परीक्षा कर्तव्या स्थिता तावती
सर्वापि कृता । अवस्थाह्वयमेव तासां स्थितम् । भूच्छान्तं लीलाभङ्गे प्रलापः, स्वरूपस्थितौ
गुणानामिति । तथापि प्रादुर्भावकारणं न जातमिति शुद्धेर्विलम्बः ॥ ५२ ॥

ततः सर्वेषामसाधनत्वे दैन्यं प्रादुर्भूतामिति रोदनानन्तरं 'तासामाविरभूदि'त्युक्तं, तत्सू-
चकं नामाहुः ।

दीनकृपाप्रकटितरूपाय नम इति ॥ ५३ ॥

यदा दीना जातास्तदा कृपया प्रकटितं रूपं येन सः तादृशाया । अत एवोक्तं 'भक्तानां
दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमिति । प्राक्कृतानन्तरं पूर्वं विलोकनभात्रेण 'प्रीत्युत्फुल्लशो जाता'
इति नयनाह्लादकत्वसूच्यम् ॥ ५३ ॥

ततः सर्वासां भगवन्मनसैवोत्थानमिति 'उत्सुख्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागत'मिति
मनसोत्पाह्लादकत्वं सूचितमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वभनोनयनाह्लादकाय नम इति ॥ ५४ ॥

बहिराह्लादे नयनानामुपयोगः । अन्तराह्लादे मनसि द्वयोरेव कथनम् । मनस्तु
कर्मप्रधानं, नयनं ज्ञानप्रधानमिति ज्ञानकर्मन्द्रियाह्लादकत्वकथनेन सर्वेषामेवेन्द्रियाणामाह्लाद-
कत्वं सूचितम् । अतएवामे 'काचिकरान्बुज'मित्यारभ्य 'नकास गोपीपरिषद्गतोचित' इत्यन्तं
तत्सन्ध्या निरूपिताः ॥ ५४ ॥

ततोमे सन्देहनिवर्तनार्थं प्रश्नः कृत इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

गोपिकावाक्यविचारकाय नम इति ॥ ५५ ॥

गोपिकानां वाक्यस्य विचारकर्ता । 'मिषो भनंति ये सख्य' इत्यादिना ॥ ५५ ॥
प्रथमं सर्वेषां व्यवस्थासमुत्पन्ना स्वस्य सर्वेभ्यो मिलैव व्यवस्थेत्युक्तं 'नाहं तु सख्य'
इति तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वधर्मनिर्धारकाय नम इति ॥ ५६ ॥

यद्यपि अन्यविषये नैवैषैव व्यवस्था, भवतीषु न तथेत्युक्तम् ॥ ५६ ॥

मया परोक्षं भजतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरसाभिज्ञाय नम इति ॥ ५७ ॥

सर्वेपदेन संयोगविप्रयोगयोर्भाता अन्कताः 'प्रियाः प्रियस्य प्रतिकूलमूर्तयः' इत्यादिना
रसाधिक्ये पुंसावरूपा उक्तास्तेषां सर्वेषां रसानामभिज्ञास्तादृशाया । एतेन स्वस्य तादृशरसातु-
भवार्थं तासां चान्तरानन्ददानार्थं परोक्षभजनमिति सूचितम् । किञ्च, पूर्वं कायिकमनसो रसो-
नुभूतः, सांप्रतं प्रश्नेन वाचनिकोप्यनुभूत इत्यपि सर्वरसाभिज्ञत्वमपि ज्ञापितम् । अतः परं
सर्वेषां निर्दिष्टां जाता इति रासकीर्णारम्भ इति देहलीदीपन्यायेन सर्वरसाभिज्ञ इति नामोक्तम् ।
तथा च सर्वे रसाः यत्र तादृशो रासस्तदभिज्ञ इति यावत्पर्यन्तमेतासां मनसि सन्देहः कथमे-
कादृशीरसानुभवमिति तावत्पर्यन्तं रससमूहरूपो रासो न भवतीति ज्ञानेन भगवता . प्रश्नोत्तरैः
स निवर्तित इत्यतः परं 'तत्रारमत गोविन्द' इत्यारभ्य 'कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्ये'त्यन्तं ये रसाः

तदभिज्ञ इत्येतत्सूक्तमपीदं ज्ञेयम् । तेन सर्व्वरसाभिज्ञ इत्यस्याश्रुतिः कर्तव्या । एतावता रासकीर्त्याय प्रवृत्त इति सूचितम् ।

अत एवाग्रे तत्सूक्तं नामाहुः ।

रासमण्डलानिकरूपाय नम इति ॥ १८ ॥

इदं तु 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो' रित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

एवं नृत्यादिभिः पूर्णो रस उच्छलित इति सर्वासां रमणं प्रत्येकं कृतमिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

उद्गीसकामरसपूरकाय नम इति ॥ १९ ॥

एवं नृत्यादिभिर्दूषितो यः कामरसस्तस्य पूरकाय । इदं तु 'एवं परिष्वङ्गेत्यारम्य 'कृत्वा तावन्त'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

एतच्च महासौरतमिति मर्यादा न स्थितेति तत्सूक्तं नामाहुः ।

अतिक्रान्तमर्यादाय नम इति ॥ २० ॥

अतिक्रान्ता मर्यादा शास्त्रक्रमो येन तादृशाय । तदुक्तं 'रतिचके प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इति ॥ २० ॥

एवं तासांशुदीप्तकामपूर्तिर्नोतेति दैन्यं प्रादुर्भूतमिति तज्जापकं नामाहुः ।

भक्तदैन्यनिवारकाय नम इति ॥ २१ ॥

भक्तानां यद्दैन्यमतिविहारेण रक्षान्ते जातं तस्य निवारकः । एतदोक्तं 'तासामतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः । प्राञ्जलकरुणः प्रेणेति' । भक्त्यति पाठे भक्तिरूपवदनेषु दैन्यधर्माः प्रकटा इति तन्निवारक इति तथोक्तम् ॥ २१ ॥

ततः श्रमनिवारणार्थं जलकीर्डां कृतवानिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

यमुनाकीर्तिजनकाय नम इति ॥ २२ ॥

कीर्तिस्तु 'इयं तव कथाधिके'त्यत्र श्रीमद्वाचायैचरणीः स्फुटीकृता यमुनाष्टके । एतावत्पर्यन्तं रासलीलानामानि निरूपितानि ॥ २२ ॥

अतः परमतेषां फलसाहितं निरोधयुक्त्वा येषां निरोधो न जातस्तेषां कर्तव्य इति तत्सूक्तं नामाहुः ।

सुदर्शनमोचकाय नम इति ॥ २३ ॥

अत्र भक्तस्यान्यभजनादिकं सर्वथा न कर्तव्यम् । तत्रकण्ठे ह्येशो भवेदिति कर्मस्य शिवरात्रिकरणे सर्वथा उक्तः । भगवत्कृतमोचनेन सर्वथापि श्रुक्तिर्नोतेति सोपि सुदर्शनो जात इति तादृशयोनेः सकाशात्सत्य मोचकः । तदुक्तं 'पादसर्व्वशंताशुभ' इति सूक्ते । एतेनान्यधर्मनिवृत्तिपूर्वको निरोधो बन्धस्योक्तः ॥ २३ ॥

अतः परं बलदेवसाहित्येन रासलीला कृतेति तत्सूक्तं नामाहुः ।

बलदेवाभीष्टदात्रे नम इति ॥ २४ ॥

अत्र पुष्टिमर्यादाभारगीयभक्त्यनुरोधार्थं प्रवृत्तिरूपा नामलीलोच्यते । सा वेदात्मक-बलदेवपर्यवसानेति तत्साहित्येन लीलाकरणत्वादभीष्टमेव प्रीतिमिति तथोक्तम् ॥ २४ ॥

अत एव प्रवृत्तेर्दोषरूपत्वाद्द्वैत्यागमनं, तद्वन्नेन सापि निवृद्धा जातेति तत्सूक्तं नामाहुः ।

शंखचूडयातकाय नम इति ॥ २५ ॥

एतेन निर्दोषत्वात्फलप्रकरणातःपातित्वसूक्तम् ॥ २५ ॥

अतः परं निवृत्तिरूपनामलीलासूक्तं नामाहुः ।

गोपीकृष्णानाशकगुणार्णवाय नम इति ॥ २६ ॥

इदं तु 'गोप्यैः कृष्णे वनं यात'इत्यध्यायस्यैव नामोक्तम् ॥ २६ ॥

ननु स्वरूपकार्यं गुणैः कथं भवेदित्यत्राहुः ।

स्वसमानगुणाय नम इति ॥ २७ ॥

यथा स्वरूपं तथैव गुणाः । एतावान्तरं विशेषः । गुणैरान्तरं रमणं, स्वरूपेण बहिरिति । तत्राप्यान्तरं तु परं फलमित्युक्त्वादातरमेव विशिष्टमिति गुणोत्कर्षः । जीवनसम्पादकत्वा-दपि गुणानुसङ्घर्ष इति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'रेमिरेऽहः'तु चक्षित्वास्तमानस्का'इत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

ननु गुणास्तु भगवदोक्तानां असाधा इति कीदृशानां गानं कृतमिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

सर्व्वेश्वरीकरणद्वाराद्विचित्रचरित्राय नम इति ॥ २८ ॥

सर्वेषां देवकीप्रभृतीनां वशीकरणार्थं द्वादशविधं चरित्रं यस्मैति, अत्र प्रतियुक्तं यच्चरित्रं करोति तस्य गानमिति, सम्पूर्णं दिवसे द्वादशैव सुहृता इति विवरणे विवृतत्वात् द्वादशविध-मेव चरित्रमिति द्वादशयुग्मस्योक्तैरेव गानमिति तत्सूक्तमिदं नामेति ज्ञेयम् । इदं तु एक-दिवसचरित्रम् । एवं प्रत्यह्यनेकप्रकारा भवन्तीति ज्ञानार्थं पूर्वनामस्यैवपदसूक्तम् । एतावत्पर्यन्तं फलप्रकरणनामान्युक्तानि ॥ २८ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशद्वाध्यायादारम्भे रासप्रकरणनामानि निरूपयन्ति । तत्र प्रथम-भक्तिजनकरणे प्रयुक्तरूपो भगवानसुदेवसुतत्वसिद्धार्थं वंशवृद्धिरूपच्छट्टिकार्यं राजलीलाया कृतवात् । तेनैव राजसा भक्ता यथाधिकारं निरुद्धाः । ते च द्विविधाः संबद्धा असंबद्धाश्च । सर्वेषां शिरोध्वज्युग्मिः प्रकरणैः कृतः । इयदवधि निवृत्तिरूपो भजनमार्गः प्रकटितः, यतः सर्वोपि क्रमः सर्वान् लौकिकवैदिकधर्मालस्यक्त्वा भगवत्परो जातः । अयुना राजसप्रकरणे राजो-न्मलयं कर्ममार्गः प्रवृत्तिरूपः स्फुटीकृतः । तत्र लौकिकारिष्टे तदव्यवर्तिनं संभवतीति प्रथमं तदेव नाशितवानिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

दृष्यभासुरविध्वंसिने नम इति ॥ २९ ॥

स्वरूपेणार्थं वृषभः, वस्तुतोरेष्ट इति नाम्नास्परिष्टासुरः पापरूपः धर्मप्रतिबन्धकः, तस्य विघ्नसिने नाशकाय । । शरीरस्यानिष्टे शारीरो धर्मो न कर्तुं शक्य इति तत्राशो कर्ममार्गोः प्रवर्तिष्यत इति भावः । किञ्च । एतावत्पर्यन्तं प्रमेयमार्ग एव प्रवर्तितः । इदानीं प्रमाणमेव सुख्यं राजसप्रकरणेऽस्तत्रिष्ट एव मार्गः प्रकटित इत्यप्येतन्नान्ना सूचितम् । अत एवाग्ने भक्तिमार्ग-विरोधो जातो नारदागमनेन । तेन च कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च प्रवर्तित इति द्विधाराख्यो नारद उक्तः । एतत्सर्वं विवरणे निरूपितं प्रकरणार्थनिरूपणे कारिकाभिरिति सर्वमवदातम् ।

अतःपरमरिष्टवधानन्तरं गोकुले ब्रह्मसहितब्रह्मेशकथनेन प्रमाणनिष्ठक्रियाशक्तिसहितो गोपीनां नयनोत्सवखरूपो जात इति विवरणे निरूपितम् । तेन तासां नयनताराख्य एव जात इति निरोधस्य सिद्धत्वादिभूतस्वरूपस्य प्रयोजनं नास्तीति रजोलीलां करिष्यमाणो जात इति ज्ञात्वा नारदः कंसाय सर्ववस्तुबोधनं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

नारदादिबोधिताङ्घ्रिष्टकर्मणे नम इति ॥ ७० ॥

नारदेन आदितो बोधितानि अङ्घ्रिष्ठानि कर्माणि यस्य तादृश्याय । आदितो बोधनं पूर्व-वृत्तान्तप्रकटीकरणम् । अत एवाङ्घ्रिष्टकर्मत्वं बोधितम् । 'अन्यथा त्वत्कोपिता राससा महानखिनः केन हता भवेयुः' । एते नारदिष्टे निहते मोष्ट'इत्यारभ्य 'न्यस्तौ त्वमिदं नन्दे वै याम्यां तं पुरुषा हता'इत्यन्तस्य नाम निरूपितम् । तत एतच्छ्रवणानन्तरं विरोधतो दुर्बुद्धिर्जाता । यतो बुधुदेव-मारणार्थं प्रवृत्तस्तदा नारदेन निवारित इति भगवदिच्छयैव निवर्तितः । नोचेन्नारदोक्तमपि न मन्यते ॥ ७० ॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

दुष्टदुर्बुद्धिनाशहेतवे नम इति ॥ ७१ ॥

दुष्टस्य कंसस्य या दुर्बुद्धिर्बुधुदेवमारणप्रवृत्तिरुषा तस्या नारो हेतुरूपाय । इदं तु 'निशाम्ये'त्यारभ्य 'निवारितो नारदेने'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

एवं दुर्बुद्धिं निवार्य कथयन्ज्ञानमुपादितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिष्टज्ञानदीपकाय नम इति ॥ ७२ ॥

शिष्टं मारणादवशिष्टं बन्धनरूपं ज्ञानं तस्य दीपकाद्योत्पादकार्येत्यर्थः । इदं तु 'तस्तुतौ सृष्टुमात्मनः । ज्ञात्वा लोकेभ्यः पाशैर्बन्धने'त्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । भगवदिच्छयैव तथा बुद्धि-जातिं तथा नामोक्तमिति भावः । अन्यच्च । पूर्वं नारदोक्तज्ञानं कंसस्यैव जातमेकांते कथि-तत्वात् । पश्चात्कंसः सवन्मिति ज्ञापितवान् । तदनन्तरं केद्वयादिपेणं सुष्टिकनायूरादिज्ञापनं च धनुर्धार्यमाज्ञापनं तथाजनेन भगवदानयनार्थमकूरभन्त्रणं प्रेषणं चेत्यादि सर्वाभिप्राय-सूचकमप्येतन्नान्ना निरूपितम् । तथा च । शिष्टानां कंसव्यतिरिक्तानां केद्वयादीनां ज्ञानं नार-दोक्तं तस्य दीपकाय प्रकाशकार्येत्यर्थः । भगवदिच्छयैव कंसः प्रकाशितवान् । अन्यथैतत्सर्वं नारदोक्तमित्यनुकत्वा तावन्नामत्रमेवं कथं बोधयेत् । यावत्प्रयोजनमेव भगवदिच्छा प्रेरयति

इति भावः । एवं सति'प्रतिपाते तु देवर्षी कंस आमाप्य केशिनमित्यारभ्यै'वमादिश्य चाकू-मन्त्रिणश्च विद्युच्चय सः प्रविवेश गृह'मित्यन्तस्य नाम निरूपितमिति ज्ञेयम् ॥ ७२ ॥

तोत्रेपे केद्वयागतः, स च भगवता मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

केश्यादिमहादुष्टनिवर्हणाय नम इति ॥ ७३ ॥

एतावत्पर्यन्तं स्वच्छन्दचरिणो दैत्याः स्वयमेवोपद्रवं कृतवन्तः । इदानीं तु कंसाज्ञया प्रवृत्ताः । तत्र प्रथमं केशिनमेवाज्ञापितवान् । तदुक्तं 'केशी तु कंसप्रहित' इति । अत एवादि-पदम् । आज्ञया ये कार्यार्थं प्रवृत्तास्तोऽतु सुख्यः केशी तदादयो ज्योमपाचरुप्रभृतयः, तेषां निवर्ह-णाय मारकायैत्यर्थः । भाव्यर्थसूचकत्वेन तयोक्तमिति भावः । अथवा । केशी यः अदितो महादुष्टस्तस्यं निवर्हणायेति योजना ॥ ७३ ॥

एवं ब्रजसंन्यधिन समस्त कार्ये संपन्ने नारदागमनं जातमिति तद्वोचकं नामाहुः ।

नारदादिबन्दिन्तचरणाय नम इति ॥ ७४ ॥

नारदेनादौ स्वपरराधसमापनार्थं स्तोत्रं कृतं, पश्चाद्विज्ञापितमिति आदौ बन्दिन्तं स्तुतं सम-स्कृतमपि चरणं यस्य तादृश्याय । इदं तु 'देवर्षिरुपसङ्गम्ये'त्यारभ्यैवं यदुपति कृष्ण' मित्यन्तस्य नाम निरूपितम् । इदं तु न केनापि ज्ञातमिति तदनुकत्वा केशीवधानन्तरं भगवान् गोकुले गत्वा ब्रह्मसूत्रावहो जात इत्युक्तम् ॥ ७४ ॥

एकदा पुनर्भगवन्व्यतिरेकेण गोपाला वनं गताः । तत्र निखाननकीडां कुर्वीणा जाताः, तदा ज्योमासुर आगतसत् मारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्योमादिदुष्टपीडितगोपोगोपीरक्षकाय नम इति ॥ ७४ ॥

ज्योमेनादौ दुष्टाः स्वयमायोहेन स्वपरविवेकज्ञानरहिताः कृताः, अत एव पीडिताः, कन्द-रायां शिताः, अत एवोक्तं 'भयपुत्रो महाभाग' इति सूत्रे । एतादृशा ये गोपपाला गोप्यश्च । गोप्योत्र तन्मातरो ज्ञेयाः । बालकविवाहो खेदेन मातृगाममपि नारासंभावनेति तन्मारणेनोभयोरपि रसको जात इति भावः । ततो मुक्तापिधानाक्षिःसार्यं गोकुले समानीतवानिति सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूपिता, यथार्थे लीलास्थभक्तानामपि तथाभाव एव तिष्ठेदिति । तथा चोक्तं विवरणे सर्वत्र प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते, अग्रे लीलाचरणामपि तथात्वयथेति । एतेन गोपीपदं लीलास्थपरमपि सूच्यते । तदा सर्वदा प्रत्यापत्तिज्ञानरूपवसुसूर्या मथुरागमनेपि तासां रक्षा कृतेतुभयार्थसूचकं नामेदमिति ज्ञापितम् । इदं 'त्वैकदा तु पश्यत् पाञ्च'नित्यारभ्य 'प्रविवेश स्वगोकुल'मित्यन्तस्य नाम निरूपितम् ॥ ७५ ॥

अतः परं श्रीगोकुले सन्नक्तिः फलरूपा मानसोत्साहरूपा स्थापनीयेत्यकूरागमनं निरूप्यत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

सन्नक्तिहेतवे नम इति ॥ ७६ ॥

एतद्वेदोक्तं 'पञ्चविंशो भक्तिमार्गस्यापनाय निरूप्यते । अङ्गरागमनं भक्तिः फलं चैव हि मानसमिति । किञ्च । अङ्गरस्यापि सद्ब्रह्मिहेतुस्वरूपो भगवानेवेति तत्सूक्तमप्येतन्नाम ज्ञेयम् । तदुक्तं 'सात्त्विकश्चेद्भिसुखस्तदा भवति भक्तिमान् । अन्याथा दैत्यसंसर्गं स्तब्धा भक्तिर्भवेद्भुवःमिति । इदं तु 'गच्छन्पथि महाभागो भगवन्मन्युनेक्षणं । भक्तिं परामधिगतो ज्ञेयमेतदचिन्तय'-दित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतःपरमकूरनिरोधज्ञापकं नामाहुः ।

अङ्गरादिभक्तमनोरथपरिपूरकायः नमः इति ॥ ७७ ॥

अङ्गरस्यादिभक्तवचने मनोरथाः । अथवा । अङ्गरस्यादिभक्तो भक्तवच्ये मनोरथास्तेषां परिपूरकः । इदं तु 'पिकं मया चरितं भद्रं मित्यारम्य भगवांस्तदभिमेष्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना । परिभेरे ष्वापाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः । सङ्घर्षेणश्च प्रणतसुपशुक्लं महामनाः । गृहीत्वा पाणिना पाषिणमयत्सानुनो गृह्'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । यक्षपय्यं भक्त एव तथाप्यासुरसंसर्गेण तिरोहितैव भक्तिः स्थिता, पुनः भगवदाभिसुख्ये प्रकटेति । यथादौ भक्त एव स्यात्तथा मनोरथान्कृतवानिति तत्पूरकोपि भगवान् जातः । तत्राप्यापिदैविकाङ्गरस्य मुक्तिज्ञापकः परिपुषुसर्गं इति सर्वं लुप्तम् ॥ ७७ ॥

ततो भगवन्मिलनानन्तरं बलदेवेन गृहं प्रापितस्तदा पुनर्विधिवत्सत्कारैः सुसत्कृतो भगवता वृष्टः सर्ववृत्तान्तं कंसकृतं न्येददयत्सत्कारकथं नन्दादीन् गोपांश्च मधुरोत्सवदर्शनायै चो यस्याम इत्याज्ञापयत्सत्सूक्तं नामाहुः ।

नन्दादिगोपमधुरागमनोत्सवहेतवे नमः इति ॥ ७८ ॥

नन्दादयो ये गोपास्तेषां मधुरागमने य उत्सवः । यथा कौतुकायै यात्रायाम् उत्सवोपि भवति, तथोत्सवहेतुरूपः, तादृशदुःखदोषादकृपासन्धेति भावः । इदं तु 'श्रुत्वाकूरवचः कृष्णो रामश्च परवीरहे' त्यारभ्यै'धमाधोषयत्सन्तेत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

एतावत्पर्यन्तं तामसभक्तानां निरोधो यथा कर्तुमुचितस्तथा कृतः । इदानीं राजसभक्तानां दुःखं दूरीकरणार्थं कृष्णः काञ्चनात् जातः । बलश्च क्रियाशक्तिप्रधानो ज्ञातः, परवीरहनन्दार्थ-मुभावपि तथा जातौ । तदुक्तं 'श्रुत्वाकूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा । प्रहस्य गोप्यं पितरं राज्ञादिदं विभक्तदुरितिमूलं तथैव विवरणे विवृतामिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

भक्तदुःखमूलोच्छेदकायः नमः इति ॥ ७९ ॥

भक्तयोः पित्रोः भक्तानां वा दुःखस्य मूलं कंसस्तस्य उच्छेदको जातः, मूलोच्छेदे शास्त्र-रूपा जरासन्धादयस्ते सर्वे न भविष्यन्तीति भावः । अथवा । भक्तदुःखदायकत्वेन सर्वे एव मूलभूता इति कंसमारभ्य सर्वेषामुच्छेदकः क्रमेण जातः इति भावः । अत एव मधुरां प्रति गमनमुच्यते ॥ ७९ ॥

अतःपरं मधुरागमनोद्देशानन्तरं गोपिकानां महद्दुःखेन परमदैत्यैः जातमिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

गोपिकात्मनःकार्पण्यशीलहेतवे नमः इति ॥ ८० ॥

गोपिकानां मनसि यत्कार्पण्यस्य शीलं स्वभावस्तस्य हेतुः । एतद्वियोगजनितदुःखेन तथा स्वभाव एव जात इति भावः । एतेनापिनामस्यासूक्तं परमदैत्यैः जातमिति सूचितम् । तत्र हेतुः, स्वयमेवेति तथा नामोक्तम् । अत्रायं भावः । एतावत्पर्यन्तं दिवा विरहेण दैन्ये सायं वनादा-गल्य बहिः सङ्गानन्दं दत्तवान्, साम्प्रतं दिवानिशापि विरहेण तथाभावेनस्तत्सङ्गीलसहित-प्रियप्राकट्येन बहिःसङ्गेन च तथादुःखं कुवोपानां भक्तानां सर्वदाहनिशमपि तथास्थितिश्चेद्दे-त्त्वा भक्तिः सुदृढा भवेदग्रिमकार्यमपि सिध्येदिति, तथा कार्पण्यशीलोत्पादने हेतुर्जात इति भावः । इदं तु 'गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्वा न्यसुवृष्येतिता भृशं मित्यारम्य 'विरोका अहर्णां निगुर्गा-यन्तः कृष्णचेष्टितं'मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परमीहन्व्यस्यायां जीवनं कथं स्थितमिति तत्स्थितिपूचकं नामाहुः ।

गोपिकाविरहनाशकाव्यपुञ्जाय नमः इति ॥ ८१ ॥

गोपिकानां विरहनाशको वाक्यपुञ्जो यस्य । इदं तु सान्त्वयामास समेनैरायास्य इति दौत्यकैरित्यादिवाक्यैर्जीवनमिति तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ८१ ॥

ततो रथमारुढापि प्रचलितः । काञ्चिन्दीतरे जलपादादिकं विधाय रथोपरि स्थितः, तदाकूरः स्नानार्थं प्रवृत्तो जलमध्ये भगवद्दर्शनं कृतवान् । तदा स्मदेहो जातस्तं भगवान्दूरी-कृतवानिति तत्सूक्तं नामाहुः ।

भक्तसंशयच्छेदकायः नमः इति ॥ ८२ ॥

भक्तस्याकूरस्य संशयः लौकिकभावेन रथस्थाज्ञानरूपस्तस्यालौकिकमहासाध्यज्ञानेनोच्छे-दकः । इदं तु 'अङ्गरस्ताडुषामन्युं निवेश्य च रथोपरि । काञ्चिन्ना हृदमागत्य स्नानं विधिवदाचर-दि' त्यारभ्य' गिरा गृह्णत्या स्तोषीत्सत्त्वमाळंभ्य सात्वतः । प्रणम्य मूर्ध्निबहितः कृताञ्जलिभुटः शनै' रित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

अतः परं कौटशं रूपं दर्शितवानिति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

व्यापिवैकुण्ठवासिने नमः इति ॥ ८३ ॥

व्यापिवैकुण्ठमेव स्वस्वरूपसहितं मायोदाटनेन प्रकटीकृतवानित्यर्थः । अत एव यत्राकूरो-ध्यामपुरोति साधनप्रकटनेन निरूपितमेववाक्यतासिद्धचर्चमिति भावः ॥ ८३ ॥

अतः परं तादृशदर्शनेनाकूरो यथातौत्तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अङ्गरादिभक्तस्तुलानन्तगुणाय नमः इति ॥ ८४ ॥

अङ्गर आदिर्यस्यैतादृशा ये भक्ताः । यथान्येपि भक्ता जलमध्ये स्तुवन्ति तथाकूरोपि सर्वसद्ब्रह्मार्थमादिपदम्, वैः स्तुता अनन्ता गुणा यस्य तादृशा यः । इदं तु 'नतोस्यहं त्वास्मिहेतु-हेतुं नारायणं'मित्यारम्य'ह्यैकेशा नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पादि मां प्रोक्ष्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

अतः परमयं कंसप्रेषितो व्याजेनाकारणार्थमागतस्तादृशस्य कथमेतादृशमलौकिकं प्रद-
र्शितवामिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सत्यप्रतिज्ञाय नम इति ॥ ८९ ॥

सत्या प्रतिज्ञा यस्य तादृशाय । अयं भावः । यद्यप्ययं तथाविध एव तथापि पूर्वं
मथुरात आगमनसमये प्रमेयकलेत्रैव भगवदाभिमुख्ये भस्त्रदुक्त्रेण मनोरथरूपा प्रपातिः कृतोति
माहात्म्यज्ञानेन सा भक्तिर्दृढीकर्तव्येति तथा दर्शने कारितवांस्तत्र स्व्यातिलैव हेतुः । तदुक्तं 'सक्रुदेव
प्रपञ्चयेति । अत एवोक्तं 'सप्तत्रिंशोऽसिसुहृदः स्तोत्रं चक्रे मनोहरम् । चतुर्थो ज्ञातामाहात्म्य-
इति' । पूर्वं माहात्म्यज्ञानाभावादिति भावः । अथवा । इदानीं राजसभकनिरोधार्थं प्रयुक्तो भग-
वान्प्राथम्यार्थविदपि प्रपञ्चस्य निरोधं न करोति चेत्प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात् । यतस्तदर्थमेवावतीर्णं इति
तादृशस्यापि वैकुण्ठप्रदर्शनेन माहात्म्यज्ञानं कारितवामित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नाम निरूपि-
तम् । अत एवाप्ये यद्यथुनायां प्रदर्शितं तदेतद्वृद्धि विरमसिद्धि न वेति ज्ञापनाय भगवता प्रश्नः
कृतः । 'तमपुच्छद्वर्षीकेशः किं ते दृष्टमिहाद्भुतमिति ॥ ८९ ॥

तस्तेनाप्युत्तरितं भद्रुतागीह यावन्तीत्यारभ्यन्तं त्वायुष्यतो भूमन् किं मे दृष्टमि-
हाद्भुतमित्यन्तं तत्सूचकं नामाहुः ।

स्वगुणप्रतिबोधकाय नम इति ॥ ८९ ॥

स्वगुणानां प्रतिबोधको जातः । इदं तु मथुरानिकटगमनानन्तरं भगवता मथुराप्रवेशार्थमाज्ञ-
प्तोक्तो 'नाहं युवाभ्यां रहित प्रमेयेश मथुरां प्रभो' इत्यविषदं श्लोकेर्गुणैः प्रार्थना कृतोति तत्सूचकं
नाम ज्ञेयम् । यदि तद्वृद्धये माहात्म्यसहितभगवत्प्रतिर्नि स्थाच्छा षड्गुणरूपत्वेन भगवत्प्रार्थनां
न कुर्यादिति प्रार्थनया स्वगुणानां पुनः प्रतिबोधको जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ८९ ॥
एवमकूरं प्रेषयित्वा स्वयं मथुरादर्शनोत्सुको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मथुरादर्शनेत्सुकाय नम इति ॥ ८७ ॥

इदं तु 'अथापराल्हे भगवान्कृष्णःसङ्कर्षणान्वितः । मथुरां प्राविशद्दोषैर्विदग्धः परि-
वारित' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र विदग्धः परिवारित इत्यनेन दर्शनेत्सुकाय सूचिता ॥ ८७ ॥
प्रसुस्तु स्वसामग्रीसहित एव गच्छतीति भगवान्कृष्ण इति प्रसुचितमभिर्म नामाहुः ।

स्वाधारवैकुण्ठस्थापकाय नम इति ॥ ८८ ॥

स्वस्थापारो यो वैकुण्ठस्तस्य स्थापकः तादृशाय । अयं भावः । अत्र मथुरास्थभक्ताना-
मानन्दानार्थं मथुराप्रवेश उच्यते । तदुक्तं मथुरामनयद्वामं कृष्णं चैव दिनात्ययं इत्यत्र ।
रामो रविकर्ता, कृष्णः सदानन्दः, कलरूप इति विवरणे । अग्रे पुनश्चापराद्धे भगवान्कृष्णः
संकर्णान्वित इत्यत्र भगवत्पदेनाविपुक्तसर्वधर्म इति कृष्णपदेन च तदर्थमेवावतीर्णं इति
विवरणे विवृतम् । एवं सति रामो ह्यक्षरात्मकः वैकुण्ठश्च तथा । तत्र भगवद्भावाधारभूतं पुरुषो-
त्तमस्तत्रैव प्रकटो भवति, नान्यत्रेति सिद्धात इति यथा सर्वत्र पुरुषोत्तमवेशो भवेत्तदर्थमस-

रानदात्मकालौकिकवैकुण्ठधर्माः स्थापिता इति तथा नामोक्तमिति भावः । किंच । इदानीं
मथुरास्थभक्तनिरोधार्थं प्रवृत्त इति यथा प्रादुर्भावसमये 'अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशो-
भन' इत्यादिना आधिदैविका अलौकिकधर्माः प्रकटितास्तथा मथुराप्रवेशसमयेप्यलौकिक-
धर्माः कर्तव्या इति सर्वत्राध्यात्मिकालौकिकधर्माः प्रकटिताः । केवलदैवसंवेधिमथुरायां
कीलाऽभवेन भगवतः प्रवेशाभावात् । अत एव 'मथुरां प्राविश' इत्यत्र स्वनागमिती विव-
रणे विवृतम् । स्वधर्मस्थापनेन स्वकीया कृत्यैः । अत एव भगवदर्शनानन्तरमेव चतुष्टयपुरुषार्थ-
रूपा जातेति दर्शनानन्तरं चतुर्भिःश्लोकेः पुत्रीवर्णनं कृतमित्येतावदभिप्रायसूचकमिदं नामेति
ज्ञेयम् । किंच । अत्र कंसादिभारणापेक्षमि प्रवेश उच्यते इति तत्र कालस्वरूपत्वेन प्रवेशः ।
अत एव संकर्षणसमन्वित इत्युक्तम् । भक्तानामानन्ददानार्थं प्रवेशे कृष्णरतिवर्षकत्वेन राम
इत्येव नामोक्तमिति विस्तरेणालम् ॥ ८८ ॥

अत एव तादृशानन्दानुभवार्थमलौकिककारणमपेक्षितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पौरपुरःश्रीपुण्यजनकाय नम इति ॥ ८९ ॥

पौराणां पुरंध्यः, पुरंध्रियेन पतिव्रताः स्थिताः । यद्यपि तासां त्रतं स्वपतावेव, पांति-
त्रयजन्यं पुण्यमप्युक्तमेव, तथापि तत्त्वेतदानन्दानुभवसाधनं न भवति, किंतु लौकिकपति-
स्थापनमेवेति स्वानन्दानुभवार्थमलौकिकं यत्पुण्यं भास्यं च तस्य जनकायोत्पादकाय । एतेन
ब्रह्मानन्दप्रवेशसहितभगवदानन्दानुभवो निरूपितः । अत एवोक्तं 'हृद्यत्त्वचो जहुरन्तमर्दमा-
धि'मिति । एतेन प्रपञ्चविस्तीर्णपूर्वकमगवदासक्तिजनितो विशिष्टो भावो निरूपितः । अत
एव दर्शनागमनसमयप्रकारनिरूपणे काश्चिदित्यत्र विवरणे विशेषतः स्फुटीकृतम् । भगवति
भावे विशेषः अन्यथा लौकिक्येव भाषा भवतीति । अत एवैतादृशाःलौकिकभाग्यव्यतिरेकेणै-
तादृशो भावो न भवतीति तथा नामोक्तमिति भावः । इदं तु 'हर्म्योणि चैवात्सुहृदेषुत्सुका'
इत्यारम्य 'ऊतुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्मह' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

एवं येषां भगवति भावस्तेषां फलं निरूप्य येषां भगवति अन्यथा बुद्धिस्तेषां फलं
यथा भवति तादृशं नामाहुः ।

रजकारविदुष्टनाशकाय नम इति ॥ ९० ॥

रजकः रंगकारस्तदाद्यो ये नीचा दुष्टास्तेषां नाशकः । उक्तमव्यप्रार्थनानन्तरमनादे
स मारित इत्यर्थः । अन्येषामन्तरा दोषा नाशिता इति ज्ञापनायादिवदम् । अन्यथा नीचत्वसा-
भ्येपि कथमन्येषु भगवद्भावः ॥ ९० ॥

अत एव तत्सूचकं नामाहुः ।

वज्रायनेकारूपभूषितरूपाय नम इति ॥ ९१ ॥

वखादयो ये अनेका नानाविधा आकरणास्तेरूपितं रूपं यस्य । इदं तु 'वसित्वात्मप्रिये वख' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । रजकमारणांतरं वायको मिलितः । स तु वखपरिधापनचतुरः भगवतं दृष्ट्वा संतुष्टः यथायोम्यवखादिदूषणरत्नामरचयत् ॥ ९१ ॥

ततः सुदासो मालाकारस्य गृहं गत इति तेनापि समलंकृत इति तदुभयकार्यसूचकं नामाहुः ।

वायकसुदामभक्तालंकृत्याय नम इति ॥ ९२ ॥

वायकः सुदामा चोभाविपि भगवदर्शनमात्रेणात्रेणानिर्वृत्तदोषौ भक्तौ च जाताविति भगवत्सामानं कृतवंताविति ताभ्यामलंकृतः । वखपरिधापनेन वायकेन, सुगंधधुष्यमालादिना सुदासेति विवेकः ॥ ९२ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्प्राथितं ददाविति तत्सूचकं नामाहुः ।

अत्युदारारय नम इति ॥ ९३ ॥

अल्पकरणे बहु दानेनोदारत्वं सिध्यति । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमतीत्युपसर्ग उक्तः । इदं तु 'प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदो वरा'नित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९३ ॥

अग्रे राजमार्गेण गच्छन्ती कुब्जा मिलिता, तथा पुनः सत्कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुब्जानुलेपालंकृत्याय नम इति ॥ ९४ ॥

कुब्जासंबंधी योनुलेपस्तेनालंकृतः । एतेन तत्रिरोधो निरूपितः ॥ ९४ ॥

अतः परं दोषनिवृत्तिपूर्वकं फलोपयोगिगुणाः संपादिता इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुब्जादिभक्तसहजदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ९५ ॥

कुब्जत्यादयो ये भक्तस्य सहजदोषास्तेषां दूरीकरणं येन तादृशाय । सा न केवलं कुब्जा, किंतु शिवका प्रीत्यापदमयमागोपु, ते सर्वे दोषा दूरीकृताः । न केवलं तावन्मात्रं किंतु गुणा अपि सर्वे संपादिताः ॥ ९५ ॥

तत्र प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ।

स्वलीलौपयिकरूपाभिर्व्यंजकाय नम इति ॥ ९६ ॥

स्वलीलोपयोगि यद्गुणं तस्याभिर्व्यंजकः प्रकाशकः । लक्ष्मीसमानभायमलौकिकमेव रूपं कृतवानित्यर्थः । इदं तु 'सा तदनुसमानांगी बृहच्छोणिपयोधरा । मुकुंदस्पर्शनात्सयो बभूव प्रमदोत्समेति श्लोकविवरणे यथा विवृतं तत्सूचकं नाम ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

तदनंतरं कुब्जायै वरं दत्वा राजमार्गेण गच्छन्सर्वेषां उत्सवरूपो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

मथुरामहोत्सवाय नम इति ॥ ९७ ॥

मथुरायामहोत्सवरूपः, उत्सवस्यालौकिकत्वसूचकं महत्सद्वम् । तेन भगवदागमने सर्वे-
धामन्यधर्मविस्तृतिपूर्वकं भगवदुत्सव एव जात इति ज्ञापितम् । इदं तु 'विष्टज्य माध्या

वाप्ये'न्यारम्य 'तद्वर्धनस्मरसोभादात्मानं नाविदन्निज्यः । निखस्तवासः कनकरवलाखलेख्यमूर्त्ये' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

एवं सर्वेषां निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

दैत्यधर्मनिवारकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अयं भावः । पूर्वं मधुपुरी दैत्यसंबंधिनी विरोधत इदानीं दैत्याकान्तेति तद्व्याप्तिसौ दैत्यधर्मविष्टेर्द्विधादयः । भगवत्प्रवेदामात्रेणैव दैत्यधर्माः सर्वे निवृत्ताः । अत एव पूर्वं मथुरा-
प्रवेशसमये स्वाधारैकुंडस्थापकमय नम इति नामोक्तमिति तद्वर्धनविर्भावं कृत्वैव मथुरां प्रावि-
शदिति दैत्यधर्माः स्वयमेव नष्टा इति स्वरूपेणैव सर्वे कृतवत् साधनकलेनेति भगवन्माहात्म्यं
निरूपितम् । एतेनांतस्था दैत्यधर्मा निवारिताः ॥ ९८ ॥

अतः परं नाश्रया अपि निवारणीया इति धनुर्मैगः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

धनुर्मैगोपधितकालाय नम इति ॥ ९९ ॥

धनुर्मैगेन बोधितः कंसं प्राते ज्ञापितः कालो येन । सर्वैकगव्यापकेन धनुर्मैगशब्देन
कंसस्य कालज्ञानामहत्प्रभवं जातमिति भावः ॥ ९९ ॥

ततस्तद्रक्षका युद्धार्थं प्रवृत्तास्तत्सहायार्थं कंसेनापि चतुरंगबलं प्रेषितं तत्सर्वं धनुःश-
कलेनैव लीलया स्रगमात्रेण मारितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

अतिसामर्थ्येणोपधिताकिष्टकर्मचरित्राय नम इति ॥ १०० ॥

अतिसामर्थ्येणोपधितं अकिष्टं कर्म येन तादृशं चरित्रं लीलाविद्यासगतिरूपं यस्य ।
अयं भावः । धनुःशकलमात्रेण तावती सजीभृता सेना मारिता । इदं तु लोके बालकस्य
अतिसामर्थ्यम्, तत्करणेण्यकिष्टकर्मत्वं बोधितम् । यतस्त्वैव युद्धावेषे परित्यज्य मनोहर-
रूपः सप्त दृष्टः पुरसंपदो निरीक्ष्यमाणो व्यचरत् । इदं तु 'बलं च कंसप्रहितं हल्वे'त्यारम्य
'तेनः प्रागल्भ्यरूपं च भेनिरे पुरुषोत्तमा'वित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

अतः परं धनुर्मैगादिश्रवणेन कंसस्य भयात्प्रमनागरदुःस्वप्नादिकमपि जातमिति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

मृत्युधर्मबोधकाय नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'दीर्घप्रजागरो भीत' इत्यारम्य 'पश्यन्मरणसंज्ञस्तो निद्रां लेभे न चित्तये'त्येतस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अतः परं राज्ञी निवृत्तायां कंसेन मल्लकीडावलोकनार्थं राजानः पुरवासिनश्च सर्वे समा-
कारिताः, तदा भगवान्प्रमत्तगतः रंगद्वारे कुवलयापीडनाय हस्ती स्थापितः, तं पूर्वं मारितवा-
निति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुवलयापीडनाकाय नम इति ॥ १०२ ॥

कुल्यस्यासमतात्पीडा येनेति । सृत्यरूपं तं मारितवान् । भगवांस्तु कालात्मा काल-
स्यापि नियतेति तस्यापि दंडधारी जात इति भावः ॥ १०२ ॥
अत एव तत्सूचकमग्रिमं नामाहुः ।

गजदंतवरायुधाय नम इति ॥ १०३ ॥

गजदंतावेव वरमायुधं यस्त्येति । एतेन कंसादिभिर्मारकत्वेन कालरूप एव दृष्ट इति
सूचितम् ॥ १०३ ॥

यद्यप्यसिन्धुसमेये वीररस एव संभावितस्तथापि भगवानक्रिष्टकर्मा लीलयैव सर्वं कृत-
वानिति सर्वेषामाल्लाहदकारक एव जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलजनसमनोनयनाल्हादकाय नम इति ॥ १०४ ॥

तादृशेपि धेषे निखिलजनानां मनसां नयनानां चारुहादको जातो, न तु वीररसावेशेन
भयानको जातः । नेत्रद्वारा प्रविष्टो मन आरुहादयित्वा सर्वैर्द्विधाणामेव तथा जात इति
भावः । इदं तु 'निरुद्धस्वेदकनिकावदनुबुह्लो बभा'दित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

अधे पुनर्यथाधिकारं स्वरूपं सर्वरसात्मकं दृष्टमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वरसाविर्भावकाय नम इति ॥ १०५ ॥

इदं तु 'महानामशानिर्नृणां नवरव' इत्यस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र जना नवविधा दशविधा
वा । सृणुणा निरुणाश्चेति यथाधिकारं दशरसात्मकं दृष्टयुरिति भावः ॥ १०५ ॥
अतः परं खीणां स्मरो मूर्तिमान्तिवृक्षया तादृशसमये तासां तद्रूप एव दृष्टिमोचरो
जात इति कथं ज्ञायित इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

निखिलकामिनीप्रेमावलोकिताय नम इति ॥ १०६ ॥

इदं रंगप्रवेशानंतरं 'निरिधय ताडुत्तमपूरुषी जना' इत्यारभ्य 'जनेष्वेवं बुवाणेष्विष्यंत्यंतस्य
नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र सर्वेषामेव यथाधिकारं भगवति भाग्ये जातस्तथापि मुख्यतया खीणा-
मेनाथं तादृक्स्वरूपेण प्रकट इति तासामेव मुख्यस्थाप्तादृगभावपूर्वकप्रेमावलोकितत्वं तासामे-
वेति तथा नामोक्तमिति भावः । अत एव कामिनीपदं दत्तं नास्ति । किञ्च । अथेपि 'तद्वला-
नलवयुद्धं समेताः सर्वयोगेतिः उडु'रित्यारभ्यैधं प्रभाषमाणसा खीणु योगेश्वरो हरिः । शब्दु
हंतु मनश्चक' इत्यंतं प्रेमोद्वेकैव तादृशानौचित्यज्ञापकवचनावलोकितादीनि तत्सूचकमिदं
नामिति ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

अतः परं दैत्या मारणीया इति तथा कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

चाणूरादिमहामहल्लुद्वैत्यगर्वनिवहणाय नम इति ॥ १०७ ॥

चाणूरादयो ये महामहलाः, महत्पदमतिबलवत्सूचकं । त एव दैत्यास्तेषां गर्वस्तस्य
निवहणाय संहारकाय । इदं तु 'चाणूरो वाक्यमन्त्रवी'दित्यारभ्य 'चाणूरो मुष्टिके कूटे सले तो-
सलके हते । शोषाः प्रदुदु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०७ ॥

ततः कंसोपि मारित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कंसघातकाय नम इति ॥ १०८ ॥

इदं तु 'हृतेषु महत्पर्ययो' इत्यारभ्य 'कंसं परेतं विचकर्षं भूमा'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०८ ॥
एवं दृष्टान्मारयित्वा भक्तदुःखनिवृत्तिं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

वसुदेवदेवकांडुःखनिवारकाय नम इति ॥ १०९ ॥

वसुदेवदेवकयोः यदुःखं कंसकृतं तस्य निवारको जात इति लौकिकनिरोधं दूरीकृत्य
स्वनिरोधं कृतवानिति भावः । इदं तु 'मातरं पितरं चैव मोचयित्वा कं बंधना'दित्यारभ्य
'सस्वजातो न शंकिता'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । विशेषस्तु विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ १०९ ॥

अतः परं स्वस्य यदुपतित्वं प्रकटीकृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

यदुकुलनलिनीविकाराकाय नम इति ॥ ११० ॥

यदुकुलमेव नलिनी तस्य विकाराकः भावुरित्यर्थः । अत्र यदुकुलस्य कमलं विहाय
खीवाचकनलिनीदृष्टान्त उक्तः । तेन यथा पर्ति विना खीं दुःखिता भवति, तथैव तावत्पर्यंतं यदु-
कुलं स्थितम् । अथ च राज्ञो यथा भावुं विना नलिनीं तेन प्रचुरतमत्तमभवद्विदता सुरनिकर
निरासके भगवत्भास्करे सुदयति सति यदुकुलनलिनीविकासो युक्त एवेति तथा नामोक्तम्
किञ्च । खीदृष्टांतं इदानीं यदुकुले पतित्वधर्मं प्रकटीकृतवानित्यर्थः । किञ्च । नलिनीरसे बद्ध-
मूलेति भानुरपि विकाराको भवति नोचेच्छुक्लैव भवेत् । तथा भगवति ये भावयुक्ता रसेन
बद्धमूलास्तेषां विकाराको नाशुराणामिति सूचितम् । इदं 'नृवाच पितरावे'त्येत्यारभ्य 'कृष्णसं-
कर्षणुडुजैगुंदा लब्धमनोरथाः । गृहरे रोमिरे सिद्धाः कृष्णरामा गतज्वरा' इत्यंतस्य नाम
ज्ञेयम् ॥ ११० ॥

ततः कालात्मकभगवदगमने लौकिका कालधर्मा अपि निवृत्ता इति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

कालदुःखनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

इदं तु 'धीष्यतोहरहः प्रीता सुदुःखदवदनुजम् । नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवक्षिणम् ।
तत्र प्रवयतोऽप्यासन्बुवानोतिवलोक्षः । पिबंतोऽथैशुं कुंदस्य मुलांबुजमुदुधं सुदु'रिति श्लोकद्वयस्य
नाम ज्ञेयम् । तत्र पूर्वश्लोकायविवरणे सदयस्मितवक्षिणमिति मुखारविंदे धर्मवयमुक्तम् ।
दया धर्मस्थानीया, स्मितं भक्तिस्थानीयं, वक्षिणं ज्ञानरूपमिति त्रिभिर्धर्मैर्लौकिकभावा अपि स्वल्-
पनिष्ठभावा कृता एतेत्यर्थः । तादृशानां कालातिक्रमः सुगम इति तत्र प्रवयतो
प्यासन्बुवान इति द्वितीयश्लोक उक्तः । एवं सति यदुकुले सर्वेभ्यलौकिकधर्माः प्रकटीकृता इति
ज्ञापितम् ॥ १११ ॥

अतः परं वसुदेवैनेतात्पर्यतं जन्मरभ्य संस्कारेषु यदात्यंतं तत्प्रत्यक्षतः किमपि न
दत्तं स्थितामिति पुत्रोपनयनसंस्कारे सर्वं दत्तवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रदर्शितसदाचाराय नम इति ॥ ११२ ॥

यद्यपि भगवतः संस्काराणां नेपयोगस्तथापि यदुकुले प्रादुर्युतस्य तदनुकरणं कर्तव्यम् । अन्यथा सदाचारोच्छेदप्रसंगः स्यात् । अतः प्रदर्शितः सदाचारो येनेति 'अथ शूरसुतो राज्ञित्यारम्य 'गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्व्यायंत्रं ब्रतमास्थिता'वित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । किंच । प्रक्रमेण दर्शिता सदाचारधर्मा येन, भगवति विनियोगेनैव सदाचारणामपि प्रक्रमः । स इदानीमेव जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

द्विमलवसंस्कारानंतरं वेदाध्ययनम् । ततो धर्माधिाध्ययनादिकं, ततो गुरुदक्षिणेति तत्सूचकं नामाहुः ।

सादीपनिष्ठतापत्यद्वारे नम इति ॥ ११२ ॥

इदं तु 'अथ गुरुकुले वास'मित्यारम्य 'तपोति तेनोपनीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ । दत्त्वा स्वगुरवे' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र तिरोधार्थं माहात्म्यसूचकं चरित्रं वक्तव्यमित्येतावत्कथनेनैव पूर्वोक्तमध्ययनादिकं सर्वं सूचितमिति भावः ॥ ११२ ॥

अतः परं मयुरागमनानंतरं स्वकीयानामेव सर्वेषां तुःखनिष्ठतिपूर्वकमेवैका कर्तव्येति प्रथमं नंदादीनां समाधानार्थमुद्धवं भेषितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

नंदादिज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु 'गच्छोद्धव ब्रमं सौम्ये'त्यारम्य 'विनाच्छुताद्वास्त्वितरं न चान्यत्, स एव विष्णुः परमार्थभूत' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र नंदादीनां भगवति भावस्तु इद एव परं लौकिकः । स इदानीमलौकिकः कर्तव्य इति ज्ञानोपदेशः । तेन माहात्म्यज्ञानेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढ ज्ञेहो भविष्यतीत्यलौकिकप्रकरणापि भगवतं प्राप्स्यतीत्येतावदभिप्रायसूचकं नामोक्तमिति भावः ॥ ११४ ॥

एवमेव यशोदाया अपि भावो जातः, परंतु ज्ञेहोद्रेक एव सदा स्थित इति तत्सूचकं नामाहुः ।

यशोदात्लेहरक्षकाय नम इति ॥ ११५ ॥

इदं त्वि'ति संस्पृश्य संस्पृश्ये'त्याारम्य 'शृण्वंत्यशृण्ववाक्षास्त्रोहस्तुतपयोधरे'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । तादृशे ज्ञाने नातेपि ज्ञेहस्थितौ भगवानेव रक्षक इति तथोक्तमिति भावः ॥ ११५ ॥

अतः परं गोपिकानां समाधानसूचकं नामाहुः ।

गोपिकादिलौकिकभावदोषदूरीकरणाय नम इति ॥ ११६ ॥

गोपिकानां आदौ यो लौकिकभाव उद्भववायलोकने भगवदीयस्वनिश्चयेन मानरूपः तज्जनितो यो दोषबिदोषरूपः, परं साध्यो न त्वसाध्यः । अन्यथा अचिकित्स्व एव स्यात् । तादृशस्य दूरीकरणः दूरीकर्तव्यः । इदं तु 'रहस्वच्छन्दुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहर् रमाप-
'तेत्याारम्यैश्च त्रियतमादिष्टमाकर्ण्यं ब्रजयोपितः । तावृत्तुद्धवं श्रीतास्तसंदेशागतस्तस्मृती'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । विरोधस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ११६ ॥

एवमुपदेशेनोद्धवस्याप्युपदेशो जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम इति ॥ ११७ ॥

अयं भावः । पूर्वमुद्धवः परमभक्तः । 'नोद्धवोष्वपि मन्मथु' इत्यादिना स्तुतो भगवतस्तथापि स्वामिनीहृदयस्थितभावरूपभक्तिमार्गज्ञानं तु ब्रजगोपनानंतरंसेवासीन्मनसि तथापिधो भावोपि जातः, परंतु तादृश्यवस्था न जातिते स्वस्मिन्मृतभाव एव स्फुरितोत एते'ताः पर'मिति स्तुतिः कृता । एतदेव पश्चात्सास्यं दृष्ट्य स्वस्मिन्नेकमेवेत्यधिक्या'त्ता नमस्यन्निदं जगा'वित्युक्तम् । अत एवै'ताः परं तनुभूतो' इत्याारम्य सर्वेषां भक्तानामेतदवशेष्या मध्यमत्वमेव निरूपितम् । पदसंबंधस्तु उद्धवादयो ये भक्तास्तेषां मध्यमो हीनो यो भावस्तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः । उद्धवस्य भक्तभाववोलोकनात्स्वस्मिन् तथाज्ञानं जातमिति भावः । अत एव साक्षात्स्पष्टवदनायोपयोतां भवता तत्संबंधिरेणो नमस्कृतवानित्युक्तम् । 'वन्दे नंदब्रजखीण'मिति ॥ ११७ ॥ तत उपदेशफलसूचकं नामाहुः ।

स्वनिष्ठमनोदोषनाशकाय नम इति ॥ ११८ ॥

स्वस्मिन्भगवति निष्ठा स्थितियेस्यैतादृशो यः मनोदोषः पुत्रत्वेन लौकिकभावरूपः गोपिकानां च 'निःस्वं त्यजंति गणिका' इत्याारम्योपालंभरूपो यो दोषस्तस्य नाशकस्तादृशाय । तदारम्य स्वस्मिन्लौकिकसाक्षात्स्थित्यलौकिकमध्यपातित्वज्ञानेन भगवति च साक्षात्सुष्मोक्तज्ञानेनात्मनि तद्वेदज्ञानेन पूर्वोक्तदोषाः सर्वे निवृत्ता इति तद्वेदनाशकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम् । अत एवाद्ये 'नंदादयोतुरागेण प्रावोकचक्षुलोकनाः । मनसो वृत्तयो नः स्तु'रित्याारम्य 'रतिनः कृष्ण ईश्वर' इति प्रार्थनोक्तेत्येतावदभिप्रायसूचकं नामेदं ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥ एवं मुख्यभक्तानां सान्त्वनं कृत्वा राजसत्त्वात् प्रथमं कुञ्जान्सान्त्वनं चक इति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुञ्जान्दानमनोरथपूरकाय नम इति ॥ ११९ ॥

राजसानां मध्ये आदौ कुञ्जान्या एव मनोरथपूरको जात इति प्रथमं कुञ्जकथनम् ॥ ११९ ॥ अद्ये क्रमेण सर्वेषां भविष्यतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

अक्रूरादिभक्तसन्मानहेतवे नम इति ॥ १२० ॥

अक्रूर आदिदिनो तादृशा ये भक्तास्तेषां सम्मानहेतुरूपः । इदं तु 'त्वं नो गुरुः पितृनुयुज्ये'त्याारम्य 'स भवान्मुहूर्तां चैव'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । आदौ कुञ्जानां मनोरथपदकृत्वाऽक्रूरे सम्मानपदमिति यथाधिकारं भावभेदो ज्ञापितः ॥ १२० ॥

अत्रादिपदान्येषामपि सम्माननं सूच्यत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तहितचिन्तकाय नम इति ॥ १२१ ॥

भक्तानां स्वीयानां पाण्डवानां हितस्य चिन्तकः विचारकर्तार, येन तेषां हितं भवति तत् कर्तव्यमिति । अनेनाक्रूरेण सहायं विचारः कृत इति सूचितम् । इदं तु 'पितृदुर्पते वाजः

सहमात्रा सुदुःसिता' इत्यारम्भ्य 'विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवे'दित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२१ ॥

एतद्विचारेण पांडवानां स्थितिर्नोति तत्सूचकं नामाहुः ।

पांडवस्थापकाय नम इति ॥ १२२ ॥

यथा शं सुहृदां भवेदित्येतद्विचारेण पांडवानां स्थापक एव जात इति भावः ॥ १२२ ॥

अतः परं भिन्नतया कुंतीसांत्वानं कृतमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

कुंतीप्रीतिहेतवे नम इति ॥ १२३ ॥

कुंती परमभक्ता । अक्रूरागमने भगवताऽस्मात् स्वीयत्वं ज्ञात्वाऽऽद्वेष्टा कृतोति परमानु-
ग्रह एव कृत इति प्रीत्युद्रेकेण स्तुतिं कृतवती । पश्चाद्दैन्ये जाते भगवत्कृतं सान्त्वनं कृतमक्रूर-
विदुराभ्यामिति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'यथा तु धातर'मित्यारम्भ्य 'सांत्वयामासतु'रित्यन्तस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ १२३ ॥

एवं सांत्वनमात्रेण शत्रुकृतदुःखनिवृत्तिर्न भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

श्रीदलीलावबोधकाय नम इति ॥ १२४ ॥

स्वस्य श्रीदलीलाया अवबोधकः ज्ञापकः । यदि अक्रूरबोधानन्तरं धृतराष्ट्रः समदृष्टिः पांडवेषु
भवेत्तदा सम्यगेव, नोचेद्विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेदिति भगवद्वाक्येन 'सांत्वयामा-
सतुः कुंती तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुमि'रित्यादिवचनैर्वेदेनापि सापयिष्याम इति श्रीदलीलावबोधको
जात इति तथा नामोक्तमिति भावः ॥ १२४ ॥

एवं स्तुतौ माहात्म्यज्ञानेन शरणं गतं सर्वथा पाळयतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तपक्षबोधकाय नम इति ॥ १२५ ॥

भगवान्भक्तस्य पक्षं करोत्येवैति बोधको जातः । अत एव भक्तद्वारा सांत्वनं कृतं
तोषामनुभूतत्वादित्यर्थः ॥ १२५ ॥

एवं भक्तानां सांत्वनं कृत्वा धृतराष्ट्रं बोधितवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

धृतराष्ट्रज्ञानबोधकाय नम इति ॥ १२६ ॥

धृतराष्ट्राय ज्ञानेन बोधकः । पूर्वं 'भो गो वैश्विभ्यवीर्य'र्यारम्भ्य 'तस्माच्छोकमिनं तातेत्य-
न्तमक्रूरकृतं धृतराष्ट्रबोधनम् । पश्चादधीश्वराधीनं सर्वं न मम स्वतः प्रवृत्तिरिति ज्ञानं धृतराष्ट्रस्ये-
त्युभयबोधकः स्वयमेव जात इति तथा नामोक्तम् ॥ १२६ ॥

एवमीश्वरबोधितधर्माधर्मविवेकज्ञानं परित्यज्य तादृशीं प्रवृत्तिः कथं भवेदिति तत्सूचकं
नामाहुः ।

इच्छावादस्थापकाय नम इति ॥ १२७ ॥

धृतराष्ट्रेणरेच्छावादगंभीरकृत्योत्तरितमिति तस्यैवक्षेत्रेण स एव स्थापित इति भाव्यर्थसू-
चकत्वेनोक्तमिति भावः । इदं तु 'यथा वदसि कल्याणी'मित्यारम्भ्य 'शरस्य विधिं कोऽन्य'त्यन्तस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ १२७ ॥

यद्यपि सर्वत्रेश्वरेच्छा नियामिका तथापि शास्त्रज्ञानेन भगवज्ज्ञानेपि कथं न प्रवृत्तिरि-
त्येतत्सूचकं नामाहुः ।

मायाप्रवर्तकाय नम इति ॥ १२८ ॥

सर्वेषां मायामोहेन भगवन्मार्गोऽप्रवृत्तिरिति भावः । इदं तु 'यो दुर्मिमर्शपथया निजमा-
ययेत्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १२८ ॥

अत एव एवमहं जानामि स एव भगवान्यदुक्तेवतीर्णस्तथापि तन्मार्गं यस्य
मायामोहेन न प्रवृत्तस्तस्यैव नम इति सूत्रे निरूपितमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

सर्वाभिवन्दितचरणाय नम इति ॥ १२९ ॥

सर्वैर्ब्रह्मादिभिर्विदितै चरणौ यस्येति माहात्म्यज्ञानेन नमस्करणेन स्वप्रवृत्त्यभावात्स्वस्य
मायाधीनत्वं ज्ञापितम् ॥ १२९ ॥

अतः परं श्रीदलीलायुपसंहरति ।

एवं श्रीकृष्णनामानि श्रीदलीलावबोधने । कीर्तितान्यतिपुण्यानि शतं विशतिरष्ट च ॥ १ ॥
अर्थः स्फुट एव । अथ राजलीलोपक्रमं कुर्वति ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि राजलीलायुपश्रितः । कृतवान्यानि कर्माणि तानि नामानि मुक्तये ?
राजलीलायुपश्रितः यानि कर्माणि कृतवान्यानि नामानि तत्कर्माद्योक्तानितीत्यर्थः ।
प्रवक्ष्यामीति संबन्धः । प्रयोजनं मुक्तये । तत्तदधिकारभेदेनानंदायुभवाद्येति भावः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमम् । **शास्त्रधर्मप्रवर्तकाय नम इति ॥ १ ॥** नामोक्तं, तस्यायं

भावः । एतावत्पर्यन्तं भगवान्स्वप्रमेयबलेनैव सर्वं कार्यं कृतवान्, न साधनबलेन ।
इदानीं राजलीलायां प्रवृत्तः । सा तु प्रमाणरूपेति तत्र साधनमेव मुख्यम्, राजसानां

निरोधेपि भगवत्कृतिरेव साधनं नान्यत् । अस्यां लीलायां कार्यपदकं कर्तव्यम् । भूभारहर-
णम् । साधुरक्षा । दुष्टनिवारणम् । भक्तिप्रवर्तनम् । धर्मरक्षा । अधर्मनिवृत्तिश्चेति । एतदर्थ-

मेव अवतार इत्येतत्सर्वं शास्त्रधर्मांगिकारे भवति । स चोपनयनानन्तरं सकलधनुर्विद्याध्ययनेन
पूर्वं निरूपितः । अधुना प्रवर्तको जात इति तथोक्तम् । शास्त्रधर्मपुरस्कारेणैव सर्वं कृतवानि-

त्यर्थः । एतत्सर्वं 'किन्त्यामास भगवान् हरिः कारणाणानुषः', तदेवाकाशजगुणं स्वावतारप्रयोजन-
म् । एतदर्थोवतारोयं भूभारहरणाय मे । संरक्षणाय साधूनां कृतोन्मेषां वधाय चैतत्स्व निरू-

पितम् च विवरणे । एवं सति 'अस्ति प्राक्षिप्य कंसस्ये'र्यारम्भ्य 'विरामायाप्यधर्मस्य काळे प्रभ-
वतः कश्चि'दित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । किंच । एतावत्पर्यन्तं कंसस्यापे सर्वेषां यादवानां शास्त्रधर्म-

स्तितरोहित इव स्थितः । अतः परं सर्वेषु तत्प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि प्रवर्तकत्वेन नाम
निरूपितम् ॥ १ ॥

अथे दिव्ययुद्धविशारदाय नम इति ॥ २ ॥ नामोक्तम् ।

तस्यायं भावः । दिव्यं अलौकिकं ययुद्धं तत्र विशारदः प्रवीणः । एतच्चार्जुनं 'गृह्णन्-
षज्ञा'दित्यत्र निरूपितं विवरणे । युद्धस्यालौकिकत्वं दिव्यायुपादाना स्तुतितम् । स्वरूपेणापि ।

यतो युद्धं दिव्यं क्रीडारूपं तादृशमपि युद्धं क्रीडारूपमेवेत्यलौकिकत्वम् । तदेवोक्तं 'विक्रीडितं तज्जगदीशयो'रिति । एतेनाश्लिष्टकर्मोत्वं च ज्ञापितम् । एवं स 'त्येवं ध्यायति गोविदं' इत्यारभ्य 'निर्जन्मतुः स्वायुषाब्जा'वित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अतः परं तत्कार्यरूपं नामाहुः ।

जरासंधसमानीतसैन्यघातकाय नम इति ॥ १ ॥

इदं तु 'ततोभूत्परसैन्यानां हृदि विरासतेषु'रित्यारभ्य 'अक्षिष्वत्तद्वलं सर्वं वृष्णयः कृष्णदेवताः' इत्येतत्पर्येतस्य नाम ज्ञेयम् । सैन्यघातप्रकारस्तु विवरणे विद्वतः ॥ १ ॥

अथे । **द्वारकापुरनिर्माणहेतवे नम इति ॥ ४ ॥** नामोक्तम् । तसु 'अष्टादशम-संयाम' इत्यारभ्य 'तं दृष्ट्वाचितयत्कृष्णः' 'तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विष्वदुर्गमम् ।' 'अंत-सद्युधे नगरं कृष्णोद्भूतमश्रीकरत् । दृश्यते यत्र ह्यत्वाहं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् । यद्यद्भगवता दत्तमाश्रित्यत्वं स्वसिद्धये । सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरिं शुभिमगत् नृषे'त्येतत्पर्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥४॥

तादृशस्थानप्रापणे भक्तानामश्रुपूर्णे सुखमश्रुत्, तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

भक्ताचिन्त्यसुखदायक नम इति ॥ ५ ॥ नामोक्तम् । तसु जनितामेवमव्याकुलता जातेति भयमेष निवर्तनीयमपेक्षितम् । भगवांस्तु अद्भुतकर्मोत्संचित्यम्, मनुष्याणां मनसापि न चिन्त्यं, तादृशं साक्षात्कैकुंडाविर्भूतं सुखं दत्तवानिति तयोक्तम् । इदं तु 'तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरि'रित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अतः परं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं नामाहुः । **यवनान्तकाय नम इति ॥ ६ ॥**

इदं तु 'तं विलोक्य विनिःक्रान्ति'रित्यारभ्य 'देह्वेनाशिना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणा'-दित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । तात्पर्यार्थस्तु विवरणे द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अथे । **मुचुकुन्दप्रसादाय नम इति ॥ ७ ॥** नामोक्तम् । तसु 'को नाम स पुमान् ब्रह्म'रित्यारभ्य 'जन्मयन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै भासुषेऽप्यसि केवल'मित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । ततः 'यन्नेव भस्मसात्कृतो भगवान्सात्वतर्षभः । आत्मानं दर्श-यामास मुचुकुन्दाय धीमते' इत्यारभ्य 'प्रेक्षणीयं विलोकस्य सानुरागसिमेतेशरणम् । अपीच्यवयसं मत्सद्वेगद्वेदोदारविक्रम'मित्येतं भगवत्प्रसादो निरूपितः । ततो भगवता स्वरूपं ज्ञापितम् । तदन्तर्गतं ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्येनैव तस्यापि मनःप्रसादो निरूपितः । तथाच मुचुकुन्दस्य स्वयं प्रसादकर्ता । मुचुकुन्दस्य मनःप्रसादकर्तृत्वैः संपन्नः ॥ ७ ॥

अतः परं तृतीयाध्यायस्य नामोच्यते । तत्र प्रथमम् ।

सर्वदेवनामनोरथपूरकाय नम इति ॥ ८ ॥

इदं तु 'भगवान्पुराक्रम्य भयुरां यवनांहृताम् । हत्वा स्वेच्छेच्छन्नं त्रिनये तदीयं द्वारिकां धन'मित्यस्य नाम ज्ञेयम् । तामसानां यथेन देवतानां सात्त्विकानां मनोरथपूरणं भवत्येवेति तयो-क्तम् । यद्यपि पुस्तकेषु प्रथमं **शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम इति** नाम पूर्व-

मित्त पश्चात्सर्वदेवनामनोरथेति नाम, तथापि टीकायामारंभ एव कारिकाभिस्तत्प्रतिभोमक्रमोव-गम्यते । तदुक्तं 'खीणां युक्तिनिष्पृथेति मुचुकुन्दतपःकथाः । प्रसंगात्तान्मानं हि वधो देव-हिताय हि । पलायनं लीलयैव सोप्यनुग्रह ईर्यते' इति । अपेक्ष्ययमेव क्रमः संगतो भवति । 'नीयमाने धने' 'आजगाम नरासन्ध' इति तथा व्याख्यातम् । तादृशोऽथस्य पलायनं न संभवतीति तद्वेदुक्तं नामोक्तम् ॥ ८ ॥

शिवब्राह्मणवाक्यपरिपालकाय नम इति ॥ ९ ॥

अत्र पुराणांतरकथा प्रसिद्धा । सप्तदशवारं पराजये सति शिवपरसादाय तपः कृतवान्तादा शिवः प्रसन्नो ब्राह्मणसमारोपधर्मा उपदिष्टवान्ब्राह्मण्यः कृष्णस्तद्वाक्यमन्यथा न कारित्यतीति । तदा स गृहभागत्यं ब्राह्मणांनाह्वयं स्वसिंहासने उपनेशितवान् । ततःसंतापस्ते तस्मै तस्सिंहासनमपि दत्त्वा वरं ददुस्त्वं शत्रुं नेष्यसि श्रेलोक्ये च अजयो भवित्यपीति । तदा पुनरष्टादशे पर्याये संगमाथे तावतांभिरक्षीणाभिः सहगतवान्, तदा भगवान् ब्रह्मण्यदेवः, शिवश्च भक्त इति तद्वाक्यपालनार्थं पलायितवान्, न तु भीतः सक्तित्वावच्छापकदिग्दं नाम ज्ञेयम् । ननु तर्हि पुराणांतरोधेयव नामापि भवितुमर्हति, न तु निरोधांतरगति, श्रीभागवते अनुकृत्वात्तत्रोच्यते । अत्र सप्तदशवारं जयकतुर्भगवतः सर्वसमर्थस्याष्टादशे पर्यायेपि तज्जयः किमशक्यः । एवं सत्यपि यत्पलायनं तच्चद्वाक्यपालनमेवेति तेन तयोरप्यनुग्रह एव कृत इति निरोधांतरगतत्वमेव नात्र इति सर्वमनवद्यम् । एतसु 'नीयमाने धने गोभिः । आजगाम नरासन्ध' इत्यारभ्य 'मनुष्यचेष्टा-मायसौ राक्षन् दुर्बुधुर्दुर्दुर्तम् । पद्भ्यां पद्मपलाशान्यां चेतुर्बुधो जेजुनम् । पलायमानो तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन्कवी । अन्वधावद्वयानां कैरीशयोःप्रमाणपि'दित्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

अथे ॥ **दैत्यमोहनचरित्राय नम इति ॥ १० ॥** नामोक्तम् । तसु 'प्रद्वय दूरं संश्रांतौ हुंगमारुहतां गिरि'मित्यारभ्य 'सोपि दय्यापविति श्वा मन्वानी बलकेशवौ । लभमाकृत्य सुमहत्स-गधान् मागधो यया'वित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । पर्वतारोहणप्रयोजनं तु विवरणे स्फुटीकृतमिति विस्तरभयात् लिख्यते ॥ १० ॥

अथे—**हकिमणीमनोरथपूरकाय नम इति ॥ ११ ॥** नामोक्तम् । तसु 'आनर्थाधिपतिः श्रीभागवततो रेवतीं सुताम् । ब्रह्मणां नोदितः प्रादाद्दहलयति पुरोदि-तम् । भगवानपि गोविंद उपयमे कुरुहह । वैदभीं भीष्मकसुता'मिति सामान्यतः शुक्रोक्तिकथनानंतरं राज्ञा प्रथे कृते पुनस्तदुत्तरे 'राजासीद्भीष्मको नामेत्यारभ्याविभाष्याये 'तसागतं समाज्ञाय वैदभीं हृष्टमानसा । न पश्यतीं ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्नमाम से'त्येतस्य ज्ञेयम् । तत्र 'सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपनीयं गुणाश्रिय' इत्यनेन श्रेहोत्पत्तिस्त्वभावादेवात्तत्किस्त-त्स्वभावादेव मनोरथानामुत्पत्तिस्तत्पूरकस्तु आगमनश्रवणमात्रेण जात इति तयोक्तम् ॥ ११ ॥

अथे—**हकिमणीगांधर्वविवाहाय नम इति ॥ १२ ॥** नामोक्तम् । तसु 'कन्या चांतःपुरात् प्रागाद्द्वैतै'सांभिकालयम् । सा चातुप्यायतीं सम्यङ्मुकुन्दचरणानुजंभित्यारभ्य

‘तां राजकन्यां रथमारुहसीति जहार कृष्ण’ इत्यन्तस्य ज्ञेयम् । तत्र तन्मे भवान् खड्ग दूत इत्यनेन प्रियया गांधर्वविवाहः कृत एव । इदानीं पाणिग्रहणेन स्वयमपि कृतवानिति तथोक्तम् । तथा चार्थः रुक्मिण्या सह गांधर्वविवाहो ह्यस्तेति ॥ १२ ॥

अत एवाग्रे । **रुक्मिणीप्राणपतये नम इति ॥ १३ ॥** नामोक्तम् । रुक्मिणी-प्राणानां पतिर्जातः । पूर्वं तु यद्विद्वान्नाश न लभेय भवत्प्रसादं ब्रह्मात्मसन्तित्युक्तत्वायधुना पाणिग्रहणेन तद्वशको जात इति तथा नामोक्तम् । अथवा । हरणांतरं शिशुपालरूपधीयन्-संघादीनां ब्रह्मागतमतवलोकने युद्धावलोकने प्राणस्थितिरिव न भवेद्यदि भगवान्मन्त्रैः प्राणानं रक्षां न कुर्यात्पतिर्भूत्वा तद्धर्ममपि प्रकटीकृतवान् । एवं सति ‘पत्युर्बलं शरासौरिच्छन्नं वीरस्य सुमध्यमा । समीढमैशसद्वक्त्रं भयविह्वललोचना । प्रहस्य भगवानाह मा स भैर्वांमलोचने । निनस्यतुन्येवैतत्तानकैः शात्रवं बलमित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । एतदर्थस्तु विवरणे स्फुटीकृतः । तत्र सुमध्यमेत्यस्य विचारे दिनिद्योगोऽन्याथा भविष्यतीति शक्या तद्वक्त्रं समीढमैशतेत्यग्रे भयविह्वललोचने इत्यनेनापि तद्व्यञ्जितं भवतीति तथोक्तम् ॥ १३ ॥

एतदग्रे । **रुक्मिप्रभृतिदुष्टमानसदुःखदाय नम इति ॥ १४ ॥**

नामोक्तम् । अस्मिन्प्रकरणे रुक्मी मुख्य इति तस्यैवादी निरूपणम् । तदादयो ये दुष्टाः शिशुपालनरासंघादयः । तेषां मानसे दुःखदः । सर्वेषां पराजयेन मानहानिजनितमानसदुःखनेव जातमिति तथोक्तम् । इदं तु ‘भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मेनस्यामिदं त्यजे’त्यारभ्य ‘रुक्मी तु राक्षसोद्गाहं कृष्णद्विद्रं असहन्वसुः । पुष्टोन्वमगमित्यन्तरं ‘प्राणावरोष उत्सृष्टो द्विद्रिर्भर्तृकल्पप्रभः सर-निरूपकरणं विगतात्मनोरथः । चक्रे भोजकृत् नाम’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अतः परं भगवान्रुक्मिणीं पुरं द्वारिकामानीय विधिवद्विवाहं कृतवानिति तद्व्योक्तं नामाहुः ।

रुक्मिणीविवाहप्रदक्षिंतगृहस्थधर्माय नम इति ॥ १५ ॥

रुक्मिण्याः विधिवत् यो विवाहस्तेन प्रदक्षिंतः गृहस्थधर्मो येन । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन स्वयं प्रदर्शनेनाग्रेपि सर्वेषु गृहस्थेषु सदाचारः प्रवेतैति तथा कृत इति भावः । पूर्वं हरणेन राक्षसो विवाहः कृतः, पश्चादपरोपणे पाणिग्रहणेन गांधर्वः कृतः ॥ १५ ॥

एवं सति गृहाश्रमस्यस्य यो वेदोक्तविधिवद्विवाहः स तु न जातः, तदकरणे त्वंबरो सर्वत्र च तद्धर्मच्छेदो भविष्यतीति स्वयं वेदोक्तधर्मस्थापक इति तृतीयं वेदोक्तविधिवद्विवाहं कृत-वान् । एतच्छासकं नामाहुः ।

त्रिविधविवाहकर्त्रे नम इति ॥ १६ ॥

एतन्नामद्वयं तु ‘भगवान्मीमं ककुतुतामेवं निर्वृत्त्ये र्भूमिपान् । पुरमानीय विधिवदुपेये कुरूद्वे’त्यारभ्य ‘द्वारिकायाममृद्धान्महामोदः उरीकर्ता, रुक्मिण्या रामयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं धियः पति मित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १६ ॥

अतः परं षष्ठाध्यायनामानि निरूप्यन्ते ॥

कामजनकाय नम इति ॥ १७ ॥

अयं भावः । भगवान्यादा भार्यास्वीकारः कृतस्तदा पुत्रस्वीकारो कर्तव्य इति स पुत्र प्राकृतो भविष्यतीति संदेहाभावाय पूर्वं हरेण दधस्य वासुदेवांशस्य कामस्य जनको जातः । आत्मा वै जायते पुत्र इति त्र्यंशोभय स्ववीर्येण प्रकटीकृतवानित्यर्थः । तेनायं पुत्रो न जीवः किंतु त्र्यंशान्मृत एवेति । अग्रे न संश्रुतिः । एतस्मिन् विवरणे द्रष्टव्यम् । इदं तु कामस्तु वासु-देवांश इत्यारभ्य प्रबुध इति विख्यात इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अग्रे—**शंकरघातकप्रभुज्ञाय नम इति ॥ १८ ॥** नामोच्यते । तस्यार्थं भावः ।

शंकरः पूर्ववैरी नारदेन ज्ञापितत्वाद्दशरथिनमथ एव हृत्वा समुद्रे शिसवान् । तत्र तं बालकं मत्स्येगिलकं मत्स्यं धीवरं जालेन निगूढं शंकरायेव न्यवेदयत्तदा स शंकरः सूदकार्यैपिकृतं मायावतीं प्रति प्राशिणोत् । तदा न्यननार्थं विदोर्णे तस्मिन्परमसुंदरं बालकं दृष्ट्वा विस्मितासी-त्पश्चात्तदद्वारा ज्ञाततत्त्वा तं पालितवती । ततः परममनोहरं प्राप्तयौवनं दृष्ट्वा तस्मै सर्वं तत्त्वं विज्ञाप्य सर्वो विद्यां मायारूपां दत्त्वा शंकरं घातयित्वा उभावपि कामो रतिश्च दंपती द्वारि-कामागत्य सर्वेषामानंदं कृतवन्तावित्येवदार्ढ्यसूक्तमिदं नाम ज्ञेयम् । अत एव शंकरघातकश्च प्र-कृष्टद्युज आनंदो यस्मात्, पूर्वं तथात्माभावादिता भावः । इदं तु ‘शंकरः कामरूपी’त्यारभ्य ‘यं वै दृष्टुः पितृरूपनिवेशाभावा’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । अत्राध्यायसमाप्तिः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य नामानि उच्यन्ते ।

जांबवतीप्राणपतये नम इति ॥ १९ ॥

इदं तु ‘इत्युक्तः त्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं धृत्वा । अर्हेणार्थं स मणिना कृष्णायोपज-हार ह’ इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । कृष्णायोपजहारति कथनेन सा तदधीनीकृता, तथा तु तत्स्वरूपं दृष्ट्वा सर्वं समापितमिति तस्याः प्राणानां पतिर्जात इति तथोक्तम् ॥ १९ ॥

अतः परं गण्यनानप्रयोनन्नापकं नामाहुः ।

लोकनिर्मितसर्वार्थज्ञापकाय नम इति ॥ २० ॥

लोकैर्निर्मिताः अनुमानेन कल्पयित्वा स्थापिताः वस्तुतो मिथ्यायुक्ताः ये सर्वार्थां दिने दिने स्वर्णभारानद्यौ स सृजति प्रभो’ इत्यारभ्य ‘स याचितो मणिं कापि यदुराजाय शौरिणा । नैवार्यकायुक्तः प्रादाद्यश्चाभंगमतर्कयति’त्यारभ्य ‘प्रायः कृष्णेन निहृतो मणिप्रभो वनं गतः, भ्राता ममेत्यंतामिशापरुषाः तेषां ज्ञापकः प्रकाशकः । तथा च ‘सत्वाजितं समाहूय समायां रामसंनिधौ । प्राशिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदय’दित्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अत एवाग्रे ॥ **सत्यनामावल्लभाय नम इति ॥ २१ ॥** तत्तु स चाति-वीडितो रत्नं गृहीत्वेत्वारभ्य तां सत्यनामां भगवानुपयेम इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । वल्लभत्वे हेतुः । सत्येनेव भासते शीलैर्दारुण्योपान्वितत्वं चेति विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ २१ ॥

अतः परमष्टमाध्याये प्रथमम् । **सञ्जातित्स्वर्गहेतवे नम इति ॥ २२ ॥** नामोक्तम् । अत्रार्थं भावः । यद्यपि सत्वाजिस्त्रिरोधाधिकारी, तथापि देवानो कृतबुद्धि-

रिति न निरोधसिद्धिरिति तं देहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते अकूरे स्थितः भगवत्करणरूपेषु वाराणस्यादितीर्थेषु निरुद्धो भविष्यतीति भगवान् तथा कृतवानिति भगवतो हेतुत्वमुक्तम् । एवं भिन्नमतिः शयानमवधोदित्यस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अत एवाधिमं नामाहुः । **स्यमंतकमणिगृह्णे नम इति ॥ २३ ॥**

यदि तत्रिकटे मणिस्तिष्ठेत्तदाप्यन्यसंबन्धस्तिष्ठेदिति निरोधासिद्धिरिति तद्वद्वारा तस्य हरणं स्वप्नेव कृतमिति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'क्षीणानां विक्रोशमानानां कंदतीनानामनाथत्वं, हत्वा पशून् शौनिकनवमणिमादाय जग्मिवात्' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २३ ॥—अग्रे । **शुद्धकीर्तिस्थापकाय नम इति ॥ २४ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'इत्यंगोपदिश्लोक'-इत्यारभ्य, 'तस्सुतस्तत्प्रभावोसावकूरो यत्र यत्र हि । देवोभिवर्धते तत्र नोत्पातो नैव मारिके'-त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । मणिस्थापनेन भक्तेषु शुद्धा कीर्तिरेव स्थापितेति तथोक्तम् ॥ २४ ॥

अतएवाधिमं नामाहुः । **अकूरादिभक्तदोषविचारकाय नम इति ॥ २५ ॥**

इदं 'त्वितित्तैः समानीय प्राहाङ्कुर'मित्यारभ्य 'स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः । विमुच्य पाणिना भूयस्तल्लै प्रत्यर्पयत्प्रभु'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यक्च आह्वानानंतरंमागल्य न प्रदर्शयेत्तदाकूरस्य महानेव दोषः स्यात्, आदिपदेन कृतवमोदयोपि ज्ञेयाः । अथवा लोके भगवति मणिविषयिका प्रतीतिः सर्वस्यापि संदिग्धा तिष्ठतीति तज्ज्ञानतोप्यकूरस्य मणिप्रदर्शनाभावादिनिष्टमेव भवेदिति भगवान् भक्तदुःखासहिष्णुरिति स्वयमाहूय तदोषं दूरीकृतवानिति तथा नामोक्तम् । फलकथनेनाधिकमाहात्म्यमपि प्रकटीकृतवानित्यपि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतःपरं नवमाध्यायस्य नामोच्यते । एतावत्पर्यंतं गुणत्रयरूपाणां तिष्ठणां विवाहो निरूपितः । रुक्मिणी राजसी, तामसी सत्यभामा तत्प्रसंगादेव प्रथमं सात्त्विकी जांबुवती । अतः परं विचारूपा षच निरूप्यते ।

तत्र प्रथमं **कालिंदीपतये नम इति ॥ २६ ॥**

इदं स्वध्यायादारभ्य 'रथमारोच्य तद्विद्मन्मार्जराजमुद्यमगतं' इत्यंतस्य नामज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अग्रे—**पांडवराज्यस्थापकाय नम इति ॥ २७ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'यथैव कृष्णसदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् । कारयामास नगर'मित्यारभ्य 'स तेन समनुज्ञात आययौ द्वारिकां नृप' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

अग्रे—**मित्रविंदापतये नम इति ॥ २८ ॥**

तत्तु 'विंदातुविंदावार्त्त्या'वित्यारभ्य 'प्रसन्न हृत्नवान् कृष्णो राज्ञां रागप्रपश्यता'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

अग्रे—**सत्यापतये नम इति ॥ २९ ॥**

नामोक्तम् । तत्तु 'नम्रनिजाम् कौशल्य आसी'दित्यारभ्य 'तां प्रत्यगुह्यद्भगवान्विधिवत्सदसीं प्रभु'रित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

अग्रे—**भद्रापतये नम इति ॥ ३० ॥** नामोक्तम् ॥

तत्तु 'श्रुतकीर्तिः सुतां भद्रासुपथेने पितृवृष्युः । कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिरित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

अग्रे । **लक्ष्मणापतये नम इति ॥ ३१ ॥** नामोक्तम् । तत्तु 'सुतां च यद्राधिपते-र्द्धमणां लक्षणेयुताम्' इत्यस्य ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

एतदग्रे । **रोहिणीपतये नम इति ॥ ३२ ॥** नामोक्तम् ॥

एषा षोडशसहस्राणां शताधिकानां मध्ये शुष्या । कंचिदष्टमहिषान्मध्ये भद्रास्थाने मन्वशाले प्रसिद्धेति मुख्यत्वेन पूर्वमुक्ता ॥ ३२ ॥

अत एव तदुक्तवाग्ने ॥ **षोडशसहस्रनाथिकापतये नम इति ॥ ३३ ॥** नामोक्तम् । तत्तु भौमं हत्वा तत्रिंशोधादाह्मताश्चारुदर्शना इत्यस्य नाम । अत्र भौममारणानंतरं राजकन्यानामानयनं तदनन्तरं विवाह इति नामापि तन्मारणानंतरमेवापेक्षितम् । अत्र तु भारणात्प्रगैवैतन्नामोक्तमिति तत्समाधानमुच्यते । भगवतो मुख्यं कार्यं तदेव स्वस्मिन्निरोधेन खिय उद्धतव्याः, तास्तु तत्रिरुद्धा इति तदुद्धारो मुख्यः, तन्मारणं गौणम् । अत एव मूले तास्तु चारुदर्शना इति, तस्यार्थस्तु विवरणे भगवता आहृता इति दर्शनमात्रं तासामानयने चारु दर्शनम् ज्ञानम् सौंदर्यं च यासांमिति हेतुरुक्त इति भगवता तासां स्वर्ग्यं ज्ञात्वा स्वस्मिन्पतित्वमंगीकृत्यैव ता आनीताः, न तु भौममारणानंतरं तज्ज्ञानं ज्ञातमिति पूर्वमेव तद्यद्योतकं नामोक्तमिति भावः, अत एव नाथिकापतयुक्तम् । तेन रसात्मकसकलगुणलक्षणपूर्णा अप्सरोरूपाः स्वार्थमेवोत्पादिता इति पतिरपि स्वयमेवेति ॥ ३३ ॥

तत्रपतिबंधमात्रं दूरीकर्तव्यं, तदग्रे कृतमिति तत्सुचकं नामद्वयमाहुः ।

मुरारये नम इति ॥ ३४ ॥

नरकांतकाय नम इति च ॥ ३५ ॥

इदं तु दशमाध्यायस्य नाम । तत्रार्थं तु अध्यायादारभ्य 'शिरांसि चक्रेण नहार ली-लयै'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ अपरं 'तद्विस्तर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः । अषाढद्रुजन्म्य च चक्रेण धुरनेमिने'त्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

अग्रे **बसुधापूजितचरणाय नमः ॥ ३६ ॥** इति नामोक्तम् ॥ तत्तु 'ततश्च मूः कृष्ण-सुप्रेत्य कृष्णल' इत्यारभ्य, 'इति शुभ्याचिंतो वाग्भि'रित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ इत्यधिकमेकसिद्धादर्शं ॥ अग्रे तदुपुत्रायार्थं दत्त्वा राज्यं दत्तवानिति तत्रत्यानां सर्वजनानां सुखं कृतवानिति तद्यद्योतकं नामाहुः । **सर्वजनीनसुखहेतवे नम इति ॥ ३७ ॥**

अथवा । तत्रत्यसर्वसामग्रीप्रेषणेन द्वारकाल्पसर्वजनानां सुखोत्पादक इति तथोक्तम् । इदं तु 'दत्त्वाभयं भौमरुद्गं प्राविशत्सत्कल्लिंदिमत्' इत्यारभ्य 'प्रेषयामास केशव' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

द्वारिकायां दिव्यमपि सुखं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पारिजातापहरणाय नम इति ॥ ३८ ॥

तत्प्रयोजकं नामाहुः । महेंद्रादिदृष्टुद्धिनिवारकाय नम इति ॥ ३९ ॥

महेंद्रादयस्त्वधिकारिणो न तु स्वामिन इति भगवता सर्वे वस्तु स्वार्थे तत्र तत्र स्थापितम् । ते तु स्वार्थभेदेति मन्यन्ते । अत एवैकवारस्थापित इन्द्रो न दत्तवान्तदा सर्वमे-
वोत्पाद्यान्तीतवान् । तेन तन्मदोपपद्यत इति तदर्थमेव तद्वरणिमिति तयोक्तम् । इदं तु गत्वा
सुरेंद्रभवनमित्यारभ्य विबुधाभिर्निज्योपानयत्प्रश्रित्यस्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

पारिजातप्रत्युत्पन्नम् । त्रैलोक्ये वायवतो लक्ष्मीविसपन्नयोस्तै सर्वे प्रतिगृह्ये स्थापिता
इति तत्सूचकं नामाहुः । **सर्वैरत्नकोशादिपूरितगुहाय नम इति ॥ ४० ॥**

षोडशसहस्रल्लोपां महिष्यादीनां च गुहाः सर्वैरत्नादिभिः पूरितकोषाः कृता इति
भावः । इदं तु 'स्थापितः सत्यभामाया गुहोद्यानोपशोभि' इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

अग्रे एकादशाध्यायस्य नामद्वयमुच्यते ॥ प्रथमम् **रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरी-
क्षकाय नम इति ॥ ४१ ॥**

आदिपदेन सर्वोसामेव प्रकारभेदेन परीक्षा कृतेति ज्ञाप्यते ।

केन प्रकारेण कृतेत्याकांक्षायामाहुः । **लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नम
इति ॥ ४२ ॥**

इदं तु 'राजपुत्राप्सिता भूयै रित्यारभ्य' एतावदुक्त्वा भगवा'नित्यतस्य नाम ज्ञेयम् । अथवा
लौकिकानि लीलासंबंधानि वाक्यानि यस्य । विशिष्टा भक्तिमार्गीया अलौकिका शारदा
यद्येति भिन्नं वाक्यम् । अर्थः भावः । पूर्ववचनेन तादृशशायं दम्पत्येवावस्था तस्याः संज्ञातेति
तादृशीं दृष्ट्वा संतलनं कृतम् । 'त्वद्भक्तः श्रोतुकामेन श्वैलेयाचरितमंगल' इत्यनेनेति भगवतैव
संतलनद्वारा हृदि प्रतिष्ठेन तानि वाक्यान्मुत्पादितानि तयोक्तम् ।

अतः परं द्वादशाध्यायनाम । अस्मिन्नध्याये वैदिकं रमणमुच्यते । लौकिकं तु पूर्व-
मुक्तम् । वैदिके तु 'दशास्यां पुत्रानाधेही'ति श्रुतिवाक्यं सर्वं कर्तुं तथाकरोदिति तत्सूचकं
नामाहुः । **श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशरात्रुनाय नम इति ॥ ४३ ॥**

इदं तु 'एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दशदशवला' इत्यारभ्य 'रोहिण्यास्तनया हरे'रित्यतस्य
नाम ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

अग्रे—**कलिधर्मप्रतिपादकंबादादिककर्त्रे नम इति ॥ ४४ ॥**

अर्थः भावः । कलौ शुद्धः सत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चया'त्पापं विवाहमकरोत्फलं
तस्याप्यसूचय'दिति भागिन्याय रूम्नी स्वकन्यां दत्तवान्, अग्रेपि तथैव जात इति तद्व्युत्कर्तं
नामेदं ज्ञेयम् । इदं तु 'प्रद्युम्नाचारिणो'दुदित्यारभ्य 'ततोऽनिरुद्धो सहनार्यया नरं रथं
समारोप्ये'रतस्य ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

अतः परं त्रयोदशाध्यायं हित्वा चतुर्दशाध्यायस्य नामानि निरूपयन्ति । अत्र राज-
सानां निरोधार्थं भगवद्गीलोच्यते । सा च चतुर्दशाध्यायपर्यन्तमेव । तत्र प्रथमम् ।

वाणासुरचलान्तकर्त्रे नम इति ॥ ४५ ॥

अनेन पूर्वध्यायकथापि प्रयोगजननेन सूचिता । इदं तु 'वाणार्थं भगवान् रुद्रः सन्तुतैः
प्रमथैवैतः । आरुह्य नंदिवृषभं बुधुषे रामकृष्णयो'रित्यारभ्य 'बाणश्च तावद्विरथच्छिन्नध-
न्वाविशासुर्'मित्यतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

महादेवस्तु भक्तः, रामकृष्णसंभर्षा, तस्य स्वामिना सह युद्धमनुचितमपि भक्तार्थं कृत-
वानिति यथापे तस्य सम्माननं भवेत्तत्कृतस्वसम्माननं च तद्वेदुः स्वयमेव जात इति तत्सूचकं
नामाहुः ।

महादेवादिसम्मानहेतवे नम इति ॥ ४६ ॥

महादेवादिपदेन ज्वरादयत्कृतस्तरूपं स्वसम्मानं तस्य हेतुरूपः । अर्थः भावः ।
महादेवो यावच्छक्यं युद्धं करोति । भगवता नृभणालेण मोहसुत्पाद्य बाणफलं सर्वं नाशितम् ।
तदा ज्वर उत्पादितः, सोपि नारायणज्वरेण नाशितः ॥ ४६ ॥

ततः स कुत्राप्यभयमपश्यन्भगवच्छरणमेव गतवान्स्तोत्रं च कृतवानिति भगवत्सम्माननं
च कृतम् । ज्वरस्तु न नाशित इति तत्सम्माननमपि जातं, तत्सूचकं नामाहुः ।

ज्वरादिदोषनाशकाय नम इति ॥ ४७ ॥

तस्य दोष एव नाशितः, न स्वरूपम् । इदं तु 'अलक्ष्याऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो
ज्वर' इत्यारभ्य 'इत्युत्कोच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वर' इत्यतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

अपे तु स्वस्य सर्वथाऽशक्यं मत्वा भक्तस्यानिर्दं भवतीति शंकोरपि स्तोत्रं चक्रे ।
तदा भगवता प्रसन्नेन यद्वाक्यसम्माननेन तद्वह्यं कृतेति तत्सूचकं नामाहुः ।

प्रल्हादादिभक्तवंशरक्षकाय नम इति ॥ ४८ ॥

आदिपदेन बलिपि गृहीतः । इदं तु 'यदात्वा भगवत्स्वजः करवामं तव प्रिय'मित्यारभ्य
'प्रायुञ्जि रयमारोप्य स्वधवा सप्रुपानयदि'त्यतस्य ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अतः परं सात्त्विकप्रकरणारंभे पंचदशाध्यायस्य नाम निरूप्यते ॥

दानादिधर्मभोधाय नम इति ॥ ४९ ॥

यद्यपि नृगमोक्षानंतरं दानादिधर्मभोधनं कृतं तथापि इदं सात्त्विकप्रकरणम् । राजसानां
यथा सात्त्विकधर्मप्रवृत्तिर्भवेत्तथा दानादिधर्मोपदेशार्थमेव नृगमोक्षोपक्रम इति प्रथमं तादृशमेव
नामोक्तम् ॥ ४९ ॥

तद्वैतुकमर्थे—**रुगमोक्षहेतवे नम इत्युक्तम् ॥ ५० ॥**

इदं तु 'एकदोषंवेनं राजन्पुयंरुदुकुमारका' इत्यारभ्य 'तावद्ब्राह्मणात्मानं कृकलासं पत-
न्प्रभो' इत्युक्त्वा तं परिकल्प्य पादौ दृष्ट्वा स्वगीलिना । अनुज्ञातो विगनाप्यमारुह्यपथ्यतां
गुण'मित्यतस्य नामद्वयमुक्तम् ॥ ५० ॥

अतः परं स्वकीयानां शिक्षा कृतेति तद्देशोक्तं नामाहुः ।

ब्रह्मण्यय नम इति ॥ ११ ॥

इदं तु 'कृष्णः परिजनं प्राहृ भगवान्देवकीसुतः । ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यागनु-
शिक्षयन्'इत्यारभ्य 'नूनं ब्राह्मणगौरिवैभ्यस्तस्य ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अतःपरं षोडशाध्यायस्य नाम निरूपयति ।

पुष्टिमागंप्रवर्तकाय नम इति ॥ १२ ॥

तस्यायं भावः । अत्र गोपिकास्त्वन्वयपूर्वा ज्ञेयाः । कुमारिकास्तु संग एवानीताः ।
तत्रापि पक्षद्वयम् । ता एव मित्रा वा । उभयथापि निरोद्धव्याः । यद्यपि तास्तु निरुद्धा एव
तथापि पुराणांतरकथामाश्रित्योच्यते । भगवता पूर्ववृक्तं 'आयास्य इहेति तद्वाक्यपूर्णार्थं
बलभद्ररूपेण स्वयमेव गत इति तासां कामपूर्तिं कृतवानिति तथोक्तम् । विशेषस्तु विवरणे
द्रष्टव्यः । पूर्वं प्रमेयबलेन सर्वं कृतम् । इदानीं प्रमाणबलमाश्रित्य साधनद्वारापि तत्पूर्तिं कृत-
वानिति बलभद्ररूपेण स्वरूपानंदपोषणं कृतमिति पुनः पुष्टिमागंप्रवर्तको जात इति
तथोक्तम् ॥ १२ ॥

अये पुनः पुष्टिसूचकं नामाहुः ।

यमुनाकर्षणहेतवे नम इति ॥ १३ ॥

द्वयमपि षोडशाध्यायस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अये सप्तदशाध्यायस्योच्यते—**स्पर्धादिदुष्टविमोक्षकाय नम इति ॥ १४ ॥**

स्पर्धादिना ये दुष्टाः पौंड्रकासुदेवनादयः तेषां विमोक्षकः । यथा कंसदादयो विमोक्षि-
तास्तथैतेपीति भावः ॥ १४ ॥

अत एवाये तत्प्रकारसूचकं नामाहुः ।

पौंड्रकाशरीराजहंत्रे नम इति ॥ १५ ॥

तन्मित्रं काशीराजस्तत्सहायार्थमागतस्तदा तेन सहितमपि मारितवानिति निरूपणम् ।
इदं तु 'नंदब्रह्मं गते रामे करुणापिपतिद्वेषे'इत्यारभ्य 'एवं मस्तरिणं हत्वा पौंड्रकं सप्तसहं
हरिर्'इत्येतस्य नामद्वयं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ अये—

देवतान्तरवरदसर्गवर्नाशकाय नम इति ॥ १६ ॥

तसु 'सुदक्षिणस्तस्य' सुत इत्यारभ्य 'तत्सर्वैकोटिप्रतिभित्'मित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

अये पुनः—**काशीदाहकाय नम इति ॥ १७ ॥**

सृष्टमेव । तसु 'कृत्यानामः प्रतिहत' इत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अये—**दुष्टनिवासदोषनाशकाय नम इति ॥ १८ ॥**

तसु 'चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टमित्य'ेतस्य नाम ज्ञेयम् । एतेन दुष्टसंवन्धि सर्वं
नाशितम् ॥ १८ ॥

अतः परं मुक्तिर्भविष्यतीति तद्देशुक्तं नामाहुः ।

मुक्तिहेतवे नम इति ॥ १९ ॥

अन्याया कास्यां मुक्तिरेव न भवेदासुरसंक्रमात् । किंच । एतत्कथाश्रवणेन मुक्तिर्भवि-
ष्यतीति पाठफलमुक्तम् । 'य एतच्छ्रवणेन्मर्त्य' इत्यनेन तत्सूचकमेवेदं नाम ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अतः परं अष्टादशाध्यायस्य नामानि निरूपयति ।

दुःसंगदसखिविदाश्विचथहेतवे नम इति ॥ २० ॥

संघर्षाध्यायस्यैवेतन्नम ज्ञेयम् ॥ २० ॥

अतः परं एकोनविंशत्याध्यायस्य नामानि निरूपयति । पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं
चरित्रमुक्तम् । अस्मिन्नध्याये शिष्टशिक्षणरूपं चरित्रमुच्यते । यद्यपि बलभद्रकृतमिदं चरित्रं
तथापि आवेशरूपेण स्वयमेव कर्तोतीति भगवच्चरित्रमेवेति तत्सूचकं नामाहुः ।

रोज्यादिदसकौरवगर्वनाशकाय नम इति ॥ २१ ॥

इदं तु 'दुर्घोषनसुतां राज लक्ष्मणां समितिजय'इत्यारभ्य 'तमेव शरणं जगुः सकुंडवा
त्रिजीवषः । सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांबं प्रांजलयः प्रभु'मिति स्तोत्रपूर्वकं 'त्वां वयं शरणं गता'
इत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अतः परं विंशाध्यायस्य नाम निरूपयति । तत्र सात्त्विकेयु मुख्यस्य नारदस्य निरोधो
वक्तव्यः । स च मर्यादाभक्तिकमार्गीयः । निरोधस्तु ततो भिन्नः, अत एव तन्मार्गोहेन भग-
वत्परीक्षार्थं प्रवृत्त इति भगवांस्तस्य मोहं दूरीकृतवान्, तज्जापकं नामाहुः ।

मर्यादाभक्तिदसकमोहनाशकाय नम इति ॥ २२ ॥

मर्यादाभक्त्या दष्टो यो भक्तः, दस्येदेन तदेव परमकाष्ठान्नं वस्तु ज्ञातवान् तु तद-
धिमतपि, तादृशस्य यो मोहः तस्य नाशकाय, इदं तु 'नरकं निहतं श्रुत्वे'इत्यारभ्य 'विदाम
योगमायां ते दुर्दर्शाभित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अये—**जीवाधिकारशास्त्रगर्वनाशकाय नम इति ॥ २३ ॥**

तस्यायं भावः नारदस्तु जीव एव । तदधिकारशास्त्रं तु मर्यादाविरुद्धं न कर्तव्यमिति
तादृशं भगवान् करोतीति गर्वः । मर्यादामार्गीयत्वात् । कथं कृतवान् । पुत्रं मारयित्वा
तत्रत्याः स्त्रियो विवाहिता इति संदेहः, स्वरूपाज्ञानादिति तत्प्रदर्शयं तं गर्वं दूरीकृतवानिति
तथोक्तम् । इदं तु 'ब्रह्मण्यस्यैव वक्ताह'मित्यारभ्य 'कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगनायासहोदयम् ।
सुहृद्वैष्णवः त्रसपरिशुद्धिस्तित' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अयं चैकत्रिंशत्याध्यायनामनिरूपणम् । तत्र प्रथमम् ॥

सुधर्मालंकेनचरणाय नम इति ॥ २४ ॥

अत्र भगवत आह्निकमुच्यते । भगवता चेतसर्वेपि धर्माः कृता भवति तद्वा त्रिंशत्-
लोका अपि धर्मपराः 'सुरिति तत्सर्वमाहिकं कृत्वा सभाबलंकृतवानिति । 'प्राये युद्धं उत्पन्न

बाहुं परश्वस्य माधव' इत्यारम्य 'सुधर्मालयां समां सर्वैर्गुणैः परिवारितः । प्रविशद्यश्रिवि-
ष्टानां न संस्यंगं पद्मर्मय' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । चरणालंकारकथनेन सर्वेषां भक्तिभावमृष्ट-
युधितत्वसुक्तम् । तेन सर्वं भगवत्प्रणया जाता इति सूचितम् । एवं सर्वेषां निरोध उक्तः ॥६४॥
अतः परं पूर्वं ये भक्ता अलौकिकप्रकरणे निरोधयुक्ता एव वहिर्नैरासंधेन निरुद्धास्तौ तं
निरोधं दूरीकृत्य स्वयं निरोधः कर्तव्यः । स च तदपेक्षाभावेन भवतीति तत्सूचकं नाम
निरूपयति ।

भक्तापेक्षावभासहेतवे नम इति ॥ ६९ ॥

भक्तानां जरासंधनिरुद्धानां या अपेक्षा, एते गोचीनया इति तस्यावभासः अतस्याया
बहिः प्रकाशः तस्य हेतुरुत्पन्नः, यदेव मनसि अपेक्षा जाता तदैव तत्प्रेषितो दूतः समागत इति
अपेक्षा प्रकटास्तीदिति भावः । अन्यच्च । भक्तो युधिष्ठिरस्तस्यापिश्वा राजसूयकरणेच्छा तस्याव-
भासः प्रकाशस्तस्य हेतुः । एतत्तु 'राजदूते ह्यवत्येवं देवार्षि'रित्यारम्य 'यद्यति त्वां मसंब्रेण
राजसूयेन पाण्डवः । पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भ्रानुनमोदता'मित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥
एवं कार्यद्वयस्य प्राप्तत्वाद्युभयमपि सकृदेव कर्तुमशक्यमिव भातीति स्मयसुद्धवं पृष्टवा-
निति तत्सूचकं नामाहुः ॥

उद्धवादिबुद्धयनुसारिणे नम इति ॥ ६६ ॥

अथवा । नारदवचनाकरणे ब्रह्मपशुहानिः, जरासंधवधार्थं गमने महादेवपशुहानिरिति
यज्ञार्थमेव गमनमनुचितमिति सर्वज्ञोपि राजलीलानुकरणे मंत्री प्रष्टव्य इति तथा कृतवानिति
तथा नामोक्तम् । इदं तु 'त्वं हि नः परमं शत्रु'रित्यंतस्य ज्ञेयम् । अस्यार्षस्तु विवरणे
स्पष्टीकृतः ॥ ६६ ॥

अतः परं द्वाविंशत्पद्यानिरूपणम् ॥

जीवधर्मावलंबनोद्योकाय नम इति ॥ ६६ ॥

अथ मंत्रणमुच्यते, तत्तु राजलीलायां लौकिकप्रकरणे भवति यथा जीवानाम् । अलौ-
किकप्रकरणास्त्वेतादृशमंत्रणे वक्तव्यं भवति । यथा साधारणजीवानां धर्मो उपपत्त्यनुपपत्तियुक्ति-
समर्था भवति, तथावबोधको जातः, उद्धवाद्भारा स्वयमेव तपोकवानिति तथा नामोक्तम् । इदं
तु 'यत्कृत्स्नमपिणा देव साचिद्यं यद्यतस्तत्त्वे'त्यारम्य 'इत्युद्धवबवो राजज्ञि'त्यंतस्य ज्ञेयम् ६७
अतः परं त्रयोविंशत्पद्यास्य नाम ।

हीनधर्मावलंबनजीवकार्यकर्त्रे नम इति ॥ ६८ ॥

हीनधर्मावलंबनं ब्राह्मणवेषधारणं तेन याचनं कृत्वा राजां उद्धारपूर्वकार्यकर्ता ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्य वा । अन्यथा तत्कार्यं न भवेदिति भक्तपक्षगतो निरूपितः । इदं तु 'भीम-
तेनोर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरात्सवः । जन्मुर्गिरिजनिमित्यारम्य 'राजनिच्यतियीनसा'मित्यं-
तस्य ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

अतः परं चतुर्विंशत्पद्यान्यनिरूपणम् ।

भक्तज्ञानहेतवे नम इति ॥ ६९ ॥

इदं तु 'दृष्टयुक्ते घनस्याम'मित्यारम्य 'प्रणतश्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नम' इत्यंतस्य
नाम ज्ञेयम् । तादृशस्वरूपयौनेन स्वरूपज्ञाने स्वयमेव हेतुर्जात इति तपोक्तम् ॥ ६९ ॥
एवं निःसाधनानुग्रहे कारणं किमित्याकांशायामाहुः ॥

पुष्टिनिमित्तज्ञापकाय नम इति ॥ ७० ॥

अनुग्रहे यद्यदिमित्तं तस्य निमित्तस्य ज्ञापकः । इदं तु 'संत्यमानो भगवाप्राजनिर्मुक्त-
बंधनेः । तानाह करुणतातेत्यारम्य 'हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरः । श्रीमदाङ्गशिता'
इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । अनेन भवतामपि राज्यःद्रंशः मदनुग्रहे निमित्तं जातमिति
तपोक्तम् ॥ ७० ॥

अथ पंचविंशत्पद्यानिरूपणम् ।

राजसूयादिप्रवर्तकाय नम इति ॥ ७१ ॥

राजसूय आदौ यस्य आरंभे राजसूयः तन्मिषेण धर्मप्रवर्तकाय नमः । जरासंधवध-
राजकुलविमोचनश्रवणेन युधिष्ठिरस्य भगवति परमभक्तिर्जाता, तदनंतरं यज्ञोप्यापिधैविको जातः ।
पुनरपि स्वमित्रेव पूजाकरणेन सोपि भगवन्निष्ठो जात इति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'एवं
युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः । कृष्णस्य चानुभावं तं ध्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीद'ित्यारम्य
'सर्महयंतो हर्षकेशोः प्रीतः प्रणयविह्वल' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ७१ ॥

अग्रे तत्पूजनमसहिष्णुशैशोपरायं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

शिशुपालादिभक्तवैकुण्ठप्रासिद्धेते नम इति ॥ ७२ ॥

आदिपदेन शिरण्यकशिपुरारणादयोपि ज्ञेयाः । इदं तु 'इत्थं निशास्य दमभोषसुतः स्फ-
पीटादित्यारम्य 'चैवदेहोत्थितं तेजो वासुदेवमुपाविशत्' इत्यंतस्य नामोक्तम् ॥ ७२ ॥

अग्रे षड्विंशत्पद्यास्य नाम ।

दुर्घोषनादिदुष्टमानभंगहेतवे नम इति ॥ ७३ ॥

अयं भावः । भगवतो भूमारहरणं कर्तव्यं, तदर्थमेव राजसूयारंभः । तस्मिन्नाते तद-
वश्यंभावि । तत्र कारणं दुर्घोषेन द्येति तस्य मानभंगस्य कारणं स्वयमेव जात इति तादृशं
नामोक्तम् । इदं तु 'एकदातःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्घोषनः श्रियम् । अतप्यद्भ्रान्तस्यत्पत्वे'त्यारम्य 'स्र
वीडितोऽज्वावदनो रुषा ज्वलन् निकम्प्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् । वभूत तूष्णीं भगवान् सुवो भवं
ससुज्जिहीर्षुर्वं भ्रमति स्वया दशोऽत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यद्यप्यभिमानरूपं तस्य दौरात्म्यमेव
मानभंगहेतुः, राजसूये समागतस्याभिमानः कर्तुमनुचित इति, तथापि भूमारहरणप्रयोजकत्वेन
भगवत एव हेतुत्वमिति तपोक्तम् । इदं तु भगवत्तूष्णींभावेनावगम्यते ॥ ७३ ॥

किंच । भगवत्तूष्णींभावस्यानुद्यपि प्रयोजनमस्तीति तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

युधिष्ठिरादिभक्तगर्वनाशकाय नम इति ॥ ७४ ॥

यदि भगवत्सत्समानानं कुपीयोवा भूभारहरणं न भवेत्, भक्तदुःखानावात् । यदि च तं मारयेत्, तदा युधिष्ठिरादीनां तादृशैश्वर्येण गर्वो भवेदिति तस्यानिष्टरूपत्वाद्यत्तच्छलेन सर्वैश्वर्यापहरणेन तन्नाशको जात इति तथोक्तम् । इदं तु भगवत्पूर्णाभावस्य तात्पर्यज्ञापकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७४ ॥

अथ सतर्विश्राध्यायनिरूपणम् ॥

प्रयुञ्जादियाद्वगर्भप्रहारकाय नम इति ॥ ७५ ॥

इदं 'त्वपीवाह रणात् सूतो धर्मविदारकात्मज' इत्यारभ्य 'व्यक्तं मे कथयिष्यति हस्तयो भ्रातृनामय' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् । अत्र प्रयुञ्जस्य गर्वः स उपसृष्टस्य इत्थस्य विवरणे स्फुटीकृतः ॥ ७५ ॥

अतः परमष्टाविंशोऽध्यायनिरूपणम् ।

तपस्यादिदशशाल्वादिघातकाय नम इति ॥ ७७ ॥

इदं तु प्रयुञ्जादिनिरोधनिरूपकं नाम ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

अग्रे—**पुण्यादिहीनधर्मज्ञापनहेतवे नम** इति ॥ ७७ ॥

तत्कार्यं भावः । अत्र शाल्वमारणात्पूर्वं युद्धे वसुदेवान्यथाभावप्रदर्शने भगवतोपि मोह एव दृष्टः । तेन कस्यापि भगवति प्राकृतबुद्धिभेदेत्तदा तस्यानिष्टं श्लाघिति तदभावाय तथा नामोक्तम् । भार्यादीनां हीनो यो धर्मः पितरि शाल्वकृतः तस्य ज्ञापने हेतुः स्वयमेव जातः । यतो मायाकृतमिदं सर्वं दृष्टं, मायारूपो भगवानेवाहुराणांशुप्राणस्य इति भगवतैवासुरव्यामोहार्थं तथा दर्शितमिति तथोक्तमिति भावः । इदं तु 'ततो मुहूर्तं आगत्य पुरुष' इत्यारभ्य 'ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपस्थित' इत्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ७७ ॥

सिद्धान्तसूचकमग्रिमं नामाहुः ।

मुख्यसिद्धान्तप्रवर्तकाय नम इति ॥ ७८ ॥

इदं तु 'एवं वदन्ति राजर्षे' इत्यारभ्य 'कुतो तु मोहः परमस्य सद्गतेरित्येतस्य नाम ज्ञेयम् । यच्चप्येतन्नामद्वयं 'दशशाल्वादिघातकाय नम' इति नाम्नः पूर्वमपेक्षितं, तथापि मुख्यः स एव निरोधसाधकत्वाद्दुःखनिवारकत्वाच्चेति प्रथमं तदेवोक्तम् । पश्चात्तादृशधर्मदर्शनेन भक्तानां भगवत्सन्ध्याभावो भवेदिति तद्विदारणापेक्षितत्वात्प्रयुक्तमित्येतदपि निरोधसाधकमिति सर्वमनवयम् ॥ ७८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायनामनिरूपणम् ।

दंतवक्रविदूरधादिमुक्तिहेतवे नम इति ॥ ७९ ॥

इदं तु 'शिशुपालस्य शाल्वस्य पौण्ड्रकस्यापि दुर्मतेरित्यारभ्य 'शिरो नहार राजेन्द्र सकिरीटं सकुंडलमि'त्येतस्य ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

अतः परमुपसंहरति । जरासंधोद्यममारभ्य विदूरपथपर्यंतं क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

क्षत्रियधर्मनाट्योपसंहारकाय नम इति ॥ ८० ॥

इदं 'त्वेवं तोषं च शाल्वं च दन्तवक्रं सहातुजम् । हृष्येत्यारभ्य 'विनेशालंकृतानं पुरी'मित्यन्तस्य ज्ञेयम् ॥ ८० ॥

अतः परं भगवता युद्धं न कृतमिति तदुपसंहार एव कृत इति भावः । अत एवाग्रे तत्सूचकं नामाहुः ।

न्यस्तशस्त्राय नम इति ॥ ८१ ॥

एतत्पुराणान्तरे प्रसिद्धम् । 'विदूरथांतमामभ्य पूतनाविदोःकुलम् । कृष्णस्तूपारमदिति, अत्र तु स्निग्धमक्तादीनामंतरायराहित्येन निरोधसाधकत्वाद्दुक्तम् ॥ ८१ ॥

अग्रे आवेशद्वारा यत्कार्यं कृतवांस्तदाहुः ।

बलदेवतीर्थयात्राप्रवर्त्तकाय नम इति ॥ ८२ ॥

अयं भावः । इदं सात्त्विकप्रकरणम् । तत्र धर्मः कर्तव्यः । स च प्रवृत्त्यात्मको यज्ञतोर्थादिरूपः । तयोर्मध्ये यज्ञरूपो धर्मः युधिष्ठिरद्वारा राजसूयकरणेन कृतः । वसुदेवे विद्यमाने स्वस्य करणं नोचितमिति तत्सहायकरणेन स्वयमेव कृत इति भावः । तीर्थानि तु बलदेवद्वारा कृतानि, क्रियाशक्तिरूपत्वेन तत्कृतं स्वकृतमेवेति भावः । तत्र हेतुः । भगवतस्तु भूभारहरणं कर्तव्यम् । तत्र बलभद्रस्य कौरवपक्षपातेनं विघ्नकरणं संभवतीति तथेच्छाशुत्पादितवान्यत्सतोर्थायात्रार्थं गतवान् । तदेवोक्तम् । 'श्रुत्वा युद्धोद्यमं धाम' इति ॥ ८२ ॥

अग्रे पुनः शौभाग्यमेव विघ्नं करिष्यतीति सूतमारणेन पुनस्तीर्थयात्रां कारितवानिति तत्सूचकं नामाहुः । **सूतघातकाय नम** इति ॥ ८३ ॥

तन्मिषेण तद्धेतुः स्वयमेव जात इति तथोक्तम् ॥ ८३ ॥

तावत्पर्यंतं कौरवानां युद्धं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

पार्थसारथ्ये नम इति ॥ ८४ ॥

इदं तु त्रिंशोऽध्यायस्य नाम ज्ञेयम् । एतौ भूभारहरणार्थमेव प्रकृतौ, तेन भक्तसाम्भक्त-पक्षपातसूचकं नामेदं ज्ञेयम् । नेणेन संहारः, नारायणेन रक्षा, उभयकार्याभिवेकच स्थितिः ॥ ८४ ॥

अग्निपि पार्थस्य भक्तत्वात्सात्रबलेन युद्धं करिष्यामीत्यभिमानेन जिनं भवेदिति तत्र विषादमुत्थाप साशान्दुस्वारविदारकप्रियासत्सकं गीतामृतं प्रकटीचकार । येनाग्निपि जगदुद्धारो जातः, तज्ज्ञापकं नामाहुः ।

अन्यकगीतामृतप्रहोद्विधिवर्त्तकाय नम इति ॥ ८५ ॥

तच्छब्दणेन मोहनिवृत्त्या भगवदाज्ञया युद्धं कृतवान् तु स्वसात्रधर्माभिमानेनेति पार्थस्य रक्षा कृतेति तथा नामोक्तम् । अत्र महोदधिपेदेन यथा सोमाद्यस्तथाभक्तिसागराधत्तवज्रापिति भावः । यथा तत्र रत्नानि तथात्र पुष्टिमार्गीयभावा ज्ञेयाः ॥ ८५ ॥

एवमुपदिश्य युद्धं कारितवानिति तदुद्योक्तं नामाहुः ।

कौरवचर्यातकचक्रे नम इति ॥ ८९ ॥

तद्द्वारा स्वयमेव कृतवानिति भावः । एतावत्पर्यन्तं ऋद्धेवस्य तीर्थयात्रा स्थिता । तत्रैव श्रुतम् । 'सर्वैरान्यनिधनं भारं मेतं हेतुं युधि' इति । भीमदुर्योधनयुद्धमवशिष्टम्-तत्र निवारणार्थं गतवान् । निवारणे कृतेपि तौ तद्व्यक्तं न नगृह्यतुः । तदा परावृत्त्य द्वारावतीं ययौ । इदं तु भगवत्कार्यं, नोनेदुदुर्योधनमसपातं कुर्यादेव ॥ ८९ ॥—तत्सूचकं नामाहुः ।

इतरपक्षपाननाशकाय नम इति ॥ ९० ॥

इतरो दुर्योधनः । एतावच्चरित्रं प्रयोजनत्वेनावेष्टात्तद्द्वारा भगवता कृतम् । तत्प्रयोजन-द्योतकत्वेन पार्थसारथये नम इत्यादिनाम्नां तच्चरित्रांतर्गतत्वेन निरूपणं ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

अथैकत्रिंशाध्यायनिरूपणम् ।

सुदामारंकरभार्यार्यभूम्यानीतद्वैभवाय नम इति ॥ ८८ ॥

अथे द्वात्रिंशाध्यायस्य नाम । हेतुस्थापकाय नम इति ॥ ८९ ॥

अयं भावः । साक्षाद्भगवाननसौ किमपि न दत्तवानिति मार्गे तन्माहात्म्यं स्मृत्या हर्ष-णादाने हेतुः । 'अधनोर्य धनं प्राप्य माथन्त्युच्चैर्न मां स्मरे'दिति कल्पितवानिति तथा नामोक्तम् । किंच । अथेपि गृह्याग्रमेने तांमपूर्वश्रियं दृष्ट्वा परमनिःसितस्तद्वेतुं विचारितवान् । इदं तु 'विशोक्य ब्राह्मणस्तत्र स्वसृष्टिंमि त्यारभ्य' महाविश्रोत्रबलोकतोऽन्यो नैवोपपठेत यदुत्समस्ये'-ल्पस्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

अतः परं त्रयस्त्रिंशाध्यायनामनिरूपणम् ।

देशकालादिधर्महेत्वनुसारिणे नम इति ॥ ९० ॥

अत्र सात्विकानामभीष्टपूर्णां भगवत्कृतं निरूप्यते । तत्र देशः कालश्च अंगम् । तदर्थं तदनुसारी जात इति तथा नामोक्तम् । तथा चार्थः । देशः कुक्षेत्रं, कालः सूर्योपरागसमयः सर्व-प्राप्तस्वरूपः प्रलयसूचकः, तत्र यो धर्मः कानदानादिजनितः समस्तदोषनिवर्तकस्तस्य हेतुः यत्र, तदनुसारिणे । सर्वे प्रयाति अस्मान्निरेप यात्रा कर्तव्येति दोषनिवृत्त्यर्थं ययुरिति भावः । इदं 'त्वयैकदा द्वारिकायामि'त्यारभ्य 'ययुस्ते भारतं क्षेत्रं मिलित्तस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९० ॥

अतः परं तादृशं यात्रायार्थं परमाह्लादकारक उत्सवो भवतीति तत्सूचकं नामाहुः ।

यात्रोत्सवचर्यातकचक्राय नम इति ॥ ९१ ॥

इदं तु 'तै रथैर्वैविष्य्य, मन्थरोचन्त महाभाग' इत्यारभ्य 'सुसुचोपविशुः कामं क्रियच्छायांमिषांमिष्यं'त्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

अतः परं तत्र अन्ये समागता यात्रार्थं तेषां स्वदर्शनेनानंदकारको जात इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अखिलनयनामृताग्निपुरकाय नम इति ॥ ९२ ॥

अखिलानां नयनेषु अमृताब्धिं पूरयतीति तथेति भावः । इदं तु 'तत्रागतास्ते ददशुः सुहृत्संभिनो नृपा'नित्यारभ्य 'एतावद्वष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रो'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९२ ॥ अतः परं गोपिकानां परमानंदकारको जात इति तथा नामाहुः ।

गोपिकादि साक्षात्कारहेतवे नम इति ॥ ९३ ॥

इदं 'गोप्यश्च कृष्णसुल्पश्च चिरादभीष्टमि'त्यारभ्य 'अध्यात्वात्सव्या गोप्य एवं कृष्णेन शिशिता' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् । यथा पूर्वमुद्गद्वारोपदेशेनाधिकैविकेनानेदे ज्ञाते स्वस्मिन्पुरुषो-त्तमाभेदज्ञानेनोक्तव्यैरुहायाप्रातिर्गता । तदुक्तं 'ज्ञात्वात्मानमपोक्ष'मिति । तथात्रापि अध्या-त्मिकशिक्षयाभेदज्ञानेन स्वस्मिन्नज्ञात्मानमभेदेन तथा ज्ञाता इति तथा नामोक्तिमिति भावः ॥ ९३ ॥ अथ चतुस्त्रिंशाध्यायस्य नामनिरूपणम् ।

रुक्मिण्यादिभक्तिस्थापकाय नम इति ॥ ९४ ॥

रुक्मिण्यादयोष्टौ महिष्यस्तातु भक्तः स्थापकः । द्रौपदा प्रथमे कृते सर्वाः स्वस्वभगवत्सं-बंधप्रकारकथने भगवद्गुणान्वर्णितवत्यः, सर्वासां भगवत्चरणारविंद एव सृष्टा जातेति भगवता स्थापयिष्येण सा भक्तिः स्थापितेति तथा नामोक्तम् । अन्यथाभ्यसंबंधे सा तद्गामविष्यदिति भावः । इदं तु द्रौपदीप्रश्नानंतरं समातिपर्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९४ ॥

अथ पंचत्रिंशाध्यायस्य नाम । **सन्मार्गास्थापकाय नम इति ॥ ९५ ॥**

इदं तु व्यासनादप्रभृतिष्ठानिबर्षागमनानंतरं 'पांडवाः कृष्णरामौ च प्रभुषु'र्विश्रवदितान् । तानानर्तुर्यथा सर्वे सह रामोच्युतोर्चय'दित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९५ ॥

अथे—**वसिष्ठादिसंबितचरणाय नम इति ॥ ९६ ॥**

नामोक्तम् । तत्तु 'यन्मायाया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता' इत्यारभ्य 'तस्याघते दद-शिमाधि'मित्यंतस्य ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥

अथे—**वसुदेवयज्ञमहोत्सवचक्रं नम इति नामोक्तम् ॥ ९७ ॥**

इदं तु 'नमो वः सर्वदेवेभ्य' इत्यारभ्य 'यदासीत्तीर्थयात्रायार्थं सुहृत्संसर्शनादिक'मित्यं-तस्य ज्ञेयम् । अत्र सात्विकप्रकरणासाक्षिः ॥ ९७ ॥

अथ गुणप्रकरणारंभः । तत्र षट्त्रिंशाध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

वसुदेवज्ञानबोधकाय नम इति ॥ ९८ ॥

अयं भावः । पूर्वप्रकरणेः सर्वेषां निरोधः संपादितः । तेन शूणैः सह भगवानस्वरूपेण तदंतःस्थितो जात इति निरूपितम् । अत्रापि वसुदेवादयो निरुद्धाः । तेन स्वैश्वर्यादिसहितं स्वरूपं तेषु स्थापनीयमिति । पूर्वं यद्यपि यज्ञकरणे चित्तशुद्धौ नारदादिकावर्षैर्भगवन्माहात्म्य-ज्ञानेन भगवति ब्रह्मत्वज्ञानं जातम् । तत्तु संज्ञानं भवतीति असंज्ञं कृष्णवत्सर्वमित्युक्तस्वरूप-संज्ञानं कार्यमिति तथा नामोक्तिमिति भावः । इदं तु 'अथैकदात्मनो प्राप्ते कृतपादाभिर्बन्दा'-वित्यारभ्य 'क्षंवायुज्योति रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९८ ॥

एवं वसुदेवायाखंडद्वैतज्ञानमुपदिश्य देवक्या अपि मनस्तापं दूरीकृतवात् तत्सूचकं नामाहुः ।

देवकीमनःपीडापानोदकाय नम इति ॥ ९९ ॥

अर्थ भावः । भगवतः सर्वेषामत्रयानामुद्धारः कर्त्तव्य इति स्वध्यातः स्वनिमित्तेन मारिताः तेषामप्युद्धारः कर्त्तव्य इति देवक्यास्तथेच्छामुत्पादितवान् । तथापि गुरोः पुत्र आनीत इति पूर्वं श्रुतमिति तन्माहात्म्यज्ञानेन तथा प्राप्तवती तच्छोकजनितीषा त्वंतःस्थितैव खीस्वभावात् । भगवता तदायनांगीकारणैव मनःपीडा निवृत्तेति तथा नामोक्तम् । इदं तु 'कृष्ण-गामी समाश्रय्य पुत्रान्कंसविरहितान् । स्मरंती कृष्णं प्राह वैकृष्ण्यदशुलोचने'त्यारम्य 'एवं संघोदितौ मात्रा रामकृष्णौ च भारत । सुतलं संविशिशु'रित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

अतः परं सुतलप्रवेशस्य प्रयोजनज्ञापकं नामाहुः ।

देवादिभक्तशापादिदोषनाशकाय नम इति ॥ १०० ॥

अर्थ भावः । एते तु पद्मरीचिपुत्राः सरस्वत्यां प्रवृत्तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा तत्स्वरूपाज्ञानेन जह्लुः । तदोषेणासुरीं योनिं प्राप्ताः । हिरण्यकशिपोः जाताः । पश्चात्ते देवक्या उदरे प्रविष्टाः कंसेन मारिता इति देवक्यास्तद्वशं नाक्रोशेति तथा । देवादिः ब्रह्मा स एव भक्तः । यतो भगवानेव कामरूपस्तेन प्रेरितः । स तत्सेवाधिं प्रवृत्तः निःकण्ठः, न तु विषयासक्त इति तत्कृते यः शापः आसुरयोनिप्राप्तस्य । आदिपदेनान्येभिः हेत्वा ज्ञेयाः । तददोषनाशको जात इति भावः । इदं तु 'तस्मिन्प्रविष्टासुभक्त्यै'त्यारम्य 'षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्गोप्यन्ति' इत्यन्तस्य नाम ज्ञेयम् । 'अध-स्तलार्ध्यानयनं तत्रापि द्वारिका वैकुण्ठपुरीति तत्र नीता इति तदुद्धार एव कृत इति भावः १००

अग्रे पुत्रदानज्ञापकं नामाहुः ।

देवकीमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ १०१ ॥

इदं तु 'इत्युक्त्वा तान्मादाय इदंसेनेन प्रीतौ पुनर्द्वारमतीमेत्य मातुः पुत्रानप्यच्छता'-मित्येतस्य ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

अग्रे पुत्रदर्शनेन तत्सेहजो धर्मं प्रकट इति तत्सूचकं नामाहुः ।

देवकीस्तनंधयाय नम इति ॥ १०२ ॥

इदं तु 'ताम् दृष्ट्वा बालकान्देवी'त्यारम्य 'अपाययत् स्तनं प्रीतेस्तस्य नाम ज्ञेयम् । किञ्च, न केवलं स्तनपानं जातम्, किन्तु तेषां स्पशेनानिर्वचनीयं सुखं जातमिति तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तार्चित्यसुखदात्रे नम इति ॥ १०३ ॥

भक्त्या मातुरर्चित्यं मृतानामानयनं यनस्वपि न विचारश्च तदादृशं यत्सुखं सुतस्पर्श-परिच्छेतेहनेनोक्तं तस्य दात्रे । अथवा । भगवन्माहात्म्यज्ञानेन तदानंदाभवन एवाभित्यं सुखं नस्य दात्रे । इदं तु 'सुतस्पर्शपरिच्छेते'त्यारम्य 'दृष्ट्वा देवकीं मृतानामनगनिर्गमम् । मेने सुविसिता मायां कृष्णस्य रचितां नृषे'स्तस्य ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

अतः परं सत्सर्गशाध्यायस्य नाम । **सुभद्राविवाहहेतवे नम** इति ॥ १०४ ॥
'अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यट्नित्यारम्य 'प्राहिणोत्पारिबहोणि वरवधोर्मुदा बल' इत्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०४ ॥

यथा भगवान्मत्कीर्त्यर्थं भगिनीमपि दत्तवान्ताया मार्गतरमक्तयोरापि भक्तैः प्रप्रणिभिः सह स्वतो गत्वा प्रीतिं कृतवान्यतः स्ययमगानी भाव्य इति तत्सूचकं नामाहुः ।

जनकादिज्ञानिभनोरथपूरकाय नम इति ॥ १०५ ॥

ज्ञानिनोप्यनुग्रहं भक्तिं दत्तवानित्यर्थः । इदं तु 'तयोः प्रसक्तो भगवा'नित्यारम्य उवाच कुर्वन्कल्याणं गिथिखानरयोपिताभित्येतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥

तथैव श्रुतदेवानुग्रहं कृतवानिति तत्सूचकं नामाहुः ।

श्रुतदेवापुत्रासकसन्मार्गबोधकाय नम इति ॥ १०६ ॥

श्रुतदेवादयो ये उपासका इदानीं श्रुतेदेवेनैवोपासना कृतोति स एवादीं निरूपितत्तेषां सन्मार्गबोधकः । यथा मधि भावतस्या मद्रक्तम्बपि ब्राह्मणेषु च भावः स्वापनीय इति तथा बोधकः । इदं तु 'श्रुतदेवोच्युतं प्राप्त'मित्यारम्य 'उपित्वादिद्वय सन्मार्गी पुनर्द्वारवतीमगा'दित्येतस्य ज्ञेयम् ॥ १०६ ॥

अतः परमष्टर्गशाध्यायस्य नाम निरूपणम् ।

अखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय नम इति ॥ १०७ ॥

अखिलनिगमनिजजनसंस्तुताय । अखिलनिगमा एव निजजना बन्दिनस्तत्पराक्रमैरि-त्युक्त्वाचद्रूपाः, तैः सम्पूकं स्तुताय । अर्थस्तु विवरणे विवृतः । श्रुतिनिरूपितमेव श्रीकृष्णशब्दवाच्यं परब्रह्मेति ॥ १०७ ॥

अन्येषामगम्यमिति तादृशं नामाहुः ।

सर्वागम्यस्वरूपाय नम इति ॥ १०८ ॥

किंच श्रुतीनां भगवद्गुणवर्णने कृते भगवान्यस्यः स्वरूपं ज्ञापितवान्तायापीयस्यया तत्र ज्ञातुं शक्यमिति पूर्वं तु 'यतो वाचो निवर्तेत'त्युक्त्वापि पश्चात्तादृशमपि किंचिदनिर्वचनीयं वस्तुचिति 'आनन्दं ब्रह्मणोविद्वा'मिति निरूपितवतीति तथा नामोक्तम् । एतेनेतरश्रुतीनामगम्यमेव पुष्टिश्रुतीनामेव गम्यमिति भावः सूचितः । अतएव 'शब्दाद्योर्मुक्तमयोः संबन्धो यादृशो मतः । तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगतां चकार हेति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् ॥ १०८ ॥

भगवच्छापितमेव तज्ज्ञानं भवतीति श्रुत्या तत्कीदृशं निर्णीतं तच्छापकं नामाहुः ।

ऐश्वर्यादिषड्धर्मस्थापकाय नम इति ॥ १०९ ॥

अन्ये निर्धर्मकं ब्रह्मेति वदति वाक्यार्थाज्ञानात् । तत्र तु सर्वमखंडं सच्चिदानंदात्मकं कृष्णरूपमेवेति निरूपितम् । यतः परं ब्रह्मणि भगवाति कृष्णे अलोकिकैर्धर्मादयो धर्माः सर्वे

करणसामर्थ्यरूपाः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थाः सर्वदा संत्येवेति श्रुतिद्वारा स्वयमेव स्थापको जात इति तथा नामोक्तम् । इदं तु वेदस्तुतिसंबंधि संपूर्णाध्यायस्य नामत्रयं ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥
अपैकोनचत्वारिंशाध्यायस्य नाम ।

भक्तदुष्टवैभवनशाकाय नम इति ॥ ११० ॥

भक्तानां दुष्टवैभवनशाकाय । अयं भावः । 'देवासुरमनुष्येषु ये भक्त्यशिनो शिवम् । प्रायस्ते धनिनो भोजान् न तु लक्ष्म्याः पतिं हरि'मिति राज्ञा प्रथे कृते श्रीशुक्रेनोचरितम् । 'निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः । श्रुयमानभवतो धर्मावपृच्छद्विदुमच्युत'मिति । तदा श्रीभगवानुवाच । 'यस्याहमनुग्रहामि हरिष्ये तद्धनं शनैरित्यारभ्य 'मत्ताः प्रमत्ता वरदाग्निसरंत्ववजानत' इत्येतम् । शिवस्तु तामसतपस्यादिना शीघ्रं प्रतन्नस्तेषां यद्यभिलषितं वरं ददाति यथा वाणादीनाम् । तदैश्वर्यं दुष्टं भवति भक्षानिष्टकारकं चेति भगवांस्तत्राशको भवतीति तथा नामोक्तम् । अन्यथा ये वरदातारस्तानेव पीडयितुमुद्यता भवति ॥ ११० ॥

तत्सूचकं नामाहुः ।

भक्तसंकटनिवारकाय नम इति ॥ १११ ॥

भक्तस्य तत्कृतो यः संकटस्तस्य निवारकायेति । भगवतो भक्तस्य रक्षाकरणैकस्वभाव एव नवनिशोद्यादकत्वमिति सूचितम् ॥ ११० ॥

तत्र दृष्टान्तरूपं नामाहुः ।

बृकादिदुष्टघातकाय नम इति ॥ ११२ ॥

महादेवैवाधिचार्यैव बृकाय वरो दत्तः, स पुनः स्वस्यैव पीडाकारको जातस्तदा भगवांस्तं मारयित्वा भक्तरक्षां कृतवानिति तथोक्तम् । इदं तु 'शाफसादयो'रित्यारभ्य 'शुसुतुः पुष्पवर्षाणि हते प्रापे बृकासुरे' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

एवं संकटनिवारणेन देवाः स्तुतिं चक्षुः । यदान्येपि स्तुतिमकुर्वन्तदा यस्य संकटं दूरी-
कुर्यास्तु तु करोत्येव । किंच पुत्रसंकटनिवारणेन ब्रह्मपि स्तुतिं चक्रे । तदाहुः ।

ब्रह्मशिवादिर्वदितचरणाय नम इति ॥ ११३ ॥

इदं तु 'देवर्षिपितृमंधवा' इत्यारभ्य 'भोचितः संकटाच्छिव' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ।
अनेन भवति परमोत्कर्षो निरूपितः ॥ ११३ ॥

अन्यदप्युत्कर्षबोधकं नामाहुः ।

सर्वोत्कर्षबोधकाय नम इति ॥ ११४ ॥

इदं तु चत्वारिंशाध्यायस्य नाम इति । 'सरस्वत्यास्तदे राजकृषयः सन्नमास्त । वितर्कः
समभूतेषामित्यारभ्य 'एवं सारस्वता विप्रा' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११४ ॥

अन्यदप्युत्कर्षज्ञापकं नामाहुः ।

विप्रमृतापत्यदात्रे नम इति ॥ ११५ ॥

इदं 'त्वैकदा द्वारवत्सां त्वि'त्यारभ्य 'विप्राय ददतुः पुत्रा'नित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
भगवतस्त्वेकं चरित्रं बहुप्रयोजनमभिमितम् । अजुनस्तु निरोधमध्यपातो भक्तस्तस्य स्वसि-
न्धकारो ब्रह्मचिंत इति तस्य गर्भमेतच्चरित्रेण दूरीकृत्य निरोधः कृत इति तत्सूचकं नामाहुः ।

अजुनादिगर्वप्रहारकाय नम इति ॥ ११६ ॥

आदिपदेन भगवदतिस्तिकाः सर्वे ज्ञेयाः । सर्वेषां स्वतः कर्तुमशक्यत्वादाति भावः ।
इदं तु 'निशाम्य वैष्णवं धाम प्रापः परमविभित्तः यत्किंचित्पौरुषं पुंसां भेने कृष्णानुकंभि-
तमित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११६ ॥

एवं धर्मं प्रवर्तयन् भक्तानामानंदं कुर्वन्द्धारिकानायको भूत्वा निवसन्स्यत इति तत्सू-
चकं नामाहुः ।

द्वारिकानायकाय नम इति ॥ ११७ ॥

इदं तु 'सुखं स्वपुत्रो निवसन् द्वारिकायां श्रियः पति'रित्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११७ ॥
तत्र निवसन्नायको भूत्वा नानाविलासात् चक्र इति तादृशं नामाहुः ।

नानाविलासविलासितसुखाद्यय्ये नम इति ॥ ११८ ॥

इदं तु 'स्त्रीभिक्षोत्सवेषां वि'रित्यारभ्य 'कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापस्मितेक्षणैः नर्मकेलि-
परिष्णैः स्त्रीणां किल हृता धिया' इत्यंतस्य नाम ज्ञेयम् ॥ ११८ ॥

एवं चरित्रकरणेन सर्वेषां प्रबंधविस्मृतिः साधितेत्युपसंहरन् तत्सूचकं नामाहुः ।

निखिलनिजजनप्रबंधविस्मारकाय नम इति ॥ ११९ ॥

भगवदासक्तिस्तु यथाधिकारमितिभावः । एवं दशमस्कंधस्य निरोधसाधकानि नामानि
निरूपितानि ॥ ११९ ॥

उपसंहरति इत्येतमिति ॥

इत्येवं राज्ञीलायां नामाद्यदशो शतम् ।

निरोधलीलाभाश्रित्य भक्त्यै भक्ते निरूपितम् ।

राजनीलायां निरोधलीलाभाश्रित्य नामाद्यदशो शतं च निरूपितम् । प्रयोजनं भक्ते
भक्तार्थं । तत्रापि निमित्तं भक्त्यै भक्तस्य यथा मयि भक्तिः श्रेहादयो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अतः परमेतत्पाठफलमाहुः ।

बाललीलानामपाठादिति ।

बाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते ॥

प्रासक्तिः प्रौढलीलाया नामपाठाद्भवति ॥ २ ॥

व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः ।

तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीच्छुभिः सदा ॥ ३ ॥

अर्थस्तु स्पष्ट एव । बाललीलायाः प्रौढलीलायाश्च फलं तामसभक्तानामेवोक्तम् । तत्रासक्तिस्वभावात् मनोरथालोकं व्यसनमपि तदंतःपात्येवेति तत्स्वरूपमपि भिन्नम् । तदधिकारस्यैव तथात्वात्, एतत्स्वरूपं तु अक्षय्यतामित्यस्य दिवर्णे मनोरथप्रकारेण प्रतिभातमित्युक्तम् । तत्रैवाग्रे तदर्शानां महिष्यादीनां तु क्रमेणेत्युक्तम् । तथा च इयं तु राजलीला प्रमाणरूपा । भक्ता अपि प्रमाणनिष्ठा महिष्यादयो किम्वदंपतीभावनिष्ठा एवेति । निरोधोपि प्रमाणरूपः । अतः सर्वेषां स्वस्वरूपस्माहात्म्यज्ञापनेन प्रपंचविस्मृतिरेव कृता न तु संकल्पोत्पादिका आसक्तिः । एवं सति प्रपंचविस्मरणेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वककेशेहेन सकलद्वियाणां भगवत्चरणारविन्दनिष्ठव्यसनमपि संपद्यत इति तत्पाठफलमपि तादृशं निरूपितम् । अधिकारभेदेन व्यसनस्यापि भेदोवर्गतव्यः । मर्यादायामपि भक्तानां भगवत्परतारूपं व्यसनं भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् । तथा चोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तत्रेत्यस्याभासे 'समानशीलव्यसनं दृष्ट्वा राजानं प्रश्नं चाभिनंदति ह्याभ्या'मिति । अतः परमिदं मंत्रवज्जाप्यमित्याहुः ।

तस्मादिति । अधिकारिणमाहुः भक्तिप्राप्तीच्छुभिरिति ॥

श्रीमदाचार्यचरणकृष्णारसंसिंचितम् ।

आसीदुच्छसितं चित्तं नामालिविद्वृतौ मम ।

तच्छुभादृष्टिसंज्ञातपदं संगतितो मया ।

विवृतं तत्र ये संतः पश्यंतु सुविचक्षणाः ॥ १ ॥

यदत्र बुद्धिदोषेण सहजेन विसंगतम् ।

माजैमीयं स्वसीहादोद्धिसिः सत्सु मे सदा ॥ ३ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमान् श्रीविद्वलः प्रभुः ।

शरणं मे सदा तस्मात्त्रैवैतत्समर्पितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-प्रकटितम्

प्रेमामृतम्

श्रीमत्प्रभुचरणविरचितव्याख्योपेतम्

परिशिष्टे

१. श्रीपरिवृढाष्टकस्तोत्रं सव्याख्यम्
२. 'भावैरंकुरितं'श्लोकस्य श्रीहरिरायानां व्याख्या

श्रीमद्-वल्लभाचार्य - महाप्रभु - वंशावतंस -
नित्यलीलास्थित - गोस्वामिश्री १००८ -
श्रीब्रजनाथलाल - महाराजश्रीत्येषां -
स्मृतौ - तदात्मजे: - गोस्वामि -
श्री १००८ श्रीमुरलीधरलाल -
महाराजश्रीत्येतैः - प्रकाशितम्

वि. सं. २०३६

श्रीवल्लभाख्याः ५०३

प्रकाशक :

गोस्वामीश्री १००८, श्रीमुरलीधरलाल महाराज,
५०, गंगा निवास, स्वामी विवेकानन्द रोड,
बोरिवली (प.) बम्बई। ४०००९२ भारत

साधारण संस्करण १००० प्रति
राज संस्करण १००० प्रति
श्रीवस्त्रभाद्रा : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाइजर्स एण्ड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०००३४.

गोस्वामिश्री १००८ श्रीव्रजनाथलालजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

वल्लभ सम्प्रदायकी परम्पराके अनुसार प्रेमामृत स्तोत्र श्रीमद्-वल्लभाचार्य महाप्रभुको गोवर्धनगिरिकी शिलापर लिखा हुआ मिला था, जिसे भगवदाज्ञानुसार उन्होंने श्रीचैतन्य महाप्रभुको प्रदान किया था। परवर्ती कालमें गौड़ सम्प्रदायमें यह स्तोत्र श्रीचैतन्य महाप्रभुकी कृतिके रूपमें ही मान्य हो गया। जो भी हो स्वयम् श्रीविठ्ठलनाथ प्रभुचरण द्वारा इस स्तोत्रपर व्याख्या प्रकट करना, इस स्तोत्रकी श्रीमहाप्रभुकी अन्य कृतियोंके तुल्य महत्ताकी पुष्टि है।

श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् जैसे भागवतोक्त सर्गादि दशविध लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, या जैसे त्रिविधनामावली भागवतके दशम स्कन्धमें वर्णित श्रीकृष्णकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है, वेसे ही प्रेमामृत स्तोत्र दशम स्कन्धके अन्तर्गत तामसफल-प्रकरणकी लीलाओंके मननार्थ भगवन्नामोंका संकलन है। ये वे नाम हैं जो कृष्णविरहके निःश्वासके साथ श्रीराधाके मुखकमलसे परागकी तरह निःसृत हुए हैं!

इन नामोंके ग्रहण चिन्तन मनन या पठन के सच्चे अधिकारी वे ही भक्त हैं, जिनकी लौकिक विषयोंमें आसक्ति क्षीण होकर श्रीकृष्णमें अनन्य आसक्ति बृद्ध हो गई हो। अन्यथा श्रीमत्प्रभुचरण सुस्पष्ट शब्दोंमें विधान करते हैं-“प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्तिवदमहर्निशम्। एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः”।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें श्रीमहाप्रभुविरचित श्रीपरिवृद्धाष्टक, जिसपर श्रीगोपेश्वरजीकी व्याख्या उपलब्ध होती है, भी प्रकाशित हो रहा है। यह श्रीनाथ-श्रीगोवर्धननाथकी व्रजलीलाओंमें रति

जगानेवाला ग्रन्थ है। यह भी प्रेमाभूतकी तरह फलप्रकरणकी लीलाओंके वर्णनपर ग्रन्थ है।

द्वितीय परिशिष्टमें श्रीमत्प्रभुचरणविरचित "भावेरंकुरितम्" श्लोककी श्रीहरिरायजीकृत व्याख्या प्रकाशित हो रही है। भक्ति-वर्धनी में जो (१) बीजभाव (२) प्रेम (३) आसक्ति तथा (४) व्यसन यों चार अवस्थायें भक्तिकी दिखलायी गयी हैं, उसकी सात अवस्थाओंमें व्याख्या यहाँ की गयी है: (१) भाव (२) प्रेम (३) प्रणय (४) स्नेह (५) राग (६) अनुराग (७) व्यसन। इन्हे क्रमशः अंकुर, कन्दल, शाखा, पल्लव, कलिका, प्रसून तथा फल रूप माना गया है।

इनका प्रथम संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित हुआ था। प्रस्तुत संस्करण उसीका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उक्त प्रथम संस्करणके सम्पादक-प्रकाशक थे श्रीमूलचन्द तुलसीदास तेलीवाला तथा श्रीधीरजलाल ब्रजलाल सांकलिया। इस पुनः प्रकाशन के अवसर पर इन महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

१. आ संप्रहर्षां प्रेमाभूत तथा परिशुद्धाहक एव मे ग्रन्थरत्नं विवरणसहितं मुद्रणं कर्तुं ये. प्रथमं ग्रन्थं प्रेमाभूत वा कृष्णप्रेमाभूतं ये. आ ग्रन्थं उपर श्रीमद्विद्वेहभरप्रभुचरण श्रीगुसाईजीए एक अतीव सुन्दर विवरणं लब्धुं ये. ते विवरण साधे 'प्रेमाभूत' अर्हि प्रकटं कर्तुं ये. आ प्रेमाभूत-ग्रन्थमां मुख्य श्रीस्वामिनी श्रीराधाजीए विरायवस्थामां प्रभुना भाग्यला नामोने संग्रहं हे. साम-दात्मिक राधा एव हे के आ नामो श्रीगिरिराजजीनी शिला उपर कोत्तेरला हता. ते नामोने संग्रहं श्रीगुसाईजीए कर्षां अने उपर आश्रीए अत्र मुद्रित करेछु सुन्दर विवरणं योज्युं. श्रीप्रेमाभूत ग्रन्थो प्रचार गौड संप्रदायमां पण होनो जोदुए. संवत् १७२७ वैशाख सुदि दशमीने मंगलवारे बलिराम नामना पुरुषना हस्तो लखेले आ ज ग्रन्थ अमने प्राप्त थयो हे, तेमां इतिथी आ प्रकारे हे, 'इति श्रीजगन्जीवनारण्ये पन्ध्रीश्रीकृष्णचैतन्यसुखप्रकृतिमिते श्रीगोपीनाथकन्यायाभूत-लहरी संपूर्णा।' अर्थात् आज प्रेमाभूत ग्रन्थमां आ इतिथीप्रमाणे नाम श्रीगोपीनाथकन्यायाभूतलहरी हे, अने तेजुं प्राकट्य श्रीकृष्णचैतन्यना सुखदारा थयुं हे. श्रीमत्प्रभुचरण 'राधागीतालि नामासि' एट्टुं ज कहीने ग्रन्थना कर्तुंत्वसंघर्षमां भोग राखे हे, अने 'इत्याह' एव ग्रन्थकारमाटे एकवचन प्रयोजे हे, एट्टेले ए श्रीमदाचार्यजी श्रीबह्मभाषीधरनी कृति होयातुं संभवतुं नथी. आचार्यश्री जे ग्रन्थना कर्ता होय हे तेनी टीका लखनी चलते श्रीगुसाईजी कपोरे सर्वथा बहुवचन प्रयोग करे हे. आ प्रकारे आ ग्रन्थना कर्तुंत्वसंघर्षमां सन्देह हे. गौड संप्रदायमां श्रीस्वामिनीजीतुं प्राधान्यं प्रभु करतां विशेष मनाय हे. तेथी सामान्यरीते श्रीस्वामिनीजीना नामतुं गान श्रीप्रभु करे एव ते संप्रदायतुं मर्मे हे, तेथी आ ग्रन्थ जो उपर जगावेली इतिथी प्रमाणे श्रीकृष्णचैतन्यकृत ज होय तो तेथी चुचन एट्टुं ज थाय हे के उक्त ग्रन्थना प्राकट्यमां श्रीमदाचार्यश्रीबह्मभाषीधरनी श्रीचैतन्य उपर असर हे. गमे तेम हो परन्तु आ ग्रन्थ श्रीमदाचार्यकृत तो नथी लागतो. आ ग्रन्थना विवरणमां श्रीगुसाईजी कोई अन्यना आ ग्रन्थ उपर करेला व्याख्यानने वृचन आपे हे. आचार्यजीनो ज जो आ ग्रन्थ होय तो एवो अन्य टीकाकार कोण होइ शकै? एवो टीकाकार आ संप्रदायमां सर्वथा अज्ञात रहे ए संभवतुं नथी. आ ग्रन्थमां श्रीराधातुं नाम प्रायः प्रधानं हे, श्रीमदाचार्यचरण निज ग्रन्थोमां राधा-नामनो प्रयोग करता दिशता नथी, परन्तु ज्वां ज्वां प्रसंग आये हे त्यां त्यां शास्त्रीय मुख्य शक्ति, वा मुख्य स्वामिनी वा लक्ष्मी ह्यादि शब्दो प्रयोजे हे. आ कारणथी पण आ ग्रन्थवा श्रीमदाचार्यजीना कर्तुंत्वमिते संदेह थाय हे. श्रीमत्प्रभुचरण श्रीगुसाईजीए श्रीजयदेवना गीतगोविन्दनी अष्टपदी तथा रामाज्जीय वेदान्ताचार्यना न्यासादेश उपर विवरण योजेला प्रतिष्ठं हे. तेथी कृत्विज जो आ ग्रन्थ श्रीकृष्णचैतन्यनो ज होय अने तेनी स्वाभाविक सुन्दरतामे कींचे आपे विवरण योज्यु होय तो ते सर्वथा असंभवित तो कही शक्याय एव नथी. गमे तेम हो परन्तु आ ग्रन्थ परम रमणीय हे अने श्रीगुसाई-जीना विवरणथी आ ग्रन्थ सुष्ट थयलो होवाथी एनी रमणीयतामां अने अगवदीयतामां कर्हि कर्हि वधारो थयो हे. थावा पाठमां अधिकार तेना भाग्यवान् संसारासक्तिरहित प्रभुप्रेममां मुख्य अग-वदीयोनो ज हे. आ प्रमादिना वाचनादि करनारे श्रीमत्प्रभुचरणनी आज्ञातुं अनुसंधान अवश्यं कर्तुं.

'प्रालये रसिकाः स्वरं पदमन्विदमहर्निदास् ।
एतद्वस्तानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवः ॥'

२. प्रेमाभूतग्रन्थतुं प्राकट्य तृतीय पीठाधीश्वर नित्यलीलाख श्रीमद्वालकृष्ण-लालजीना स्मरणार्थं नटपुरना वैष्णवोद्धार थयुं हे. आ ग्रन्थतुं मुद्रणखर्च नटपुरना वैष्णवोए अर्ज्युं हे.

૨. શ્રીમેમાણતવિવરણનું મુદ્રણ પાર પુસ્તકોના આધારે થયું છે. ૧. પ્રથમ પુસ્તક નટપુસ્તક શાસ્ત્રીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયસ્થ શાસ્ત્રી માહલાલના સંપ્રદર્શમાંથી રા. રા. તનસુલ્લામ મન:સુલભામ ત્રિપાઠી દ્વારાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું. આ પુસ્તક બહુ સુન્દર પ્રાચીન તથા પ્રાચ: શુદ્ધ છે, પરન્તુ કેટલેક સ્થલે પંક્તિઓ ભેલકદોષથી નુદિત છે. ૨. આ પુસ્તક પંક્તિ મટૂલાલાના સંપદર્શમાં છે. આ પુસ્તક પ્રાચ: શુદ્ધ છે. ૩. આ પુસ્તક મગવહર્મીપરાયણ શાસ્ત્રી કલ્યાણજીએ આપ્યું છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાચ: શુદ્ધ છે. ૪. આ પુસ્તક મગવહર્મીપરાયણ મનમોહનવાલ દલપવરામ દલાલ મી. ઇ., દમણે આપેલું. આ પુસ્તક નૂતન છે. મનમોહનવાલસાહજ વિનયવદનાથે ઉચ્ચ પુસ્તક પોતાને હસ્તે લખીને સોપેલું છે. આ પુસ્તકની પ્રેસકોપી નટપુસ્તક ચન્દુલાલ ઝુનીલાલ શાહ દમણે કરી આપી હતી. આ સર્વનો ઉપકાર અને સ્વીકારીએ કીય.

૧. દ્વિતીય ગ્રન્થ શ્રીપરિવૃદ્ધાષ્ટક છે. આ સુન્દર લોકજના વૃદ્ધા શ્રીમદાચાર્યજી છે. ૫તા ઉપર માત્ર ૫૬ ટીકા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ટીકામાં તલકતાં સર્વેવિદુ યોગીશ્રીમત્પ્રોપેચરજીનું પાંચલ પ્રતિ-પંક્તિ પ્રકાશે છે. યોગીશ્રીપ્રોપેચરજી સંપ્રદાયમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી પઠી થયલા યુગ્મચર વિદ્વાન્ છે. ૫ઓશ્રીનો પ્રાદુર્ભાવ ૧૮૩૧ ના જ્યેષ્ઠ શુક્ર પંચમીને દિવસે થયો હતો, અને છેક આ શતકના આરંભમાં ૫ણ મૂતલને અલેક્ટ કરતા હતા. ૫ઓશ્રીએ ૫ણા ગ્રન્થો લિખ્ત કર્યાં છે. શ્રીમદ્વ્યુભાષ્યના શ્રીપુરુ-પોતમજીના આધ્યપકાશ ઉપર ટીકારૂપે મહાન્ રહિમ ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે. આ રહિમજી ૫ઓશ્રીના હલાશરનો અમારી પાસે હાલમાં પ્રસુકૃપાથી મિરાણે છે. આ મહાન્ ગ્રન્થનું પૂર લગભગ ૫૦૦૦૦ શ્લોકનું છે, અને ૫ ગ્રન્થ ૫ણે થયો સારે ડીનોપેચરજીનું ૫ચ ૬૦ વર્ષનું થયું હતું. આણ પરમ પરિ-શ્રમથી લિખ્ત થયલા ગ્રન્થનું રક્ષણ અને ઉદ્ધાર કરવાની પ્રેરના શ્રીમદાચાર્યવંચરણ સહૃદયોને અને તરહુ-પાયી ધનઘન્ય વૈજ્ઞવોને કરે ૫જ પ્રાર્થનાઓ છે. આ સિવાય તૈત્તીરીય સંહિતા ઉપર આપશ્રીએ નવા-ધીનામનો વિવરણ ગ્રન્થ યોજ્યો છે. ૫ઓશ્રીનો મલ્કિમાતેષ્ઠ કાવોમાં રહ્યોપાલમ્હે પ્રકટ કર્યો છે. મલ્કિલ્ક ૫૬ અચ્ચ ગ્રન્થ ૫ઓશ્રીનો દરિયોચર ધાય છે. ડીનોપેચરજીએ પરિવૃદ્ધાષ્ટકની ટીકા શ્રીય-હુવાયજીની અજ્ઞાપી યા પાઠાન્તર પ્રમાણે 'આહ્વાપી' કરી દિશે છે. શ્રીયદુનાથજી ૫ ફોઓશ્રીના વિવૃચરણ શ્રીમોકુલોલ્લસવજીના વિવૃચરણ ધાય. આ ગ્રન્થમાં પ્રસુતી અષ્ટ યા સસ પ્રકારની ડીલા-ઓનું લિખ્ણણ શ્રીમદાચાર્યજીએ કર્યું છે. આ લોકજના પ્રથમ શ્લોકનું સુન્દર પ્રાચીન પિચ્ત મુદ્દેવાના મોદા મંદિરવાલા મોસ્લામિશ્રીમોકુલનાયજી પાસે મિરાણે છે.

૨. પરિવૃદ્ધાષ્ટકવિવૃત્તિના મુદ્રણમાં ગ્રણ પુસ્તકનું સાદાથ મલ્યું છે. પ્રથમ પુસ્તક પંક્તિ મટૂલાલા-જીની સંસ્થામાંથી હરીજ્ઞાપી પ્રાપ્ત થયું હતું. આ પુસ્તકના આરંભના પાંચ અને અલ્તિમ પાંચ વિનાના સર્વે વ્રજ પાંચી અને ઉપાહુદ્ પાલેલા હતા. પુસ્તકની શુદ્ધિ ૫જ સાધારણ છે. દ્વિતીય પુસ્તક શ્રીનાય-હાચર્ય વૈજ્ઞવ કેલરવાઈરું છે. ૫ પુસ્તક અમર મગવહર્મીપરાયણ શાસ્ત્રી અલલાલમ સુધરજીએ આપ્યું છે. આ પુસ્તકમાં વ્યાકરણ વિનાનો આગ પ્રાચ: શુદ્ધ છે. તૃતીય પુસ્તક કોટાલ્ય શ્રીમન્મહુરેવજીના પુસ્તકસંપદર્શમાં છે. લાના મુલ્યાયી પંક્તિ મોકુલદાસજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલું. આ પુસ્તક યોષ-પનામાં ટીકા ઉપયોગની થઈ પર્વતું. ૫ ટીકાનું પુસ્તક મુદ્રણમાટે મગવહર્મીપરાયણ શાસ્ત્રી કલ્યાણજીએ સર્વે હસ્તી આપ્યું હતું. આ સર્વનો ઉપકાર અમારા ઉપર થયેલો છે. આ વિવરણના વ્યાકરણના યોષ-પનામાં લિખ્ચસાધારણ વિદ્વાન્ શાસ્ત્રીજી યાસુદેવ હમણ ૫જનોકરનો અમારા ઉપર યદુ જ ઉપકાર થયો છે.

૩. આ વિવૃત્તિનું મુદ્રણસર્વે શ્રીમોકુલોલ્લસવજીના આગ્રહથી વૈજ્ઞવ અંતરસુલાના મૂલ રહીય શા. શોડાલાલ દાનીએ કર્યું છે. તેમનો ૫જ ઉપકાર સ્વીકારીએ કીય.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા.
વૈયંજીલાલ સાંકલીયા.

મુમ્બઈ,
પવિત્રા ૧૬૫૫.
૧૬૫૫.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીમોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

પ્રેમામૃતમ્ ।

શ્રીમદ્વિદુલેશ્વરવિરચિતવિવરણસમેતમ્ ।

નમસ્તારુણકૈરોલાવળ્યનિમ્હતાત્મનો ।

પરસ્વે પ્રણવિનોગોપીમાધવયોદેશે ॥ ૧ ॥

રાધાગીતાનિ નામાનિ મયાપ્તસદનામસ્ય્ ।

કથચિત્તાલગલ્યર્થે વ્યાલ્યાસેષ્ઠ યથામતિ ॥ ૨ ॥

પત્રસરસિકજનમનઃસન્તોષયે રાધિકોક્તનામાનિ પ્રકટયિતું ભૂમિકાં રચયત્તેવ નામોલ્થાનપ્રકારમાહ ૫કદેતિ ।

૫કદા કૃષ્ણવિરહાહ્વાયાન્તી પ્રિયસજ્જનમ્ ।

મનોબાષ્પનિરાસાય જલ્પતીદં મુહુર્નુહુઃ ॥ ૧ ॥

યદા માનો વશમ્ કદાચિત્કાચિત્સાદનન્તરે ભગવાપિ માનાપનોદનાર્થ યત્ને કૃતેપિ તદ્રસસામાચ્ચાર્જ માનમસ્યજન્નર્વાશ્ચ દુલ્લાદિપ્રેષેષેણ સંમાનાર્થ નિકુલમગમન્ત્ સ સમય ૫કદેતિપદેનોચ્યેતે । ૫તેન અચુનાપિ તામિઃ સહ મગવાન્ ૫ર્વેવત્ ક્રીડતીતિ સ્મૃતિમ્ । તેનેકદાકુષ્ણવિરહાદિતિ સમન્તં પદં જ્ઞેયમ્ । પરમાનન્દવિરહે યુક્તમેવ દુઃખમિતિ જ્ઞાપનાર્થે કૃષ્ણપદમ્ । અત ૫વ તદ્વિરહદેયસ્તસજ્જમીદેવ ગમિષ્યતીતિ નિશ્ચિલ્ત તીતે ચ સપદમાથેન તદપગમાર્થે પ્રિયસજ્જનં ધ્યાતવતી । ૫ત્તદેવાહ ધ્યાયન્તીતિપદેન । પ્રીયતેષ્ઠુઃસહૈતુલ્કમ્, પિપ્તસૈવ દુઃખનિવૃત્તિતિ જ્ઞાપનાર્થે પ્રિયપદમ્ । યદ્દા । મગવત ૫વ પ્રિયત્વાદન્યસ્થાપ્રિયત્વાદન્યસ્થાપ્રિયત્વાદન્યસ્થેતિ જ્ઞાપનાર્થે પ્રિયપદમ્ । યદ્દા । પ્રિય-સજ્જનં પ્રિયસજ્જનોપાર્થે ધ્યાયન્તીત્યર્થઃ । ૫કદેતિ પદેન યદા કાચિત્સ્ત્વયપિ નાસીત્ તદેલપિ સ્મૃતિમ્ । તેન કુષ્ઠચિત્કથનસ્થાપમાથેન મનસૈવ વાર્ષે ૫ણમમૃત્ । તન્નિરા-સાદેવમથે વક્ષ્યમાર્થે સ્વયમેવ જલ્પતિ । ન તુ કસ્યાપ્યપ્રે કથયતીત્યર્થઃ । સ્વયમપિ જલ્પને તદ્ધારા ગામ્પસાપિ ચહ્નિન્તરણે કિન્હિસ્ત્વાસ્થમિવ ભવતીતિ તથા । જલ્પનોત્પયા વિકલત્વં સ્મૃયેતે । ૫કવારં જલ્પિતે તદનન્તરં મૂઢ્ઠીયાં જાતાયાં તતઃ કથચિત્ જાગરણે ચ સિતિ

पुनर्जल्पतीति ज्ञापनार्थं सुहृःपदम् । वीर्यया जल्पितमूर्च्छाजगारणपुनर्जल्पितानामृचिर्त्वां
पिता । सङ्गमसाधनत्वेनापि जल्पतीति ज्ञातव्यम् । यथा पञ्चाध्यात्म्यां गोपिकागीतम् ॥१॥

**कृष्णः कृष्णेन्दुरानन्दो गोविन्दो गोकुलोत्सवः ।
गोपालो गोपगोपीयो बल्लभेन्द्रो ब्रजेश्वरः ॥ २ ॥**

जल्पितमेवाह कृष्ण इति । रूढर्थमेव प्रादुर्भूतो भगवान् कृष्णशब्दवाच्य
इति । कृष्णपदार्थः कृषिद्विवृतः, परमानन्दवाचकत्वेन च, 'कृषिर्भूवाचक' इत्या-
दिना तथा चास्यदर्शमेव प्रकटत्वेन परमानन्दत्वेन च नास्मदुःखं द्रक्ष्यतीति
भावः । स्वरूपेण तथात्वमुक्त्वा धर्मैरपि तथात्वं वदन्ती स्वस्य ताराकाभावं
भावयन्ती तथैष्टत्वेन स्वप्रेष्ठितभगवतो नामाह कृष्णेन्दुरिति । श्यमेन्दुत्वेना-
लौकिकत्वात् तारकाभूतानां गोपीनामपि तथात्वं सूचितम् । तेन निष्कलङ्कत्वश-
श्वत्पूर्णत्वाह्लादकत्वादीनि सूचितानि । एवं धर्मधर्मिभावमुक्त्वा धर्मतामेवाहुः आनन्द
इति । तथा च पूर्वं स्वार्थं प्रकटीभूय पूर्वविरहतापमिन्दुत्वेन शमयित्वानन्दपूर्णाः करो-
तीति नामत्रयेण क्रमेणोक्तमधुनापि तथैव कुर्विति भावेन पूर्वोक्तस्वार्थप्राकट्ये प्रमाण-
भूतं नामाह गोविन्द इति । इदं नामैव तत्र मानसम् । (नामानन्तरमिन्द्रादिभि-
रस्मत्पतित्वेनाभिषिक्तः ।) अथेन्द्रादिभिः स्वपतिर्भगवान् अस्मत्पतित्वेन कथमभि-
षिक्तः । अतोऽस्मान्परित्यज्य न लक्ष्यादिष्वपि भयजं भगवतो युक्तमिति भावः ।
किञ्च । पूर्वमिन्दुत्वनिरूपणेनाधुना चेन्द्रत्वनिरूपणेन यथेन्द्रभक्तुंक्रामामेव दिशि
चन्द्रोदयनिगमः । तथा भगवतः श्रीगोपीजनवल्लभस्य गोकुल एव प्राकट्यम्, न मधुरा-
दिष्वपीति सूचितम् । अपि च । चन्द्रोदयकार्यं हि मार्गोदयप्रकाशः । अस्य चालौकिकत्वे-
नालौकिक एव स प्रकाशः । तादृशः सोऽतिदुर्लभो ब्रह्मादेरयस्मास्वेव भजनमार्गः प्रकटो-
ऽभूत्तान्यत्र । यद्यन्यत्रापि स्वयं प्रकटः सात् स्वमार्गमपि तत्र प्रकटयेत्रत्वेनमिति निर्गवः ।
तेन गोपदमुपलक्षकम् । तथा चोक्तम् 'इति गोगोकुलपदं गोविन्दमभिषिच्य से'ति । अतः
परं स्वदुःखदर्शनाक्षमतायां हेतुभूतं नामाह गोकुलोत्सव इति । यो यत्रलोत्सवरूपो
यत्र येनोत्सवः स तत्रत्वं दुःखं कथं द्रक्ष्यतीति भावः । ननु सर्वेश्वरस्य कथं गोकुल-
मन्त्रेश्वरत्वमत आह गोपाल इति । स्वयं तादृशोपि पुरुषोत्तमोपि सन् गोपालरूपो यः
स्वयमेव जातः । तेनास्मास्वेव पक्षपातो नान्यत्रेति ज्ञायत इति भावः । तेन गोपान् लाति
आदत्ते आरभीयतया स्त्रीकरोतीति तथैत्यर्थो ज्ञेयः । एवं सामान्यतो भगवतः सामित्य-
मुक्त्वा विशेषेणाह गोपगोपीया इति । गोपानां वयस्यानां गोपीनां चेशः स्वामीत्यर्थः ।
यद्वा । गोपसम्बन्धिन्यो या गोप्यो गोपभार्यास्तासामीशः स्वामीत्यर्थः । तेन न केवलं
कुमारिकाणामेवेशः, किन्तु सर्वांसामपीति भावः । श्लिय उक्त्वां वृद्धानाह बल्लभेन्द्र इति ।

बल्लभानां कुलवृद्धगोपानामिन्द्रः कुलदैवतामित्यर्थः । तदुक्तम् । 'बन्धमानचरणः पथि वृद्धे'-
रिति । अन्यथा तेषां वन्दनं न घटेत । अतःपरं कियदवधि गणना कर्तव्या । पशुतुणपर्यन्तस्य
सधैत्येव ब्रजेश्वर इत्याह ब्रजेश्वर इति । ईश्वरो राजवज्रियामक इत्यर्थः । एतेन गोपेत्वा-
दिनामत्रयेण गोकुले भर्तृत्वं पूज्यत्वं राजत्वं च भगवत् एवेति । स्वस्य सर्वोत्तमा तदेकस्वा-
मित्यसर्वाधिकगोकुलोक्त्यर्थं सूचितौ । अन्वयैतन्नित्यस्यैकत्राभावेन विभक्ततर्दीयत्वकत्वात् ।
तेन व्यतिकालङ्कारोपि । यथा जनद्वगवन्निर्मितमिति जगदीश्वर इत्युच्यते भगवान्, तथा
अयं सर्वोपि ब्रजोमेनैव स्वरूपेण निर्मितो न साधारणनिर्मातृस्वरूपेणैवलिपादिपदेभु
सत्स्वपीश्वरपदप्रयोगात् सूच्यते । तथा चोक्तं श्रीवाराहेण 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्बिवातु-
र्यतिरिक्ती'त्यादि ॥ २ ॥

ननु यथैवं तदा स्वयमेव मिलिष्यति कदाचित्का त्वरेत्याशङ्कामेव पूर्वाभूतं
किञ्चित् सृत्वाह प्रत्यहमिति ।

प्रत्यहं नूतनतरस्तृणानन्दविग्रहः ।

आनन्दैकसुखस्वामी सन्तोषाक्षयकोशम् ॥ ३ ॥

अहःशब्दोऽत्र दिवसवाची । तथा च सम्पूर्णरारिर्मणेपि प्रातर्यदा भगवान् जगि-
मपति, तदा यथा नूतनागतेऽपि लाधा ततोपि का भवतीति तत्सृष्ट्वेदमुक्तम् । यद्यपि
भगवतः प्रतिक्षणमपि तथात्वेमेव, तथापि पूर्वोक्तसमयविरहधीरुत्वेन सर्वोतिशयितस्या-
नुष्यैकमेवधस्य भावविशेषस्य जायमानत्वात्तथोक्तम् । तेन प्रतिक्षणं नूतनत्वं प्रत्यहं नूतन-
तरत्वमिति भावः । अहःशब्दः क्षणोपरलक्षक एवेति केचित् । तत्र । मुख्यायोपपत्ति
गौणसायुक्तत्वात् । अन्वयप्रश्नोः क्षणोपरारिर्मणेपि भगवति विरतिःप्रकाशेनैव व्याव-
र्तिताः । यत्र सङ्गमेयैवं तत्र का वार्ता विरह इत्याशयः । अतःपरं कृमाद्यभावे उपपत्तिमाह
तरुणमिति । तरुणः पूर्ण इत्यर्थः । तेन गणितानन्दानामक्षरदैव्यां वृत्तिः । तथा च तादृशः
स एव विग्रहो यस्य स तथा । पूर्णत्वे वक्तव्ये यत्तारुण्यं निरूपितं तेन भगवतः स्वस्मिन्ने-
वातुरागः, प्राकट्यं चास्मदुपयोग्येवेति भावः सूचितः । भगवतः किशोरोत्वेन तरुणीरमणसा-
मर्थ्यांभावशङ्का च परिहृता । एतेनैव भगवतो बाल्येपि गोपीभिः सह स्वच्छन्दरमणं सूचि-
त्म् । अत एव 'यश्चिन्नाद्येति श्लोके 'लयाभिरमिता' इत्यन्यसमक्षमितौ हेतुभूतं स्ववि-
शेषणम् । न चाधुनिकमेव तत्र हेतुः । तत्र चरणस्पर्शरमणयोरेवधिल्लहेतुत्वे तदा सम्भवतो
यदि प्रथमदिवससञ्जातचरणस्पर्शसमानकालीनं रमणमपि स्यात् । तेन तयोस्तात्त्वान्यथा-
नुपपत्त्यैव तथा मन्व्यमिति निरूढाशयः । तत्सम्बन्धमपि तथैवेत्याह आनन्दैकेति ।
आनन्दोत्तःकरुणदेहादिसर्वव्यापकः । सुखमव्याप्यवृत्तिः । तथा चानन्दरूपं यत्सुखं तत्स्वामी
तदीश्वरस्तदुपभोक्ता तदाता चैत्यर्थः । एतेन भगवदीयं यत्किञ्चिदपि सुखं सर्वोश्वयपी-

ल्युक्तं भवति । अत एव भगवतो वेदस्तुतौ 'महिमासुक्तसुप्रविशुभेषु' ल्युक्तम् । स्वामित्वेन भगवत एव तत्तथा, नान्यस्येति सूचितम् । भगवत्स्पर्शमात्रेण स्वस्व स्वादिसत्त्वज्ञानाभवे-
नैकपदप्रयोगः । तदुक्तम् । 'नीचीं प्रति प्रणिहिते च करे प्रियेण सत्यः श्यामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामी'ति तेन स्वस्योत्तमानाधिकालं ज्ञापितम् । यद्वा । नामद्वयमिदम् । 'हेतोधि-
कतरसोषा' मित्यादिवाक्यैश्चैवानन्दस्यापि द्वः। खावुषिद्वत्त्वदर्शान्तस्मादत्युक्तमिदमित्येकप-
देन सूचितम् । एतादृशमपि सुखं स्वामित्वाद्यस्मयमेव वदाति, नान्यस्मा इत्युक्तम् । स्वा-
मिति नामान्तरेण दानोत्तरसमयं स्तृत्वाह सन्तोषेति । सन्तोषस्य येषुश्रयकोशास्तद्गुरु-
त्पत्तिस्त्वानम् । भूत्वनिरूपणेन भगवतेषु सन्तोषेषु नान्येनेति ज्ञापितम् । कोशत्वेनैक-
स्यापि भगवदीयसानेकविधसन्तोषाधायकत्वं सूचितम् । अथ स्वत्वेनोत्तरोत्तरं सन्तोषेषु
पूर्वपूर्वसन्तोषानुवृत्तिः सूचिता । एतेन निखलीकालं सूचितम् ॥ ३ ॥

एवं सन्तोषसंग्रेहं पूर्वाहृतभगवज्जन्मसामयिकं सन्तोषं स्तृत्वाह आभीरैरेति ।

आभीराभिनवानन्दः परमानन्दकन्दलः ।

वृन्दावनकलानाथो ब्रजानन्दनवाङ्कुरः ॥ ४ ॥

आभीराणां योभिनवः पूर्वानुवृत्तभूताजतीय आनन्दः, परमानन्दश्च तत्कन्दलस्तन्मूल-
कारणमित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । नन्दग्रहे पुत्रोभूदिति तैर्धैवै श्रुतं तदैव तेषां तादृश
आनन्दः समजनि । येन प्राणाणिका वृद्धा अपि महान्तं नृत्यं कृतवन्तः । तथा च तादृ-
शस्य तद्वेतोरन्यस्य पूर्वमज्ञातत्वेन तेषां कालीनस्य तेषामभिनवत्वम् । तदनन्तरं पुष्टे भगवत्ये-
तादृशोऽस्माकं स्वामी समभूमद्वन्द्वान्यमस्माकमिति परमोतिशयित आनन्दोऽभूदिति
तच्चेति । यद्वा । पूर्वोत्तरपदयोः कर्मधारयो नामद्वयं वा । आभीराणां पूर्वोक्तानन्दरूप एव,
सैस्य च तैदधेमेव जातत्वात्तत्पत्नीधैव चात्र स्थितत्वात्तस्मिन्कटे जाते स्वस्य परमानन्दो-
भूदिति गोपिकानां परमानन्दकन्दल इति जन्मकालीनानन्दवाचकत्वमेव पदद्वयस्यापीत्यु-
भयत्र समानम् । स्वयं कन्दलत्वं निरूपयन्त्यान्येषु पूर्वोक्तानन्ददातृत्वेनैव प्रकटो नास्-
द्वियथरूपेणापीति सूचितम् । ततो वृद्धनादनादवनमणस्य सुखं पदवाचनिति क्रमेण तस्त्वे-
त्वाह वृन्दावनेति । वृन्दावनस्य कलानाथश्चन्द्र इत्यर्थः । यथा गयानैकदेशे सत्सेपि
चन्द्रस्याखिलतलकाशकल्पम् । तथा भगवतोपि वृन्दावन इति सूचितम् । यद्वा । यद-
नुरञ्जनायं यष्टुत्वं तस्य स एव नाथः । तेनाप्रापि वृन्दावने भगवदनुवृत्तानाथैरेव कलाः
कोकिलादिबृजानम्युरादिनृत्यादय इति भगवानेव तन्नाथो राजवद्द्रोष्टव्यैः । यद्वा ।
वृन्दावनरूपा या कला तस्या नाथ इत्यर्थः । षोडशकलात्मको हि चन्द्रः । तेनास्य चन्द्रस्य
पूर्वं अयमत्वेन निरूपणात् वृन्दावनस्यथा तत्प्राप्तत्वं युक्तं कलानाथत्वस्य । षोडशानाम्प्रेत-
श्रुणुणेनेतस्यापि कलासु षोडशत्वं सूचितम् । तेन यथा पदचक्रकलासु सत्सपि षोड-

श्रयभावे पूर्णव्यपदेशेन, तस्मिन्सत्त्वे तद्व्यपदेशस्येहापीति भावः । एतादृशो गोपी-
नामेव हृदयेति, नान्यत्रापीत्याह ब्रजेति । ब्रजसम्बन्धनङ्गकल्पतोरनवाङ्कुर इत्यर्थः ।
पूर्वं कामस्याङ्कारादित्वेन भगवति प्रकट एव साङ्गत्वेन तस्य नवाङ्कुरत्वम् । एतेनानङ्ग-
रूपत्वेनैव भगवत उक्तम् । अत एव नवपदम् । अन्यथाङ्कुरपदेनैव चरितार्थात् सात् ।
श्रीरघुनाथदत्तवत् एव बीजम् । अनङ्गरूप एव नवाङ्कुरो हृदये समस्त । ततः प्रत्यहं
प्रेमरसेन सिच्यमानस्तत्रैव विततोऽभूदिति हृदयम् । अत्र ब्रजपदेन ब्रजस्था गोप्य
उच्यन्ते । न हि गोपीव्यतिरिक्तं कस्मिन्नप्येतादृशकामसम्भवः । एतेन यदि भगवान्
स्वयमेवैतादृशकामरूपो हृदि प्रादुर्भवेत्यासाभिव, तदा तेन कामेन भगवद्रमणम्, न लौकि-
कैः । नाप्ययं भावोन्यस्य सम्भवत्यपि विनैतादृशकृपामिति सूचितम् ॥ ४ ॥

तत्र हि पूर्वङ्कुरः, ततः पुष्पफलादि, तेन प्रथममनङ्गरूपेणैवाङ्कुरेत्यङ्कुरतासुक्त्वा
पुष्पतामाह नयनेति ।

नयनानन्दकुसुमो ब्रजभाग्यफलोदयः ।

प्रतिक्षणानितिसुखदो मोहनो मधुरसुतिः ॥ ५ ॥

नयनानां य आनन्दः स एव कुसुमं यस्य स तथा । एतेन भगवता विना
नाग्यसाध्यनानन्द इति सूचितम् । तथा च सन्ध्यायां यदा भगवानागच्छति तत्काली-
नीं स्तृत्वेदनुक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव कुसुमरूपता । फलसाग्रे भवियमागत्वात् ।
अतः परं फलरूपतामाह ब्रजेति । अत्र पञ्चमीवृद्धमीदृशोपादेयः । तद्व्यतिरिक्तस्य तादृ-
शस्यासम्भवात् । किन्तु । ब्रजभाग्यरूपफलरूपश्चोदयो यस्य स तथेति । उदयपदेन
चन्द्रत्वं लक्ष्यते । तेन दिनसंज्ञाविरहतापहरकत्वं सूचितम् । फलत्वं मुख्यं तापहरणं
प्रासङ्गिकमिति ज्ञापनार्थं तथा निरूपितम् । तथा चोक्तं 'यदुपतिहिरदारजविहार' इति
श्लोकः । यद्वा । वज्रपदेन ब्रजस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च यदा रात्रौ सङ्केतस्थले भगव-
दुपभोगोपयोगिर्वसवपुष्पङ्गुणमन्त्राः प्रतीक्षन्त्यो गोप्यो निजनिजसत्त्वे तिष्ठन्ति, तदा भगवान-
कस्मात्प्रकटो भवति तत्रेतीमं समयं स्तृत्वेदनुक्तम् । अत एव फलरूपमुक्तम् । युक्तञ्च
सन्ध्यायां पुष्पता, रात्रौ फलेति । ब्रजैवायमप्यर्थो ज्ञेयः । यत् ब्रजस्य साधारणस्यैव
भाग्यं तस्यापि फलरूप उदयो यस्येति । तत्कालीनोदयसासाधारणत्वात्तथा तत्रैव
भवति ब्रजे भाग्यरूपे प्रकटोत्प्रेतरसानमिजत्वात् ब्रजस्य तदापि प्रार्थनीयत्वयोग्यत्वम् ।
अस्य सर्वतोपि महत्त्वादिति हृदयम् । आगमनोत्तरसमयं स्तृत्वाह प्रतिक्षणेति । प्रति-
क्षणं केवलसङ्गमसुखाद्यतिशयितसुखदातेत्यर्थः । तस्मादतिशयितत्वं परिरम्णगदिभिः ।
पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षण एकस्मिन्नेव परिरम्भादावतिशयितसुखात्साभावक इति तथा ।
यद्वा । प्रतिक्षणपदेन सङ्गमादिनां प्रतिक्षणं संजातं सुखं लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तावस्था-
यामत्युत्कण्ठितायास्तदा समागतमात्रस्यैव भगवतो दर्शनेन यत्सुखं तसादुभयैकवेयस्य

सर्वातिशयित्वेनानुभवात्तादृशसुखद इत्युक्तमित्युदयसामयिकस्यैवेदं नाम । तदुत्तरस्य समर्थं सूत्राह मोहन इति । तदेव विविचयन्वादिभिर्मोहन इत्यर्थः । सर्वाग्नेनेव तथेति न विशेषनिर्देशः । तेन यथैव मोहनं गोपीनां भवति तथैव करोतीति भावः । एवं मोहनोक्तौ मर्मस्पर्शेन मूर्च्छायां जातायां कथञ्चिन्नगरणे च जातेऽल्यार्त्वा भगवदागमनस्यैव हृदिसख्येन तदेव सूत्राह मधुरेति । भगवत्तत्सदा शृंगारं कृत्वा समागतत्वेन प्रकृत्यैव च तादृश्येव द्युतिरिति तथा । आगमनादूर्ध्वमेव ध्रुवैवागमनज्ञानात् द्युतिनिरूपणम् । यद्वा । सर्वशक्तिपूर्णसोदितकामस्य तेजसोऽसत्त्वे साम्याभावात् रमणे कथं सर्वोत्पत्तिरिति तदाह मधुरेति । कोटिसूर्याधिकतेजोवत्त्वेपि न सूर्यवत्कठिनत्वम्, अपि तु सर्वदेवं मधुरत्वमित्यर्थः । यद्वा । यदा भगवानागमनसुकृत्यान्वय रात्रिं गमयित्वा प्रातरपायात्पत्र, तदा मानवलां राधायां तादृशं मोहनं करोति, येन श्रुतिं वशे भवतीति सूत्रत्वेकं मोहन इति । तदेव सुरतचिह्नद्विक्रितस्य विषयैस्तवासासः बलस्य मदनरणजवजनितस्मयधूर्णायमानरजनिजागरसरागनयनस्य सुस्मितसुधाभ्रमोवस्य द्युतिरिति मधुरेति मधुरद्युतित्वम् । यद्वा । रतिसमय एव जघनादिगतितोलेषुपुत्रो सुतिर्मिथुरा मनोदरेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अतः परं क्रमेणाधरसुधापानं सूत्राह सुधेति ।

**सुधानिर्वासनिचयः सुन्दरः शीतलाकृतिः ।
नवयौवनसम्भिन्नश्यामाशुतरसार्णवः ॥ ६ ॥**

पूर्वोक्तानङ्गकल्पतरुः सुधारूपो यो निर्वासस्तत्रिचयस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । सुधाया एव निर्वासः सार इति यावत् । तत्रिचयभूत इत्यर्थः । यथा रसद्रव्यस्यैव दुग्धादेर्मथनेन तस्मात्सूतो नवनीतचयस्येति हृदयम् । अधराप्ते तस्मादधिकत्वं स्पष्टम् । अत एव मुख्य्या वेणुरिति नाम । वश इव यौ तावत् यस्मादिति वेणुपदार्थः । तत्त्वं चासाधरसम्बन्धादिनेत्यस्यैवामृतकामरसाण्णसामर्थ्यमिति 'बहोपीडे'ति श्लोके निरूपितम् । निर्वासत्वनिरूपणेनाथ सम्बन्धोत्रैव लभ्यो भवति, नान्यत्रेति सूचितम् । तदुक्तम् । 'इतररागविस्मरणं नृणा'मिति । एवं मुख्यविशेषकृत्वा सामान्यतोलुभावाकत्वमाह सुन्दर इति । सर्वाग्नेनेव तथेति न विशेषनिर्देशः । अत एव सर्वोक्ते शाल्वोक्ताश्रेयास्ताभिः क्रियन्ते । तेन सर्वांसक्तिविषयत्वमर्थस्य ध्वनितम् । तैथालेपि पुरुषसौन्दर्यं स्त्रीणामेवोपयोगिति विशेषतस्तासामेवासक्तिविषय इति तास्यर्थम् । एवं सौन्दर्योक्तौ तस्य प्रथमासक्तिहेतुत्वेन तस्मृतिरभूत् । तत्र च पूर्वं सुन्दरत्वेनासक्तौ जातायां पश्चाद्विरहेणात्यातुरतायां साक्षादप्राप्ते चिन्नेप्याकृतिर्देशनेन तादृशाभाषकतापो व्यगमदित्याह शीतलाकृतिरिति । यद्वा । अतिदुःखेनेषुक्नुदाह शीतलेति । आकृतिः परं शीतला, न

स्यमित्यर्थः । प्रथमतः शीतलाकृतित्वेनान्तरप्येवमेव भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रवृत्तायां स्त्रियां पश्चाद्यथाकथञ्चित् मारयत्येवैतच्च दृष्टं पुनरादाविति भावः । एतदेव 'अप्रति भवानबलाकवलाये'ति गीतेऽनुक्तम् । यद्वा, शीतलाकृतिः साधारणलोकप्रतीत्या कामादिरसनाभिज्ञ इत्यर्थः । एकात्ने तु परमचतुर इति भावः । एतेन स्वस्य भगवतोपि निःशङ्का प्रवृत्तिर्दिशिता । एवमाकृतेरपीष्टादनुत्वं निरूप्य वयसोपि तथात्वमाह नचेति । सम्भिन्नः संवलित इत्यर्थः । तेन वयःसन्धिकत्वा । नवत्वेनानङ्कुरितकूर्चकृत्वात्प्रतिसमयेऽतिशयितसुखानुभावकभावजनकत्वमुक्तम् । तदुक्तम् । 'अनङ्कुरितकूर्चकः श्रुतिसतोपलाङ्घं पय' इत्यादिना । तेन संवलितभावादिभिर्यतिमोहन इति भावः । अञ्जना समुदितस्वरूपमात्रनिविष्टा तत्रापि वर्षमात्रस्यापि स्वरूपत्वमिलाह इधामाशुतरसार्णवेति । यथा दुग्धादेः सितस्त्रया श्यामरूपो योऽस्तस्य रसो मन्थनेनैव निर्गतस्त्रस्यापि सारभूत इति यावत् । तस्यैवाप्येव इत्यर्थः । श्यामलोत्था प्रसिद्धसितसुरासतोऽल्यलौकिकत्वं सूचितम् । तेन तत्स्थितनयनकुण्डलवदनदकरचरणदीनामप्यलौकिकमीनमकरमणिकमलादित्वं रसस्य च निःसीमत्वमेतद्रसमयस्य पुनरात्थानं च ध्वनितम् । यद्वा । श्यामाः षोडशवर्षाधिक्यो गोप्यस्तासम्बन्ध्यशुतरसोऽशुतरस इति यावत् । सोर्षो यस्मिन्नित्यर्थः । एतेनातिसरसात्सत्यगोपीभौकृत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

एवं वर्षं निरूप्य विपरीते भगवति स्वप्रतिविम्बं जातम् । तत्र चाकचक्यं सूत्राह इन्द्रेति ।

इन्द्रनीलमणिवस्त्रच्छो दलितानङ्गनचिक्रणः ।

इन्द्रीवरसुखगपशौ नीरदस्निग्धसुन्दरः ॥ ७ ॥

इन्द्रनीलमणिवत् वस्त्रच्छो निर्मल इत्यर्थः । तेन यथा मणिर्बहिरन्तरप्येकरूपस्तथा भगवानप्येकस इति सूचितम् । गोपीजनवैदितस्य कनककण्टितमहामणिगोभावनत्वं च । निकटस्वस्त्युत्प्रतिविम्बवतो मणोः सादृश्यनिरूपणेन स्वप्रतिविम्बितत्वं सूचयन्त्यान्तर्भवतो गोप्यात्मत्वमपि सूचितम् । तदुक्तं भगवता 'थे त्यक्तलोकधर्मशब्द मदर्षं तान् बिभर्म्यह' मिति, 'मयि ते तेषु चाप्यह'मित्यादि च । मणिदृष्टान्तेन यथा श्यामत्वेन सुन्दरत्वेनैवान्यान्लोकप्रतीतिविषयो न तद्गुणज्ञपीक्षकजनस्यैव । तथा भगवतापि सुन्दरादित्वेनैव तथा सर्वेषां न, किन्तु तत्स्थितसक्तिशिरोगणित्वादिबिदुषां गोपीनामेवेति सूचितम् । एवं रूपनैमैत्ये निरूप्य क्रमेण चिक्रणतामाह दलितेति । दलितं धर्षितमित्यर्थः । तेन यथा श्लेहद्रव्येणैव कजलोत्पत्तिः, तथा भगवतोऽप्यसल्लेहेनैव प्राकट्यमिति सूचितम् । यद्यपि पुनः श्लेहादिदानेन धर्षितमेव कजलमज्जवशन्ध्यर्थेस्तेन न पूर्वंपदपेक्षा । तथापि तस्मादप्यतिचिक्रण इति ज्ञापनार्थं दलितपदम् । केवलकजलवाचकमेव वावाञ्छनपदम् । अञ्जनदृष्टान्तेन यथा स्त्रीणामेव नयनभूषणार्थं तज्जन, तथा गोपीजनवल्गुभस्यापि प्राकट्यमत्र गोपिकार्यमेवैतन्नयन एव स्थिर-

त्वमेतद्विहताया दुर्भंगात् चेति सूचितम् । यद्वा । अखनपदं गोपीनयनस्याखनवाचकम् । तथा च दलितं द्विधाकृतं नयोपरितनापक्षनरेखाभ्यामेतादृशं तदपि चिकणं येन स तथा । यदा भगवान् मिलति, तदैव तत्तथा । नोचेद्विहतायेन सहजचिकणमपि तच्छुभ्रमिव भवतीति तथोक्तम् । अत्रैव सादृश्यार्थोपि ज्ञेयः । तेन यथा सहजचिकणमपि तद्भगवतेव, तथा भगवानपि स्वरूपेणैव तथा, न तु खेदद्रव्योपरकयेति सूचितम् । यद्वा । नयनस्थमेव तदवेषण दलितं द्विधाकृतं तस्मात् स्वरिसन्नातीतमिति यावत् । तादृशेन तेन चिकणो दृश्यः खिग्ध इत्यर्थः । तेन प्रातन्यपृष्टहानया समागतेपि न खेदाभावः, किन्तु खिग्धत्वमेवेलपि ध्वनितम् । अथवा । कदाचिलियं स्नापयन्ती प्रियाङ्गे जलविन्दुमात्रमपि स्थिरं नापश्यत् । तस्मत्त्वेदमुक्तवतीति । अत एवाग्नेःशोभन्तं कुर्वाणा सर्वाङ्गीणस्पर्शसुखमन्वभूदिति तस्मत्त्वाह इन्द्रोत्तरेति । इन्द्रोत्तरेपि सुखरूपः स्पर्शो यस्य स तथा । तेन सौमन्यं रात्रौ सुखदत्वं चालौकिकत्वं च ध्वनितम् । यद्वा । इन्द्रोत्तरस्यापि सुखस्पर्शो येनेति । विवहे तस्यापि कठोरखोणत्वेनैव भानाद्भगवति मिलित एव सुकुमारत्वशीतलत्वेन भानात्तथात्वम् । यद्वा । इन्द्रोत्तरपदेन गोपीनयनानि लक्षयन्ते । तथा च तेषां सुखरूपः स्पर्शः सम्बन्धो यस्य स तथैत्यर्थः सम्पद्यते । एतच्च तदैव शोभन्भानन्तरं सर्वोसां सर्वाङ्गदर्शनेन सुखातिशयो- भवदिति तस्मत्त्वोक्तम् । तदनन्तरं कटिप्रदेशे सुहृममेव पीताम्बरं परिधाय स्थितं केश- प्रसाधनं कारयन्तं सृष्ट्वाह नीरदेति । नीरदपदेनात्र वर्षन्मेव उच्यते । तेन यथा सोन्तः खेदापस्तप्तानां जीवनं नीरं ददाति । तथा भगवानपि विरहस्तप्तानां जीवनरूपामधुतदृष्टिं वर्षतीति तद्वदन्तःखिग्धः तद्वत्सुन्दरो बाधतः पीताम्बरेण स विद्युद्गनोभावात्नित्यर्थः । एतेन यथा वृष्टेः पूर्वमपि केवलं भेषदशीनादेव तापनिवृत्तिस्तथा भगवत्कृपादृष्टेः पूर्वमपि भगवदागमनादेव सर्वतापनिवृत्तिरिति सूचितम् । यद्वा । नीरदेः खेदवन्तो मयू- दास्तैः कृत्वा सुन्दरस्त्विच्छधारणनृजलनाथनृकणेन भगवति समागते नृमुद्रांशु नृजन्तः कृजन्तश्चावृत्त्व तिष्ठन्तीति वा तथा । यद्वा । नीरदवत् खिग्धो गिरा तद्वत्सुन्दरो वपुषेलप्रियायः ॥ ७ ॥

तदनन्तरं सर्वांगिसिद्धकं विधाय चिबुकमारम्य चरणतलपर्यन्तं चतुःसमेन लेपनं कृतमिति तस्मत्त्वाह कर्पूरैरिति ।

कर्पूराम्गरुकस्तूरिकुङ्कुमाक्ताङ्गुसूरः ।

सुकुञ्चितकचग्रस्तोल्लसद्धारुनिषलपङ्कः ॥ ८ ॥

एभिरक्तं यदङ्गं तेन कृत्वा घूरलेन प्रतीतिविषय इत्यर्थः । पीतस्वाम्भारगखेन्द्र- नीलसुपथश दीधितयो यदा मिलिता भवन्ति, तदैकस्यापि रूपं पृथग्वाभिर्भवतीति तथा प्रतीतिः, न तु स्वयं तथेति ज्ञेयम् । अक्षपदेनाङ्गरामस्य खिग्धत्वं सूचितम् । एवमप्यति- सुन्दर इति ज्ञापनार्थं पदस्वरूपम् । यद्वा । चतुःसमेनाक्तं यदेकमप्यङ्गं तैवैव पूर्वाक-

रीत्या घूरलेण सर्वाङ्गप्रतिबिम्बितेन कृत्वा सर्ववैशेनेन तथा प्रतीतिविषय इत्यर्थः । अत एवाङ्ग- पदम् । वस्तुतस्तु चतुःसमे वक्तव्ये पृथक्पृथक् निरूपणेन काभिः कर्पूरम्, कामिरगरु- र्ध्वितिः, कामिः कस्तूरिका, कामिः कुङ्कुममानीतमिति ज्ञायते । तथा च यैव समागच्छति सूत्रं स्वीयं वस्तु सर्वाङ्गं, काचित् काचिदेकसिन्नेवाङ्गे समर्थयतीति तथा । ते(न) नैकरूप इत्यर्थः । (एतेन 'इन्द्रनीलमणी'त्यादिनामपथक्केनाथेकामोक्षधर्ममतिकारूपप्रत्यरुपायंरूपत्वं भगवत उक्तम् । अलैवात्र मुख्यत्वं, नान्येषामिति ज्ञापनाय द्युक्तमेव तेषां निरूप- णम् ।) तदनन्तरमानसशिखिं शृंगारः कृत इति सृष्ट्वा तदेव निरूपयति सुकुञ्चितेत्या- दिना । यद्वा । एवं समुदिते स्वरूपे निरूपितेपि अतिप्रचुरत्वेन तापस्यानपगमं प्रत्यङ्गवर्णन- मकरोत् । तत्र यद्यपि भगवतः पुरुषत्वेन चरणमारम्य वर्णनमुचितम् । तथापि तापहरणा- थैमेतन्निरूपणेन पूर्वं दिननिरहतापं दूरीकर्तुं सन्ध्यायां यदा भगवानानागच्छति तदा दूरतः प्रथममल्लसुकुटस्यैव दर्शनम्, तत आनादादेवैवतीत्यनुगमि तथैवागस्य तापं हरत्स्विलप्रियायेण सुकुटमारम्य तापहारकमेव स्वरूपं वर्णयति सुकुञ्चितेति । सुकु कुञ्चिता ये कदाचित्प्रसन्न उच्चै- र्लक्ष्यारुमनोहरः शिखण्डो यस्य स तथा । केशानां कुञ्चितलेपि यस्य केशस्य यत्र स्थितस्य सुन्दरत्वं तत्रैव तस्य स्थितिरित्युपसर्गेण सूचितम् । शिखण्डस्य प्रसत्त्वं तद्वलितमध्यपति- तमूलत्वम् । सूत्रे ग्रन्थोत्प्रोपि ग्रासभियेयाद्यत उच्चैर्निर्गतो लसन् जातः शोभित इत्यर्थः । शोभितत्वोत्पया शोभासाधनकुसुमगुञ्जामणिलहादयः सूचिताः । अत एव चारुः सर्वेषां मनोहरः । एतादृशः शिखण्डको मयूष्मिच्छतमुकुटं यस्येति वराङ्गवर्णनम् । रूपप्राधान्य- वतः पिच्छस्य सर्वोच्चैर्धारेणानत्र भगवतोपि रूपस्यैव प्राधान्यं पुरुषार्थदानादौ, न तु माहा- त्यज्ज्ञानमपीति ज्ञापितम् । अत एव रूपप्राहकचक्षुभ्यामादिमेव फलमिति 'अक्षुण्वता'मिति श्लोक एताभिरनिरूपितम् । यद्वा । सुकुञ्चितपदेन केशवर्णनम् । कचप्रसन्नपदेन कुसुमानाम्, उल्लसत्पदेन चारुकचयवद्भुञ्जामणीनाम्, तथा चैमिश्वारुः शिखण्डो यस्येत्यर्थः । तेषां सुकुटययवत्त्वेन तच्छोभाजनकत्वमेव मुख्यम्, न स्वातन्त्र्येण मुख्यतेति न पृथङ्गामनिर्देशः । शोभाजनकत्वं च कुञ्चितत्वादिधर्मैरेवेति तेषामुद्देशः । एतेनैवैषां क्रमोपि ज्ञेयः । प्रथमं कचः, तदुपरि तथाभूतानि कुसुमानि, तदुपरि गुञ्जाः, तदुपरि तबन्दित्रा इति ॥ ८ ॥ एवं सुकुटं निरूप्यालम्बकस्त्रिकर्णोपरिभागमपुणे वर्णयति मत्सेति ।

मत्तालिचिभ्रमत्पारिजातपुष्पावतंसकः ।

आननेन्दुजितानन्तपूर्णशारदचन्द्रमाः ॥ ९ ॥

मत्ता ये अलम्बः तैर्विभ्रमद्विलासं कुर्वन्तिस्ततः पतत्य(त)त्रं यत्पारिजातपुष्पं तस्या- वतंसः कर्पाभरणं यस्य स तथा । एतादृशेनैव मत्ता इति ज्ञेयम् । तथा च तैवैव मत्ता अपि तत्पुष्पमशकत्सदागोदरलम्पटाः मत्तत्वेन चेतस्ततः पतन्ति । तेनाधारस्यापि तथात्वम् ।

अवर्तसस्य तु तथात्वे महती शोभैव जातेति ज्ञापयितुं विप्रमत्पदम् । न हि विलासं कुर्वन्-
दशोभितं भवतीति भावः । मत्तालयो विप्रमनतो यत्रैति वा । मतत्वेन सशब्दत्वं स्वाज्ञानं
च ज्ञापितम् । एतेन यथापकृष्टसागानपि सर्वोच्छृष्टपारिजातपुष्पस्य केवलदेवतोषणस्य
तत्रापि स्वकर्णाभरणरूपस्य रसं पाययसि, मत्तानपि ताञ्च निवारयसि, दोषं च न गणयसि,
किन्तु तत्कृतशोभामेव विभर्षि । तथास्मानपि भवद्रसास्वाद्यजनितमदानुज्ञा तदग्राह्या-
ऽतथाभूतान् भवदेकशरणान् स्वयं रसं कुतो न पाययसीति हृदयं ज्ञापितम् । भगवदाग-
मनसमप्ये प्रथमतः समुदिताननशोभा एव दग्गोचरेति समुदितमानानं वर्णयति आनने-
न्द्रित्ति । आननमेव इन्द्रुस्तेन जिता अधःकक्षीकृता अनन्ताः पूर्णाः शारदचन्द्रमसो येन इति
योजना । अयमर्थः । असंख्यपूर्णशारदचन्द्रमसां सौन्दर्यमेकैकशः पृथक्कृत्यैकस्मिन्धन्द्रे
एव यदि क्रियते, तदा सोऽपि चन्द्रो भगवदाननसौन्दर्यसमानसौन्दर्योऽपि न भवतीति ।
शरदि गगननैमैल्यतारादिकृता शोभाऽधिका भवतीति शारदेत्युक्तम् । इन्द्रुपदेन तापहारि-
त्कुमुदविकासकत्वरामत्रिसुखदत्वमार्गप्रकाशत्वसौरीदीपकत्वादीनि सूचितानि । तथाच दिवा
विरहतापत्वेन नयनानां कुमुदत्वेन रात्रौ रमणेनान्धकारेऽपि तदर्थं गमनेन च स्वसैतद्
हितकारीति भावः सूचितः । एतेनैव परितः स्थितकचोद्ध्रितकुसुमानां जितानन्दनक्षत्रलं
व्युत्पितम् । किञ्च । पूर्वं श्यामामृतासगणवत्वेन विग्रहस्य निरूपणेन तदुपरिस्थिताननस्य
चेन्द्रत्वनिरूपणेन उद्यच्चन्द्रशोभात्वं सूचितम् । तेन गोपीकुङ्कुमादिना गुण्डलमग्न्यादि-
प्रभया वा सर्वदा सरागलं सूचितम् । श्यामसाम्बन्धीनि व्याख्याने गोपीजनामृतरसस्यैव
अर्णवत्वनिरूपणेन भगवन्मुखचन्द्रदर्शनादेनास्य वृद्धिरिति सूचितम् । निभावकत्वमीष-
त्याण्डुलमग्नयेन सूचितम् । तदुक्तम् । 'वदराण्डुवदन्' इति । यदा गोप्यो भगवत्सं-
मुखमुपविश्य भगवच्छ्रितिल ललाटादौ वा मुकुटादिनिर्माणश्रमजलादिमार्जनादिकं हस्त-
द्वयेन कुर्वन्ति, वचविशेषे वा सुखस्य परितो हस्तद्वयमेकं वा भवति, तदायलौकिकवर्षि-
पुत्रोभात्वं सूचितम् । श्लथनित्येवसुम्भने क्रोकरूपचक्रणं विद्योक्तत्वं च । जितत्वनिरूप-
णेन यथा पराजितस्य सर्वस्वप्रहणेनातितुच्छत्वं भवति, तथा भगवदाननस्याऽपेक्षापि
चन्द्रस्य तुच्छत्वं भवतीति ज्ञापितम्, सूर्यस्यापे दीपस्येव । एतेनैतच्चन्द्रनिरुद्धयमवत्वं
सुच्यते । तेन भगवदाननावलोकनं विना विरहतापेनातिशुष्कतया परस्परं विद्युक्तयोः
कोकरूपकुचोत्साहशयोत्रेजाननहृदयकमलयोः दर्शनमात्रेणातिप्रमोदसंश्लेषकारित्वविकासक-
लाभिसारातुकूलत्वादीनि ध्वनितानि । अत एव जिला लाञ्छितान् कृत्वा व्यञ्जयदित्यपि
ध्वनितः । यद्वा । आननेन्द्रान् जिता वशीकृता यथा गोप्यस्तासु विरहतापनिराकरणेन तथेति ।
तथा च यथा तरणिजनिततापमेक एवेन्द्रुर्दीकरोति, तथा भगवान् स्वविरहतापानां
तापदूरीकरणार्थं दर्शनाश्लेषादिनाऽऽख्यचन्द्रवत् शीतल इति भावः ॥ ९ ॥

एवं समुदितमानानं वर्णयित्वा प्रत्ययववर्णनं करोति सार्धपञ्चमिः श्रीमदिति ।

श्रीमच्छलाटपाटीरतिलकालकरञ्जितः ।

लीलोन्नतभ्रूलिखासो मदालसविलोचनः ॥ १० ॥

श्रीमति ललाटे पाटीस्य चन्द्रस्य यत्तिलकं तेषालकैश्च कृत्वा रञ्जित इत्यर्थः ।
ललाटे तिलकादिक्रैवैव न शोभा, किन्तु सः स्वतोष्यतिसुन्दर इति ज्ञापनार्थं श्रीमत्पदम् ।
तिलकं भ्रूमध्यक्षेत्रपर्यन्तम् । तलेवल्पाटीरप्रयोगात् श्वेतं पीतं वा । केवलप्रयोगः प्राधान्येन ।
अलकतिलकयोः सामानाधिकरन्धनरूपेण यथा अलका आकर्णं स्थितास्तथा भ्रूमध्यक्षेत्र-
पर्यन्तं समानरेखाद्वयात्मकं तिलकं विधाय पुनस्तिर्यक् विचित्ररेखाभिराकर्णं कृतमिति
ज्ञायते । सुखानुजस्य परितः पङ्कगाकारेण स्थिताः कुञ्जिताः कचा अलकाः । तथा चैताभ्यां
रञ्जितो, यथा मञ्जिष्ठेन वस्त्रं तथेत्यर्थः । प्रोञ्जनमार्जनादिनापि तयोस्तथाभावो न भवतीति
भावः । यद्वा । तथाभूताभ्यां ताभ्यां कृत्वा रञ्जितः, सर्वेषां रागविषयीभूत इत्यर्थः ।
यद्वा । तथाभूततिलकश्चासवलकरञ्जितश्चेति कर्मधारयः । अत्रापि रागविषयत्व-
मेवार्थः । तथा च रागस्य जीवधर्मत्वेन तत्सारूप्यवन्मुषुर्लं ध्वन्यते अलकानाम् ।
तेन भगवन्मुखसाञ्चलं ध्वन्यते । तत्र तिलकस्य रेखाणां च पीतत्वेन केसरपरा-
गत्वे ज्ञेये । रागविषयत्वनिरूपणेन सरसत्वं ज्ञापितम् । तेषां सरस एव तस्मिन्नास-
क्तैरतथाभूते विरक्तैः । शश्वसुस्थिराणां तथात्वनिरूपणेन च सर्वदा सरसत्वं ज्ञापि-
तम् । तेन प्रसिद्धकमलविक्षणत्वं ज्ञायते । एतेन यथा सरस एव देशे कमलं
तिष्ठति, सर्वदा प्रादुर्भवति च, तथा प्रेरसरससहचैवैतस्यापि प्राकट्यं स्वैर्यं च, नान्य-
त्रेति । सर्वदा कोकरूपगोपीकुचचन्द्रस्यैवैतौगन्ध्यकोमलत्वादीनि च सूचितानि । क्रमप्राप्तौ
भुवमाह लीलेति । लीलायां वेणुवादनलीलायासुव्रता या भ्रूतस्यां मन्द्रमध्यतारस्वरातुकु-
तिरूपे विलासो यस्य स तथा । अथवा । तदैव सङ्केतस्थलादिसूचनं विलासः । यद्वा ।
मिथ्याकोप एव लीला । तेनोन्नतयां तस्यां स यस्य तथेति । तदा विलासशान्तःकोपा-
भावेन किञ्चिद्भास्यं तदभिनयेन च किञ्चिद्भक्तत्वम् । लीलेष्वेवोन्नता भ्रूरित्यल्पश्लेषे ज्ञेयः ।
न तु कदाचिदपि कोपेनापि तथेति भावः । यद्वा । लीलायां क्रीडायात्मनिश्चितमदनमदे-
नोन्नता या भ्रूतस्यां वन्धादिसूचनक्षणो विलासो यस्येत्यर्थः । यद्वा । लीलाया रविजनितसु-
रतकीडया कृत्वा प्रातरुन्नता या भ्रूतस्यां विलास आटस्यादिभावो यस्येति । रविजिजा-
गत्सुकुलायमाननयनयोरतिवलेन विकासने प्रवसतोन्नतत्वम् । यद्वा । लीलासु गोपैः सह
क्रियमाणासु मध्ये उन्नत उच्छ्रयो भ्रूलिलासः सङ्केतस्थलादिसूचनं यस्य स तथेत्यर्थः ।
अत्यर्थां स्वातुमशक्तौ गोपसहितस्यापि प्रियस्य समीपमातायां राधायां भुवैव सङ्केतादि-
सूचनेन समाधानं कृतवानिति तस्सर्वोक्तमधुनापि करोत्विति हृदयेन स्वस्यैतदेव हित-
मिति सर्वोच्छ्रयत्वनिरूपणमसिन् । क्रमप्राप्ते नैवे वर्णयति मदेति । असङ्गधोगोपीसुखा

भोग्यमनुपानजातो यो मदस्तद्युक्ते तेन वा अस्से विलोचने यस्येत्यर्थः । तदेकपरततिरिक्तकार्यीक्षमत्वमप्यलसपदार्थो ज्ञेयः । तेन भगवन्नयनयोः संततं गोपीपरत्वं गोपीनां चातिसरसत्वं सूच्यते । यत्र नयनाभ्यामपि दूरतोपि पाने मदजनकत्वं, तत्र साक्षादधरादिसुधापाने किं वक्तव्यमिति निर्गुहाशयः । अत एव 'बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुं' 'त्वमसि मम जीवनं'मिलादीनि जयदेवोक्तिव्यपि वचनानि विलसन्ति । न च कविचातुर्यमेव तत्रेति वाच्यम् । तस्य वस्तुन एव तयात्वात् । किञ्च, महतामेव कृतसुकृतानां भगवदनुगृहीतानामेवात्र विश्वासेन बहिरुत्पत्त्याविश्वासेपि न नः कापि हानिः । खेदमात्रं परमिति संक्षेपः । यदा । मदीं गोपीनां मानस्तस्मिन्नलसे अक्षमे विलोचने यस्तेति । पूर्वमेव परं मानादिः । भगवद्दृष्टिपातमात्रेणैव विगतमानाः सर्वाः भवन्तीति तथा । यदा मदीं गर्वस्तेन चालसे विलोचने यस्तेति । मध्यमपदलोपी । गर्वो लोचननिष्ठ एव । स च कमलखञ्जनमदनजयेनेति भावः । यदा । मदालसा गोप्यस्ता विलोचनयोर्विलोचने वा यस्येत्यर्थः । यदा स्वयं मिथ्याकृतवाचिना भगवता लीलसङ्केतखलसेन दूतिकायां भेषितायामपि गोप्यो न मन्यन्ते, तदा तद्विद्वेषेन सर्वत्र गोपीदर्शनेन तथा । तदुक्तं केनचित् 'पर्यङ्के से'त्यादिना 'सा सा सा जगति सकले क्रोयमद्वैतवाद' इत्यन्तेन पद्येन । एतेन तदा तादृशो भवानुनास्मद्विद्योगं भवद्विरहजसन्तापं चास्माकं कथं सहत इति हृदयं सूचितम् ॥ १० ॥

अत्र क्रमप्राप्तयोरपि नयनयोः स्मृतानयनयोः सौन्दर्यतिशयस्य प्रातर्दृष्टत्वेन तत्साम्यिक एव ते वर्णयति । तदा च प्रथममालसेन तयोर्मुकुलितत्वेन पश्वादीपत् प्रयुतदृष्टित्वेन पूर्वं तादृशे ते वर्णयित्वा दृष्टिं वर्णयति आकर्णति ।

आकर्णारक्तसौन्दर्यलहरीदृष्टिमन्थरः ।

धूर्णायमाननयनः साञ्जीक्षणविचक्षणः ॥ ११ ॥

आकर्णारक्तत्वेन कर्मधारयो नयनवाचकत्वं च ज्ञेयम् । तथा च कर्णायधिके ईषद्रक्ते ये लोचने तसौन्दर्यलहरीरूपैव या दृष्टिः सा मन्थरा अत्यन्तमतीतं यस्येत्यर्थः । अत्र सौन्दर्यस्यैव हृदि स्थितत्वेन तत्र चोक्तकर्मध्वस्यैव प्राधान्यमिति तयोरैव ग्रहणं, न नयनयोः । दृष्टया लहरीत्वनिरूपणेन सौन्दर्यस्य समुद्रत्वं ध्वनितम् । तेन सौन्दर्यस्य निःसीमत्वं, दृष्टयाश्च सरसत्वं ज्ञापितम् । यत्र दृष्टिः पतति तं देवं शीतलं यथास्थितं सरसं च करोतीति सूचितम् । तरङ्गशब्दं पुलिङ्गं विहाय शीलिललहरीपदप्रयोगेनान्तरङ्गकार्यं स्वसजातीयत्वेन स्त्रीष्वैतत्सा दृष्टेः (यथा पातनं), न तथान्येष्वपीति ज्ञापितम् । एतेन दूतीत्वं दृष्टेः गोपिकासमानयने सूचितम् । अत एव गोप्यो भगवद्दृष्टिपातमात्रेण तद्विशगः सत्यो भवन्ते व्रजनाथयः । न दूतिकात्तरप्रेषणभयेऽन्त इति निगमः । तेन भगवदङ्गैकदेशसौन्दर्य-

यैकदेशेनैव यत्र सर्वं विहाय गोप्यो भवन्ते, तत्र सर्वान्गसौन्दर्यं दृष्ट्वा भवने किं चित्रमिति भावः । सौन्दर्यलहरीत्वनिरूपणेन यथा दुग्धाम्भोषितज्जा दुग्धरूपा एव, तथा दृष्टिपि सौन्दर्यरूपैवेति सूचितम् । पूर्वभावयोग्यमन्थरपदस्यान्ते निरूपणेन रात्रिजागरणादिना भगवान् परं तूर्ण्यं तदा तिष्ठति । नयने तु तादृशगत्याप्यनेकं कार्यं कुरुत इति सूचितम् । लहरीपदेन प्रान्तदृष्टिः सूचिता । लहरीणामभ्यिप्रान्तयोरैव भावात् । यदा । पूर्वोक्तलहरीरूपा या दृष्टिर्गोपीनां सा मन्थरा येन स तथा । नयनवर्णनप्रकारत्वात्तादा भगवन्नयनदर्शनानन्तरमेवातिसौन्दर्यदर्शनेन तत्रैव गोपीदृष्टिः खगितासीत् तत्सत्येदमुक्तमिति ज्ञेयम् । गोपीनयनानि भगवन्नयनभावापन्नानीलपि सूचनार्थं भगवन्नयनवर्णनप्रकरणे तासां नयनवर्णनम् । स्वभावचपला अप्यशक्यस्थिरत्वा अपि तददृष्टयो यत्र मन्थरा भवन्ति तत्रान्येषां का चातेति । भगवत्सौकीयिककर्मवचनं लहरीपदेन सूचितम् । भगवद्दृष्टिवर्णनपक्षेपि तादृशी दृष्टिमन्थरा यस्येत्यत्र तासां भगवानिव मन्थरत्वहेतवो गोप्य एव । तथाचारादुक्तालीकिकप्रभत्त्वमेतात्सपि सूचितमिति संक्षेपः । यदा आकर्णा भगवतः कर्णपर्यन्तं वर्तमानां या गोप्यस्तासु रक्ता चासौ तादृशी दृष्टिश्चेति कर्मधारयः । कर्णपर्यन्तं वर्तमानत्वं विपरीते । तथा च तत्कालीनसौन्दर्यलहरीरूपा रतिरभसचशेनातिचञ्चला या दृष्टिः सा भावाधिगमसमये मन्थरा यस्येत्यर्थः । एवं भोगावसानसामयिके नयने वर्णयित्वा तदुत्तरसामयिके वर्णयति धूर्णायमानेति धूर्णायमानेति । अतिशयेन गोपीसहस्रसम्मोगरसासवपानेनैव तथात्वम् । तत्त्वं च पक्षमन्थय एवेतस्ततः सालस्यगतिविशेषवचनेन । यदा । धूर्णा धूर्णं(वर्तं)माना मानवसो गोप्य इति यावत् । ता अयमाना गतिमलो येन स तथा । भानसमयेपि यदैव भगवन्नयने पर्यन्ति, तदैव स्थातुं न शक्नुवन्ति, तेन मानाचलन्ति, निरभिमाना भवन्तीत्यर्थः । भगवन्मिलनार्थं प्रतिमलो भवन्तीति वा । क्षणानन्तरं भगवान् किञ्चिददृष्टिप्रसरयतीति मत्वाह साञ्जीक्षणेति । साञ्जीक्षणमीषद्वेक्षणं, तेन कृत्वातिविलक्षणोऽप्यशक्यनिर्वचनतत्कालीनसौन्दर्यं इत्यर्थः । यदा । तादृशेन कृत्वा विगतानि लक्ष्मणानि चेष्टादीनि चिह्नानि येन स तथा । एतादृशयनदर्शनानन्तरमेव सर्वं चित्रिता भवन्तीति तथा । यदा । साञ्चिः अल्पमीक्षणं यस्मिन्मलो स प्रातःसमय इति यावत् । तदा कसलकुङ्कुमरेखादिना विशिष्टानि लक्ष्मणान्यद्धानि यस्य स तथेति । तत्रैव विलक्षणोऽप्यशक्यनिर्वचनसौन्दर्यं इति वा । यदा । साञ्जीक्षणपदेन पूर्वन्यायेनान्यकाररात्रिरुच्यते । तथाच तस्यां वैः पक्षिणो भयूरादिलक्षणं तद्वत् कूजनं यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा दिवसे कृतसङ्केतो राज्ञौ तादृशनिविडनिकुञ्जस्थो गोपीः प्रतीक्षते भगवानेताश्च नीलनील्यादिपरिपन्नेन सजीभृता गृह्यादागच्छन्त्यो रात्र्यन्धकारेण गहनवनत्वेन च तत्स्थलं ज्ञातुमशक्ता भवन्ति, तदा भगवानन्याज्ञानार्थं कृतसङ्केतमेव भयूरादिरवमनुकरोतीति तथा । तदैव तादृशयासनाप्यसदिष्टकारी, अष्टुना कुतो नेति भावः । मार्गोपाणनयनकर्मकर्तृत्वेन कूजनादेनैव-

नप्रकरण एवोक्तिः । यद्वा । मानेनेषद्वेक्षणा या गोप्यस्तासु विद्वक्षणेतिचतुरो मानापनोद-
नादावित्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्मान्मयिकीं खावस्थां स्वरूपा अपाङ्केति ।

अपाङ्केति सौभाग्यतरलीकृतचेतनम् ।

ईषन्मुद्रितलोलाक्षः सुनासापुटसुन्दरः ॥ १२ ॥

आपाङ्कः स्वभावनेषद्वेक्षणयन्त्रवेक्षणं तद्रूपमेव यदिगितं चेदितं, तेन यस्तौभाग्यं
सौन्दर्यं, तेन तरलीकृता चेतना सर्वेषां चैतन्यं येन स तथा । एतादृशसौन्दर्यदर्शनानन्त-
रमलासीं प्रास्या च मूर्च्छायामपमगस्तक्षिण्य तदपगमे समामग एव तरलद्वं चेतनायाः ।
यद्वा । अपाङ्कानां यदिगितं सुरतेच्छारूपभावनविशेषज्ञापकाळसवलितत्वादिः । स एव
यस्तौभाग्यमस्माकं गोपीनां, तेन तरलीकृताः पूर्वसिद्धपातिव्रत्यकुलधर्मादिशून्याः कृता यास्ता
एव तासां चैतनः प्राणरूप इत्यर्थः । एतेन भगवत्प्रासाविव तासां जीवनं, नान्यथेत्युक्तं
भवति । अत एवान्तरहृत्पातिजातमिषमन्थानां तासां चैतन्यं, नान्यथेत्युक्तं
'भवदायुषां न' इति । यद्वा । तरलास्तरङ्गास्तरङ्गास्तरली समुद्र इत्यर्थः । तथाचापाङ्केति-
रूपो यः सौन्दर्यसमुद्रस्तेन कृता चेतना येन स तथा । भगवद्विरहेणागतचेतनासु गोपीषु
भगवानागत्य यदैव तादृशापाङ्केन निरीक्षते, तदैव सर्वासां चैतन्यं भवतीति तथा । कृतपदेन
अस्याश्वेतनाया नूतनत्वं ध्वन्यते । यद्वा । अपाङ्केतिवक्ष्य सौभाग्यश्चेति द्वन्द्वः । ताभ्यां
तरलीकृता चेतना बुद्धिर्धनेत्यर्थः । प्रातरन्यद्वाहादगते भगवति मानेन अहं न वदिष्यामि
किञ्चित् इति कृतायामपि बुद्धौ भगवदप्राङ्गसौन्दर्योन्मां बुद्धेस्तथा न स्यैर्यं भवतीति तथा ।
यद्वा । अपगतमङ्गं यस्य सोपाङ्केनङ्ग इति यावत् । तथाच तत्सम्बन्धि यदिगितं क्रीडा-
रूपचेदितं तेन जगितं तद्रूपमेव वा यस्तौभाग्यमस्माकं तस्मिन्मति तरलीकृता चेतना
सावधानता येनेत्यर्थः । यद्वासुरतक्रीडाभिरतिशान्तानां रञ्जनिजागरजनिनिद्रास्वल्प्रतीनां
गोपीनां न तथा सावधानतेति तथा । एवसुरथा नयनसौन्दर्यं निरूप्यमाणे यदा कदाचि-
दखिलगोपीरसदस्युपविश्य बाहुभ्रसारदिना हासं कुर्वन् लीलायां हास्यविशेषार्थं तासु
सन्तोषार्थमीषन्नेत्रे निमील्येतस्ततो गोपीरसपदचक्रा सौन्दर्यविशेषोपभूत इति तत्स्वरूपाह
ईषदिति । अल्पमुद्रिते लोले चञ्चले वाक्षिणी यस्य स तथा । यद्वा । ईषन्मुद्रितत्वं
सुरातने लोलत्वञ्च नितम्बिनीकन्दम्बस्य 'छिष्यति कामपी'त्यादिगीतोक्तप्रकाररमणे । तथा
चैषन्मुद्रिताक्षो लोलाक्ष इत्यक्षपदावृत्त्या नामहर्षं पर्यवसति । यद्वा । लोला लक्ष्मीः
शोभेति यावत् । अधिमपदं भावप्रधानम् । तथाचैषन्मुद्रितत्वकृता या शोभा तद्युक्ते ते
यस्येत्यर्थः । दीर्घनयनयोरीषन्मुद्रपैथिका शोभासुभवसिद्धाः । यद्वा । पूर्वमनागतसु
गोपीषु रहसि तासांमामगमनसमये भिष्याशयनं विशासोपरिस्फुल्लसम्बन्धं हृदीत्वेपन्मिमीत्य नेत्रे
तासामज्ञानधर्मताः किं करिष्यन्ति किं वदिष्यन्तीति च्छा(१)नार्थं तादृश एव लोलाक्षो भव-

तीतस्ततः पश्यति, तदा भगवन्तं शयानं मत्वा स्वरहःकथामयोन्म्यं चुम्बनाश्लेषादिकं च
कुर्वन्ति । तदा भगवानकस्मात्सुख्याय निद्रां मत्वा स्वसुम्बन्तं कुर्वाणां काञ्चिद्दृत्वा सुम्बति,
ताभिरन्योन्ययुक्तं चातुषुदति, तदा सर्वसामान्योन्येक्षणपूर्वः सत्रीडहासयुक्तो महान् रस
उत्पद्यत इति तत्संस्थोक्तिमिदम् । यद्वा । यदाञ्चलेनेषदाच्छन्न ईषवकटे राधाहृदयप्रदेशे
सति भगवन् वावराभगवन्वत् । तत्स्वरुक्तोक्तीषन्मुद्रितेति । ईषदाच्छन्ने गोपीहृदयमण्डले
लोलाक्ष इत्यर्थः । क्रमप्रासां नासिकामाह सुनासतेति । शोभने ये नासापुटे ताभ्यां कृत्वा
सुन्दरोतिमोहन इत्यर्थः । शोभनत्वं कनकस्मितयुक्ताफलयत्वं, साम्योन्नतत्वं च, पुटपदेन
पण्डित्यकृतं रसद्रव्यस्थापने पाने वा साधनीभूतं वस्तुत्यते । इह च तत्चनिरूपणेनोभयथा-
श्ववियवयोरत्र एणत्वं तद्वत्पतलत्वञ्च नासायाः सौन्दर्यसुन्दरस्थानभूतत्वञ्च ध्वन्यते । अत
एव तत्कृतं सौन्दर्यमेव निरूपितमेव ॥ १२ ॥

एवं सौन्दर्यं निरूप्यमाणे कदाचित्पूर्वं नासायुक्ताफलकुण्डलप्रभाभ्यामतिशयितिसौन्दर्यं
दृष्ट्वा सहजसुन्दरे गण्डमण्डले चुम्बनमकरोत्तत्स्वरूपा अथारपूर्वं गण्डमण्डलं निरूपयति ।
एतस्य च कुण्डलतत्प्रभाभ्यासत्वेन तयोश्च कर्णस्थलेनैकस्मरणे सम्बन्धित्वेन त्रयमपि
स्वरूपाह गण्डति ।

गण्डप्रान्तोल्लसत्कर्मणमकराकृतिकुण्डलः ।

प्रसन्नानन्दवदनो जगदाह्लादकाननः ॥ १३ ॥

गण्डयोर्धौ प्रान्तदेशौ तत्रोल्लसदेदीप्यमाने कर्णसम्बन्धिमाकराकृतिकुण्डले यस्य स
तथा । कर्णविशेषोर्णोच्छसत्यदम् । तेन कर्णयोः कुण्डलकृतैव न शोभा किन्तु स्वतोप-
सिसुन्दरे त इति ज्ञापितम् । तथा नयनयोरतिसरसत्वं न तथा कर्णयोरिति तथास्यप्रान्त-
भवेन कस्यचित् कुण्डलिः स्यात् तन्मा भूदिति कर्णयोर्धौमाकराकृतिकुण्डलधारणम् । तेषां सरस
एव देशे स्थितेस्तस्यामवतोस्तयोः सततं तत्र स्थित्वा तयो रसमयत्वं ज्ञायते । तेन तथा
नेत्रमात्रदर्शनेपि महान्नयसखाया कर्णयोरपीति भावः । तत्तद्व्यन्वनेनातिप्रसन्नस्य भगवतः तादृ-
शयाननं दृष्ट्वासायान्दिता स्वममथभूदिति तत्स्वरूपाह प्रसन्नैति । प्रसन्नमानन्दरूपं च
वदनं यस्य स तथेत्यर्थः । कदाचित्स्वस्य कृतापराधलोपे भगवदाननं प्रसन्नं दृष्ट्वा आन-
दिताभूत्स्वरूपा वेदमुक्तम् । एतेन केनचिदपराधेनाधुना भगवान्ना मिलतीति शङ्का
निरस्ता । यद्वा । प्रकषेण सखाः सख्याः कृशा इति यावत् । तथा चैतादृशयो या गोप्य-
स्तासामानन्दरूपं वदनं यस्येत्यर्थः । विरहेणातिकीर्षितानां तासां भगवन्मुख्यावलोकनेनैव
महानानन्द उत्पद्यत इति तथा । तेन प्रकृतोपयोगीदं नाम । यद्वा । प्रसन्नः प्रकट इत्यर्थः ।
तथाच तादृशानन्दरूपमेव वदनं यस्य स तथेति । यद्वा । प्रसन्ना या गोपिका तथानन्द-
युक्तं वदनं यस्य स तथा । यदा कदाचित्पूर्वं समवचनं कृत्वान्यत्र समयां निशां नीत्वा
प्रातः समागते भगवति भानादिनाप्रसन्नायामिव जातायां भगवता 'वदसि यदि किञ्चिदपी-

त्यादिगीतार्थानुकरणेन कृते भवानापोदेन पूर्ववदुत्सुहवदना प्रकटासुरागामवत्तदा भगवान्-
नप्यानन्दितोभवदिति तत्सुहोक्तम् । अधुना मत्कार्यनायामपि कुतो न करोतीति भावः ।
एवमेतादृशस्मरणेनातिसन्तपि जातेऽप्यातो तदप्रगममिच्छन्ती भगवदाननस्यैव चन्द्रत्वं निरूप-
यति । एतदेव मम तापापहारि, न त्वन्यदपीत्यभिप्रायेण । अत एव न पीनसुक्तिदोषः ।
जगदिति । जगतः सर्वस्यैवाह्लादकर्तुं आननं यस्य स तथा । सर्वैन्द्रियान्तःकरणव्याप-
कानन्दविशेष आह्लादः । अस्य सर्वत्रैतत्कर्तुं लोकरूपगोपीहृद्यसंरूपकत्वेन, गोपीसुख-
कमलादिविक्रमकत्वेन, रागापि बन्धान्त्यकोकमलाद्यानन्दनादनुत्वेन, तेन प्रसिद्धच-
न्द्रादतिशयः सूचितः । तस्मिन्नेव तदभावात् । एतेन यथा स तदर्थमेव सृष्टस्या भग-
वन्सुखचन्द्रोस्मदाह्लादनार्थं प्रकटः, स चेत्स्वकार्यं करिष्यति, न तदा स्वावतारप्रयोजनम-
पि न सेत्स्यतीति भावः । एतद्वचोक्तं 'व्यक्तं भवानिति' श्लोकेन 'ब्रजवनौकसामि-'
त्यादिना च । जगत आह्लादो येन तादृग् वाननं यसेत्सर्थः प्रकणविरोधादुपेक्ष्यः ॥ १३ ॥

एवमाह्लादकत्वेन चन्द्रत्वं तस्मादतिशयञ्च निरूप्य अतः प्रकाशकत्वेनापि
तद्वद्वयं निरूपयति सुस्मेरेति ।

सुस्मेराधृतलावण्यप्रकाशीकृतदिङ्मुखः ।

सिन्दूराहणसुखसिन्धमाणिक्यदशानच्छदः ॥ १४ ॥

सुस्मेरैतिसुन्दरैर्नन्दनचन्द्रादिभिराधृतं यज्ञावर्ण्यं सौन्दर्यं प्रकरणासुखारविन्दस्यैव
तेन प्रकाशीकृतानि प्रकाशयुक्तानि कृतानि दिङ्मुखानि दशपि दिशो येनेत्यर्थः ।
चन्द्रादिकृतप्रकाशयुक्तान्यपि तानि भगवन्सुखारविन्दतादृशप्रभैरेव तादृशतद्युक्तानि भव-
न्तीति ज्ञापनाय सुस्मेराधृतेति विशेषणम् । अन्यथा लावण्येत्याद्येव वदेत् । दिङ्मात्रे
वक्तव्ये मुखोत्थाया तामापि स्त्रीत्वेन यत्र तासां मुखानि प्रकाशयुक्तानि करोति तत्रास्माकं
मुखानि कुतो न करिष्यतीति भावः सूचितः । तेन स्त्रीणामेव हितकारीति सूचितम् ।
तेन स्वस्य भगवत्संगाशालातावल्भनकदम्बविपरीयतीदं नाम । यद्वा । सुस्मेरैः
पूर्वोक्तैरेव आ ईषदत्तं लावण्यं यस्य तत्तथा । तथाच प्रकरणात्तादृशसुखारविन्दनेत्येव
पूर्ववत् । मन्यथादयो भगवन्सुखारविन्दसौन्दर्यकोश्यासांशारण्येन लोकेतिसुन्दरा इति
कथ्यन्त इत्यर्थः । एतेन तमित्सायामपि रमणे भगवतो विशावकत्वेनापि न चन्द्रस्यापेक्षेति
सूचितम् । यद्वा । सुस्मेरा गोप्यस्ताभिः कृत्वा यद्भवता स्वस्मिन् धृतं लावण्यं तेन
तथेति । गोपीजनवेष्टितस्य गोपीकृतभृंगारस्य तस्मिन्भोगजनितकुङ्कुमकज्जलादिरिखावतो वा
यज्ञावर्ण्यं तदत्र विवक्षितम् । यद्वा । सुस्मेरानिमित्तं यद्दत्तं लावण्यमित्यर्थः । तथाचो-
क्तम् 'तासामादिरभूदित्यनेन । 'अनुग्रहाय भक्तानामिति' श्लोकेन च । यद्वा । पूर्वना-
श्लाद्दस्मरणेन कदाचिद्भगवान् राधिकामिलनाह्वयेन सहासवदनेनभूतस्वामयिकं स्मृत्वाह
सुस्मेरैति पूर्ववत् । अत एव प्रकाशवर्णनम् । अत एव तदा दन्ताः प्रकटा दृष्टा इत्यधरथ

तथा दृष्ट इति तदेवाह सिन्दूरेति । खिग्यानि चिक्क्यानि शोभनानि स्नेहविषयाणि वा
यानि माणिक्यानि आरक्ता मौल्यमणिविशेषाः तत्सदृशानि यानि दशनानीत्यन्तेन
दशनवर्णनम् । तथा च सिन्दूरवदङ्गः सुखिभमाणिक्यदशनानां छद आच्छादकोऽपरो
यसेत्यर्थः । यद्वा । सिन्दूरेलादिपदानुभवञ्च सम्बन्धन्ते । तथाच पूर्वोक्तस्यापि दशनानि
तच्छदश्च यसेत्यर्थः । अपरे माणिक्यदृष्टान्तथाकचक्येन । एतेन यथा मणिः प्रियः
सर्वसापि, परन्तु मर्मज्ञस्य कथिच्येवैतद्वतोभिनिविष्टः परीक्षकजनः, तथा भगवानपि प्रियः
सर्वस्य, परं मर्मज्ञा महासुरतसजातदन्तस्रतापरगाना गोप्य एवेति सूचितम् । तेन स्नेहाति-
शयोपि सूचितः । सिन्दूरदृष्टान्तेनैतद्वहताया दुर्गमात्वं सूचितम् । यद्वा । सिन्दूरारुणो यः
अधरः तस्मिन् खिग्याः स्नेहवलो गोप्य इति यावत् । तासु माणिक्यरूपदशनानां छदः
समूहो यस्य । दशनानि तच्छदश्च यसेति वार्थः । अत्र माणिक्यपदेन यथा माणिक्या-
भर्यैरधिका शोभा, तथा दशनानपरिचिह्नैरपीति सूचितम् ॥ १४ ॥

एवं भगवता क्रियमाणे राधया सीत्कारे कृते 'व्यथेते किं'मिति यदाश्र्वीङ्गवन्-
सदा तस्मादप्यधिकं सुखमनुभूतमिति तत्सत्त्वाह पीयूषेति ।

पीयूषाधिकमाश्र्वीकसुक्तः श्रुतिरसायनः ।

त्रिभङ्गललितस्तिर्यग्ग्रीवस्त्रीलोकधमोहनः ॥ १५ ॥

पीयूषादसृतादप्यधिकं मधु यस्मिन्नेतादृशं तद्रूपैव वा शोभनोक्तिर्यसेत्यर्थः । पीयू-
षादाधिक्यं तदसाध्यसाधकत्वम् । एतदेव 'सिन्धुश्च न' इति श्लोके निरूपितम् । 'स्वदङ्ग-
सङ्गपुत्रमात्रे'ति । 'एतावलतनुञ्ज' इति च गीतगोविन्देपि निरूपितम् । देवाद्या-
साध्यानङ्गीवनत्वं च स्पष्टम् । उक्तौ शोभनत्वं भगवतोच्चारणे क्रियमाणे दरप्रकटद-
प्रभापङ्कया नवमणिमयतेरणशोभावत्वम् । मङ्गल एव तोरणविधानात् । एवमुक्तिस्यूतो
यदा कदाचिद्विरहेण मूर्च्छितासु गोपीषु भगवानामत्य मधुरया गिरा तामपाकरोत् ।
तत्सत्त्वाह श्रुतीति । श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्सम्बन्धी रसायनो महौषधरूप इत्यर्थः ।
यद्वा । पीयूषेत्याद्येकमेव नाम । तथा च तादृशोक्त्या गोपीनां श्रुतिषु तथेत्यर्थः । यद्वा, सूच्या
माश्र्वीकत्वनिरूपणेन सुखस्यातिसरसकमलत्वं ध्वन्यते । तादृशस्य तस्य सप्रभरत्वनियमेनापि
नयननुम्पनसजातानीलिमाधरत्वं स्यति । अत एवावधिं कृत्वान्यत्र गते भगवत्सत्त्वात्
मूर्च्छितायां तस्यां प्रातस्वाद्य आगल्य वचनैरेव समाधत्त इति महौषधरूपत्वमपि सङ्गच्छते ।
तादृशसूक्तिरूपो यः श्रवणसम्बन्धी रसस्वसायनरूप इति वार्थः । मुष्टिङ्गप्रयोगमङ्गान्दसः ।
एवं सूक्तिरूपेण रासपूर्वकालीनमथमागतगोपीविषयां 'स्वागतं वो महाभागा' इत्या-
हुक्तिं भगवतः संसार, तदा च भगवान् वचनेन निवर्त्ययामि तत्कालीनत्रिभङ्गस्वरूपेण
मोहमिला स्वकीयाः कृत्वा रसं दत्तवानिति तथैवायुनापि कोरित्वलिभियायेण तदेव स्वरू-
पमाह त्रिभङ्गललित इति । विध्वङ्गेषु श्रीवाकटिचरणेषु यो भङ्गोन्मथाभावः, विधा वा

भङ्गश्चिभङ्गस्तेन ललितोतिस्तुन्द्र इत्यर्थः । तदा वेणुनाद एवातिभेरेण तस्य च वामपरावृत्तस्य स्त्रीमोहकत्वेन तदा तथैव भगवता कृतत्वेन तत्र च श्रीवायास्त्रियैर्इनियमेन तत्कृतशोभा-
तिवयं स्थूलाह नीर्यग्रीव इति । अत एव श्रीभाषाते 'वामबाहुकृतवामकपोल'
इत्यादिना देवस्त्रीमोहको वामपरावृत्त एव वेणुनादो वर्णितः । ननु द्वयोश्चतुर्षु वाङ्मेषु
भङ्गिन्त्वं न कुत इत्याह विप्रसतास्यैरुपनामाह त्रैलोक्यमोहन इति । अत्राय-
मर्थः । लोकत्रयरूपाङ्गत्रयेन्यथाभावसम्पादनेन लोकत्रयस्वार्थमार्गेरूपपरूपायामरूपाव्यथा-
भाव एव सम्पाद्यते । अपि च । त्रिव्यञ्जनेष्वैकैकमयङ्गं त्रैलोक्यस्यापि तथा करणे
समर्थम् । तथाहि । त्रयीरूपत्रिविधत्वकण्ठेन्यथाभावसम्पादनेन त्रैलोक्यस्यापि त्रयीनिरू-
पितकर्ममार्गलाजन्मम् । निर्गुणोपासकसमाधिरूपकटिनायोस्तत्त्वलासंपादनेन तस्य ज्ञानमार्ग-
त्याजन्मम् । अतिसूक्ष्मतया शून्यतायामेव तद्गुणैतेन न भगवतविरोधः । मर्यादा-
भक्तिरूपदक्षिणचरणकमलस्य अन्यथाभावसम्पादनेन पुष्टिरूपपुष्टिरवामपदश्रित्रीकरणेन
च मर्यादारूपविहितवक्तिलाजानं पुष्टिरूपकामादिमार्गेण भजनं च सम्पाद्यते । अत एव
गोपीनामैवार्थं इदं स्वरूपं प्रकटीकृतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र मर्यादादिलगाभावात् । अनेन
स्वरूपेणान्येषामपि मनोहरणं तु यथा कामिनी कासुकानुरजनाधर्मेव सुगमदलेपं कुरुते,
नान्यार्थं, परन्तु तस्याप्रतिबन्धस्वभावत्वेन गन्धः सखीनामप्यनुभूतो भवति, परं तद्वक्त्या
स एव तथेति निर्गमः ॥ १५ ॥

एवं स्वमोहकरूपमुत्था तत्सहायीभूतापरावृत्तसहितवेणुनादं वर्णयति कुञ्चिताधरेति ।

कुञ्चिताधरसंसिक्तकूङ्गद्वेषुविनोदवान् ।

कङ्कणाङ्गदकेयूरमुद्रिकाविलसद्भुजः ॥ १६ ॥

कुञ्चितो योधरस्तेन सम्यक्विक्रितः, अत एव कूञ्ज शब्दायमानो यो वेणुस्तस्मिन्ने
विनोदा विषयमूर्च्छनादयस्त्रादन्विलयः । वादनप्रकारविशेषेण कासाब्जिदाह्वानं कासाब्जि-
नोहदं कासाब्जिडता कासाब्जित्वमित्यमिति श विनोदशब्दायः । तदुक्तं 'निशान्य गीतं
तदनङ्गवर्धनमिति' कुञ्जगतिं गमिता न विदामः' 'अस्पन्दनं गतिमत्तां पुलककरुणा-
मि'त्यादिना च । अथरस्य सेकक्रणत्वमित्यपेक्षेण अमृतत्वं ध्वनितं, सेकस्य द्रवद्रव्यसा-
ध्यत्वात् । अत्रान्यस्य तस्यासम्भवेन तत्रमेव निष्पत्त्यस्य । स्वयं साक्षात्सिक्तेषुजनितासम्ब-
ध्रवपेनाप्यस्यास्त्रापि साद्रिताकरणं तेके सम्यक्त्वम् । यथा कोकिलादिकूञ्जनेन रसोदोषो
रसाश्लिषिदस्तथा वेणुनादेन तदोषोस्सदनुभवसिद्ध इति कूञ्जलदप्रयोक्त्या भावः । मोह-
नसहायत्वेन अस्य निरूपणेन अस्मदादीनामेवं मोहने भगवतो न कथिद्यथास इति
ज्ञापनार्थं विनोदपदम् । एवं वेणुं गुणयित्वा तदाधारं वर्णयति कङ्कणैः । कङ्कणोपवर्ध-
ज्जदं तदुपरि केयूरमिति क्रमः । मुद्रिका अङ्गुलीत्याः । आदिपदेन नखमुक्तिकोच्यते ।
तस्या गोप्यत्वात्प्रयोक्तम् । तथाचैभिर्दसन्ती शोभायमानौ सुजो यस्त्वर्थः । अङ्गुल्यादीनां

सुजावयवत्वेन मुद्रिकायामपि तच्छोभाकरत्वमुक्तम् । यद्वा । एवं वेणुवर्णने यदा कदाचि-
द्भगवान् वेणुना स्वनामैव गृहीत्वा समाहृत्य, तदा तच्छूला रहस्यागत्य भगवद्भुजयोः
स्वसुजो धृतवती, भगवांश्च राधासुजयोः स्वसुजौ, तदा स्वकीयैर्भगवदवैश्व कङ्कणाङ्गादि-
भिरितिशोभा भगवद्भुजे दृष्टेति तत्सस्त्व्याह कङ्कणैः । तेन कङ्कणादीन्यत्र गोपिकाया
उच्यन्ते । एवं क्रमोपि सङ्गच्छते । बाहुमध्यस्थकेयूरोपरि तस्या मुद्रिकादेः स्थितः, अत्र
आदिपदेन सुवर्णकङ्कणकाचकङ्कणनखमुक्तिप्रभृतयो मद्भुदयस्या अनेक उच्यन्ते । तेन
सुहृक्तं लसद्भुज इति । यद्वा । मुद्रिका आदियेषां ते तथेति । तद्गुणसंविज्ञानो बहुमीहिः ।
तथाच कङ्कणाङ्गदेवराश्व ते मुद्रिकादयश्चेति कर्मधारयः । तेन भगवदीयत्वक्षेपि
नाक्रमः ॥ १६ ॥

तदा क्रमेण कौस्तुभादेर्दृष्टत्वात् क्रमेण तद्वर्णयति स्वर्णसूत्रेति ।

स्वर्णसूत्रमुच्यन्त्यस्तकौस्तुभासुक्तकन्धरः ।

मुक्ताहारोल्लसद्दक्षः स्फुरच्छ्रीवत्सलान्धनः ॥ १७ ॥

सुवर्णमयस्रेणेण सुष्ठु विन्यस्तो यः कौस्तुभो गण्ढ्याभरणं तेनामुक्ता व्यासा कन्धरा
स्वन्धभागो यस्येत्यर्थः । तादृशकौस्तुभमुक्ता आसमन्तात्मुक्ता विशाला च सा यस्तेति वा
कर्मधारयः । यद्वा । पूर्वं स्वर्णसूत्रेण सुविन्यस्तो यः कौस्तुभः पश्चात् रतिसमये एतजनि-
तान्तरायासहिष्णुतया उत्तारितत्वाचेन आसमन्तात् मुक्ता त्यक्ता कन्धरा यस्य स तथेति ।
मुक्ताहारेति । मुक्ताहारेर्दुर्बैरतिशयेन लसत् शोभायमानं यद्दक्षस्तस्मिन् स्फुरत् प्रकाश-
मानं श्रीवत्स्वरूपं लान्धनं यस्य स तथा । यद्वा । मुक्ताहारोल्लसद्दक्षसा स्फुरन्ती या श्रीः
तद्वत्सलान्धनः । यथा सा भगवन्नखक्षयङ्कितवक्ष्णाः, तथा भगवानपि तत्रलपदकूङ्कमकङ्क-
लावैस्त्वयैत्यर्थः । स्वकन्धरधृतवाहोः स्मृतावस्योक्तत्वात्तदा च राधाकरस्पर्शजनितरोमाञ्चानन्द-
दिना निसर्गत एव किञ्चिदुच्छ्रानावधिकं तथा भूतो भगवतो हृद्यौ दृष्टाविति श्रीदृष्टान्तः ।
गोपीः परित्यज्य श्रीदृष्टान्तकथ्यं अर्थं भावः । तथाहि । यदि कस्याश्चिद्रोप्या निकटे
स्नान्नायस्तदा ममैतदह्युःखमेव न स्यात् । अन्योन्यं सर्वसां निष्पदधीतोः विरहस्वभावात्,
दुःखसम्भवे वा प्रिय एव सोढुं न शक्यात् । तत्सन्नेपि वा ताः सोढुं न शक्युः, बला-
दप्यनयेत् न प्रियम् । सपदि चैतदभावाद्दृष्टमीसमीप एवास्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १७ ॥

आपीनहृदयो नीपमात्यवान् बन्युरोदरः ।

संबीतीपीनवसनो रदानाविलसत्कटिः ॥ १८ ॥

आपीनेति । आसमन्तात् पीनं स्थूलं हृदयं यस्य स तथेति । स्तनयोर्मध्यदेशो
वर्णितः । तस्योन्नतस्यैव सुन्दरत्वेन तथा । यद्वा । आसमन्तात्पीना गोपीकुचाश्चे हृदये यस्तेति ।
गोपीनामापीनहृत्स्वपद इति वार्थः । तदधःस्थां मालामाह नीपेति । नितरामतिशयेन इं कामं
पातीति नीपसद्रचितमालावनिर्त्यर्थः । नीपशब्देन सूक्ष्मदम्बकुमुमानि तदक्षौष्युच्यते ।

तथाच हृदि कामजन्यकामरक्षकधारणेन सर्वदा सकामत्वं सूचितम् । तेनैवमपि स्त्रेष्टत्वं सूचितम् । बन्धुरेति । बन्धुरं निमोचतं मध्ये किञ्चिदुच्यते पाथ्येरोधश्रेयनिमित्तादाद्यशुदरे यस्य स तथा । यद्वा । बन्धुपदेन हरिनामवत्त्वसाधयन्वक्तः सिंहा उच्यन्ते । तान् राति 'रल्योरमेद' इति न्यायेन लाति आदत्ते आत्मसात्करोति कारयेन तद्वन्धुरम् । एताद्युदरे यस्त्वैत्यर्थः । संवीतेति । संवीतं वेष्टितं पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । दिग्दशाविषयाज्ञान्तर्याम्येन कदा वा भगवानिदं दूरीकरिष्यती उक्तमिष्टतया गोपीनां दृष्टिः पीतवसनमा-
 बुलैव तिष्ठतीति संवीतत्वं पीतवसनस्य । तथाच कर्मधारयः सम्पद्यते । यद्वा । यदा कदाचिन्मानकृतविरहकान्तरया राधया अकस्मात्प्रकटो द्वाद्व्यादवन्त्या समागल्य परिश्रमो भगवांस्तादा स्तहृदयसुजकङ्कणाञ्चलादिभिः पीतं वसनं संवीतमभूत् तत्सुत्या सपथपि तथा कथं भवेदिति समनोरथं नामोक्तमिदम् । एताद्यशुदृष्टिसंधोतत्वस्वातिगोप्यत्वेन संवीतत्व-
 मात्रयुक्तम् । अथवा । इहोत्तरीयस्य वर्णनम् । तदाष्टेभ्योपान्तर्याम्येन पूर्वं दृष्टवैव संवीतत्वं ज्ञेयम् । यद्वा । संवीतं सर्वदा वृत्तमेव वर्तमानं गुत्तरसावधानमिति यावत् । तत्र पीतं वसनं यस्य स तथा । यद्वा । सम्यग्भूतं कामसरूपं यद्वमभूतं तद्वात् संवीतः । पूर्वो-
 क्तप्रदेश एव । तस्मिन् वीतं विगतं पीतं वसनं यस्त्वैत्यर्थः । कर्मधारयो वा । समभिव्याह-
 रवशात् पीतवसनैवैव, तेन वेष्टितत्वं ज्ञेयम्, गोपीभिर्वा । उक्तरीत्या संवीतं गोपी-
 जनश्लाघा पीतवसनश्चेति । यद्वा । सम्यक् वीतं त्यक्तं यथादिकं सन्त्यायामभिस्तौ याभिस्ताः संवीता गोप्य इति यावत् । तासु पीतं वसनं यस्सेति । रात्रिजागरणेन रतिश्रान्त्या चासावधानतया प्रातरुत्थानसमये भगवदीयं वस्त्रं तासु तदीयं वस्त्रं भगवतीति तथा । यदा भगवान् पूर्वं विविधवस्त्रेषांसाधु परमसम्प्राकृत्यं करोति, तदा तद्रसस्वभावा-
 च्छा रसाधिक्ये स्त्रीणां तथात्वात्तथैव रसो भवतीति तथा । यद्वा । सम्यक् वीतं त्यक्तं पीतवसनं रतिसमये येन स तथा । रत्रानेति । पूर्वं महाभणिहीरकादिजटिला कनकसूत्र-
 सूत्रितवदरीसोदरसुक्ताफलमध्या । शृङ्खलितरतिमिजयषण्टिका शुश्रूषेता कनकमयी रशाना तथा विशेषेण लसन्ती शोभामयाना कटियेस्य स तथा । विपरीते गोपीनां रशनाया वा तथा । स्वतः सुन्दरपद्मनेत्रकनका विविधरङ्गमण्यदिभिर्निषिका शोभा भवतीति निपाद्यर्थः ।
 (यद्वा । विपदेन पक्षिण उच्यन्ते । तथा च तान् लाति स्वखनसजातीयखनत्वेन सधर्मतया गृह्णातीति ला । एवञ्च, रशनपदेन सह कर्मधारयः संघद्यते । तथा सती शोभायमोमालये पूर्ववत् । रशना विलसन्ती यथा तादृशी कटियेसेति वा । तस्यां रशना-
 कृतैव न शोभा, किन्तु सा स्वतः सुन्दरा । प्रत्युतैतत्कृता शोभा रशनायामिति भावः ।)
 यद्वा । गोपीनां रशनासु तथा सा यस्त्वैत्यर्थः । तथा विलसत्यो वा गोप्यस्ताः कन्यां यस्सेति वा । अथवा नृत्यं स्पष्टत्वेदयुक्तम् । अत एव अत्ररिक्ताग्रहणेन चाकचक्याधिक्येन शोभार्थं विशेष उक्तः, तदा कटेञ्चलनात् ॥ १८ ॥

एवं कटि वर्णयित्वा क्रमप्राप्तं तदधःस्थितं पीताम्बरं वर्णयति अन्तरीयेति ।

अन्तरीयघटीबन्धप्रपादान्दोलिताञ्चलः ।

'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यशुंशुक' इति कोशादन्तरीयपदं कटिस्थपीताम्बरपरमि-
 ल्यध्ववसीयते । तथाच तस्य वा घटी विस्तारो ग्रान्तेदोषो लोके 'धरीकिनारी' ति शब्दवाच्यस्त्वस्यां
 यो बन्धो बन्धनं तेन प्रपदे पादाग्रे आन्दोलितमञ्चलं यस्त्वैत्यर्थः । कटिस्थपीताम्बरो-
 क्त्यैव तत्र स्थित्यन्यथानुपपत्त्या बन्धनप्रशासपि यद्वन्धनरूपं तेन यथा नृत्यसमये कम-
 लायाकारेण ध्वयते, तथा बन्धनमत्रानुप्युच्यते । अत एव चाञ्चलस्य प्रपदे आन्दोलनम् ।
 आन्दोलनोक्त्या मयुरनुलं ज्ञायते । घटीबन्धपदमेव वा बन्धनप्रकारविशेषवाचकम् ।
 तथा चान्तरीयस्य घटीबन्धने बन्धनप्रकारविशेषेण तथा तदयस्त्वैत्यर्थः । यद्वा । घटीपदेन
 गोपीनीषुच्यते । तथाच यदा सर्वांसुविद्युत्सु स्तरःकमाम्गोन्त्यं शृङ्गारादिकं च कुर्वी-
 णासु मध्ये भगवांस्तासामेव नीत्यादिपरिधानेन तद्रेषं कृत्वापरिस्थूलबन्धेण वदनकमले
 गोपयन् कतिपयसखीनां स्त्रीशिक्षितानां मध्ये श्रुत्वैता यथा न जानन्ति तथा ज्ञानैः ज्ञानैर्भु-
 रया गत्या समायाति क्लृप्तिकार्यं, तदाञ्चलत्वेनं दृष्टत्वात्तत्स्पष्टत्वेदयुक्तम् । अन्तरीयसोपेति या
 घटी नीवी तस्याः बन्धे सति प्रपदपर्यन्तं आन्दोलितमञ्चलं यस्मिन्निति । यद्वा । रहसि
 कदाचिद्भगवान् राधा चान्योन्यमाश्लेषं कुरुतः । तदा भगवदन्तरीयसोपेति या नीवी
 राधायास्तासा अञ्चलं तदा तथैवेति तत्स्पष्टत्वेदयुक्तम् । तदैताद्यशुखदोऽनुना किमिति न
 तथेति भावः । यद्वा । अन्तरीये अन्तरीयस्थाने वा घटी तस्या यो बन्ध इत्येते पूर्ववत् ।
 एतच्च रजनिजागरजनितात्सेनासमशरसमजाजनिताश्रेयेण चाङ्गीकृतानवधानत्वस्य धूर्तो-
 यमाननयनस्य स्वपीताम्बरं लकला गोपीवसनमेवायथातथं वेष्टयित्वा गच्छोच्चलं
 तथेति तत्स्पष्टत्वेदयुक्तम् । यद्वा । नामद्वयमिदम् । तदा पादान्ते विसर्गो ज्ञेयः । तथाचा-
 न्तरीयघटी या गोपिकायास्तासां बन्धः करतलबन्धो यस्य स तथा । एतच्च प्रथममामामे
 व्रीडायां वा अन्तरातीया मित्यामानकृतनलनङ्गीकाराया वा निर्बन्धकारणे । यथा तदैवं
 स्वमित्येन तथाकरणं, तथाशुनाऽस्मच्चिन्धेन तथा कर्तव्यमिति भावः । यद्वा । अञ्चलपदेन
 गोपिकाञ्चलमेवोच्यते । तथाच यदा भगवान् रहसि समायाति ताश्च कुह्मदिसुगन्ध-
 व्यञ्जैश्चरणकमले प्रक्षाल्य स्वाच्छलेन श्रोत्रं कुर्वन्ति, तदा भगवतः प्रपदे आन्दोलितं
 तासामञ्चलं भवतीति तत्स्पष्टत्वेदयुक्तम् । अधुनापि तथैव कुर्वन्तिमित्येव ॥ १९ ॥

अग्रे ऊरूजान्वादीनां समयविशेष एव प्राकल्पेनान्यदा पीताम्बरोपावृत्तत्वेनाति-
 गोप्यत्वं तेषु जानन्तीति ताननुपेत्या चरणारिन्दमेव वर्णयति । अथवाशुना तादृशावधाना-
 भावेन पीताम्बरप्रसङ्गेनापि प्रपदस्तरणे जाते तत्संबन्धिचरणारिन्दमेवज्ञेयं स्मृतं वर्णयति,
 पूर्वं निस्सुल, अरविन्देत्यादिना श्लोकभ्रमात् ।

अरविन्दपदद्वन्द्वकलकणितनूपुरः । ११ ॥
 बन्धुकारुणमाधुर्यसुकुमारपदाम्बुजः ।
 नखचन्द्रजिताशेषदर्पणेन्दुमणिप्रभः । २० ॥
 ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजराजचरणपल्लवः ।

अरविन्दरूपं यस्यद्वन्द्वं तस्मिन् कलकणितान्यव्यक्तमधुरत्वेन शब्दायमानानि नूपुराणि यस्य स तथा । अरविन्दपदेन तापहृत्प्रकल्पसरसत्वगोपीकुचकोकसहचरत्वादीनि सूचितानि । विरहतपनोद्भवे एवैतस्यापि प्राकट्यमित्यपि ज्ञापितम् । कमलस्य यथा सरसदेशमात्रे उत्पत्तिः तद्विशेष एव कुत्रचित्तया । तथैतद्व्रत्तसैव सरसहृदयविशेषस्य प्राकट्यमिति सूचितम् । तस्य च यथान्तर्न अलमात्रमपि तु मकरन्दः तथा बन्धादिषु हृदयादि-
 थापनेन यो रससाद्भवत् । न तु ज्ञानविषयानन्दसामान्यवत् । तेन तदविषयत्वं तस्मादुत्तमत्वं च सूचितम् । अत एव द्वन्द्वस्युक्तम् । तेयामद्वैतदृष्टित्वात् । किञ्च । विकसितादेव हि कमलात् मकरन्दप्राप्तिः । स च तदपि किरणसामानाधिकरण्यात् । अत्र च विरहतापस्य तथात्वेन ज्ञानिनां च तदभावनेन करौ तद्रसास्वादे । अपि च । सति तापे हि तदपहारिक-
 कमलाद्यन्वेषणं, तेषु तदभावस्योक्तत्वात् नात्रोपयोगः तेषां कश्चिदिति तत्रम् । तेन गोपीनामेव हृदये विकासो रसदातुत्वं चासेति भावसर्वस्वम् । गोपीकुचकुङ्कममेव परागोत्र । अञ्जादिरेशाः केसराः । अत एवैताभिरैव 'पूर्णाः पुलिन्य' इति श्लोके तादृशकुङ्कमसैव तापहृत्प्रकल्पसुक्तम् । मकरन्दसंवलितस्यैव परागस्य तथात्वेन अत्रापि पूर्वोक्तसंवलितत्वं 'दयितास्तनमण्डितेने'ति पदेन सूचितम् । अत एव एतद्वर्णनमात्रेण स्मररूपमपि संगच्छते, लिम्पनेन तदभावस्थिते विस्तरेण । कनकहीरकेन्द्रनीलमणिपरिक्रान्तानि परितो विलम्बिसुकागुच्छानि तस्यै विविधपदविरचितस्यसुषुम्णाणि नूपुराणि तानि अत्रा इवेषचलनेप्यव्यक्तमधुरं शब्दं कुर्वन्तीति तथा । यद्वा । अरविन्देषु गोपीनां हृदयकमलेषु संलालनादौ करकमलेषु वा यस्यद्वन्द्वं भगवत्सस्त्रिज्ये पूर्ववत् । समय-
 विशेषं स्थलेदयुक्तम् । यद्वा । अरविन्दानां यद् स्थानं यस्मिनापुनर्निमित्तं यावत् । तस्मिन् यानि द्वन्द्वानि भगवतो गोपीनां च रासे । तेषु तथेति । नृत्वं स्थलेदयुक्तम् । एवं चरणस्योपरिभागो वर्णितः । यदप्यत्रे नखवर्णनेन युक्तम् । क्रमप्राप्तत्वात् । तथापि यत्तलवर्णनं तत्रिमङ्गं स्थलेति ज्ञेयम् । तत्र दक्षिणचरणतलस्यैव प्रथमं दर्शनात् । पञ्चा-
 स्त्रज्ञानामिति चरणतलं वर्णयति । अथवा । पूर्वं कदाचिद्विरहसंतपहृदया रहस्युपविष्टया भगवत्क्षरणतलं विह्वलतया पश्यतीव परमासीं सहृदयेऽस्थापयत् । तेन च तापापगमे तदक्षरणमज्जौ शुद्धीला पश्यन्ती पूर्वं तलमपश्यत्, पञ्चास्त्रज्ञानि । पुनः स्वेष्टत्वेन तलमिति पूर्वानुभूतम् । अनुपानि तादृश एव सन्तापोस्तीति चरणस्मरणमात्र एव प्रकरणात्तत्सुखा-
 धुनापि तथा कथयिद्वेदिति समनोरथं नखानि विस्स्य तलमेव वर्णयति, ततो नखानि,

पुनस्तलम् । अत एव पुनरप्यम्बुजलनिरूपणम् । बन्धुकेति । बन्धुकोत्पत्त्या रक्तमुष्ण-
 विशेषः । तद्वत्तस्मादपि चारुणं माधुर्यरूपं च सुकुमारं चेति सर्वत्र कर्मधारयः ।
 तथाचैतादृशं पदाम्बुजं यथेत्यर्थः । यद्वा । बन्धुकारुणपदेन कुङ्कमस्युत्पत्तेः । तेन
 माधुर्यं सोन्दर्यं येषां ते गोपीहृदयास्तेषु सुकुमारं कनकलारससौमि न्यानिमिव भजगानं
 सुदु कुसितो मारः कन्दर्पो यस्मादिति वा एतादृशं तवस्येति । एतेनान्तिकटिनेषु तेषु
 तादृशं पदाम्बुजं ददातीति गोपीनामर्थं भगवान् नखैश्चमपि न गणयतीति सूचितम् ।
 अम्बुजायै श्लेषोपि ज्ञेयः । तत्रारुणेन सूर्येण तथा । नखचन्द्रेति । नखरूपेणैकेनापि चन्द्रेण
 जितः तुच्छीकृता अशेषदर्पणेन्दुमणीनां प्रभा येन स तथा । नैर्मैल्यचाकचक्यतापहारकत्वम-
 ष्टलकारत्वान्यामभिभाष्यप्रभत्वेषु कस्मिन्नप्येव न न्यूनतेति दर्पणादिव्रयग्रहणम् । सामा-
 न्यतः साम्याभाव उक्ते एकेन द्वाम्यां वा साम्याभावेपि बहुभिर्मिलितैः साम्यं मन्विष्य-
 तीति शंका स्यात् तदन्वयादासायाशेषपदं, तेनासम्भावितसाम्यत्वं पर्यवस्यति । दर्पणजयोत्पत्त्या
 स्थापशयोनिमाप्रतिबिम्बवत् सूचितम् । न श्लेषं दर्पणम् । अत एव श्रीभागवते उडङ्गरकेति
 नखविशेषणं, एतेनैवात्र प्रतिबिम्बितं बिम्बादपि कोट्टिगुणितं सुन्दरं भवतीति सूचितम् ।
 दर्पणे तथाभावात् । इन्दुजयोत्पत्त्या निर्मलत्वशब्दखण्डत्वसूर्यप्रभाधनविभाष्यत्वानि
 सूचितानि । तस्यैतद्विरतीतत्वात् । मणिजयोत्पत्त्या सुसृष्टत्वेपि तथात्वमितिकोमलदेशप्रभवत्व-
 मतिशयितभाम्यभाववद्बृहत्भूषणत्वमन्तैरिहरिपि सूचितम् । तस्यैतद्विपरीत्यात् । एतेषां
 च प्रमां विना स्वतोऽप्योजकानां प्रभैव सारभूतेति प्रभाजयोक्तिः । चाकचक्ये दर्पणस्य
 शैले चन्द्रस्यापि लौहिले मणेरपि उपमानं दातुं न शक्यत इत्यपि दर्पणादिव्रयोक्ता-
 सारस्यं ज्ञातव्यम् । तेनाशक्यनिर्वचनोऽन्यैववत्त्वं सूचितम् । अत एव जयोक्तिरेव, परं
 न त्वेतादृशमित्यपि । यद्वा । नखचन्द्रेण जित्वा वशीकृता या राधा तस्याः शेषमुक्ता
 दर्पणादीनां सा यस्मादिलर्षः । पूर्वं विरहतापत्वेनातथाभूताया भगवत्सुखे जाते तादृशी
 शोभा जाता इति तथा । अत एव नखानां चन्द्रलनिरूपणम् । यद्वा, नखैर्नखदानैश्चन्द्र-
 वन्ध्वात्तलैस्तापहारिभिर्दर्शनैश्च जित्वा रतिरेण या सा तया शेषत्वेन तुच्छत्वेन जातासोषां
 तापनेत्यर्थः । त्रिभङ्गस्य द्वितीयपक्षे वा तापापमानन्तरं चरणकमलस्य हस्तयोर्ग्रहेण तस्यैन्दुर्य-
 भिनिविष्टिचिन्तायाः परितस्तदर्थेन प्रथमत उपरिस्थितनखदर्शनं पश्चात्तलस्यैखादर्शनमिति
 पूर्वं नखानि पश्चाद्रेखा वर्णयति । भगवदत्तरसाया राधायाः प्रातस्तद्व्यस्येव शोभेति तथा ।
 एवं नखानि वर्णयित्वा तत्तलरेखा वर्णयति ध्वजवज्जैति । चरणे निर्भयस्थित्यर्थं (ध्वज-
 स्थापनम् ।) विरहे हृदयरोधकमहापर्वतविदारणाय (वज्रस्थापनम् ।) व्रजनाथमहाहास-
 मदमत्तगोपीमनोगजनापानोदनाय (अङ्कुशस्थापनम् ।) विरहतापापनोदनाय (अम्बोज-
 स्थापनम् ।) स्थापितानि यानि ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजानि तैः राजन् शोभायमानक्षरणपल्लवो
 यथेत्यर्थः । नैतैतेषामेव कार्याथि कृपां कुरु इति भावः । पल्लवं आम्राद्वैर्नूतनोङ्करः । धरणे

तन्निरूपणेन स यथा सरसवसन्त एव प्रादुर्भवति, नूतनकामजनकोर रसपोषकश्रातिकोमल-
स्पर्शलापद्वन्द्वतितलोपयोगी च, तथेदं तादृशसेन सरसे गोपीनामेव हृदये प्रादुर्भवेति
कामजनकत्वादित्यपि तथेति सूचितम् । निलयन्तुत्वं च । यदा । एतादृशचरणे पल्लवा
यस्येत्यर्थः । एतच्च यदा निरहसन्तानेन स्वहृदये पल्लवाः स्थापिता आसन् । तदैव च
भगवत्यागतेतिविह्वलतया शीघ्रमेव तापशमनार्थं सपल्लव एव हृदये चरणावस्थापयत् ।
ततः सन्तानो व्यगमदिति । तत्सूत्रोक्तमधुनापि तदैव कुर्वन्निमित्तमेव ॥ २० ॥

एवं प्रत्यवयववर्णनेपि तापानपममेऽतितुःखिता सकृत्सङ्केतैव य एतादृशदुःखदः
स पुनः किमिति मृग्यते इति शङ्कां दूरीकुर्वन्नेव स्वरूपाभिनिविष्टत्वेन सद्युदितं स्वरूपं
वर्णयति त्रैलोक्येति ।

त्रैलोक्याद्भुतसौन्दर्यपरिपाकमनोहरः ॥ २१ ॥

त्रैलोक्येपि यदद्भुतमसम्भावितं सौन्दर्यं गोपीनां तस्य यः परितः पाको विरहतापेन
अपरसोपसास्मिन्नपि भवति मनोहर एवेत्यर्थः । विरहेणातिङ्गो मनोनिवर्तयेच्छायामपि
मनसो हृतत्वेन धर्मिण एवाभावात् न निवर्तते भवति । निषयस्याप्येतादृशस्वाभावत्वादिति
भावः । तथा चोक्तम् । 'मणयति गुणग्राममिति । 'रिपुरिव सखीसंवासोयमि'त्यादिना
श्रीगीतगोविन्दे । यदा । त्रैलोक्येद्भुतं सौन्दर्यं यासां तादृशीनां गोपीनां परिपाके
फलपर्यवसाने मनसो हरणं येन स तथा । तस्य फलरूपत्वेन यथा । यदा । गोपीनां
तादृशं यत्सौन्दर्यं तस्य परिपाके सम्यक् निष्पत्तौ सत्यां मनो हरतीति तथेत्यर्थः । एतच्च
प्रासाराभ्य सन्ध्यापर्यन्तं पुष्पतल्पमालाचरनस्वायङ्गज्ञानानेकप्रकारनीवीपरिधाननेत्रश्रमसा-
धनसुगन्धद्रव्यलेपनतिलकाञ्जानदिचरनाभिः सकलाङ्गसौन्दर्यं सम्पन्ने सन्ध्यायां भगवा-
नागल मनो हरतीति तत्सूत्रोक्तम् । असमर्पितपरकीयवस्तुनो बलाद्वदणं हरणम् । भग-
वति च (विविच) मनोहरत्वनिरूपणेन यत्र असमर्पितमपि दृष्ट्वाति, तत्र समर्पितं
मनोस्पर्कं दृष्ट्वातीत्यत्र किमाश्चर्यमिति भावः सूचितः ॥ २१ ॥

एवं सन्ध्याकालीनस्य स्वरूपसुलत्वा तदनन्तरं क्रमेण दृष्टव्यगतस्य स्वरूपं वर्णयति ।

साक्षात्केलिकलासूतिः परिहासरसार्णवः ।

यस्युनोपवनश्रेणीविहारी ब्रजनागरः ॥ २२ ॥

केलिः कामकेतिः सैव वा कला(स्वरूपं) तन्मूर्तिः । चतुःषष्टिकलसु मध्येऽन्यासां
कलानां ज्ञाता कामकेलिकलायास्तु मूर्तिरूपएवेत्यर्थः । यथा दुर्गीयङ्गसनानाकाराङ्गत्वेन
सुदुर्गमन्या अपि मूर्तेर्दुर्गोदिसूतिर्त्वं प्रसिद्धम् । तथा केलिकलाया यत्किञ्चिदर्थवत्त्वेन
भवति तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति शङ्काव्युदासार्थं साक्षात्सदम् । तथा च । यथा
दिव्यदुर्गासरीरे एव मूर्तित्ववहारो देवानामेव, तथा केलिकलामूर्तित्ववहारो भगवत्स-
स्माकमेवेति भावः । कलात्वनिरूपणेन सुरते विचित्रत्वं द्योतितम् । भगवत्स-

प्रत्येकाङ्गेषु दर्शनमात्रेण सुरतेऽप्यजनकत्वस्य (आवश्यकत्वात्) । सुरते च विविचकणकुञ्ज-
लत्वेनैतन्मूर्तित्वनिरूपणम् । यदा । साक्षादित्यव्ययस्य प्रत्यक्षत्वार्थः । तथा च प्रत्यक्षा
केलिकलात्वेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथा । दर्शनमात्रेणसुन्दरत्वेनैव ज्ञानं, न तु पुरोक्तस-
य इव रसिकशिरोमणित्वादिज्ञानमपीति भावः । निमित्तसमयी वा केलिकलासित्यत्र । एवं
रतिसामयिकं भियं वर्णयित्वा तदैव तद्रूपोषधकरसात्करत्वं (करणत्व)माह परिहासेति ।
परिहासपदेन हासजनकवचनानुस्यूच्यते । तेषु यो रसः तद्रूप एव वा, तत्साधारणरूप
इत्यर्थः । यदा भगवान्ब्रजमणिवचनानि वदति, तदैकस्यापि वचनस्य यो रसस्तत्रैव निमग्नत्वे
गोपीषु सतीषु, यदा भगवान् द्वितीयं तादृशमेव वदति, तदा पूर्वसस्यैव पारमपश्यन् एव
पूर्वस्मादधिकोर्मिभिरिव द्वितीयसमुद्र इव ततोधिके निपतन्ति । एवमेवोच्यतेऽतिसति
हृदयम् । अत एव रसस्यैव प्राधान्यं वचनानां नेति ज्ञापनाय रसपदम् । वचनवृत्त्ये
रसात्पत्त्ये च रसाभावात् । अत एव नयनश्रुत्वादिभिरपि हासरसोत्पत्तिः । अन्यच्च ।
रसिकसिद्धान्ते हि शृङ्गार एव रसः । वीरादयस्तत्सोषकत्वेन एव रसा नान्यदा । यथा
महाराजस्य सर्वोपकरणान्यपि सुवर्णमयान्येवान्यस्यैतत्सामुच्छ्लेव धातुत्वेनैव न मन्यन्ते ।
एतदेव रसपदेनोच्यते । अन्यथासिन्नसे रसान्तरस्य रसाभासजनकत्वं स्यात् । अत एव रसां
विगदित्वाभिप्रायेण 'केलिमयसमुद्रां मधुसूदनसुदितमनोचमि'त्यादिभिर्जयदेवैः गीतगोविन्दे
निरूपितम् । अन्यथा वीररसजनकं नाम कथं प्रयुज्यात् । अत एव रतिप्रयोगश्च । यदा ।
गोपीकृतो यो नर्मरसः स अर्णवो यथेति । यदा भगवान् गोप्यश्च अन्योन्यं नर्मवचनानि
वदन्ति, तदा भगवान्ब्रजमाति तेषु न शक्नोतीत्यर्थः । रसिकरीतिरैवा इति न कश्चिदोपः ।
स्वयंपरोक्ष्यैव रसोपि भवति इति ज्ञेयम् । भगवति । यदा । तद्विषयचन्द्रत्वनिरूपणेन सपदि परिहा-
सरसत्त्वावर्तननिरूपणेन अस्य प्रतिशुभं वृद्धिः सूचिता । यदा । तद्विषयैवैरुप रूप इत्यर्थः । पूर्वो-
क्तार्थवैरीत्यमत्र ज्ञातव्यम् । यदा । यदागमनमुक्त्वा सन्ध्यायां नागमत् भियः प्रातश्चामगमत्वा
मागवत्यां राधायां नक्षेत्रचक्षुश्याकरोतीति यथा तद्वत् एव निमग्रा सती विस्वतर्पुर्वदःस्व-
मानादिर्विहिरप्युरक्ता भवतीति स्थलेदमुक्तम् । अर्णवत्वं निरूपयन्त्या नर्मरसे प्रकटीभवद्वात्ता
एव मणिलेनाभिप्रेता । एवं तापापगमार्थं हास्युत्तरमणकतीरं निरूप्य तदनन्तरमज्ञातका-
मपूतिर्भगवत्साक्षात्कीयेत राधां हस्ते धृत्वा विशेषकीर्तार्थमन्ययसुनातीरप्रतिनिष्ठुजमरीरमन्वेति
तत्सुल्लाह यस्तुनेति । यसुनासम्बन्धुपवनानां याः श्रेणयः पङ्क्तयः तासु विहारी क्रीडाकर्त-
व्यः । क्रीडा द्विविधा जलस्थलभेदेन । तत्र केवलस्थललीला उपोक्ता । अत्रोभयमप्युच्यते । तेन
यसुनायां तदुपवनश्रेणेषु च तथेत्यर्थः । प्रतिवृद्धं रमणमिति ज्ञापनार्थं श्रेणीपदम् । विहारो
यथेच्छमन्यवर्दलीला । तेन ब्रजन् तिष्ठन् शयान उपविष्टोपि लीलं कृतवानिति सूचितम् ।
यदा । यसुनाया उप समीपे भूदन्तं तत्र वा श्रेणयो गोपीनां तासु तथा । यदा ।
पूर्वोक्तासु योः कालस्य हारी हतैत्यर्थः । भगवत्सङ्गे सम्पत्तौ अपि रागवः क्षणार्थवन्नैवत्ये

तदभावे युगप्रायाः । तत्र वस्तुतस्तु महत् एव भगवत्सङ्घे तासामल्पत्वं यत्तद्भवान् महान्तं कालं दूरीकरोतीति तासां बुद्धिः । तेनैवसुक्तम् । नन्वेवं स्वच्छन्दलीलायां क्रियमाणयां व्रजस्थाः कथं न जानन्तीति चेत्तत्राह । व्रजे सर्वसिन्धवेन भगवन्नेव नागरोत्तित्तुष्टुः । स्वच्छन्दलीलामपि कृत्वा स्वचातुर्येण तथा करोति यथा कोपि लक्षतेपि नेत्यर्थः । ज्ञाने तथा रसो न भवतीति तथा । इदमेव भागवन्ते 'नास्यन्खलु कृष्णार्थे'ति श्लोके निरूपितम् । एतेनैव दिवापि यथेच्छं ताभिः सह भगवान्क्रीडतीति परमभाग्यवता ज्ञेयम् । यद्वा । व्रजपदेन तत्रस्था गोप्य एवोच्यन्ते । तथा च तास्वैव कामलीलायां वचनादिभिरित्यतुर इत्यर्थः । अन्यत्र मुग्ध इवेति भावः । यद्वा । पूर्ववदन्यथा कथाचिस्सह यमुनोपवनप्रतिवृष्टं विहरन्त्यदि भगवान् दूरं गतो भविष्यति व्रजातदा कथममुनैव प्राप्तिः इत्यत आह व्रजेति । व्रजनगरसम्बन्धेव, भगवान्तो नान्यत्र गमिष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि मिलिष्येव कुतो महदुःखं कियते इत्यत आह गोपाङ्गनेति ।

गोपाङ्गनाजनासक्तो वृन्दारण्यपुनन्दरः ।

आभीरनागरीप्राणनायकः कामशेखरः । २३ ॥

गोपसम्बन्धिन्यो या अङ्गनास्ता एव जना दास्यस्तासासक्त इत्यर्थः । तेन तः परिलज्य कथं मत्सन्निधावागमिष्यतीति भावः । ननु भवल्पि तादृश्येव ततोपिकापि कथं तास्वेवासक्तो न भवत्यमिति शङ्का जनपदेन वारिता । ताः दासीभावं प्राप्ता निरभिमानास्तेन तासु तथा । मम तु तद्रसमदेनैव सञ्जातमानत्वात् न तथात्वमिति भावः । एतेनैव नन्वधुना भवल्पि तादृश्येवेति शीर्षागमिष्येत्वेवाते न दुःखं कर्तव्यमिष्यति समाधानवचनं परिहृतम् । ता बहुयः, तत्रापि पुंवाचं प्राप्ता रसाधिक्येन । 'रसाधिक्ये स्त्री पुंवाचमपद्यत' इति वास्त्यायनः । तेन यत् भगवानागमिष्यत्यपि कदाचित्ता ता न गन्तुं दास्यन्ति । भगवांश्च तद्रसग इति ता अतिक्रम्य न गच्छतीति जनपदप्रयोक्तव्या भावः । आसक्तया स्वतोप्यश्नक्यस्त्याग इति सूचितम् । ताभिः सहगमनपक्षे पूर्वांशं दूषणम् । स्वपत्यादिरपरिवागपूर्वकं दासीभावं प्राप्ता इत्यपि हेतुरासक्तचित्ति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वथाऽनासक्तो परं महत्कष्टम् । कुत्रचित्चेदासक्तस्तदा कदाचिन्मन्यथासक्तो भविष्यतीत्याश्लातावलम्बनकदम्भाव्यतिमासक्तिनिरूपणम् । एवमुक्ते राधया मयैतादृशोपि कथधित्वाकार्यनियत्यं निर्दिश्य कुत्रास्तीति कथाचिदुक्ते निर्दिशन्निवाह वृन्दारण्येति । वृन्दारण्यस्य वृन्दावनस्य पुरन्दर इन्द्रः स्वामीत्यर्थः । न हीन्द्रः कुत्रचिदप्रसिद्धो येन मत्कथनापेक्षान् । वृन्दावनं गता त्वमेव ज्ञास्यसीति भावः । वृन्दावनोत्तया स्थलनिर्देशोपि विशेषतुल्याऽनिर्देशोपि 'चातुर्यमेव तस्याः । यथेन्द्रैर्लोचन्याम्यपि देवलोक एव तत्रापि खलोक एव तत्रसाङ्गनाभिः सेवितो वर्तते । तथा भगवान् कोटिब्रह्माण्डपतिरपि गोकुल एव तत्रापि वृन्दावन एव तत्रापि स्वलोके स्त्रीप्राधाने

गोपीभिः सह क्रीडतीति हृदयम् । देवलोकमात्रे न दुःखं सुरतां इन्द्राधिष्ठिते, अतोऽनुचितं बहुःखमत्र दर्शनादिदानेन दूरीकुरु इति भावः । ननु तर्हि दुःखासम्भवः । सत्यम् । लौकिकवैदिकव्यवस्थेया न तु तदतीति । तथाहि । स्वर्गे हि केवलमुद्योगोपाहितं शरीरम् । तेन सुखाशिरं, न दुःखासिः । तस्मात्तत्रपापोपाहितत्वासाधात् । अत्र च 'नयाणां क्षीणपापानां कृप्ये भक्तिः प्रजायत' इति वचनेन पापमात्राभावे भगवत्कृतिभावात् पापकृतं नैतदुःखम् । दुःखत्वेन पापजन्यत्वसाधने चोपाधिरुक्त एव । एवं सुखमप्यत्र ज्ञेयम् । अतोऽसिञ्जलौकिकतमे प्रमेयमागं सुखं दुःखं च भगवत्सङ्घविरहाभ्यामेव भवतीति तत्त्वम् । अत एव दशमस्कन्धे अन्येर्हृगतकथानिरूपणप्रस्तावे भगवत्सङ्घभगवद्विरहजनितसुखदुःखयोः कर्मान्यत्वमित्येव निरूपितम् । एतदेव च श्रीभागवते 'आसामहो चरणेषु-दुष्कामि'ति श्लोके 'स्वजनमार्थपर्यं च हिल्ले'ति पदार्थान् निरूपितम् । अत एव तादृशजनन-प्राप्त्यानापीललं विश्लेषणं । नन्वेतावदुत्तुसन्धाने तादृशस्य विरहे कथं प्राणस्यतिरित्यत्राह आभीरेति । आभीरसम्बन्धि यन्नगरं गोकुलं तत्सम्बन्धिन्यो या स्थितोचित्तुरास्तासां वे प्राणा-स्तोषां नायको रक्षक इत्यर्थः । तेन तदिच्छैव परं प्राणस्थितिः । न तु मत्प्रयत्नेनेति भावः । गोकुलवासिनां सर्वेषां राजवन्नियामकोऽस्माकं तु प्राणानामपीति स्वोत्कर्षः सूचितः । तेनाग्नरक्षत्सुक्तम् । तथा च यथा देशरक्षको राजा तत्र स्थित्वा तं देशं पालयति, तथा भगवान् प्राणेषु स्थितः स्वयं प्राणान्पातीत्यर्थः सम्पद्यते । यद्वा । यथा पूर्वोक्तान्नयतीति तथा । एतेन भगवता स्वस्मिन् मत्प्राणा नीता स्वयं चास्मद्दृश्य एव तिष्ठतीति न बहिर्दृश्यः प्राणानामिति भावः सूचितः । यद्वा । सेपदोषदैत्यमाह । आभीरेति पूर्ववत् । एतेन यः प्राणहर्ता स कथं स्थितिसाधनं सङ्गं करिष्यतीति भावः सूचितः । अत एव नागरीत्वकथनम् । लोके हि चतुररक्षितं वस्तु न प्राप्यते । अत्र च तादृशीनामेव तत्राप्यन्तःस्थितप्राणाजयतीति भगवल्पि चातुर्यं सूचितम् । अत एव श्रीभागवते ये दुर्गस्थास्त एव कटिनाः तत्रापि जलदुर्गस्थास्तत्रापि साधुजाताः प्रभवस्तत्रापि प्रकाशवति काळे शीताद्युपद्रवरहिते स्थिता इति देशकालस्वरूपादिभिरप्यश्नक्यचौर्यात् पुरुषात् तदुदरवर्तिवस्त्रेणेतुरस्सदादिसाधारणगोपीप्राणहण्ये किमाश्चर्यमिति 'शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिञ्जोदरशीतुपाद्यथा' इति तामिष्य निरूपितम् । यद्वा । त्वमपि तदन एव वर्तसे, त्वमपि कथं न तथैत्यत आह । आभीरसम्बन्धिन्यो याश्चतुराः तासामेव प्राणरक्षको न तु मत्सदृशीनामचतुराणां, यतो न प्राणवाधावामप्यागच्छतीति । स्वयं चतुरापि दुःखेनैव दीना एवमुवाच । पूर्वोक्ताप्राणशासो तत्रायकश्च इति कर्मधारयो वा । यद्वा । पूर्वोक्तानामनिरूपणेन तत्रत्यपूर्वसङ्घसरणेनातिप्राणवाधायां श्रीप्राणगाल्य पालय, त्वमेव मत्प्राणपाता, नान्य इत्यभिप्रायेण चेदं नामोक्तम् । एवमुक्तेष्व-तिपीडार्थं कामेन तु क्रमेणात्मिभवसा श्रीप्रेमेव भवति तेनापि दुःखनिवृत्तिः, भगवान्

तामपि न करोति, न वा मिळतीति कामादपि लोकोत्तरतीरितिरिवाह कामेति । कामादपि शेखरभूतोऽलौकिकरीतिरित्यर्थः । यद्वा । नन्वनङ्गसेनारूपत्वाद्भवतीनां प्राणरक्षामनङ्ग एव करिष्यति तावत्सर्वन्तामित्यत आह कामेति । कामस्यापि शेखरोत्सृष्टैःस्थितो नियामक इत्यर्थः । तेन भगवता अहं परिगृहीता, न तद्गङ्गोल्यर्थः । यद्वा । सर्वस्य लोकस्य शेखरभूतः कामः सर्वेषां चक्षुरागादिभरणान्तावस्थाः करोति तथा भगवान् कामस्यापि शेखरः तस्यापि तावदवस्थसम्पादक इत्यर्थः । यद्वा । प्रथमासक्तिहेतुभूतो नामाह । कामेति पूर्ववत् । कोटि-कन्दर्पलावण्य इत्यर्थः । एतादृशसौन्दर्येण वशीकृतमनसा किं करोमीति भावः । यद्वा । कामः कामना मनोरथ इति यावत् । तथा च तस्यापि शेखरोत्तदर्थं स्थितोऽविषय इत्यर्थः । मनोरथे ह्यसम्भावितमपि भासते वस्तु, भगवत्सौन्दर्योन्मन्दादिकं तु मनोरथस्यापि न विषयोऽल्लौकिकत्वादिति । तथा चोक्तं श्रीभागवते 'मनोरथान्तं यस्मिन्' इति । अत्र बहुमीदृशैः । यद्वा । कामः तृतीयः पुरुषार्थः । कामक्रीडेति यावत् । तस्यां शेख-रोऽतिविदग्ध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं श्वलक्रीडायास्तुच्यमानायां जलक्रीडास्मरणे यथा यदा कदाचित् गृहकृत्येनाभ्येन वा निरोधेन दिवा भगवत्समीपे गमनं नामृत्तदा खानादिव्याजेन पारं गमिष्यामीति व्याजेन वा प्रियं यमुनातीरगतं सत्यादिभिरवधार्य यमुनामगमत्तत्र चैतदधमेव तत्कृतानाविकत्व-मिष्यस्य दशेनाश्लेषादिनातिचिरविरहतापमपाकरोत् तथातुनापि तापसत्त्वेन तदप्रभगमार्थं पूर्वानुभूतमेवाह समनोरथम् । यस्तुनानाविक इति ।

यस्तुनानाविको गोपीपारावारकृतोद्यमः ।

राधावरुणनरतः कदम्बवनमन्दिरः ॥ २४ ॥

नौकोपजीवी नाविक इत्युच्यते । एतेन यथा विरहावस्था तासां तथा भगवतोपि इति सूचितम् । षट्त्रिंशोपेक्षितरहितेन सामान्ययमुनानिरूपणेनेकान्ते कृतसङ्केते यमुनामात्र एव विनोदार्थमेव तथा करोतीति सूचितम् । अथवा । पूर्वनामोक्तलीलास्मरणेऽतिपीडायां कथं चैतद्दुःखसमुद्रं तरिष्यामीति चिन्तयाना तस्माधनीयूतनौकास्मृतिमात्र एव स्मृतपूर्वा-नुस्मृतनौकासुखा स्वमेवैतत्कारेता नान्य इत्यभिप्रायेण च नाविकत्वनिरूपणं कृतवती । एवं पूर्वमेकाकिना भगवता जातं स्वसङ्गममुच्यता तदनन्तरमिदं ज्ञात्वा सर्वं गोप्यः समा-गतास्ताभिरपि लीलां कृतवानिति तत्स्मृत्याह गोपीति । गोपीसम्बन्धी यत्पारावारं परारामवांक्षुपारं च तद्विषये कृत उद्यमः प्रारम्भो येनेति योजना । इदमत्राकृतम् । याः समागतास्तन्मध्ये काश्चन प्रथमागता भगवद्गोपीसम्बन्धानभिज्ञाः सन्ति । तेन ता यथा न जानन्ति तथा भगवान् मिल्कित्येतासां हृदयं ज्ञात्वा भगवान् प्रथमं पारकृत्यमेवोद्यममात्रं कृतवान् । पश्यायमुनाया मध्ये नीत्वा ता अपि खलीलावशाः खकीयाः कृत्वा तथैव यथेच्छं रेमे इति भावः । अत एवोद्यममात्रनिरूपणम्, न

तु पारोत्तरणस्यापि । आयासेनारम्भ उद्यम उच्यते । तेन या नारोढुं शक्तास्त स्वयं कोडे कृत्वाप्यारोहयतीति सूचितम् । एतेनैतद्वीलायामेव भरो नान्यत्प्रेत्युक्तं भवति । यद्वा । कासाभित् परपारं सङ्केतस्थलं कासाभित्दशैर्कृ पारं । तथा च गोपीसम्बन्धि यत्पारावारं तद्विषये तदमनार्थं कृतः स येन स तथा । एवं कष्टसाध्यपारागमनोद्यमनिरूपणेन भगवाने-तासामर्थेऽप्युच्यमपि करोतीति सूचितम् । एतेन तदैतच्छो भगवान् कथमभुना नेति सोपा-लम्भं दैत्यं प्रकटितं भवति । यद्वा । गोपीरूपो यः पापावारः समुद्रः तदर्थं कृत उद्यमोऽवतर-पादिकं येनेत्यर्थः । तद्गुक्तम् । 'ब्रजवनौकसां व्यक्तिरुद्रे तद्ब्रजिनहृषी'ति । 'व्यक्तं भवान् ब्रजवनान्तिहरोऽभिजात' इत्यादिश्च । समुद्रलं रसांशे । एवं सर्वोत्खिडकर्तृत्वं भवति निरूप्य-ततोपि स्वस्मिन्नलतुरागमाह राधेति । राधाया यदवरुणन्तं रोधस्तस्मिन् रत इत्यर्थः । इदानीं केवलं लीलाभिमिनिवृत्त्येन खानुत्पन्नानामावादन्यासा ह्य खनामामुक्तवती । अन्यथा मदवरुणनेत्युक्तं स्यात् । इदं च यदा कदाचिद्भगवन्मिलनार्थमेव दिवसे भगवदर्थं पकात्रयिखरिणीनिःपीडितदपिशर्करासुश्रुतदुग्धताम्यूलचन्दनमालादिकं रहसि गृहीत्वा गो-रसविक्रयमिषेण वने भगवन्निकटे कतिपयसखीभिः सहगता तदा गोपसहितो नाथसोपा-मज्ञानार्थं दागमिषेण सर्वं एवाकारितवांस्ततोन्त्याम्यः किञ्चित्सेधं गृहीत्वा ताः प्रस्थाप्य यं बहु नयति तेन बहु ददाति चेसदा प्रस्थापनीयेति तेषु वदन् दर्शय किं वर्तत इतीमां वदति । न देयं च मया किञ्चिन्न दर्शनीयं वा देयमिति समुदायमिभ्रायेण वदन्ती सस्मितं प्रियवदनमपश्यत्सत्सुलोक्तवती । रत्नं तदेकपरत्वम् । तथा चैतदर्थमेव तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदनन्तरं मयैकान्त इयं बोधनीया यथा ददाति तावद्भवन्तो गाश्वार्य-न्विति तातुक्त्वेमां निविडकदम्बनिकुञ्जं नीत्वा तथा सह तत्सर्वं सुकृत्वा यथेच्छं तत्रैव रेमे तदाह कदम्बेति । कदम्बवनमेव मन्दिरं यस्य स तथा । बहुसंस्कारसंस्कृतं नाना-विधचित्रं मन्दिरमुच्यते । तेनात्रापि विविधपुष्पहृदयैर्मालामिश्रं तत्प्रासनवितानद्वारतोणमृ-मिकादयः प्रातरैव प्रेषिताभिः स्वसखीभिर्विरचिता इति सूचितम् ॥ २४ ॥

तदनन्तरं द्वृतिभिरत्र भगवन्तं ज्ञात्वा येन केनचिद्भ्राजेन सर्वोत्खत्र समागताः तदस्ता अपि रेमे इति तत्स्मृत्याह क्रमेण ।

ब्रजयोषित्सदाह्वयो गोपीलोचननारकः ।

जीवनानन्दरसिकः पूर्णानन्दकुन्तलः ॥ २५ ॥

ब्रजयोषिति सामान्योत्तया सर्वो एव समागता इति ज्ञेयम् । तथा च ब्रजयो-षितां सदा ह्यसम्बन्धी तत्र खित्वा सर्वदा रमणकर्तव्येत्यर्थः । यद्वा । एतासां सर्वदा ह्यः प्रिय इत्यर्थः । तेन भोगानन्तरं तादृशशान्तिस्तिस्र न वेति शक्ता परिहृता । एताः सर्वदा ह्यथा यस्मिन् वा । तेनान्योन्यं तथात्वेन कदाचिदपि न वियोग इति सूचितम् । ह्यसम्ब-न्धीति व्याख्यानेपि बहुमीदृशैः । तेन विपरीतसुक्तं भवति । तेन महासौरतं धीतितम् ।

तत्र कदाचिच्छीकुकार्थं तासां स्वस्य चेच्छ्या तासामेव नीच्यादिपरिधानेन तद्वेषमपि करो-
तीति ज्ञापनार्थं ब्रजयोषिदिति पदमुक्त्वा मध्ये सदस्युक्तम् । अन्यथा प्रथममेवोक्तं स्यात् ।
एतद्वेषस्यातिगोप्यत्वेनैवं निरूपणम् । एवं भगवतो गोपीनां चान्योन्यमान्तरमुत्तवा सर्वैर्देवं
रमणे हेतुं वदन् बाह्यमथाह गोपीलोचनतारकः । गोपीनां सर्वासामेव यानि लोचनानि
तेषां तारकारूप इत्यर्थः । यथा सर्वपि गोलके तारकाच्छादनं चेत्सात्, न दृश्येत, तथा
भगवदसन्निधानं चेत्सात्तासां तदा खावलोकनमपि न स्यादित्यर्थः । अत एव सर्वदा
तथेति भावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेन्द्रियविषयप्रत्यक्षमेव । यद्वा । गोप्यो लोचनतारका
यस्येति । यद्वा । गोपीलोचनां तारक उद्धारक इत्यर्थः । विरेह लोचनानां जलसमुद्र इव
निमग्नत्वेन भगवत्सम्बन्ध एव तत्सम्बन्धराहित्येन तत्पारमिव गच्छतीति तथा । एतेन न
हि क्रोपि निमज्जनं पर्ययन् स्वयं समर्थः तदेकरश्च नोद्धारति । क्षणविलम्बे एव तन्नाशयत् ।
तेन मद्गुपेक्षानोचितेति भावः सूचितः । यद्वा । पूर्वं स्वरूपनिरूपणे आननसेन्दुत्वो-
क्त्या तस्य च तारकासाहित्यनियेनानसेन्दोरेतान्येव तारकारूपणीयाह । गोपीलोचनानि
तारका यसेति । एतेन सर्वदा दर्शनं सूचितम् । ननु येषां तदा भवती कथं तिष्ठति भग-
वान् वा कथं तिष्ठतीत्याशङ्क्यायामाह जीवनानन्दरसिकः । जीवनरूप आनन्दो यस्य स
तथा । स चासौ रसिकश्च इति कर्मधारयः । अथवा । तादृश आनन्दे रसिको रसज्ञ इत्यर्थः ।
तथा च भगवदीयानन्दस्यैव जीवनरूपत्वेन पूर्वदत्तस्यानःस्थितत्वेन मजीवनमात्रं न तु
सुखं दुःखाभावो वा । सङ्गामास्य बलिष्ठत्वात् । तदुक्तम् । जीवति परमिह तत्र रति-
कल्पेति । यथा च निरहस्तपयमानायाः प्रियदौर्लभ्येन ज्ञासातुरायास्ततः प्रियसङ्गमे
महान् रसो न तथा सार्वैदिकेपि तस्मिन्निति तद्वसविशेषार्थं रसिकत्वेन भगवतः स्थिति-
त्युपयस्यतीति हेतुर्द्वयमुक्तम् । यद्यपि भगवत्सङ्गमः सार्वैदिकेपि तथैव तथापि रसमार्गस्थेन
हि भगवता रसमार्गमर्यादा स्थाप्यते । सा च तादृशैवेति तयोक्तम् । यद्वा । खलक्रीडा-
मुक्त्वा जलक्रीडामाह जीवनेति । जीवनं जलं तत्सम्बन्धी य आनन्दो जलक्रीडारूपस्त-
स्मिन् रसिक इत्यर्थः । यद्वा । जीवनेन जलेनानन्दो येषां ते मत्स्यास्तद्व्रसिको रसज्ञः ।
यथा ते जलं विना क्षणमपि न तिष्ठन्ति तथेवं रसं विना भगवान् न तिष्ठतीत्यर्थः । अत
एवामिष्यतीत्याशया तिष्ठामीति भावः । एवं क्रीडासुक्ता वदनन्तरं भगवान् उपविश्य
तिष्ठन् वा या लीलाः कृतवान् ताः स्पृह्वाह पूर्णानन्दकुतुहलः । खलजलक्रीडादिना
पूर्वं आनन्दो येषु गोपीजनेषु तेषु कुतुहलं क्रीडाविशेषो यस्य स तथा । एतच्च क्रीडावदानन्तरं
कन्दुकाकारान् पुष्पनिर्मितान् भगवान् गोपीषु प्राक्षिपत् । ताश्च भगवति । तेन महानानन्दः
सहास उत्पन्नसत्स्त्वोक्तम् । यद्वा । अवयवार्थकपोपहासलीला कुतुहलम् । तथा च
पूर्णानन्दः कुतुहलेपि यस्येत्यर्थः । यद्वा । पूर्ण आनन्दो अस्मास्मिन् ज्ञानयुक्ता ज्ञानिनः
पूर्णानन्दपदेनोच्यन्ते । तथा च ते कुतुहले उपहासे यस्येत्यर्थः । किमितिष्यति सुद्वयन्ति किञ्च
शून्यं ध्यायन्तीति गोपीभिः सह भगवास्तासुपससतीति तथा ॥ २५ ॥

एवं सर्वाधिकरसदातुल्यं निरूप्य क्रीडानन्तस्तुपुनरिति स्पृह्वाह गोपिकेति ।

गोपिकाकुचकस्तूरीपङ्किलः केलिलालसः ।

अलक्षितकुटीरस्यो राधासर्वस्वसम्पुटः ॥ २६ ॥

गोपिकानां या कुचसम्बन्धिनी कस्तूरी तथा पङ्किल इत्यर्थः । तस्याः पङ्कलं महा-
सौते श्रमजलकणैः । एतेन भगवत्सपि श्रमः सूचितः । तथा च तद्व्यामाङ्गो यदा तासां
सदस्तुपविशोभवचदा सौन्दर्यमनिर्वचनीयमनुभूतमिति एवमुक्तवती । यद्वा । यदा सन्ध्या-
यामागमनमुत्तचान्यत्र रात्रिं गमयित्वा प्रातरागल्य केनचिद्वाजेन रात्रिरन्तर्गम गोपयत उर-
स्थलं दृष्ट्वा तन्निश्चितवती तत्सम्बन्धमुक्तम् । यद्वा । गोपिकाकुचाः कस्तूरीपङ्किला येनेत्यर्थः ।
पूर्वं कस्तूरीपत्ररुषो अनाद्रीः स्थिताः, ततो भगवता रमणे कृते श्रमजलकणैरारूढतायामाङ्गे-
यादिना तयात्वम् । अथवा, सर्वज्ञ भगवानेव तादृशतोऽनसंख्यगोपीरमणं सूचितं भवति ।
एतादृशवद्वयमण्येकस्य हेतुत्वात् केलिलालसः केलिषु कामकेलिषु लालस इच्छापूर्तिरहित
इत्यर्थः । यो हि यत्र लालसायुक्तः स तमर्थं यथाकथञ्चित्स्थापयति । तथा भगवानस्मिन्नेव
इत्यर्थः । तेन सर्वदा तद्भाववत्त्वेन तत्प्रयत्नवत्त्वेन च सर्वदा रसदायीति सूचितम् । तासां
सार्वैदिको भावो श्रजयोषित्सादाहृद्य इति नभैवोक्तः । अतो न रसाभावशङ्का । एतच्च कदा-
चिद्बहुमपानानन्तरमपि स्वस्तिगन्धनवलां बहुधा चाङ्ककारान् कृत्वा मानयित्वा पुनर्बहुधा
रेते तत्स्युत्थोक्तवती । यद्वा । बहुधा रमणे कृतेपि प्रियस्वरूपदर्शनादेव पूर्वस्मादप्यधिक
लालसोत्पद्यत इति खाशुभूतं स्पृह्वाह । तेषु लालसा यस्मात् तथेति । ननु शङ्कायां
सत्यां न रसोत्पत्तिः । अत्र चैवं स्वच्छन्दरमणे कोपि चेदामगच्छेजानीयाद्वा तदा कथं
स्यादित्यत आह अलक्षितकुटीरस्यः । न लक्षितान्यपि केनापि कुतो दृष्टानि एता-
दृशानि यानि कुटीराणि लतादृशाणि तेषु तिष्ठतीति तथा । तेन कियत्कालमपश्यन्तो
यद्यन्वेषमाणा आगच्छन्ति तदापि न जानन्तीति न रसविच्छेदः कदापीति सूचितम् ।
वस्तुतः तेषां पार्श्वस्थद्विरेव सततमेव तिष्ठन्ति । तथा चोक्तं 'मन्यमानाः
स्वपार्श्वस्थानि'त्यादि । यद्वा । यत्र परितो लतादृशाणि मध्ये चोपवेशनस्थानम् । तत्र सर्वा
आगच्छन्तु भवतो मयावगम्यते इत्युक्त्वा तत्पूर्वमेव तत्र गत्वा एकस्मिन् रूढे गुप्तेऽति-
ष्ठन्, ततः सर्वा एतदजानन्त्यस्तत्रागल्य स्वरहःकथामन्यन्ते कुशीणा भगवान् यदा मिलि-
ष्यति तदैवं कर्तव्यं यथेति श्रुवाणा निर्धारितभगवदानमनप्रोचदस्ताहा अमर्यादं विजहः ।
ततः कियत्कालानन्तरं भगवता लीलाया सीत्कारविशेषे असाधारणं कृतं तद्व्यपमेव सर्वो
तूर्णां भूतासु चकितनयनासु नाशेन कुञ्चिदस्ति पश्यन्त्विति शनैर्बुवाणासु मध्ये अ-
स्मास्मिन्कुञ्चान्निःसृतो यदा तदा सत्रीहहासपूर्वको भगवदवलोकनादिजनितो (भावविशेषः
समरूपः) नाथे समागते एवं (कल्पिणीतीवत्त्वमेवं) करिष्यतीति वदन् यथोक्तं
तास्वाङ्गैर्पादिकं कुर्वतो महसुखमनुभूतिमिति तत्स्पृह्वाह । अलक्षितश्वसौ कुटीरस्येति ।

यद्वा । यदा कदाचित्स्वयं निकुञ्जे तत्प्रादिकं कुर्वन्नासीत् तदा तत्पश्चाद्भोगे मिलितां काञ्चन गोपीं प्रलीङ्गतावधानतया भगवानवदत् । त्वं पुलिनं याहि मया तत्रैवागन्तव्यं नामयत्र गन्तव्यमिति । एतच्छ्रुत्वान्तःस्थैव अत्रदीप्तया तत्प्रादिकं विरचितमस्ति यावत्सा सर्वं करोति तावत्कृपां कृत्वात्र भगवानामिष्यतीति काकुत्स्तरैवैवोक्तवती तच्छ्रुत्वा तदा चकित इव तत्रागल्य सौमैश्चाटुकान्त्राजं कुर्वन्गस्तत्रैव याहि मन्यगसि न विषादः, कैतुकार्थं परं मयोक्तमिति श्रुवाणां बलादाश्लेषादिना वशीकृत्य तत्रैव बहुधा रेमे इति पूर्वानुभूतं स्पष्टत्वात् । न लक्षिता कुटीरस्था येन स तथेति । तेन तदा खनिर्बन्धेनैव मदर्थेनैव तथा कृतमधुना मन्त्रिर्बन्धेन तथा कुर्विति भावः सूचितः । ननु कृतरमणो बहुल्लोचनः प्रिया भवत्याः कदाचिदागमिष्यत्येव तावदेव कार्यमिति श्रुवाणां सखीमाह राधासर्वस्वसम्पुटः । यद्वा, अलक्षितं कुटीरं राधाया एव तस्य तथात्वे हेतुमाह राधेति । राधाया यत्सर्वस्वं तस्य सम्पुटः सपुटदितरायासर्वस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा । यथा कृपणः सर्वस्वं यत्किञ्चित्सुवर्णादिकं सम्पुटे धृत्वा प्राणेष्वप्यन्तरङ्गं कृत्वा सर्वदा रक्षति क्षणनयद्यद्वा च व्याकुलीभवति, तथा राधाया यत्सर्वस्वं प्राणेष्वन्तरङ्गान्तःकरणसंनिवेशनयौवनसौन्दर्यादिकं तत्सर्वं भगवति समर्पितमिति वाक्यार्थः । एतादृशी धीरा कथं भवेद्यद्येति भावः । अत एव कुटीरसालक्षितलक्षणमिलपि । अत्रापि पूर्ववदेव खनामग्रहणम् । सम्पुटपदेन राधैव जानाति । तथात्वेन नान्योपीति सूचितम् । यद्वा । राधा सर्वस्वसम्पुटरूपा यत्सेल्लुक्तार्थ-वैपरीत्यम् ॥ २६ ॥

एवं स्वरमणसुत्तवा 'कृत्वा तावन्तमालान'मिति प्रकारेण रमणं तदैव कृत्वाोपवेशन-स्थानं समागल्य सर्वाभिः सहोपविष्टोऽभवत् तक्रमणे स्पष्टत्वाह वल्लवीति ।

वल्लवीवदनाम्भोजमधुमत्तमधुव्रतः ।

निगूढरसविद्रोपीचित्साह्लादककाननः ॥ २७ ॥

वल्लवीतां यानि वदनाम्भोजानि तत्सम्बन्धीनि यानि मधूनि लावण्यामृतरसान्यधरासृष्टानि च तेर्मनोऽङ्गीकृततदन्यविस्मितिः एतादृशमधुव्रतो भ्रमर इत्यर्थः । मत्तमधुव्रतत्वो-क्त्या तासां सदसि उपविश्य ताभिः सह गानं करोतीति सूचितम् । मत्स्य तस्य शङ्कर-वत्स्वनिर्गमनात् । वदनानामम्भोजस्वरूपेण तासां तदेकभोग्यत्वं सूचितम् । यो मध्येव प्रवयति नान्यत्स तथा । मत्स्य नान्यं गणयति । भगवति च तत्स्वरूपेण लावण्याधरा-सृतादेश्च मधुत्वनिरूपणेन भगवतो गोपीभोगैकरमत्वम् । एतद्रसैवैव लक्ष्याद्यपगना च सूचिता । अत एव मर्यादातिक्रमोपि एतेनैव । ननु यथेतादृशी प्रिया भवती तदा भवतीं विहायाधुनान्यत्र कथमस्तीति शङ्का परिहृता । भ्रमरसैकज्ञास्थितेः । परन्तु मम सर्वदा सरस्वत्यादागमिष्यत्येवेति महदवलम्बनेन जीवामीति भावः । अन्यत्र स्थितो हेतुं कुरु एव । शीतलत्वसुरभिलस्यकोमलत्वात्सरस्वत्यादीन्यम्भोजपदेन सूचिताति । यत् । लोचनधुमन्-

जनितनीलिमाधरमारात् दृष्ट्वा पूर्वं कदाचित् भ्रमरप्रमत्तत्रासीद् गोपीसुखाम्भोजमधुमत्तमोपि रसाधिक्येन भगवदधरमागत इति तत्स्पष्टेदमुक्तम् । ताशो मधुव्रतो यस्मिन्निति । अत्रा-मोदस्य तदनुगतजनितसुखातिशयस्य च मधुव्रतत्वं ज्ञेयम् । यद्वा । मधुपदेन साधारण-कमलमधुच्यते । तथा च वल्लवीवदनाम्भोजे मधुमत्तमधुव्रता यस्मादित्यर्थः । रतान्ते पथि-नीनां पथगन्धो भवतीति तथा । तन्मत्तमधुव्रतानामप्यत्रागमनेनात्र तेभ्योधिकरसादिमत्त्वं सूचितम् । धर्मान्तेनापि मधुव्रतत्वमाह निगूढरसविद्रोपि । नितरां गूढः गुणो यो रसस्त-द्विद् ज्ञाता । यथा भ्रमरः कमलनालपत्रादिकं विहाय अनुभूतं मकरन्दमेव पिबति जाना-तीति, तथा भगवानत्रैवं बन्धे कृतेऽप्यं रसः प्रादुर्भविष्यति, अत्रैवं नखदशनदानेऽप्यं रसो भविष्यतीति सर्वं जानातीत्यर्थः । तेन महारसभोक्तृत्वदातृत्वं सूचिते । ननु गोकुलेश्वरस्य सर्वभयरहितसैवं गुप्ततया रमणे को हेतुस्तत्राह निगूढेति । भावप्रधानोऽयं, निगूढत्वे यो रसस्तज्ज्ञाता इत्यर्थः । यथा गुप्ततया रमणे रसः, न तथा प्रकृततया रमणे इति इममर्थं जानाति तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । यदा कदाचिद् गोपीविषं कृत्वा उपरि महता वक्षणे मुखकमलमावृत्त तासां मध्ये उपविष्टे भगवति केचन गोपाला भगवाननास्तीति पृच्छन्तः समागतः ततश्चात्रान्यः पुरुष एव नास्तीति सर्वोभिरुक्तं दत्तमिति तत्स्पष्टत्वाह निगूढेति । नितरां गूढस्ते यथा न जानन्ति तथा गोपीविज्ञातभूतरसज्ञाता चेति । एवं रतिकर्तारं निरूप्य तदनन्तरं जातपुण्यावचयश्रोत्रां स्पष्टत्वाह गोपीति । गोपी-चित्तानागाह्लादकरुं काननं वनं यत्सेत्यर्थः । तत्र प्रतियुक्तं कोमलदलप्रसूनलतापृष्ठजलक्री-डाह्लादवरण्यानि भगवता सहैकान्ते स्थातुं योग्यानि दृष्ट्वा आह्लादविशेष उल्लवत् इति तथा । यद्वा । निगूढेत्याद्येकं नाम । तदा पूर्वं गोपीविशेषणम् । भगवत्पक्षोक्तार्थं अत्रा-प्यनुसन्धेयाः । यद्वा । गोप्यश्रिते यस्य स तथा तस्याह्लादकं काननं यत्सेत्यर्थः । एतच्च यदा प्रथममेव भगवदोप्योन्त्योन्त्यमासक्तिस्तदा भगवान् केदं रमणं कर्तव्यमिति विचार-यन् वृन्दावनं दृष्ट्वा सन्तुष्टो जात इति तत्स्पष्टोक्तम् । तदुक्तं 'वृन्दावनं गोवर्षेणं यदुना-पुलिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा श्रीती राममाधवयोर्दुर्षेति । कलानिधिरिति पाठे बहु-वीहिः । कामकलानिधिरिति वार्थः । तस्मिन्निन्दुरिति वार्थः । गोपीचिताह्लादे कलानि-धिश्वन्द इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तदनन्तरं स्वयं गोपिकाभिः सह क्रमेण कालिन्दीपुलिनमासमन्तात् दृष्ट्वा वने निकु-ञ्जेपु क्रीडा कर्तव्या ततोऽत्रागल्य सर्वाभिः सहोपविष्टव्यं जलक्रीडा च कर्तव्या इति वने क्रीडाकरणेपि तासां नान्योन्यदर्शनादिकं पुलिने तदपि भविष्यतीति विचार्योत्सानन्दितो जातसत्स्पष्टत्वाह कालिन्दीति ।

कालिन्दीपुलिनानन्दी क्रीडाताण्डवपण्डितः ।

आभीरकानवानञ्जरङ्गभूमिसुधाकरः ॥ २८ ॥

कञ्चित्पतीति कलिन्दः, तस्य कन्या कालिन्दी । तेन तासु अन्योन्यं सापव्यभावा-

भावः सूचितः । तस्याः यत्सुखिन् तस्मिन् य आनन्दः पूर्वोक्तसद्भावनिर्लभः । यद्वा । कालिन्दीपुलिनसम्बन्धानन्दो रासुरूपस्त्वानिति तस्मिन्नानन्दत्वं यस्मादिति भावप्रधानो वा । तदनन्तरमेकस्वरूपेण बहूनां प्रत्येकस्वरूपेणापि विलासं कृतवांसादाह क्रीडा-
ताण्डवपण्डितः । क्रीडारूपं यत्ताण्डवं तस्मिन्पण्डितोऽतिचतुर इत्यर्थः । ताण्डवं हि नियमरहितं नृत्यम् । क्रीडायां तत्निरूपणेन काश्चिद्रमयति, अर्धरातमेव काश्चित् लतचान्यां परिभ्रम्यानां चुम्बति, काश्चिन्निकटस्थं लम्बत्वा दूरस्थं यद्वाहीत्यादि सूचितम् । अस्य रसशास्त्रोक्तमपि पण्डितत्वोत्तमैवमित्येव तथैव करोति यथोचोत्तरं रसाधिपत्यं भवतीति सूचितम् । तदनन्तरं सर्वालु रमे इत्याह **आभीरिकानवानङ्गरङ्गभूमि-
सुधाकारः** । आभीरिकासुधा या नवानङ्गस्य नूतनकामस्य रङ्गभूमयः तत्सम्बन्धी सुधाकर-
श्रन्द्रमाः, यथा यथा क्रीडया ताः प्रकाशिता आनन्दिता भवन्ति तत्तत्कतैर्यथैः । नवत्वमस्य प्रसिद्धकामाद्रिब्रह्मसाधिवैदिकत्वेन भगवत् एव तथात्वेनैतास्त्वेव प्रकटत्वेन हर-
दग्धस्यैव चात्रैवोद्भवेन चेति । प्रवानङ्गनवाङ्कर इति नाम्नि सहेतुनिरूपणं विस्तृत-
माम्भिः । अत एव नवानङ्गपदम् । रणभूमिर्विलासभूमिश्च रङ्गभूमिरुच्यते । तेनातसु
रतिकौशलं सूचितम् । यद्वा । नवेति भूमिविशेषणम् । तथा चाभीरिकाणां नवा नूतना
या अनङ्गरङ्गभूमय उरःप्रदेशास्तासम्बन्धिनी या सुषेण सुधा कामरस इति यावत् । तस्या
आकरः स्थानम् । लौकिकश्रन्दो लौकिकसुधाकरत्वेन तथोच्यते । अयं त्वेतसुधाकरत्वेन
तथैर्यथैः । कल्पशेषि तथा । नवत्वेन कौशलयौवनमन्यसमयः सूचितः । तेन पूर्वमचतुरा
पि भगवद्दर्शनामत्रैणैव रसशास्त्रविपुणा भवन्तीत्युक्तम् । अत एवाभीरिकापदं पूर्वंयुक्तम् ।
अग्रे विदग्धेति वदित्यति । यद्वा । सामान्यक्रीडासुखत्वा तत्पादितु विशेषक्रीडासाह
आभीरिकेति । तासां नवानङ्गसम्बन्धिन्यो या रङ्गभूमयः पुष्पादिशय्यास्तासु सुधाकरो
दर्शनाल्लेषचुम्बनरमणनखादिममूखैरखिलतापहारीत्यर्थः । एतेनाप्यकारःशङ्काप्रदीपाद्यपेक्षा
च निरस्ता । यद्वा । पूर्वोक्तसुधायां सुधानिमित्तं करो यत्सेति गोपीवक्षसि दत्तकरं
स्यत्वोक्तम् ॥ २८ ॥

एवं भगवत्प्राप्तये उच्यमाने तदैव प्रकाशितं स्वचतुर्थे स्थत्वाह **विदग्धेति** ।

विदग्धगोपवनिताचिन्ताकृतविनोदकृतम् ।

नानोपायनपाणिस्त्रगोपनारीगणावृतः ॥ २९ ॥

विदग्धा अतिचतुराः सर्वशो या गोपवनितास्तासां चित्ते आकृता मनोरथत्वेन
पूर्वं विचारिता ये विनोदात्मकतु तत्कारीत्यर्थः । दिवसे भगवान् रात्रौ यदा मिलिष्यति
तदा एवं बन्धादिकं हास्यं च क्रियमाणं इति विचारितामात्रतत्कर्तृत्वनिरूपणेन भगवा-
न्तासामर्थ्यं कथनमपि नापेक्षत इति सूचितम् । तेनासिन्धुसत्त्वं रमणस्य सूचितम् । विद-
ग्धत्वं भगवतैव न स्त इति ज्ञापनार्थं गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वदा गोचारणरतानाम-

नतिचतुरत्वात् । यद्वा । तादृश्विनोदा भगवत् एव । तथा च तादृश्यो वनिताश्चिन्ताकृत-
विनोदकृतो यस्य स तथा । अपूर्वभाव आर्षः । यदा कदाचिद् भगवान् राधामाक्रायीन्व-
व्यासङ्गं कारयित्वा सुख्यं करिष्यामीति तदा समागतामङ्कमारोप्याञ्छत्तु कः समाचार
इति । तदा राधा भगवच्चुम्बनमकस्मात् कृत्वा अयं समाचार इत्यवदत् तदा महान्
विनोदो जात इति तत्स्युदत्तमुक्तम् । अत एव विनोदपदं दत्तम् । पूर्वोक्तार्थे एतद्दीपरीत्यं
यदा जातमासीत्सत्युदत्तमुक्तं ज्ञेयम् । एवमेकान्ते कतिपयगोपीभिः सह रममाणे भगव-
त्यना गोप्यो नाशमेताभिरुव त्रेपिताभिः दूतीभिः पुलिनमागतं ज्ञात्वा विविधवस्तूनि यद्वाह्या
तत्राजगमुस्तत्स्थत्वाह **नानोपायनपाणिस्त्रगोपनारीगणावृतः** । यद्वा । सर्वाभिरव
गोपीभिरिवं रमणानन्तरं श्रान्तं चिरं सुक्तं च ज्ञात्वा त्रिंशं शीर्षमेव काश्चन गत्वा सर्वा सामग्रीं
यद्वाह्या जगमुस्तत्स्थत्वाह **नानेति** । नानाविधानि यान्युपायनानि शिखरिणीपकाञ्चयुत-
दुग्धादीन्यतिदृश्यानि ताम्बूलचन्दनकस्तूरीदिसुगन्धद्रव्यखमलासुष्पादीनि च । तानि
पाणिस्थानि यासामेतादृश्यो या गोप्यस्तासां ये गणाः समूहाः तैरावृत इति तथा ।
उपायनानां पाणिस्थत्वोक्त्या तासामागमनानन्तरं रमणस्थलं लम्बत्वा यद्युनानिकेटऽतिप्रशस्ये
निविडतरुच्छाये सर्वाभिः सहोपवेशनयोग्यस्थलं अग्रिमलीत्यर्थमेताभिरवैष्टितोऽचलत् यदा
स समयः सूचितः । गतावेव ध्यातावत् । अन्यथा सामग्री तत्रैव धृता स्यात् । तामिरा-
वृतत्वेन मध्ये लीलागतिः सूच्यते । तदुक्तम् । 'ततश्च कृष्णोपवने जलस्थले'त्यादि पथेन ।
भगवदर्थमेता लौकिकवैदिकमर्यादागमि न मन्यन्ते । सर्वं लम्बत्वा भजन्त्यत एव भगवानपि
लोकेन्द्वेतादीनां फलं ददातीति ज्ञापनाय गोपसम्बन्धनिरूपणम् । सर्वा अप्येवविधा इति ज्ञा-
पनाय यूपभेदज्ञापनाय वा गणपदम् ॥ २९ ॥

एवं गतिं निरूप्य तत्र गत्वा यत्कृतवांसादाह **वाञ्छेति** ।

वाञ्छाकल्पतरुः कामकलारसशिरोमणिः ।

कन्दर्पकोटिलावण्यः कोटीन्दुललितच्युतिः ॥ ३० ॥

वाञ्छायां कल्पतरुजातयः भावः । तत्र कालिन्दीपुल्लकमलां कृष्णमयूरकलहसं-
सारसां मध्ये नलिनीतटस्थविविधप्रसूतै रमणार्थं विरचितस्थलीमि भान्तोमतिधोरसमीरसे-
वितां दृष्ट्वा जलकोटेश्चाम् । तदा भगवान् जलक्रीडयैव श्रमं दूरीकर्तुं तां क्रीडां कृतवान्
स्तत्र च यथा यथा कामना तासां स्थिता तथैव कृतवानिति । तदुक्तम् । 'ताभिर्भुताः श्रम-
मपोहितुमिति । वाञ्छापदेन तामिरुक्तमपि कृतवानिति सूचितम् । कल्पतरुत्वेन सर्व-
मनायासैरेव करोतीति कुर्वन्नपि अतिकृत एवेति सूचितम् । यथा स देवैकभोग्यस्त्वया एत-
दकभोग्यत्वं भगवत्ः सूचितम् । एवं सामान्यतो जलक्रीडासुखत्वा तत्रैव कृतं रमणं निरू-
पयति **कामकलारसशिरोमणिः** । कामरूपा या कला तत्सम्बन्धी यो रसस्तस्मिन्
शिरोमणिः सर्वश्रेष्ठो न कोप्येवं जानातीत्यर्थः । जले हि रतिः कठिना, तेन लौकिकलौकिक-

कातुभावेः करोतीति तथा । कलात्वेन विचित्रत्वं योतितम् । कामकलारसानां शिरोमणि-
भूतस्नाट्यशरस्वरूप एव इति वार्थः । उत्कर्षस्य सजातीय एव योग्यत्वात् । तेन सर्वदा पूर्ण-
रसत्वं सूचितम् । यद्वा । स रसः शिरोमणिभूतो येन स तथा । कामरसस्य पूर्वं पातहेतुत्वेन
मयीदाप्यामित्युच्छ्वादाद्युत्पन्न भगवता ब्रह्मानन्दमोक्षोदित्याधिककरणत्वात् । एवं जल-
क्रीडानन्तरं तीरे समागलाङ्गश्रेष्ठानानन्तरं वस्त्रादिकं परिधाय सर्वाभिः सहभोजनं चकार,
तदनन्तरं ताम्बूलं भक्षयन्बुष्णीपकञ्चकारिकं परिधाय तत्कृतानसने उपविष्टः । ततस्तासिल्लकं
कृत्वा कपोलतलमारभ्य सर्वज्ञे चन्द्रं लिख्वा माघः परिधाय भगवते स्वयमप्यन्योन्यं
शृङ्गारतिलकाञ्जानादिकं कृत्वा पुष्पमालाः परिधाय परितो भगवत उपविष्टान्मध्ये गतस्य शोभां
स्मृत्वाह कन्दर्पकोटिलावण्य इति । कोटीत्युपलक्षणं, असंख्यकन्दर्पेभ्योप्यधिकं लावण्यं
यस्येत्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'चकास गोपीपरिपन्नतो हरिर्लौकिकलक्ष्मण्यकदं वपुर्देधदि' इति ।
एवं सौन्दर्ये निरूप्यमाणे रासपूर्वकालीनप्राकट्यानन्तरं पुलिने कृतासनोपविष्ट इति शोभां
स्मृत्वा यथा तदा तत्रोपविश्य अङ्गसङ्घाग्यादिभिः पूर्वविरहात्पामपाकरोत्तैव्याधुनापि
तामपाकरोत्विति भावेन तत्कालीनामेव शोभामाह कौटीन्दुललित्युत्तिरिति । कोटीति
पूर्ववत् । तथा चासंख्येन्द्रोपि ललिता मनोहरा द्युतिर्यस्येत्यर्थः । तेन निर्मलत्वान्यप्रभान-
भिभाव्यत्वसर्वदैकरूपत्वगोपीवदनविकासकत्वादीनि सूचितानि । अत एव भगवद्रे
लीलोपयोगी न लौकिकश्चन्द्र उपयुज्यते । तुच्छप्रभस्योदीपनादात्रायोजकत्वात् । किन्त्व-
लौकिको भगवन्मनोविद्यता लीलोदयसमानकालोदयो लीलोपरतिसमानकालोपरमो
मध्याकाशावधिमाम्रगतिरस्त(स)भयरहित इत्येतत्सर्वं 'तदोद्धारजे'ति श्लोके निरूपितम् ।
किञ्च । तासां रात्रीणां तस्या लीलायाश्च नित्यत्वेन का प्रत्याशास्येल्लं विल्लोरेण । द्युतेस्तथा-
नित्यरूपेणाङ्गसङ्घं विनापि प्रसरद्भगवत्प्रभासम्बन्धादेव तापाम्रम इति सूचितम् । यस्य
प्रयैवैतादृशी तत्सङ्गे किं वक्तव्यमिति भावः । यद्वा । रासे खनिकटस्थभगवत एव
दर्शनेनान्यस्वरूपाणां रसाद्यं भगवता प्रदर्शितत्वेन च तत्र तत्र प्रभासंवापश्यत् तां खनि-
कटस्थस्यैव भगवतोऽन्यत् । तेन तस्मत्स्वाह कोटीति ॥ ३० ॥

एतादृशकरणे क्रोडभिप्रायस्तत्राह ।

जगत्प्रयमनोमोहकरो मन्मथमन्मथः ।

गोपसीमन्तिनीशशब्दावापेक्षापरायणः ॥ ३१ ॥

जगत्प्रयदेन तत्र स्थिताः स्त्रिय एवोच्यन्ते । ता एव जगति सन्ति । नान्ये येषां
नार्यं मोहः । तेनान्येषामसत्त्वं भवन्ती ता एव जगत्सर्वदेनोक्तवती । तथा च । तासां म-
नसो मोहनं वशीकरणमिति यावत् । तदेव परममुदर्यं यस्य स तथा । यथैवैतद्भवति तथैव
लीलां करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवे'दिति ।
तथा च मोहनमात्रस्योद्देश्यत्वेन तस्य च सम्पन्नत्वेनातः परं मद्गताभिपि किमर्थं चालयिष्यतीति

भावः । अथ स्त्रियस्तु कामेन खभावत एव पुरुषस्य वशे भवन्तीति किमाधिक्यं भगवतीति
चेत्त्राह मन्मथमन्मथः । मन्मथस्तु न कस्यापि वशे भवति किन्तु तस्य वशे सर्वे ।
सोप्यत्र वशे भवतीत्यर्थः । अधिकं किं वक्तव्यमिति भावः । यद्वा । रासपूर्वसामयिक-
विरदे जकेषु चेतनकार्यं भगवद्व्रतिज्ञानं मत्वा सर्वत्र प्रशकरणं तैव लीलादिकरणं स्मृ-
त्वाह एतादृक्स्वभाव एव भगवानित्साशयेन जगदिति । जगन्त्रयेपि यो मनोमोहो गोपीनां
स एव पर उद्देश्यो यस्य स तथेति । तदनन्तरं क्रमेण प्रादुर्भूतं स्मृत्वा आह
मन्मथमन्मथ इति । तत्रायुक्तम् । 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इति । तत्त्वेन प्रादुर्भावसायं
भावः । विद्वत्सोपमदित्वेन खभावत एवातिक्रमिन्स्य प्रभावेन कामादिभावस्य तिरहित-
त्वाद्भगवदर्शनमात्रेण न तद्बुद्धवः । तेन स्वयमेव तद्भोगेण प्रकटः । तथा च तद्भोगे च हृदया-
रूढे तद्बुद्धोवश्यं भवति, तदैव च रसः । अन्यथा रसाभावः स्यात् । अत एव श्रीभाग-
वते 'काचित्कराम्बुजमि'त्यादिना विहजतापत्यागयुक्तत्वापि पुनर्भगवतो वाचः श्रुत्वा विह-
जतापं जहुरित्युक्तम् । स च तापे सत्त्वेन सङ्गच्छत इत्यलं विल्लोरेण । नन्वेमपि कुलस्तत्राह
गोपेति । गोपसीमन्तिन्याः शश्वत् सर्वदा यो भावः कामभावः अपेक्षा च, एते एव
परायणे उद्देश्ये यस्येत्यर्थः । तेन तथा करोतीति भावः । यद्वा । तासां यः शश्वद्भावः
सर्वदा निकटस्थितरेपेक्षा च इत्येव पूर्ववत् । गोपसीमन्तिनीसम्बन्धिनी या शश्वद्भावस्य
निकटस्थितरेपेक्षा तस्याः परायणो विषय इति वार्थः । किञ्च ॥ ३१ ॥

भगवानपि तादृशपर्यवनेन येन क्षणमपि न लक्ष्णं शक इत्याह नवीनेति ।

नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्चयः ।

गोपीमनोरथाक्रान्तो नाड्यलीलाविशारदः ॥ ३२ ॥

नवीनः सर्वदा नूतनः मधुरश्च स्नेहो यस्येत्यर्थः । नूतनो हि प्रचुरो भवति । भगव-
दीयस्य च सर्वदैव नूतनत्वेन सदा तथात्वम् । मधुरत्वेनासक्तिहेतुता । नवत्वेनान्यासक्ति-
विस्मारकत्वमलमिहाया च सूचिता । यद्वा । नवीनेषु नूतनेष्वेव मधुरः स्नेहो यस्येत्यति-
दुःखेन ईषत्कृपितेवभवदत् । एवं भगवतिष्ठं तादृशं धर्मं निरूप्य खनिष्ठं निरूपयति प्रेय-
सीति । प्रेयसीनां भगवतः प्रियाणां गोपीनां प्रेम्णाः सञ्चयो यत्र यथा कुतश्चित्प्राहं वस्तु
एकत्र गुप्ततया स्थाप्यते तथा । पुत्रविचगेहदेहादिस्थितस्नेहो भगवति यथा न कोप्यन्यो
जानाति तथा समर्पित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वा अपि गोप्यो भगवत्प्राकट्यमत्र ज्ञात्वा
सर्वाशां विहाय विगाहभावेन हृदय एव प्रेम्णाः सञ्चयमभ्युर्नृन् स एवाधुना प्रकटो भगवा-
नित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'चिरात्स्त्रिय धृतामाशामि'त्युक्तमेताभिरेव । प्रेमसञ्चय-
रूपभगवत्प्रेयसीत्वनिरूपणैतासामपि भगवत्प्रेमसञ्चयरूपत्वं सूचितम् । यद्वा । कदाचिद्भग-
वान् राधागमिष्यतीति पुष्पचन्दनाञ्जनीवीकस्तुरीविषयभक्ष्यताम्बूलमालादिकं निकुञ्जे
संयुक्तं प्रतीक्षामकरोत्तनः समागतयां राधायां शृङ्गारं विधाय रेमे इति तस्मत्स्वाह

प्रेयसीति । प्रेयसीनां प्रेम्णा सख्यो यस्य स तथेति । एवं बाह्यमुत्तञ्चैतत्कालीनमेवान्तरं
 स्तृत्वाह गोपीति । गोपीविषयको यो मनोरथ एवमेवं करिष्यामीति तेनाक्रान्तो
 व्यागोऽन्यभावरहित इत्यर्थः । यद्वा । ननु यदि भगवान् भक्त्युद्देशे गतो भविष्यति तदा
 कथं प्राप्तिरित्यत आह । गोपीनामेव मनोरथेनाक्रान्त इति । तेनासङ्घतिरिक्तभावस्य न तत्र
 प्रवेश इति भावः । एतेनैवं स्वरूपं तासामेवार्थं इति सूचितम् । अत एव श्रीभागवते
 'श्रुतिभिर्विश्रम्यामि'त्युक्तम् । तदुक्तम् । 'तासामाविर्भूदिति' । एवं मदर्थे'त्यादिनापीतीद-
 मुदितं परमभाग्यवतैव विश्वसनीयमित्यलं लिखनेन । यद्वा । यदा पूर्वमेव दर्शनानन्तरं स्वयं
 भगवदाश्लेषादिमनोरथस्याप्या विस्तृतगोहादिरासीत्स्तृत्वाह । गोपीमनोरथाक्रान्ता येन स त-
 थेति । गोपीमनोरथेनाक्रान्ता यस्मिन्निति विपरीतं वा स्थूलोक्तम् । एवं मनोरथ उच्यमाने एवं
 यदा कदाचित्स्वमनोरथं भगवान् स्वनृत्यं दर्शयित्वा पूरितवांस्तत्स्तृत्वाह नाञ्चेति । नाञ्च-
 लीलायां विशारदः अतिचतुर इत्यर्थः । निरर्थकतत्त्व्यादिशब्दाद् नृत्यमपि सरसमिति ज्ञापनाय
 लीलात्वनिरूपणम् । यद्वा । नाञ्चपदेन शास्त्रीयशुद्धमार्गं उच्यते । लीलापदेन देशीयनृत्य-
 युच्यते । तेन नाञ्चे लीलायां च तथेत्यर्थः । यद्वा । कदाचिदाश्रया भगवदप्रे क्रियमाणे
 नृत्ये प्रतिपदं साधु साध्विति सशिरःकम्पं सातुरागेक्षणं प्रशंसते भगवानतिप्रमोदेनाकार्या-
 श्लेषमपि करोति तत्स्मूलोक्तम् । पूर्वोक्तं विशारदोऽतिरिक्तज्ञाता इति । तत्र तादृश्यो
 यस्मादिति वा । भगवान् स्वयं नृत्यं कृत्वा तथा विश्वयतीति तथा ॥ ३२ ॥

एवं भगवच्छलं सरसं नित्यं तत्परसतायां हेतुं वदंस्तत्कालीनमेवार्थं निरूपयति ।

प्रत्यङ्गरमसावेशप्रमदाप्राणवल्लभः ।

रासोऽहोसमदोन्मत्तो राधिकारनिलम्पटः ॥ ३३ ॥

नृत्ये प्रतिपदाभिनयप्रदर्शनेच्छाजनिता उत्साहविशेषो रमसपदेनोच्यते । तथा च
 प्रत्यङ्गं रमसावेशो यस्य स तथेत्यर्थः । तेन सर्वत्राभिनये तादृश्यमेव भवतीति
 सूचितम् । अत एवातिसरसतेति भावः । तेनेदं देशीयनृत्यं निरूपितं भवति । तेनारम्भे
 शुद्धमार्गीयं पश्चादेशीयं नृत्यमिति परिस्थितिः सूचिता । एवं द्रष्टव्येन काश्चिदप्रे
 उपवेश्य नृत्यं कुर्वन्नतिरतोद्गमे राधया सह नृत्यं चकार तस्त्वृत्वाह प्रमदेति ।
 प्रकृत्यो मदो यस्याः तस्याः प्राणेश्योपि वल्लभः प्रिय इत्यर्थः । यथा भगवान् रमसयुक्त-
 शैव राधापीति ज्ञापनाय प्रमदापदम् । उन्मत्तोऽस्तृत्वासायामेव सरसतेति तथा । यद्वा ।
 प्रमदा प्राणवल्लभा यस्य स तथेति । यद्वा । प्रत्यङ्गस्यादिना रमणसामयिक एव भगवानुच्यते ।
 तदा प्राणपदं बलभरमपि ज्ञेयमिति दिङ् । यद्वा । रासपूर्वकालान्तर्धानानन्तरप्राकट्यानन्तरं
 को वेदाधुनापि कुत्रचिद्भगवानागच्छेत्तदानीन्वेषणार्थमपि प्राणान् स्थापयित्वायम् इति
 नियोगंभीरुतया प्राणेश्योप्यन्तः स्थापयन्तीति स्त्वृत्वेयुक्तम् । स्थापने सामर्थ्यसूचनाय
 प्रमदेतिपदम् । एवं स्वप्रमदात्वं नित्यं भगवतोपि तयात्वं निरूपयति रासोऽहोस-

मदोन्मत्त इति । रासुरूपे य उल्लासः उत्साहस्तस्मिन् यो मदस्तेनोन्मत्तस्तदेकरसपूर्व्यं
 उल्लंघितमार्थादो विस्तृतस्वाभारामस्वत्रयपूर्णकामत्वादिरित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते
 'यथा मदच्युददित्' इति दृष्टान्तः । मत्स्यैव तथात्वात् । यद्वा । रासोऽहोसमदोन्मत्ता
 गोप्यो यस्मादित्यर्थः । तथा चोक्तम् । 'तदङ्गसङ्गप्रमदे'ति श्लोकेन । रासस्तेतवित्स्वारक-
 लैकस्वभावत्वनिरूपणार्थं मदपदम् । नन्वेतादृशस्य भक्त्याः स्मरणं कथमित्यत आह
 राधिकारनिलम्पटः । राधाया वा रतिः रमणं तस्यां लम्पटस्त्यक्तमशक्त इत्यर्थः ।
 यद्वा । राधिका रतिरुन्मत्ता यस्मिन्स तथेति । यद्वा । कदाचिदित्येने निरुक्तपुण्यतस्ये चिरं
 रमणं कृत्याश्लिष्ट एव शयनं कृतवान् तदा काचित्पण्यमरासुतजलविपीचिवर्णावलीभिस्तत्र
 सुप्तं जानन्ती पश्चाद्गगे स्थित्वा निर्भरराधानिजखेलेहोत्साहवशंवदमानसा गोपी पृच्छतीव
 रसार्थं जगाद राधिकारनिलम्पटोऽत्रासीति । तदार्षिसुप्तोत्थितेदं श्रुत्वा राधा भगवान-
 प्यतिप्रमोदेन वक्षप्रहणजनितकङ्कणहृत्कोरण ज्ञापितवती । ततः समागतो गोपी-
 मेकान्तो खनामसम्बन्धेन प्रियनामोक्त्या सन्नुष्टा भगवद्रचित्वादिनिभूतसालिङ्गनेनाति-
 निर्वृतो प्रत्येकान्तवर्तमानिवदत्, तदा महाव्रजोऽमुस्त इति तस्त्वृत्वेदं नामोक्तम् । यद्वा ।
 अन्यत्रार्थं कृत्वा सम्पूर्णां राधिं खनिकट एव निषेधे । ततः प्रातः स्वकपटे युजं प्रक्षिप्य
 चुम्बनादिकं कुर्वन्नेव स्वखलद्रतिर्घाणयानयनस्तदोपीरुद्देशे समागतस्तदारात्तत्त्वस्यो भग-
 वन्तं दृष्ट्वा नाथ आयातीत्यशुभ्रवृत्ततो दर्शनायां मानं कर्तुमशक्तापि रससाभ्यान्मि-
 थ्यैव वदन् गोपयंस्तुष्णीमतिष्ठत् । तदा भगवन्तमागतमनेकचाहुकारान् कुर्वाणं सपुलक-
 ङ्गलेन स्तरादिकं श्रौञ्चा गोपयन्त्यप्यगोप्यतया सर्वगीणगुलकैरसमसत्पौरैरिव सिद्धमा-
 स्थानं काकुना तदेकदासीत्वं च ज्ञापयन्ती चात्रवीत् । भगवान् राधिकारनिलम्पटः कुतो
 मत्समीपमगमिष्यतीति राधिकाप्राणतया स्वस्य तद्रमणैव स्वरमणैव सन्तुष्टापि नूपुरसि-
 ज्जिते राधिकामगनं जानन्त्यजानन्तीव । तदा राधा तच्चिबुकं धृत्वा मानं कुर्वं परं सङ्कल्प-
 चर्द्धं दर्शयेति वदन्ती वदन्नुन्नतं चकार । इयं च राधां रसेन चिह्नैश्च पूर्णां दृष्ट्वाति-
 प्रमोदेन मानिनीव राधाश्लेषमकरोत् । तदा भगवतोभयोर्कदैवाश्लेषे कृते प्रहस्य तादृश-
 प्रियदर्शनप्रमोदभरवशा नाथमप्यालिङ्गितवती । तदा भगवता तस्यै महाव्रजो दत्त इति
 स्वयमतिस्तुष्टाभवत् । तस्त्वृत्वेदं नामोक्तमधुनाप्यागच्छेति भावेन ॥ ३३ ॥

एवं स्वरमणोत्तरसमयं स्थूलोक्ता रमणसमयं स्तृत्वाह खेलेति ।

खेलालीलापरिश्रान्तः स्वेटाङ्कुरचिन्ताननः ।

गोपिकाङ्गालसः श्रीमन्मलयाग्निलसेवितः ॥ ३४ ॥

खेला क्रीडा तस्यां वा लीला बन्धादिरूपा तथा परिश्रान्त इत्यर्थः । यद्वा । कदा-
 चिद्भगवान् राधा च रहसि यस्य जयः स एवमेवं चुम्बनवधादिकं खानुगुणं करिष्यतीति
 खानुरूपं पणवचनं कृत्वाश्लादिभिः खेलनमकुस्तात् । तत्खेलापदेनोच्यते । ततो भगवतो

राधायाश्च पर्यायेण जयानन्तरं स्वस्वजायतुरूपा या लीला पूर्वांकरूपा तत्रोभयाश्रु-
पतत्रतकरणत्वात् परितः श्रान्तो जात इति तथा । यद्यप्येवं स्वस्वापि श्रमस्तथापि रसाधिक्ये
क्षी पुष्पावमापद्यत इति स्वश्रममन्यमानोक्तं, तेन विपरीतमपि सूचितम् ।
यद्वा । तत्र परिश्रान्ताप्यपरिश्रान्ता येन स तथा । तदुक्तम् । 'तासामिति विहारेण' इति
श्लोकेन । 'तत्कररुहस्यश्रीप्रमोद' इति च । 'तापिषुतः श्रममोहितुं श्रान्तो वाऽ-
विश्रदि' इति च । यद्यपि नायकश्रमो नायकाया नेश्चस्थापि भगवानेवमन्यमित्यमोहेनः सुखद
इत्यभिप्रायेण निरूपितम् । तथा चोक्तम् । 'उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनाशुचयत्रि' इति । यत्र
तदपि श्रमे एवं तत्रैतादृशश्रमे किं वक्तव्यमिति भावः । अत्र रसिकेन स्वयमेवानेकेर्या ज्ञेया
इत्यलं विस्तरेण । श्रमकार्यमाह स्वेदाङ्कुरचिन्ताननः । स्वेदस्य प्रखेदस्याङ्कुराः सूक्ष्म-
जलकणान्नाश्रितं व्याप्तमानं यस्य स तथा । तस्मिन् समये सुचारविन्दमेव दृष्टिपथमिति
प्रथमं तत्रैवं तदुद्भवेन च सुखकमलमेवोक्तम् । तेन मुक्ताफलैरिव तैरितिषोभा सूचिता ।
अङ्कुरोत्था क्षणानन्तरं त एव किञ्चिदुत्था भवन्तीति सूचितम् । एतादृशस्य सशशुम्बना-
दिद्विस्तृत्वेन विभावकत्वं सूचितं भवति । तादृशान्वानानानि गोपीनां यस्मादिति वा । क्रमेण
रतान्तसामयिकं नाथं निरूपयति गोपिकाङ्कालस इति । गोपिकाया अङ्के अलस इव
अलसो तिम्यन्दं क्षणमात्रं तत्र स्थित इत्यर्थः । तत्र निसर्गात्सुखमिति न्यायेन तदा सुखा-
नित्यापत्तया । यद्वा । पूर्वनामैव रतान्तसुत्था पश्चाद्विषयेष्वनस्थाने समागल गोपिकाङ्क
एवोपविष्टस्तदुपपन्न एव । तदुक्तम् 'गोपिकाङ्कालस' इति नाम्ना । यद्वा । उरयोङ्काले
यथा शिथिलगतयस्तथा भगवानपि तदेत्याह गोपिकाङ्कनतथेति । एतेन तास्त्वान्यथा
बलबाल्यनि तथा नाथमपि बलात् स्वकोडे समाहूढं खण्डमेकान्तं नीलाभ्यङ्गादिकं
कुर्वन्तीति सूचितम् । ततः श्रमापगममाह श्रीमन्मलयानिलसेवित इति । श्रीमान् यो
मलयसम्बन्धनिलस्तेन सेवित इत्यर्थः । सेवनेन मान्द्यम्, मलयसम्बन्धेन सौरभ्यं,
श्रीमत्सर्वेन शैलं च सूचितम् । श्रीः लक्ष्मीः तद्वानित्यर्थः । अस्य कालिन्दीसूक्ष्मकणविभावक-
त्वादयो धनम् । तेनैव तादृशश्रमेपि तथात्वेनालौकिकसामर्थ्यं सूचितम् । यद्वा । अत्र
लक्ष्मीः प्रासस्वावसरा रतानन्तरमपि व्यञ्जनाद्यर्थमपि मनोपयोगो भवेदिति तदामल वृक्षान्तरा
स्थिता भयेन लज्जया चात्मानं गोपयन्त्यप्रस्यत् । तत्रापि स्वातुपयोगं दृष्ट्वा तत्रैव पश्य-
न्त्येव दक्षिणस्यां दिशि स्थिता । तदा मलयानिलत्वेन तत एव समागच्छन्त्यामोदविशेष-
मपि गृहीत्वायाति तदा मध्ये श्रीमान् भवतीत्यत उक्तं श्रीमदिति । अत एव श्रीमा-
न्यते 'श्रयत इन्दिरा' इत्युक्तम् । अत एव भगवता गोपिकाङ्कस्थित्या तदुपविष्टेभ्यो च
गोपिकावश्यत्वं श्रियै ज्ञापितमित्यलं विस्तरेण । एतन्नामोक्तिसमान्कालमेव भगवान् प्रकटो
जात इति ज्ञेयम् । अत एव तदातिशयशोभां भगवतो दृष्ट्वा श्रीमदित्युक्तम् । पूर्वानुसन्धानेन
स्वरागमनैकद्विजितश्रमकणानां च सत्त्वेन मलयानिलसेवित इत्युक्तम् । तेन कर्मधारयो
ज्ञेयः ॥ ३४ ॥

अत एव फलं जातमिति ज्ञापनार्थमेव फलश्रुतिमाह इत्येवमिति ।

इत्येवं प्राणनाथस्य प्रेमाश्रुतरसायनम् ।

यः पठेच्छ्रावयेद्वापि स प्रेम्णि प्रमिलेद्भुवम् ॥ ३५ ॥

इतीति समाप्तौ । एवंतुं पूर्वांकरूपं यत्तलेमरूपो योऽतस्सत्सायनं स्थानमि-
त्यर्थः । यद्वा । प्रेमसम्बन्धि अश्रुतरूपं रसायनं महीषुं प्रेमकृतव्यथानां व्यथानिवृत्त्या-
यमित्यर्थः । अश्रुतलेनाशुभवदशायामपि सुखदं नान्यवहुः खदमिति सूचितम् । उक्तावपि
हेतुस्त्वानेन । भगवन्नित्तं हेतुमाह प्राणनाथस्येति । प्राणानां स एव नाथो रक्षकत्वा-
दिसर्वैष्वर्धनम् । तेन प्राणरक्षाधैर्भवेत्तन्निरूपितमिति सूचितम् । यद्वा । एवं पूर्वांक्तं प्राणा-
थस्य प्रेमरूपमित्यर्थः । अन्तःस्थितं प्रेमेवैतद्रूपेणैव प्रकटमिति हृदयम् । तद्विशेषणमस्येति ।
अश्रुतस्य रसानां योऽयनं स्थानमित्यर्थः । विषयमुत्तथा विषयेवं वदन्नेव फलमाह यः
पठेदिति । सामान्योत्तथा नात्र वर्णादिनिगम इति सूचितम् । वेत्यनादरे । तेन श्रवणं
कीर्तनं स्मरणं वा भवतु । किन्तैतन्नित्तत्वेवैवापेक्षित इति भावार्थः सूचितः । अपिशब्देन
समुच्चयेपि तथात्वं सूचितम् । स प्रेमरूपत्वादस्य प्रेम्णि भगवलेम्णि प्रकथेण मिलेन्मिलति ।
तद्वान् भवतीत्यर्थः । पुष्टिङ्गनिर्देशः स्वातन्त्र्यपरः । तेन स्त्रियामपि तथा । प्रकथेण प्रेमौ-
त्कृत्यं येन क्षणमपि न वियोगं सहते । यथा गोपीनां तथेति । अविनाशिकलं भवतीत्याह
भुवमिति । क्रियाविशेषणम् । सत्यमिति वा । नात्र सन्देह इति भावः ।

तदेतत्सर्वैस्त्वं निजहृदि निगूढं ब्रजवधुप्रसादश्रीभाजि प्रणयिषिकानामतिमुदे ।

प्रयत्नेन स्वेन प्रकटितमजलं मयि तरां ब्रजश्रीसौभाग्यं ऋटिति विदधातु मियतमम् ॥१॥

यद्यप्यतिगोयत्वादुच्चितमेतत्प्रकाशानं नूनम् ।

महदौषधमनुपानश्रितमेव तथेति तद्व्रचितम् ॥ २ ॥

प्रार्थये रसिकाः स्वेरं पश्यन्तिवदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु मा द्राक्षीदपि वैष्णवम् ॥ ३ ॥

इति वृन्दावनाम्भोधिनन्दरासाध्यानां कृतम् ।

प्रेमाश्रुतीषधसेदं विठ्ठलेनाशुपानकम् ॥ ४ ॥

इति श्रीविठ्ठेश्वरविरचितं प्रेमाश्रुतविवरणं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

परिवृढाष्टकम् ।

श्रीगोपेश्वरकृतविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभश्रीविद्वलेशाचार्यकेशवान् ।

यदृच्छातरित्स्वमं ग्रन्थं विवृणोमि यथा स्फुटम् ॥ १ ॥

‘रसो वै स’ इति श्रुतेः सविदानन्दस्य भगवतो रसरूपत्वात्तत्र दुष्टैः स्वकर्मभिर्यदृच्छया वान्यथाभावः स्यात्तन्निवृत्तये भक्तेरावश्यकत्वाज्जनशिक्षाकृते कृष्णमतिकृतः श्रीमदाचार्यास्तदाविर्भावं प्रार्थयन्ति कलिन्दोद्भूताया इत्यादि ।

कलिन्दोद्भूतायास्तदमनुचरन्तीं पशुपजां

रहस्यैकां दृष्ट्वा नवस्तुभगवक्षोजयुगलाम् ।

दृढं नीवीग्रन्थिं श्लथयति मृगाक्षया हृत्तरं

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ १ ॥

श्रीपरिवृढे रतिप्रादुर्भावः सततं भवतु, श्रिया सहितः परिवृढः प्रयुरित्यर्थः, परब्रह्मेति यावत् । तथा च पाणिनिसूत्रे ‘प्रनौ परिवृढ’ इति । ‘वृह वृद्धि वृद्धौ’ । अत्रोक्तस्य वृभावो ढलं च इकारलोपश्च निपात्यते, इदितोस्य नलोपश्च । स्वरूपं तु समाप्तौ वक्ष्यन्ति ‘रतिपतिषितु’ रित्यनेन पदेन । परित उद्युक्त इति योगे, श्रिया परिवृढ इति च । ‘वृह उद्यमने’ उद्यमनमर्थीहीलार्थं, सामान्यतो लीलामुत्तवा विशेषतो लीलामेनामेव वा विशेषणेनाहुः, अथवेदानां स प्रभुः कीदृशो दृष्ट इत्यत आहुः, अथवा कीदृशे रतिप्रादुर्भावः प्रार्थनीय इत्यत आहुः कलिन्देत्यादिना । इयं विविधलीलोपयोगिनी, सा चोत्पत्तिमारभ्येवेति ज्ञापयितुं कलिन्दोद्भूतपदम् । इयं हि संयोगसामग्री । तदमनुचरन्तीमिति । ‘लक्षणे-त्थमभूते’त्यनेन कर्मप्रवचनीयत्वमनोः । चरन्तीं गच्छन्तीं विरहमनुभवन्तीं चेत्यर्थः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । विरहसामग्रीमाहुः पशुपजामिति । पशुपो वृषभातुः । एतेन पशुवस्तस्य सन्तीति ज्ञापितम् । पशूनां वारणे विरहो भवतीति तथा । पशुपत्वस्मरणेनैव विरहः । तज्जातां राधांमिति विशेष्याध्याहारः । मध्ये विरहसामग्री रसस्य पूर्णत्वं ख्यापयति नवस्तुभगवक्षोजयुगलामिति । किञ्च, नवमागन्तुकं शोभनं परब्रह्मसारूप्यसमानाधिकरणं भगमैश्वर्यादि यसाः सा नवस्तुभगा । तदुक्तं यमुनाशकटीकाया-

‘मष्टविधैश्वर्यं भगवता कालिन्यै दत्तंमिति । वक्षसि वक्षोनिमित्तं वक्षोरमणनिमित्तं च जायत इति वक्षोज्ञा श्रीः सा युगला युगलनिरूपिका यस्याः सा वक्षोजयुगला । सा चासौ वक्षोजयुगला च नवसुभगवक्षोजयुगला ताम् । ‘पुंवलर्मभारये’ति पुंनङ्गव्रजः । तदुक्तं ‘श्रीर्वि-
लदान्मुजे’त्यादि, ‘वक्षः श्रियैकरमण’मित्यादि च, ‘कमलजासपक्षीति’ च । अन्यच्च, नवानां खेद्वन क्रियमाणानां श्रवणादीनां शोभनं भगं रथिः प्रकाशिका । तदुक्तं यमुनाष्टपथां ‘कुंभ-
भक्तिरथ’मिति । वक्षसो जा जेत्री ‘अस्तु जेतरी’ल्लेकाशरी नाममात्रा । भक्त्या वक्षोवैयस्त-
प्राप्तिरिति ‘श्रीर्विलदान्मुजरञ्ज’ इत्यस्य सुनोभिण्यां श्लितम् । युगलेति च पूर्ववत् । अपरञ्च,
नवसुभगवक्षोजयोर्युगस्य भगवत्करयुगस्य त्र्यं चलनं यस्याः सा तथा । तदुक्तं ‘राधिका-
हृदयगतहृदयकरकमल’ इति । अन्यच्च, न वस्तु भनं, तच्च गङ्गोपासकानाम् । सैवेति वसु-
गङ्गा भगं मुक्तिर्वक्षोज्ञा लक्ष्मीर्द्युगला असमत्वेन युगलनिरूपिका यस्याः सा, अद्वितीयेति
यावत्, ताम् । तदुक्तं ‘यथा चरणपद्भ्यां सुररिपोः प्रियंभातुके’ति, ‘होर्षदनुसेवया भवति
सौख्यमामोक्षत’ इति च । ‘इयं तव कथाधिका सकलतोपिकासङ्गमे’त्यादि च । श्रीपरि-
वृढसारूप्यस्य श्रवणादर्शनाच्चैवमपि समासाः साधवः । ‘सततमतिशयितदहरिभावनाजातत-
सारूप्यगदितनिजहृदय’ इति श्रीयमुनात्याः सारूप्यश्रवणात् आधिदैविकदिग्भावेन
तसास्त्रैविध्यात् । अन्यनिश्चये तु नैवं समासाः कर्तव्याः । एवञ्च, आधिदैविकायाः श्री-
परिवृढसारूप्यमाश्रात्मिकायास्तु हरिसारूप्यमाधिभौतिकायास्तु नीलरङ्गेन सारूप्यमिति प्र-
तिभाति । दृढमिति सामान्यं नपुंसकम्, दृढभक्तिरिति वत् । समास्याः श्रीराधायाः । लक्षणं
चैतत्तस्याः । हठतरमिलय कलिन्दोद्भूताया इत्यादिविलयणवस्तुद्वयं हेतुः, अतस्तरजुक्तः ।
स्वयं पर्यन्तीति श्लथयतीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगः । भाषितपुंस्कारदितिपुंनङ्गव्रजः । वक्षोज्ञौ
कुचापिति भाषितपुंस्करूपम् । तस्यक्षीभावपूर्वतविग्रहत्वात्प्रकृतिवाचकं रतिपदसुक्तम् । रतेर्नि-
लत्वात् प्रादुर्भावपदम् । प्रार्थनायां लोद इत्यमावश्यकौ । ‘अभयभावे तु तीरस्थ’ इत्यादि-
वाक्यात् रत्नतिरिक्तं तु न प्रार्थनीयम् । ‘प्रार्थिते या ततः किं स्वा’दित्यादिवाक्यात् ॥१॥

सखीचन्द्रे निषो गुणादुवादे लीलासहितप्रियतमप्राकट्येनान्तर्भे भावविशेषा उल्य-
क्षन्ते, न ते सङ्गमेषपीति विरह आन्तरस्य परमकलत्वात् श्लोकद्वयेन प्रार्थयन्ति समा-
यात इत्यादि ।

समायाते स्वस्मिन् सुरनिलयसाम्भ्यं गतवन्ति
व्रजे वैशिष्ट्यं यो निजपदगताब्जाङ्गुशयचैः ।

अकार्षीत्स्वस्मिन् भे यदुकुलसमुद्रासितमणौ

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ २ ॥

हिहीहीहीङ्कारान् प्रतिपशु वने कुर्वन्ति सदा

नमद्भ्रष्टोश्चन्द्रप्रभृतिषु च मौनं धृतवति ।

मृगाक्षीभिः स्वेषानवकुवल्यैरार्चितपदे

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृढे ॥ ३ ॥

तस्मिन् यदुकुलसमुद्रासितमणौ यदुकुलसमुद्रेति विशेषणात् पूर्णानन्दे हरौ श्रीगो-
वर्धनपरे रतिप्रादुर्भावः, तथा अस्मितमथापिति रूपं । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षया
विरहसामग्रीके स प्रार्थनीय इत्याशयेन विरहसामग्रीमात्रः समायात इत्यादि । स्वस्मिन्
समायाते सति व्रजः सुरनिलयसाम्भ्यं गतवान्, न तु वैशिष्ट्यम् । यतः सर्वोयक्षरः, व्रजे
वैशिष्ट्यं तु करणीयम्, आत्मीयत्वात् । तथा च स्वस्मिन् व्रज इत्यप्यन्यत्र; तदाहुः यः
स्वस्मिन् व्रजे निजपदगताब्जाङ्गुशयवैशिष्ट्यधमकार्षीदिति । अर्थाद्विचारार्थाय गमनसमय आ-
गमनसमये च । तथा च यः सुरनिलयसाम्भ्यं गतवन्ति व्रजे स्वस्मिन् समायाते सति निज-
पदगताब्जाङ्गुशयवैशिष्ट्यधमकार्षीदिति व्रजोत्सवः । अत्राब्जाङ्गुशयवानामेव ग्रहणं छन्देनु-
रोपेनान्येषामप्युपलक्षकम्, योग्यत्वात् । वैशिष्ट्यं खुरतोदशमनरूपम् । तदुक्तं गोपिकाभि-
द्युगलपीते ‘निजपदाब्जदत्तेष्ववन्नरिन्वाङ्गुशविचित्रलक्ष्मैः । प्रजमुवः शमयन् खुरतोद-
मिति । अकार्षीदिति भूतप्रयोगो लीलानां नित्यत्वेपि श्रीमदाचार्यान् प्रति तदानीमप्राक-
ट्यात् । एतच्च निलयीलावादे विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । ततोपि श्रीपरिवृढ एवेत्याशयेनाहुः
श्रीपरिवृढ इति । अत्र पूर्वकतेनामदेः । तदुक्तं तृतीयाध्यायतृतीयपादे ‘समान एव
चाभेदा’दिति सूत्रभाष्ये । अत एव ‘प्रभौ परिवृढ’ इति निपातोऽपि सङ्गच्छते । अन्यत्
पूर्ववत् । हिहीहीहीङ्कारानिति । अत्रायो ह्रस्वकारान्तः, ततो द्वौ दीर्घकारान्तौ, तुरीय-
स्वतुस्कारान्तदीर्घकारान्तः, हीमो निर्देशो हीकारः, ‘वर्णाकार’ इति कारनिर्देश इत्येव । हिश्च
हीश्च हीश्च हीङ्कारश्च हिहीहीहीङ्कारास्तान्, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसंबन्ध्यत इति
यथासंभवं हिहीहीहीङ्कारादयोपि बोध्याः । पशुं पशुं प्रतीति प्रतिपशु । ‘अभ्ययं विभक्तौ’-
त्यादिनायवीभावः समासः । सदा दक्षिणवाहुं कटौ संख्यायु वामवाहुषुचैः कृत्वा कुर्वन्ति,
किञ्च, सदा कुर्वन्ति, न कदाचिदपि प्रतिपशु तूर्णौ स्थितवन्ति । अभयं भगवान्नु तु गोपाल
एव तदाहुः नमदित्यादि । यः पूर्व भागवतादौ नमद्भ्रष्टोश्चन्द्रप्रभृतिषु मौनं धृतवान्,
स एवेदानीं हिहीहीहीङ्कारान् प्रतिपशु वने कुर्वन्तान् ज्ञानगोचरीभवति तस्मिन्विलयर्थः ।
कुर्वन्तीति वर्तमानार्थकशतुः प्रयोगात् । चकारोतुकसमुच्चयार्थः । मृगाक्षीभिस्तद्वनस्थाभिः
स्वेक्षारूपैः नवकुवल्यैरार्चिते पदे यस्य तस्मिन् । तासामीक्षाविषयतया भगवत्पदयोः
स्थितिः । अत ईश्वामिर्चनं, कजलादीनां नीलत्वादीक्षणानां कुवल्यत्वं, कुवल्यं नीलमभ्यु-
ज्जनं, कौ ग्रथिव्यां बलयमिव, शोभाकारत्वात् । तदानीं भगवद्दर्शनेन ये कामशक्तित्वा वि-
निधा भावविशेषात्तेऽत्र नवशब्देनोच्यन्ते ईश्वान् । कुवल्येषु तु रसोदीपकत्वं नवत्वम् ।
स्वेक्षाश्च बलयतोऽप्यधिकाः, यतो बलयान्यपि कुस्तितानि यानि अणकार्युक्तानि विशेषो-
दीपकानि तानि कुस्तितानि जातानीति ज्ञाप्येते । ताश्च भक्ताः । अतः पदे एवार्चितस्य,
स्वरूपं तु ददश्रुत् । कुलज्जादिभिः अन्यसर्वप्रतिबन्धे स्वेषानवकुवल्यैरार्चितवत्स

इत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । अत्र रतिप्रादुर्भावं इत्यादिपुनःकथनं भक्त्यादरे वीप्सारूपं च । श्रीपरिवृष्ट इति निपातप्रकारानु पूर्वश्लोक एव उपपादितः ॥ २, ३ ॥

माहात्म्यं वदन्तः प्रसङ्गेन तदुत्तरूपे विभौ तं प्रार्थयन्ति सकृद्विदित्वादि ।

**सकृत्स्मृत्वा कुम्भी यमिह परमं लोकमगम-
बिर्ध्यात्वा धाता समधिगन्तवान् यं न तपसा ।**

विभौ तस्मिन् मन्त्रं सजलजलदालीनिभतना ॥

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ४ ॥

तस्मिन् विभौ रतिप्रादुर्भावस्तथा । अत एवात्रैव विभाविति ससम्पन्नोपादानम् ।

विभुः प्रसुप्तेन 'प्रभौ परिवृष्ट' इति निपातेऽपि सङ्गच्छते । योगस्तु विशेषेण भगवत्सावि-
भैवतीति, 'तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी' दित्यष्टमस्कन्धवाक्यात् । (अत एवात्रैव विभा-
विति ससम्पन्नोपादानम् ।) स्वरूपं वदन्तः स्वयं रासलीलेतामृतार्थ्याः रासस्त्रीभावपुरित-
विग्रहाद्येति रासलीलवैशिश्यमवगम्याहः सजलजलदालीनिभतनाविति । सजलो यो
जलस्तस्य या आली पङ्क्तिस्तत्रिणा तत्रमस्तु रतिप्रादुर्भावप्रार्थना प्रथमश्लोक एवेतिहा ।
प्रेम्णायं वाक्यप्रबन्धः, माहात्म्यज्ञानेन तज्जनात् । किञ्च, सजलपदेन भगवतोऽ-
न्तःश्रमो बोधितः, रासे त्वरितागमनेन च श्रमसंभवात्, तदन्वदर्थेऽपि रत्नाविर्भावार्थ-
मपि श्रमः संभावित इति सूचितम् । जलपदेन च रासस्त्रीभ्यो यथा तथा गजेन्द्राय
जीवनप्रदत्वम् । जलं जीवनमिति, तथा विरहिण्ये मन्त्रं जीवनप्रद इति ज्ञायते । आली-
पदेन च रासे यथा भवचक्रं तथेश्वरपङ्क्तिः सखीकैति ज्ञायते । गजेन्द्रप्रसङ्गे 'शेषं च)
मत्कलं सूक्ष्मं श्रियं देवीं मदाश्रयामिति वाक्पुनश्चरस्य सखीकत्वात् 'वक्षः श्रियैकरमण-'
मितिवाक्याधावद्रष्टुं श्रियोः समन्ते व्रजमन्त्रेभ्यः परमलोकगमनानन्तरमपि गजेन्द्राय च
बहुवारं जीवनप्रदत्वमालीपदेन बोध्यते, मन्त्रमपि सततमित्यालीपदेन सूच्यते । एतदर्थमेव
दृष्टान्तः । आलीपदं श्लेषां रासलीलेतामृतार्थत्वात् रासस्त्रीभावपुरितविग्रहत्वाच्च रासलील-
वैशिष्ट्यमित्युक्तम् । अथवा गजेन्द्रं परिगुच्य विपयति गच्छन् सजलजलदाली भवती-
त्यालीपदम् । अथवा श्रियो हारे भगवत्प्रतिबिम्बपङ्क्तिरिति तथा, अन्यया तु सजल-
जलदनिभतनुरित्येतावतैव चारितार्थ्यं भवति । आलिः पङ्क्तिः दीर्घान्तोपि अस्मादेव
ग्रन्थात् । यथा श्रीभागवते 'कुसुमावलीमिः सस्तुर्व्यातास्त्ववपुषाम्बुद आतपत्र'मित्य-
श्रावलीशब्दो दीर्घान्तोपि, तथायमपि कचिदद्रष्टव्यः । व्युत्पात्तित्वा आ ईषलीयते श्लेषं करो-
तीत्याली पङ्क्तिः । 'लीङ् श्लेषो' क्विप्, नतु 'अलभ्युष्णादा'वाङ्मूर्ध्नि इन्नन्तः । अत एव
यद्भारसरमण्डने द्वितीय उल्लासे पुष्पालीति प्रयोगः । अथवा सजलजलदालेरीः श्रीस्त-
द्विभा ततुः । नितरां भातीति निभां । वक्ष्यन्ति चाग्रे 'हरिर्यस्तस्मि'न्निति । हरिश्चन्द्रः,
तदुरित्यर्थेवित्तारिकेकाऽन्यासासुपलक्षिका । जालपेश्यैकवचनं वाक्यायतुरोपेन । अथवा

सजलजलदाली सखी च सजलजलदाली । 'धर्मोदिव्यनियम' इति सूत्रेणा-
शब्दस्य पूर्वप्रयोगार्हस्य परप्रयोगः । तयोः निभा सजलजलदालीनिभा । सा चासी तनुश्च
सजलजलदालीनिभतनुः, सश्रीका उक्तवाक्यात् । पूर्वश्लोकोक्ताग्रे वक्ष्यमाणे च प्रिय-
व्रजस्थितित्वात् पुष्टिलीलाकर्तृत्वात् रहःप्रियत्वाच्च सिद्धा, इयं तु लीला वैकुण्ठस्था
भक्तियोगादिना निरूपिता चतुर्भुजसरूपा, गजेन्द्रं परिगुच्य विपयति गच्छतोपि लीला
दूरो तो निरहेण परमफलत्वात् पूर्वाशौचन्या लीला माहात्म्यज्ञानजननाद्यात्यारोपाद्वाः
मह्यमिति । तत्र मागुत्कूलयितुं रतिप्रादुर्भावो भवत्वित्यर्थः । 'क्रियाशौचपदस्य च कर्मणि
स्थानिन' इति सूत्रेण चतुर्थी । कीदृशे स श्रायैनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः सकृदिति ।
यं विभुं 'तदुत्तरूपं चकाशुर्ष' इति वाक्याचतुर्थ्यैः सकृदेककारं स्मृत्वा । गजेन्द्रः पशुः,
अतः कथं भगवतः स्मरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः कुम्भीति । कुम्भो मङ्गलसूचकौ, न तु रिक्तौ,
तौ विधेते यस्य सः, तस्मान्मङ्गलं भगवदनुग्रहस्य पूर्वजन्मकृतहर्षचर्चनानुभाववरूपं च,
तच्च द्विगुणम्, अग्रे भगवदर्शनायापि यावित्वात् । कुम्भो हि वारिपूर्णेन येन केन प्रतिद्व-
सम्पन्नेन मङ्गलरूपो भवति । अतः स्मृतिरहितत्वापि गजेन्द्रस्य स्मरणं भवति । तथा च
भगवदर्शनम् । भगवत्सेवोपयोगिदित्येन परमलोकगमनं तु भगवत्सङ्गमेन्द्रसोत्थिस्तसा-
म्बुजकरत्नेन सेवकत्वात् पूर्वजन्मनीन्द्रशुभ्रयोः सेवापरस्तेन पूर्वजन्मनि कृता या सेवा वा
द्वितीयो जन्मनि फलिता, तेन हेतुना पूर्वजन्मनि किञ्चिदकालं सेवाप्रतिबन्धोऽपि जात
इति ज्ञायते । तदुक्तं सिद्धान्तसुक्तावलीकाया 'मनङ्गीकारे तु मध्ये भजन्प्रतिबन्धे
कृतभजनवैयर्थ्यासम्भवाज्जन्मान्तरे तत्कल्पित्यतीति ज्ञेयमिति' । एवं च कुम्भी सकृत्स्मृत्वा
भगवन्तं दृष्ट्वा अम्बुजेन सेविता पूर्वजन्मकृतहर्षचर्चनानुभावेन वा परमं लोकमगमदिति
योजना । वस्तुतस्तु प्रमेयनैवेत्येव सर्वम्, अन्वगतादशायामेव ज्ञानवन्तानां प्रयोजकत्वात् ।
एतच्च स्थितमाकरे । किञ्च, यं विभुं ध्यात्वा भक्तिं कुतो वा न कृतवानित्यत आहुः
धातेति । यतो धातानवनादिप्रवधारको, न त्वनुग्रहवान्, अनुग्रहेण भक्तिरिति भक्तिहेतो
स्थितम् । तपसा न समपिततवान् किन्तु दृष्टवान्, वन्दितार्थंश्च । अत्रापि हेतुर्ज्ञेयतेति ।
'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्याद्भगवदनुग्रहवान् । एतच्च द्वितीयस्कन्धे नवमाध्याये स्पष्टम् ।
वन्दनरूपभक्त्या तत्काले तत्र भगवदनुग्रहोऽनुमितः । 'इत्युत्तवासीद्धरिस्तूर्ण्यं भगवाना-
त्मयायया । पित्रोः संपत्त्यतोः सद्यो धर्म्यं प्राकृतः शिशुः'रितिवाक्यादेवंभवने समर्थत्वा-
च्चीपरिवृष्टसमानाधिकरणमप्याहुः श्रीपरिवृष्ट इति । 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयं'मिति
श्रीकृष्णे भगवत्वादिदेशाच्चीकृष्णरूपात्त्वं चतुर्भुजरूपादत्र सचिदानन्दस्य ज्ञानगत्यानु-
ग्रहस्य सर्वे धर्मा उपसंहृत्याः । 'भवतु प्राकृतः शिशुः'रित्यत्र प्राकृतत्वेणैव ग्राह्यः
शिशुः, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवच्च' इत्यत्र प्रकृतिपदस्य स्वरूपपरत्वादिदि स्थितं
टिप्पण्यम् । तदा तु चतुर्भुजरूपस्य स्वरूपभित्तत्वबोधनाज्ञोपसंहृत्या अपि साधना-
ध्यायतृतीयपदस्योपसंहारादश्रीयामाच्येतेर्दे सिध्यति ॥ ४ ॥

मनोमयलीलां क्रियात्मकस्य च तां वदन्तस्ते प्रार्थयन्ति पराकाष्ठेत्यादि ।

पराकाष्ठा प्रेम्णः पशुपतरुणीनां क्षितिमुजां

सुदृसानां त्रासास्पदमखिलभाग्यं यदुपतेः ।

विभुर्यस्तस्मिन् मे दरविकचजम्बालजमुखे

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ५ ॥

तस्मिन् दरविकचजम्बालजमुखे रतिप्रादुर्भवतिस्त्वा भवतु । कमलमुखत्वं सकल-
साधारणमुभयोरेव्यथाथैवं श्लोकस्य स्फोर्यन्ति । किञ्च, दरविकचे ईषद्विगतवन्धे ईषत्प्रफु-
ल्लिते जम्बालजे कमले नेत्ररूपे मुखे यस्य मनोमयस्य भगवतः सः 'मनोमयोऽयं सखि
पद्मलोचन' इति विज्ञासी तथा कथनात् दरविकचपद्मलोचन इत्यर्थः । तथा दरविकचं
ईषद्गतवन्धमीषत्प्रफुल्लितं यजम्बालजं तत्सख्यं मुखं यत्सेति साधारणसमासः । क्षितिमुजा-
मित्यादिविशेषणवलात् क्रियात्मकत्वेति लभ्यते । यत्पदेनेषत्प्रफुल्लितकमलमुख इत्यनुत्त्वा
दरविकचेत्याद्युक्तं तेनात्रान्यावपि समासी । तथाहि । दर ईषत्पादनिःसृष्टाः कुटिलाः केशा
यस्य स दरविकचः । जमतीति जम्, किम्पः सर्वोपहारी लोपः, अत्सेत्यर्थः । जम् चासी बालश्च
जम्बालो नवनीतमदन् बालस्तज्जानि मुखान्युपाया गमनविशेषादयश्च यस्य सः । 'मुखं
निःसरेणे वक्त्रे श्रारम्भोपाययोरी'ति विश्वः । उपाया अनेकविधास्तद्गणाय बालजत्वं मुखे-
भूत्कम् । एवं च दरविकचश्चासी जम्बालश्च दरविकचर्जबालस्तस्माद्भात्यन्त इति दरविकचर्ज-
बालजानि तानि मुखानि यस्य मनोमयत्वेति समासः । अत्राय उपायो बालस्वरूपे निवि-
शते, अन्ये तु 'पराकाष्ठा प्रेम्ण'त्यत्र हेतव इति तत्रैव स्फुटिष्यति । मुखेषु बालजलोक्ति-
तात्पर्यं च । दरः शङ्खः विकचत्वं विगतकचक्षणं स च स च तौ दरविकचौ जम्बालजे
कमलमुखे मुखे वक्त्रे च यस्य गोकुलाधीशस्य क्रियात्मकस्य स जंबालः पश्यस्तज्जलोत्तया यथा
परमे कदाचित्किञ्चित्कृतस्याने नेत्रयोः कजलं मुखे च, हस्तयोस्तु कुङ्कुमादिरिति सूच्यते ।
कीर्त्ये स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः पराकाष्ठेति । यः पशुपतरुणीनां प्रेम्णः पराकाष्ठा
उत्तमा दशा, सा च बाल्यास्था । इदमेवावस्थाना उत्तमत्वं यद्वक्त्रातुरोपितम्, अन्यथा
पौगण्डादयोप्यवस्थाः 'नन्यमानाः स्वपाश्चान्त्वां स्वां स्वां दारान् प्रजौकस' इति न्यायेन
श्रामुयुः । अत्र पराकाष्ठा य इत्युक्तेः स्वरूपापेक्षयावस्थापर्वमाहुत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव
सकलज्वरजानां मनोरथपूर्तैः । तथाहि । पशुपानां यास्तस्यवस्था बहुदुग्धादिकानन-
पशुपेक्षकार्णां तत्रापि तरुण्ये दुग्धादिस्मादनसमर्थः, कामभावेन भवति स्त्रियाः,
न तु वृद्धा बाला वा । तासां प्रेम्ण इति त्यल्लोपे पञ्चमी । प्रेम ज्ञात्वा । प्रेम्ण इति षष्ठी
वा, प्रेमसम्बन्धिनी पराकाष्ठा । अत्र 'ज्ञाताऽप्यन्यो न वतैव' इत्यन्तेः सर्वोपि गुप्तरोऽनु-
सन्धेयः । यद्यपि 'त्वं शृङ्गायु सरामो ऽवयस्यवृद्धैः सहगन्त्ये'ति सरामत्वं वयस्यवृद्धैः
सहगमनप्रार्थनाविषयत्वं च श्रीकृष्णावतारपर्वमीदृशौ, तथापि श्रीकृष्णावतारे परमज्ञाति-

देशस्य भाष्यादातुपपादितत्वात्स्य बाल्यावस्थायाचरणोत्तया परब्रह्मण्यपि तदायाचरणं
निश्चीयते । तच्च मनोमयरूपेण । 'इति प्रियतमावृन्दमुखपचवचोमधु । रसायनमिवापीय
तथैव प्रभुराचर'दितिवाक्ये रसायनपानानन्तरं मनसैव तथाचरणवाधारणस्य युक्तत्वात् ।
किञ्च, काष्ठा दिक् तद्विज्ञाकारः, परं सा परा मनोगोचरः, दिक् नैवं । इदमेवोत्तमत्वम् ।
यत्तु साकारब्रह्मवदैकस्यापक इति श्रीभद्राचार्यनाम तत्सर्वदिकस्वरूपाभिप्रायेण । एवंरूपं तु
कादाचित्कमेव भक्तस्यापि प्रशुद्धापितमेवेति ज्ञेयम् । कार्यकारणत्वकत्वेन क्रियाद्वैविध्यात्
विशेषणद्वयेन क्रियात्मकस्य भगवतोः लीलामाहुः क्षितीत्यादि । 'क्षि निवासगलीः' 'किञ्च-
त्ता च संज्ञायाम्'इति किञ्च । तथा चायमर्थः । पूर्वमेव निवासवती भूः, न तु क्षेत्ररूपा ।
कौत्सा सुजे, न तु पालः । अत एव सुदृसाः । भगवान् स्वार्थमेव सर्वं करोति, नत्व-
स्वदर्थम् । ततश्चाप्यऽस्माभिः खेदः कथं प्राप्तव्य इति ध्माः । प्रकारान्तरेण येषां
श्रुत्वं न गच्छति ते सुदृशाः, तेषां त्रासास्पदं त्राससम्बन्धि कृतम् । 'आस्पदं तु पदे कृतम्'
इति विश्वात् । तत्र कार्यं 'कृत्यं विद्विष्टकार्ययो'रिति विश्वात् तत्र विद्विषि 'कृती छेदेन'
इत्यस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' कर्मणि कार्ये वाच्ये तु कृञः कर्मणि क्यप् 'द्विहस्य मिति कृति
तुक्' कियते इति कार्यं कृत्यं कृतिकर्म । तदपि द्रव्याद्यात्मकं भवति । परन्तु त्रासास्पदं
क्रियात्मकं भगवान्श्रेयनविशेषणवलात् । अतः कृतिकर्मोपि क्रियात्मकं ग्राह्यम् । एवञ्च
कार्यात्मकक्रियात्मकं भगवान्स्वदपदार्थः । सुदृ तु छन्दसः कृते वाच्ये । अथवा धातुपाठे
श्रुतस्य श्रवणार्थकस्य स्पदेऽन्येदिराक्षतिगणत्वाद्वादित्वं प्रकल्प्यात् रूपं । पचादेराक्षति-
गणत्वात् 'नन्दिराह्रिषचादिभ्यो रुग्णिन्यच्' इति सूत्रेणाच् । अथवा त्रासानामास्पदं स्थानं,
तदपि क्रियाकलापात्मकं, क्रियाभिन्नासः सुदृसानामिति । एवं कार्थोत्मकक्रियात्मकत्व-
मुत्तया कृत्यपदार्थेनित्यकृतित्वरूपोपि भगवानित्याहुः अखिलभाग्यमित्यादि । यदुपतेः
शूरसेनस्याखिलभाग्यं 'भाग्यं शुभात्मकविषयो स्थान्बुद्भाशुभकर्मणी'ति विश्वात् । भवत्ये 'भज
सेवायां' 'ऋहलोर्ण्यत्' 'चजो'रिति कुत्वं यागात् स्वानो भवतीत्यादौ भक्तेरुत्तरार्थकत्व-
दशनेन धातोरनेकार्थत्वाचाखिला शुभात्मिका क्रिया । तदुक्तं दशमस्कन्धे 'मातामहं दृश्यसेनं
यदनामकरोष्टुप'मिति । अत्र क्रियया सर्वं संपादितम् । 'आह चास्मान् महाराज प्रजाथा-
ज्ञतमहंसि । ययातिशापायदुर्गिर्नासितव्यं नृपासने' इत्यस्माभासं । धातुना यद्द्वैत-
कर्मत्वेनाकर्मकत्वात्तदुपो भावे यः 'रिड्श्रयलिङ्श्वि'ति रिड् अचिन्धि'तीयङ् । कियते श्रीप-
रिवृष्टः परिसन्ध्यते इति क्रिया भगवत्त्वादौकैकी । बहुषु श्लेषेण तु यस्य क्रिया तत्साकारः
कामपरिसिन्दः, क्रियालौकिकी । अखिलपदेन न तेन वदीयैवो किञ्चित्कृतम् । एवं मनोमयस्य
क्रियात्मकस्य च भगवतोः लीले उक्ते । स उभयोपि विभुर्यंभवने समर्थ इति वक्ष्यमाण-
श्रीपरिवृष्टदरविकचर्जबालजमुखयोः सामानाधिकरण्ये हेतुः । 'प्रभौ परिवृष्ट'इति निपातात् ।

अन्यत्समानम् । अत्रान्येषां धर्माणामुपसंहारः पूर्वोक्तीत्या, अत्रोभौ परिवृत्तावित्युक्तप्रायम् । तथाचोद्देश्यविधेयभावाद्भेदाभेदौ भवतः, प्रतीत्या भेदः श्रीपरिवृत्तोक्त्याऽभेद इति । तथाप्यापिद्वैविकत्वमेव सर्वेषां, नत्याध्यात्मिकत्वमपि, श्रीपरिवृत्तोक्तौः ॥ ५ ॥

प्राणलीलां रासखीभावपूरितविग्रहत्वाद्भासलीकृतात्पर्यत्वाच्च युग्मेनाहुः दरप्राहु-
रिति ।

दरप्राहुर्भूतद्विजगणमहःपूरितश्चो

चरन् कुह्वां राकाश्चिरतरशोभाधिकरुचि ।

हरिर्यस्तस्मिन् स्त्रीगणपरिवृत्तो नृत्यति सदा

रतिप्राहुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ६ ॥

स्फुरद्गुण्डागुण्डाकलितनिजपादाञ्जविलुठत्-

स्वजि श्यामाकामास्पदपदयुगे मेचकरुचि ।

वराङ्गे शृङ्गारं दधति शिखिनां पिच्छपटलै

रतिप्राहुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ७ ॥

युग्मत्वात्तस्मिन् मेचकरुचि रतिप्राहुर्भावस्तथेत्युत्तरस्थेनान्वयः । कीदृशः सः यत्र स तथेत्याकाङ्क्षायामाहुर्देरत्यादि । दरप्राहुर्भूतो यो द्विजगण उद्गमणस्तस्य महस्तेजसेन महसा पूरितं यद्दत्तं वृन्दावनदि तस्मिन् कुह्नाममायां चरन् गच्छन् वक्ष्यमाणश्यामाविरहमनुभव-
वंश्च । कीदृश्यां राकायां पूर्णनिशाकरायां रुचिरतरा या शोभा विशेषेण तथावसायात् । 'विभङ्गललितपदयुगं श्यामाकामास्पदं भवति' इति । तस्या अधिका रुच्यस्याम् । तत्र हेतुमाहुः हरिरिति । चन्द्र इत्यर्थः । 'हरिवीतार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्वि'ति विश्वात् । 'प्राणत्रेव प्राणो भवती'ति श्रुतेर्विरहवाग्नितप्तम्यः प्राणान् प्रयच्छन् विरहतापं हतीति हरिपदम् । तथापि 'कोटीन्दुवपदानन्दी'ति भगवतो नाम्नो राकाश्चिरतरशो-
भातोपिका रुक् यस्य एतादृशो यः स्त्रीगणपरिवृत्तः सन् सदा नृत्यति, नैकाकी नृत्यतीति सदापदेन ज्ञायते । एकाकी तु विभङ्गललितसत्त्वोत्तरे प्रसिद्धः । यद्यपि 'एतत्संदर्शने तु स्वात् प्रमदाभाव एव हि । तत्राप्यप्राणकोपेष कृष्ण एवास्ति नापर' इति कृष्ण एव तत्र विभङ्गललितः । तदुक्तं 'प्रहसितं प्रिये'त्यत्र विरहणपदव्याख्यानसुभोयिन्यां 'विरहणं यच्चलन'मित्यारम्य 'विभङ्गललितदिदिकं भवती'त्यनेन । तथात्रापि तदेवालुकूलम् । 'श्यामाकामास्पदपदयुगं' इति वक्ष्यमाणविशेषेण तथावसायात् । विभङ्गललिते पदयुगं श्यामाकामास्पदं भवतीति । अथवा, सदा हरिः गोकुलस्य चन्द्रमाः, इदानीं वृन्दावनदिश्वन्द्रमाः । प्राणलीला । श्रीकृष्णारसस्य राकायां वृन्दावनदी जतत्वात् । 'प्राणत्रेव प्राणो भवती'ति श्रुतेश्च । तस्मादिदं नन्दमपि भिन्नं, न भागवतोक्तम् । तदुक्तं 'अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं चान्तरे चाङ्गना । इत्यमाकल्पितैर्मण्डले-

मण्डितः संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः' इति । विभङ्गललितत्वाद्भासमध्ये वेणुनादोषि संभा-
वितः । 'भन्ये गोकुलतस्मीनवनवभावाः खराससंजाताः । रतिससुधाश्लिषिततल्पे ज्वनते-
निरसंमधुरतराः' । 'तत्रापि चेत् सहायोभूद्दुरो वेणुनिःखनः । विभङ्गश्च विजगति न जाने
का दशा भवे'दिति विभङ्गललितस्तोत्रवाक्यान्त्याम् । तदुक्तं 'प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्तनि-
कं श्लियाः' इत्यस्य सुभोयिन्यां, 'यत्सुनः कैश्चि'दित्यारम्य 'मध्ये वेणुनादस्योक्तत्वा'दित्य-
न्तेन ग्रथेन । 'एवञ्च षोडशगोपिकानामष्ट कृष्णा भवन्ति' तद्भागवतोक्तम्, यत्र तु षोडशगो-
पिकानां षोडश कृष्णा भवन्ति तदन्यन्मण्डलम्, एवमत्रापि षोडशगोपिकानां षोडश प्राणा
भवन्ति । यत्र गोपिकानां हस्तद्वयग्रन्थिस्तत्र भगवतः कण्ठः । अयमपि श्रीपरिवृष्ट इत्याख्येनाहुः
श्रीपरिवृष्ट इति । अत्र श्रीपरिवृष्टैतहीलाकर्त्रोः सामानाधिकरण्ये हेतुनोक्तत्वापि हरिरि-
त्येव हेतुरूक्षः । 'कृष्णस्तु भगवान् खय'मिति वाच्यम् । अन्यत्समानम् । अत्र तद्गर्भोपा-
गुपसंहारः पूर्वश्लोकोक्तीरत्योपपत्तयः । नृत्यशृङ्गारं प्रत्याहारन्यायेनाहुः स्फुरदित्यादि ।
स्फुरन् दिव्यो यो गुण्डागुण्डो मालाकारस्तोनाकलिते शब्दिते ये निजपादाञ्जे तपोविशेषेण
लुठन्ती स्वयस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । अत्र निजपदेन भक्तपादाञ्जव्युदासः, अञ्जपदेन च
विभङ्गललितस्योक्तोक्तीत्या प्रकटपादतलत्वं रासे परिश्रान्तत्वावस्थाने भवतीत्युच्यते ।
पादाञ्जप्रसङ्गादाहुः श्यामा मेत्यादि । श्यामा व्रजभक्तरूपा तस्याः कामास्पदं कामस्य स्थानं
पदयुगं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् । तदुक्तं विभङ्गललितस्तोत्रे 'दक्षिणपदतलपदं वामप्रप-
दस्य वामतः प्रकटम् । सौन्दर्यं किमपितरारं प्रकटयति प्रेमवाढ्य'मिति, श्रीभागवते च
'प्रणतकामदे पञ्चजाचितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि । चरणपङ्कजं शेतमं च ते रमण नः स्त-
नेर्न्यर्पयाधिहन्' इति, पादाग्रं प्रपदं प्रेमवहस्यं प्रेमवता लभ्यम् । अनेन विशेषणैका तु
श्यामा स्वामिनी च निश्चेत् तिष्ठतीति ज्ञायते । प्रसङ्गादेव पादाञ्जयो रूपं वदन्तो विशेषण-
स्वरूपमेव विशेष्यमृतमाहुः मेचकरुच्येति । मेचका श्यामा स्तान्निर्त्यस्य स तथोक्तः ।
'श्लियाः पुंसदि'ति पुंसद्भावः । प्रस्तुतमाहुः वराङ्ग इत्यादि । वराङ्गे शिरसि शिखिनां मयूरा-
णां । अत्र पूर्वैस्त्वत्पद्विदिकचल्यशङ्का भवत्तन्निवृत्तये वराङ्ग इति । वरमङ्गं यस्य स वराङ्गः ।
रासखीभावपूरितविग्रहत्वाद्द्वीश्यालकाद्युत्पद्ये तत्र गुण्डलश्रीगणस्यलक्षरसुभं हसि-
तावलोकम् । दत्ताभयं च सुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्य' इति
श्लोकोक्तभावेनेदमुक्तं विशेषणम् । पिच्छपटलैः पिच्छपरिच्छदैर्गुण्डाकारैः । बहुवचनं तासां
मध्ये एकस्या एकस्या भगवनिमि भगवतोपाहुत्यात् तदभिप्रायान्पारिच्छदाभिप्रायेण च ।
तैः सह शृङ्गाररसात्मकं भूषणम् । तदुक्तं विभङ्गललितस्तोत्रे 'उद्भुजशृङ्गाररसरूपो
भूषणाद्यपि । ताहनेवाश्लिलाङ्घ्रेषु निप्रतु संराजते प्रभुरिति' । दधति धारयति पोषयति च
भूषणादिकं भगवत्संबद्धमेव यथा पुष्टं भवतीति । अन्यत्सर्वमेव । अत्रापि रतिप्राहुर्भावो
इत्यादि पुनः प्रार्थनं भक्त्या आदरेण च वीप्सारूपमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

कामकृतां लीलां वदन्तस्तं आर्ययन्ति दुरन्तमिल्यादि ।

दुरन्तं दुःखादिषु हसितसुधया शोषयति यो

यदास्येन्दुगोपीनयननलिनानन्दकरणम् ।

अनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति मम तस्मिन् सुररिपौ

रतिप्रादुर्भावो भवतु सततं श्रीपरिवृष्टे ॥ ८ ॥

तस्मिन् सुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्तथेति योजना षडिति बुद्धावारोहति तथापि योजनङ्गः साङ्गत्वं व्रजति तस्मिन्नङ्गे साङ्गे रतिप्रादुर्भावस्तथेति योजनीयम् । सुररितुल्यसागन्तुकलेन गुणशब्दत्वात् । अत्र कामपदं विहायानङ्गपदप्रयोगान्त्रिकारत्वशङ्का भवति, तद्वारणाय यः साङ्गत्वं व्रजति प्रामोतीत्युक्तम् । योजनङ्गः साङ्ग इत्युक्त्या साङ्गत्वं व्रजतीत्युक्तं तेन कदाचिन्निकारत्वमपि भविष्यतीति ज्ञायते । या तु 'साकारत्रयवादैकस्यापक' इति श्रीमदाचार्यनान्तः कथमेवमिति शङ्का सा पूर्वमेव निराकृता । कीदृशे स प्रार्थनीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः दुरन्तमिल्यादि । दुरन्तो यो दुःखादिषु विद्वेषाणुरूपसं हतितमेव सुधा तथा प्रालक्षं शोषयतीत्युक्त्या यथा सूर्यकिरणैर्लशोषः तथायं शोषः । एवञ्च दुरन्तदुःखादिषु हसितसुधयां लीनः सन् तद्रूपो जात इत्युक्तं भवति । तेन गोपीमदनमोहनयोरालम्बनविभावयोरपि परस्परसंयोगवत् विरहस्यापि व्यतिरिक्तो निरूपितः । न चैवं भगवतो दुःखित्वसङ्ग इति वाच्यम् । चतुर्धाध्यायस्य द्वितीयपादे 'असौ च चोपपत्तेरुभे'त्यादिसूत्रभाष्ये विरहस्य ब्रह्मभर्त्सेनोपादान्तात् । विशेषोपि तत्र द्रष्टव्यः । यथा भक्तानां कामभावो न गच्छति तदर्थं ह्यस इति 'ब्रह्मस्य सदर्थं गोपी'रित्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । 'हासो जनोन्मादकरी च मान्ये'ति वाक्यात् भगवान् कार्यार्थं योगमायासुपाश्रयत इति 'योगमायासुपाश्रित' इत्यस्य सुबोधिन्यामुक्तम् । यस्मात्सेन्दुगोपीनयननलिनानन्दकरणमसाधारणं कारणमेतादृशकामो सुररितुल्यसाग्रेनाहुः सुररिपानिति । सुरस्य जलदोषालस्य रिपुः, तेन यस्मात्सेन्दुः सुधांशुर्निर्दोषः, न तु शशाङ्क इत्युक्तम् । श्रीपरिवृष्टसामानाधिकरण्ये हेतुश्लोक्तः । अथवा तस्मिन् सुररिपौ रतिप्रादुर्भावस्तथैव योजना । उपसंहारसूत्रभाष्ये तद्वर्षाणामुपसंहारस्य सिद्धत्वेनानङ्गेपि वक्ष्यमाणकार्यार्थं सुररितुल्यमुपसंहृत्य श्रीपरिवृष्टसामानाधिकरण्ये हेत्वर्थं च सुररितुल्येन रूपेणानङ्गविशेष्यत्वात्सोपपन्नतात् । तथा च यथा 'साक्षान्मथमन्वथ' इत्यस्य सुबोधिन्यां यदुकुलसमुद्रासितमणिस्तासां दैन्ये प्रादुर्भूते तन्निवारणार्थं कामरूपमेव प्रकटीकृतवान्, तथा श्रीपरिवृष्टोपानङ्गत्वं प्रकटीकृतवान्, परन्तु यथा दोषरूपं सुरं तन्निवरुद्धकन्यासु स्वभासिप्रतिबन्धकं निराकृत्य ता अङ्गीकृतवानेवं श्रीपरिवृष्टो यद्विष्टं तत्र यः प्रतिबन्धकं निवार्य तदप्यङ्गीकरोति पूर्वं, पश्चान्नङ्गरूपं प्रकटयतीति सुररिपुपदस्य विशेष्यीकरणान्ज्ञापते । ततः पश्चात्साङ्गः । अयमपि श्रीपरिवृष्ट इत्याधेयानाहुः श्रीपरिवृष्ट इति । अन्यत् समानम् । अत्रापि तद्वर्षाणामुपसंहारः पूर्वोक्तरीत्योपापदानीयः ॥ ८ ॥

यथपि सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रेतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन कर्तव्यः संबन्धः सप्रयोजनः' इति ग्रन्थस्यापि शास्त्रालेनानुबन्धचतुष्टयमादौ वक्तव्यम्, तथापि ग्रन्थविस्तारभयादन्ते जनशिक्षाकृते कृष्णमक्तिकृत्वात्तदुपनिबन्धन एव स्तोत्रपाठफलमाहुः इदं य इत्यादि ।

इदं यः स्तोत्रं श्रीपरिवृष्टसमीपे पठति वा

शृणोति श्रद्धावान् रतिपतिपितुः पादयुगले ।

रतिं प्रेम्णुः शश्वत् कुवलयपदलक्ष्यामलतनी ।

रतिः प्रादुर्भूता भवति नचिरात्सस्य सुहृदा ॥ ९ ॥

तस्य रतिः प्रादुर्भूता भवतीति पदसंबन्धः । कस्येत्याकाङ्क्षायामाहुः इदं य इत्यादि । य इति वर्षानियमो बोधितः । यः कोपीत्यर्थः । स्तोत्रं श्रीपरिवृष्टसमीपे इत्यत्रार्थशब्दावादाय वाच्यवाचकभावः संबन्ध उक्तः । सर्वत्र श्रीपरिवृष्ट इत्यन्ते निर्देशाच्छ्रीपरिवृष्टाब्दाने श्रीपरिवृष्टादयः सर्वे वाच्याः । यौगिकोप्यर्थं शब्द इति तत्पक्षोक्तौका लीला अपि श्रीपरिवृष्टाब्दाने वाच्याः रतिप्रादुर्भावप्रार्थनार्थपन्ताः । अयमेवात्र विषयः । अधिकारिणमाहुः पठतीत्यादि । रतिपतिपितुः पादयुगले इति । प्रेम्सुरधिकारी, परन्तु श्रद्धावान् सन् पठिता श्रोता वा रतिपतिः कामस्तज्जनकस्य । रासस्त्रीभावपूरितविग्रहत्वादेवयुक्तम् । रसो गुण एव वृद्धो भवतीति स्फुटं नोक्तम् । तदुक्तं 'अनाविष्कुञ्चन्ननया'दित्यादिसूत्रभाष्ये । कामपितुः स्वरूपमप्याधिदैविकः काम इत्यपि ज्ञातुं रतिपतिपितुपदम् । तदुक्तं दशमस्कन्धे 'पितुनुवम' इत्यत्र 'आज्ञातवान्यून इत्यर्थः' । रतिपतिपदेन रतिदातृत्वं बोधितम् । किञ्च, ग्राम्यश्लोकोक्तस्य भगवतः स्वरूपं तु तत्र नोक्तं, तदप्यनेन बोधितम् । संयुक्तः काम इति । तदुक्तं 'रतिपतिं रम्याबाकोर' इत्यस्य सुबोधिन्यां 'संयुक्तः कामो रतिपतिः, विद्युत्स्त्वक्षिप्त' इति । तथा संयोगशृङ्गारः क्रमाकृतिः श्रीपरिवृष्ट इत्युक्तं भवति । श्रद्धा आस्तिक्यवृद्धिः । कुवलयपदलक्ष्यामलतनी कुवलयवत् श्यामला तनुयस्य श्रीपरिवृष्टस्य । अत्र त्रयाहारन्यायेन संपूर्णं रूपं ज्ञातव्यम् । कुवलयमिन्दिरं तदलानि परितःशुक्रान्त्येकदेशमभूतानि च नवकुवलयमतस्तदलानां च दृष्टान्तत्वं । तन्वोः श्यामलः श्यामः । किञ्च, भूसावर्णां प्रक्षेपे यो वर्षां भवति स श्यामलः । तदुक्तमष्टमस्कन्धे 'सचावनित्यमानाङ्घ्रिः समन्तात् पयऊर्मिभिः । करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताशमभि'रिति । हरिङ्घ्रिः पालाशवर्णैः । प्रयोजनमाहुः रतिः प्रादुर्भूतेति रतिप्रादुर्भावः फलम् । नचिरादिति पक्षमी तु त्यक्त्वोपे । अचिरकाठं प्राप्यैव वा चिरकालमास्थापिति वेति ॥ ९ ॥

प्रधानन्दन्तुकाष्टाक्रियाप्राणा अनङ्गकः । श्रीभिलीलाः सदा कुर्वन्नेष्टा हृदयेस्तु मे ॥ १ ॥
स्थूला श्रीवल्लभश्रीमद्विडलाचार्यवाच्यतः । दृष्टा श्रीयदुनाथानामाज्ञार्थं विवृतिः कृता ॥ २ ॥
इति श्रीगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरविरचिता परिवृष्टाष्टकविष्टुतिः संपूर्णा ।

भावैरङ्कुरितमितिपद्यव्याख्या ।

भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानि ।

अङ्कुरकन्दलशाखापल्लवकलिकाप्रसूनफलानीति ॥

अथ श्रीमत्प्रभुचरणाः हरेर्भोवात्मकस्य शृङ्गारोत्तररसात्मकस्य स्वरूपवैचित्र्यनिरूपणाय सकलफलप्रदलज्ञापनाय ब्रजमात्रस्थितिसिद्धये तदन्यत्रागमनाय तदेकार्थतावगतये तत्सोप्यत्वाय तस्तेचनाद्यधीनवृद्धिमत्त्वाय तच्छायादिसर्वोपयोगित्वाद्यर्थं फलरूपत्वेपि वृक्षत्वेनैकपथेन निरूपयन्ति भावैरिति ।

भावैरङ्कुरितं महीष्टगृहशामाकल्पमासञ्चितैः(तं)

प्रेम्णा कन्दलितं मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतम् ।

लौल्यैः पल्लवितं मुदा कुसुमितं प्रत्याशया पुष्पितं

लीलाभिः फलितं भजे ब्रजवनीशृङ्गारकल्पद्रुमम् ॥ १ ॥

अयमर्थः । श्रुतीनां वरदानप्रस्तावे प्रदर्शितं यद्रूपं भावात्मकं तत्तदानीमेव तासां हृदये प्रविष्टमत एव मनोरथो जातः । नहि भगवति हृदयात्कारुढे तद्विषयको मनोरथो भवति, ततस्तस्य हृदयस्थस्य प्रादुर्भावे तत्कालमेव नवीनोत्कटताप्रादुर्भावे भवति, तदौत्कट्यं त्वतिभावनया भूयसा कालेन भवति । अत एव वरदाने प्रभुणापि फलप्राप्त्यधिकरणभूतः कालः सारस्वतकल्प उक्तः । 'कल्पं सारस्वतं प्राप्ये'ति वान्ध्यात् । एवं सत्याकल्पं भावनाभिः प्रथो रसात्मकस्य रसरीत्यैव बहिः प्रादुर्भावोभूद्भावितश्रीयशोदाधिकरणे स प्रकारोत्र निरूप्यते भावैरङ्कुरितमिति । आकल्पं कल्पमभिव्याप्य आसमन्तात् सञ्चितैर्गौरालैव संवर्धितैः । सिञ्चितैरिति वा पाठः । सिञ्चितैः प्रादुर्भावपर्यन्तं स्वहृदय एव स्थापितैर्भावैः, कदा भगवान् प्रादुर्भवविष्यतीति, एवंप्रकारैरङ्कुरितं श्रीयशोदायां गर्भरूपेणाविर्भूतं, यथाङ्कुरं पोषकापेक्षं द्रुमभवनाशासनकं सञ्ज्ञेगितनिजाकारं भूमिशोभाजनकं स्वाश्रयसन्मानकारकं तथा गर्भरूपेणाविर्भूतो भगवानपीति तथाभूत इत्यर्थः । ननु कल्प(द्रुमः) स्वर्गे आनन्दप्रधाने तिष्ठति भगवौत्तु भूमाविति कथं तत्तुल्यतेत्याशङ्क्याहुः महीष्टगृहशामिति । त्रियो हि आनन्दप्रधानान्स्तत्रापि भूमिष्ठास्तत्रापि सुन्दर्यस्तत्रापि चपलतरविशाललोचनयुगला ज्ञानशक्तिपूर्णा भावदृश्यः । तथाच यथा देवानामानन्दानुभवकवृणामलौकिकानां भाग्यैः स्वर्गं कल्पवृक्ष उद्गतः, तथा स्वर्गकोटिभ्योत्पुत्तमे प्रजेऽसाधारणानन्दानुभवकर्त्रीणां भाग्यैरत्रापि कल्पद्रुमोयसुद्भूत इत्यर्थः । एवमङ्कुरमभिधाय कन्दलभावमाहुः प्रेम्णा कन्दलितमिति । प्रेम्णा प्राथमिकभावेन भगवन्तमाविर्भूतं द्रक्ष्याम इत्याकारकरुचिजनकदिदृक्षारूपेण गेहदेहादिरागनाशकेन कन्दलितं कन्दलं सञ्जातं यस्येति तथा, पुष्ट्यार्भरूपं भगवन्तमित्यर्थः । पुष्ट एव गर्भे एवं दिदृक्षाहेतुकरुच्युत्पत्तेः । एवं कन्दलभावमुत्तवा शाखाशतत्वेन तद्भावमाहुः मनोरथमयैः शाखाशतैः संभृतमिति । आविर्भावोत्तरं भगवति दृष्टे ये ये मनोरथा उल्लान्नाः करचरणाः प्रत्यङ्गेषु स्वयोग्यप्रकारकभावनारूपास्त एव भावात्मकस्य भगवतोऽवयवभूता इति

तन्मयैः शाखाशतैरनन्तमूर्तित्वात् भगवतसैः संभूतं सञ्चितं सम्यक् भूतं पुष्टं वेत्यर्थः । एतेनैतद्भावात्मक एव भगवान् भावमात्राकार इति निरूपितम् । एवं शाखाभावपुष्पाव पल्लवभावमाहुः लौल्यैः पल्लवितमिति । लौल्यैः वाललीलादिषु मुखभाववलोकनेन स्वातृ-
रूपकृतिप्रकटनरूपैरखिलाङ्गचापल्यैः स्वामिनीनां पल्लवितं पल्लवभावं प्राप्तिमित्यर्थः । यथा पल्लवः प्रतिशाखमनन्तास्तच्छोभाकराश्च, तथा भगवतः सर्वाङ्गेषु लौल्यानि संबन्धान्यस-
ङ्घातानि तदवयवशोभाकराणीति तथेति भावः । एवं पल्लवभावसुपपाद्य कुसुमभावमाहुः मुदा कुसुमितमिति । भगवदत्तया मुदा 'चिक्रीडे जनयन् मुदमि'ति वाक्यनिरूपितया कुसुमितं कलिकाङ्गकुसुममुक्तमित्यर्थः । यथा कुसुमोदयः फलोदयहेतुः मकरन्दरससुगन्ध-
ताद्युपभ्रमरसाहिल्यसंभूतशब्दस्पर्शादिसर्वविषयाद्युभवहेतुरवान्तरफलरूपश्च, तथा भगव-
तोपि तद्विषयकसुजननहेतुकभावोऽपि तादृश एव सुग्धभावसाहिल्येन कलिकारूपश्चेति भावः । एवं कलिकाभावमभिधाय पुष्पभावमाहुः प्रत्याशया पुष्पितमिति । भावदर्शनेन या फलं प्रत्याशा 'एवं कुर्वन् प्रयुः सर्वानभिधायान् मनोनात् । कामरूपतयाऽस्माकं पूर्यिष्यति निश्चितं भवन्तुसा, तयातिरूपया स्वतापसंबन्धेन सुष्ठितं विकसितकुसुममुक्तमित्यर्थः । यथा पुष्पं रविकिरणसंबन्धादुन्मुद्रितमाविर्भूतमकरन्दं च भवति, तथा भगवानप्येतदातिभावमव-
लोक्य स्वधर्मान् तादृक्चेष्टारूपान् प्रकटयतीति तथेति भावः । एवं पुष्पयावं निरूप्य फलभावमाहुः लीलाभिः फलितमिति । वने भवने च निलयनादिलीला आरम्य रासान्ताभिः स्वरूपानन्ददानात्मिकाभिः फलितं फलयुक्तं जातमित्यर्थः । यथा फलं खोत्सत्तो इतराकाङ्क्षानिवारकं सर्वानन्दारुभावकं सेवासार्थकत्वकृत्, तथा भगवानपि मनो-
रथानन्दप्रदाने भक्तानां तथा जात इति भावः । एतेन स्वरूपस्य सर्वदा फलरूपसाप्येवंभावे भक्तान् प्रति फलत्वमिति निरूपितम्, तथा भगवतोपि लील्यैव फलमिति पूर्ववत्सतीति भावः । तादृशं शृङ्गाररसात्मकं कल्पद्रुमं भजे । अयमर्थः । यथात्रादिषु द्रुमेषु भिन्नो भिन्नो रसः तत्तद्रसात्मकाश्च ते ते वृक्षाः इति वृक्षत्वे प्रकृतोपि कश्चन रसोऽपेक्ष्यः । तदर्थं शृङ्गार एव भवति रसः, तदात्मकश्च सः इति शृङ्गार एव यः कल्पद्रुमः सर्वदानसमर्थः सदातनो निखिलोपासो भाग्यवेदेकलभ्यो वृक्षस्तद्रूपं प्रभुं भजे । चेतस्तत्प्रवणरूपया सेवाया निरन्तरं भावये ह्यद्युभवाभीत्यर्थः । ननु कल्पद्रुमस्तु दुर्लभः स्वर्गस्थत्वात्, तथा भगवान् भूयो प्रकटत्वेनानेकजनप्रसन्नक्षविषयत्वात् सुलभ इति कथं तत्तुल्य इति चेत्प्राहुः ब्रजवनीनेति । ब्रजवन्याः संबन्धिनं तमित्यर्थः । ब्रज एवात्यन्तदुर्लभः । भगवतोपि युक्ततया स्वतिस्यानत्वात् सर्वथाङ्गीकृतत्वाच्च । तत्रापि वनी वनस्य ततोपि गृहत्वात् । स्त्रीलक्षप्रयोगेण तु परमुर्लभत्वं सूचितम् । तथाचेतादृशस्थलवर्तिवृक्षस्य प्रभोः स्वर्गस्थकल्पद्रुमतोप्यतिगृहतेति सर्वमवदात्तम् ।

एवं निजाचार्यतदात्मजाततदात्मजातश्रयमात्रचेतेसा ।

निरूपितस्तत्कृतप्रभावसेनानामदासेतितया दधाति ॥ १ ॥

इति श्रीदिवांसविरचित्वा भावैरुत्तितमिपकव्याख्या समाप्ता ॥

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचितम्

मधुराष्टकम्

पद्भिष्टीकाभिः समलंकृतम्

१. श्रीमत्प्रभुचरणानाम्
२. तदुपरि श्रीमद्घनश्यामानाम्
३. श्रीमद्बालकृष्णानाम्
४. श्रीमद्बल्लभानाम्
५. श्रीमद्ब्रधुनाथानाम्
६. श्रीमद्हरिरायानाम्

परिशिष्टम्

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभुपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

श्रीद्वारकेशकृतटीकोपेता

श्रीमद् - बल्लभाचार्य - महाप्रभु -- वंशावतंस -

निलयलीलास्थित - गोस्वामिश्री १००८ -

श्रीगोकुलनाथ - महाराजश्रोत्येतेषां -

स्मृतौ - तदात्मजैः - गोस्वामि -

श्री १००८ श्रीरसिकवल्लभैः-

प्रकाशितम्

प्रकाशक :

गोस्वामिश्री १००० श्रीरसिकवल्लभ महाराज
२१, चन्द्रविला, नोर्थ-साउथ रोड नं. १२,
जुहुस्कीम, पारले, बम्बई-४००००५६, भारत

साधारण संस्करण २००० प्रति
राज संस्करणं १००० प्रति
श्रीवल्लभाब्दा : ५०३

ग्रन्थ-परिचय लेखक : गोस्वामी श्याम मनोहर

मुद्रक :

वी. वरदराजन
एसोसिएटेड एडवर्टाईजर्स एंड प्रिंटर्स
५०५ तारदेव, आर्थर रोड,
बम्बई, ४०००३४.

गोस्वामिश्री १००८ श्रीगोकुलनाथजी महाराज

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

ग्रन्थ-परिचय

एक किंवदन्तीके अनुसार मधुराष्टकम् स्तोत्रका प्रणयन श्रीमहा-
प्रभुने गोकुलमें ब्रह्मसम्बन्ध-दानकी आज्ञाके हेतु श्रीगोवर्धनधरके
प्रकट होनेके समय किया था। श्रीमत्प्रभुचरणका किन्तु इस विषयमें
मौन इस किंवदन्तीकी ऐतिहासिकताको सन्दिग्ध बनाता है। इस
स्तोत्रपर श्रीबालकृष्णजीकी व्याख्यामें एक विवरण अवश्य उपलब्ध
होता है कि श्रावण शुक्ल एकादशीकी मध्यरात्रीमें हुए भगवद्दर्शनके
वाद पुनः भगवान्के तिरोहित होनेपर श्रीमहाप्रभुको भगवान्के तीव्र
विप्रयोगकी अनुभूति रहती थी, उस अवस्थामें भगवान्की आन्तर
अनुभूतिकी तन्मयतामें श्रीमहाप्रभुके श्रीमुखसे मधुराष्टकम्का मधुर
गान निःसृत हो गया !

श्रीबालकृष्णजीका तात्पर्य यहाँ मधुराष्टकम्की रचनाके
ऐतिहासिक घटनाक्रमकी सूचना देना प्रतीत नहीं होता किन्तु इस
मधुर स्तोत्रके प्राकट्यके मधुर कारणका विवेचन ही प्रतीत
होता है।

बृहदारण्यकोपनिषद्में, परमात्मा सभी जीवात्माओंके लिए
मधुरूप है तथा सभी जीवात्मामें परमात्माके लिए मधुरूप है, ऐसा
वर्णन मिलता है। तैत्तिरीयोपनिषद्में परमात्माको रसरूप माना
गया है—“रसो वै सः”। वैसे तो ब्रह्मको अपूर्व—अनपर अनन्तर—
अवाह्य एकमेवाद्वितीय कहा जाता है, परन्तु श्रुतियोंमें परमात्माको
जैसे, ‘अरूप’ कहा गया है वैसे ही ‘सर्वरूप’ भी। वही अपूर्व—अनपर
अनन्तर—अवाह्य ब्रह्म सर्वानुभू—सर्वानुभूतिरूप भी है ही। वह
“सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदम्” (छान्दोग्य) है। अतएव,

बृहदारण्यकोपनिषद् कहता है—“स वै नैव रेमे। तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत्। सहेतावानास। यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्त्वो स इम-
मेवात्मानं द्वेषापातयत्ततः पतिश्च पत्नीचाभवताम्।”

यह सृष्टि—यह द्वैत—यह एकका अनेक नाम—रूपोंको धारण करता—यह अपूर्व—अनपर अनन्तर—अवाह्य ब्रह्मका सर्वानुभू वनना उसके अपने निजानन्द—स्वभावकी अभिव्यक्ति है। यह जगत् परमानन्दरूप परमात्माकी स्वानन्दानुभूतिरूप क्रीडा है—लीला है। इस आनन्दात्मिका क्रीडाकी माया—अविद्या जैसे अशुभ कारणोंमें व्याख्या करना ब्रह्मके आनन्दात्मक रमणकी अस्वीकृति है।

“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्,” “स वै नैव रेमे” और “स इम-
मेवात्मानं द्वेषापातयत्” वाक्योंके आग्रहरहित विवेचनसे यह स्पष्ट हो जाता है कि आनन्दरूप परमात्मा भी एकाकी रमण नहीं कर पाता परन्तु वह एक यदि अपने आपको अनेक रूपोंमें विभक्त न कर पाता तो यह सृष्टिक्रीडा कैसे प्रकट हो पाती? स्वयम् अपने आनन्दकी गहन अनुभूतिके लिए, ‘एकमेवाद्वितीयं’ ब्रह्म, ‘सहेतावानास’ बन जाता है। यही ब्रह्मको रसरूप सिद्ध करता है।

ब्रह्म रसरूप है क्योंकि वही रमणकी इच्छासे सर्वानुभूतिरूप बना है। रस आनन्दरूप होता है अतः रसात्मक ब्रह्म आनन्दरूप है। उपनिषद् कहता है इस आनन्दरूप परमात्मासे ही सब कुछ उत्पन्न हुआ है, आनन्दरूप परमात्मामें ही सब कुछ स्थित है और परमात्मामें ही सब कुछ लीन होनेवाला है—“आनन्दाद्भवेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रत्ययभिसंविशन्ति तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म।” यह समग्र जगत् परमानन्द परमात्माकी परमानन्दात्मिका क्रीडा है।

अतएव इस आनन्दात्मिका क्रीडामें प्रकट होनेवाली सभी जीवात्माओंके लिए परमात्मा मधु है तथा परमात्माके लिए सभी जीवात्मयों

मधु हैं—“अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु।” श्रीमहाप्रभु अतएव कहते हैं—“मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् !”

जीवनकी सारी मधुरता परमात्मासे जुड़ जानेमें है। वही सारी मधुरताओंका स्रोत है। उस मधुराधिपतिकी हर बात मधुर है—उससे सम्बन्धित सब कुछ मधुर है। उसके अलावा—उसकी मधुर क्रीडाके अलावा यह जगत् और कुछ भी नहीं है। मधुराष्टक स्तोत्र मधुराधिपति परमात्माकी मधुरताका गान है।

परमात्माके मधुरतम रूपकी अनुभूति श्रीकृष्ण द्वारा ब्रजमें प्रकट किये गये स्वरूप गुण लीला तथा नामों के साथ अति घनिष्ठतासे जुड़ी हुई है, पुष्टिभक्तोंके लिए। स्नेहपाशसे बंध कर श्रीकृष्ण जिनके हृदयमें निरुद्ध हो जाते हैं, उन्हीं जीवोंमें श्रीकृष्णके मधुर रूपको देखनेकी, मधुर गुणोंके गानकी, मधुर लीलाके अनुभवकी तथा मधुर नामोंके उच्चारणकी उत्कण्ठा जगती है।

यह उत्कण्ठा जब विरहकी पीडाका रूप ले लेती है तब हृदयमें स्थित प्रेम ही प्रियतमका रूप एवम् प्रियतमकी लीलाओंकी अनुभूतिका भी रूप धारण कर लेता है। भगवान्को विप्रयोगमें भी उनके स्वरूप एवम् लीलाओं की आन्तरिक अनुभूति आन्तर—संयोग कहलाती है। श्रीमहाप्रभु इसे ‘परमफल’ कहते हैं—“आन्तरं तु परं फलम्।” क्यों कि यह आन्तर अनुभूति गाढ़ तन्मयताके क्षणोंमें अन्तःस्थित प्रभु के रूपको एवम् अन्तरमें चलती भगवद्लीलाओंको भी वाहर प्रकट कर देती है। भगवान् और उनकी मधुर लीलाओं का वाहर प्रकट हो जाना भक्तके मनोरथकी सर्वात्मना पूर्ति है। अतएव श्रीमत्प्रभुचरण भ्रमरगीतकी टिप्पणीमें कहते हैं—“एतासां तु बहिः प्राकट्यमेवाभीष्टं तदेव ईश्वरवादः अन्यदा तु शून्यवाद एव।”

मधुराष्टक स्तोत्र भक्तके अन्तःकरणमें छिपे हुए भगवान्के मधुर रूप गुण एवम् लीलाओंको प्रकट करनेका मधुरतम साधन है

आवश्यकता है केवल तीव्रतापके साथ इसके गानकी ! श्रीकृष्णकी मधुर अनुभूतिके लिए जिनमें हृदयमें तीव्र ताप हो ऐसे ही रसिक भक्त इस मधुर स्तोत्रके पाठ करनेके सच्चे अधिकारी हैं। अन्य नहीं।

प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः ॥

(श्रीमत्प्रभुचरण)

प्रस्तुत संस्करण वि. सं. १९७५ में प्रकाशित संस्करणका ऑफसेट प्रोसेस द्वारा पुनर्मुद्रित रूप है। उस संस्करणके प्रकाशक तथा सम्पादक थे श्रीमूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला। इस पुनः प्रकाशनके अवसर पर हम उनका कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

इस ग्रन्थके परिशिष्टके रूपमें वि. सं. १९७८ में प्रकाशित शिक्षा-सार्धलयश्लोकीपर श्रीद्वारकेशजीकी व्याख्याका योजन नूतनतया हमने किया है। इस संस्करणका प्रकाशन श्रीजीवनाचार्य-पुष्टि-सिद्धान्त कार्यालयसे हुआ था तथा सम्पादक थे श्रीचीमनलाल ह. शास्त्री एवम् श्रीहरिकृष्ण शास्त्री। इन सभी महानुभावोंका हम कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करते हैं।

प्रास्ताविकम् ।

अयं फललभको ग्रन्थः कस्यचिद्वैष्णवस्य द्रव्यसाहाय्येन प्रकटीकृतः । स च इत्थं विना गद्गातुभावेभ्यो वैष्णवैभ्यो वितरिष्यते । अत्र पञ्चटीकानां संग्रहः कृतः । श्रीमत्प्रभुचरणानां विद्वत्विदुनेकपुस्तकतः संशोध्य सुद्रिता । तथैव श्रीमद्भालकृष्णानां, श्रीरघुनाथानां, श्रीधनरथामानां च टीका अनेकपुस्तकसाहाय्येन संशोध्य सुद्रिताः । श्रीवल्लभकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियात उपलब्धम् । तदपि नूतनमशुद्धं च । यथाप्रति संशोष्यात्र सुद्रिता । श्रीहरिरप्यकृता मधुराष्टकटीका मत्समीपे वर्तते, परन्तु तस्मा अल्पन्ताशुद्धत्वान्न यथात्र सुद्रिता । तेषां मधुराष्टकतात्पर्यमत्र निवेशितम् ।

पुस्तकसंग्रहे गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, पण्डितगद्गलासंस्थायाः, 'तनसुस्तराम मनःसुस्तराम त्रिपाठी' इत्यस्य; पुस्तकशोधने वसन्तरामशास्त्रिणः, पुस्तकलिखने 'धैर्यलाल सांकीर्ण्य' इत्यस्य च महत्सुपकृतिः, चन्दुलाल चुनीलाल शाहेशस्य च । अस्य ग्रन्थस्य व्यवहर्तुश्रीपकृतिस्तु सर्वथाऽविस्मरणीया । तदनिच्छयैश्च तन्नाम प्रकटीकर्तुं नाहं शक्नोमि ।

‘प्रार्थये रसिकाः स्वैरं पश्यन्त्विदमहर्निशम् ।

एतद्रसानभिज्ञस्तु माद्राक्षीदपि वैष्णवः ॥’

इति श्रीमत्प्रभुचरणानामाज्ञा वाचकैरवश्यमेतद्ग्रन्थवाचनात्प्राप्तुसन्धेयेति निवेद्यामीति ।

मुम्बई,
महानगरमयी.
१९७५.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥
बचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं बलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥
वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
तुल्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥
गीतं मधुरं पीतं मधुरं श्रुतं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥
करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वसितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥
गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥
गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं श्रुतं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥
गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं मधुराष्टकं सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितविद्युत्तिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् निगूढहृदयान् प्रभून् ।

भक्तेच्छाप्सुकान् सर्वाज्ञातलीलातिमोहनाम् ॥ १ ॥

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

श्रीमत्सुचरणाः प्रियव्रजस्थितित्वेन दैवोद्धारप्रयत्नात्मत्वेन च खान्तानिगूढान्
अलौकिकानुभावान् स्वसर्वेष्वान् स्वीयानामनुग्रहार्थं प्रकटीकृतवन्तः अधरमित्यादिना
मधुराधिपतेरिति । मधुरा श्रीमद्राधा अवरसुधा च तस्या अधिपतेरिति भावः । एतदर्थ-
मेव आकृत्यात् । एतादृशमाहुर्वै नान्यत्र । लीलासहितस्यैव सर्वसत्त्वात् । रसावेशजनितमर्था-
दारहितयोः कचिल्लताकुले गुञ्जामधुराते सुवर्णमृथिकादिकुसुमरचितकैलिशयने प्रियवसत्या-
नीतिविविधताम्बुलङ्कारागुण्युपहारयावकाञ्जनापात्रसिन्दूरकञ्जुष्यादिसहितमणिसुक्ताहारादि-
सम्पन्नान्तरं मधुरकलमुरलिकानादानुगमनीरखने लतान्तरे(ण) सर्वाङ्गनिराक्षिते परस्पर-

श्रीधनश्यामविरचितमधुराष्टकविद्युत्तितिप्पणी ।

मधुराधिपतेरित्यत्र विद्युत्तौ श्रीमद्राधाप्रस्तुतेति । 'पाषाणरसुपायतः किमन्वन्मधुराधि-
तम् । यदिवेशं तदप्येतन्नानसम्बन्धतो भवेदित्यत्र निरूपितं सुधाप्राधुर्भित्यर्थः । एतदर्थमित्यर्थः ।
एतदर्थमिति । सुधाप्रहणार्थमेव भावक्यात् । तथापि लोभगतत्वेन तद्ग्रहणेन तदेकप्रस्ता भवति ।
तथापि सुधा यथा देवभावोद्बोधिका तथा इयं एतद्रसभावोद्बोधिका । तथापि राधा सिद्धिरूपा, तदत-
त्वेन ग्रहणे सर्वसिद्धिसम्पादिकेत्यर्थः । एतादृशत्वं नामध्व । लीलेति । अनायासेन हर्षात् क्रियमाणा
चेष्टा लीलोच्यते । लीलासहितो भगवान्, श्रीमदाचार्याणां सर्वसत्त्वादिभिर्निरूपितम् । रसावेशेति ।
'तत्र कुण्डोपवने जलस्थले'त्यत्र निरूपितं मधुराहाराहित्यमित्यर्थः । कीदृशे दने ? गुञ्जामधुरते ।
निरन्तरं लीलास्वानत्वात् । तत्र भगवत्सम्बन्धिभिविधसुगन्धमालापुष्पतल्पश्रमाणाःसद्गन्तत्वेन मोद-
लम्पता मधुरा लीलोद्बोधकास्ते शब्दार्थं कुर्वन्ति । तेन शब्देन कुञ्जानां सम्बन्धेति । अत्र कुञ्जेऽस्तीति
प्रियतलीवत्, कुञ्जप्रदेशशोषका इत्यर्थः । विद्येति । एतादृशानां पदार्थानामानयनं रतान्ते पुनः
शुद्धारम्भम् । अथवा विपरीते भगवति शोचन्नाथं पूर्वगामीतमिति लभ्यते । मधुरकलेति । भगवान्

लावण्यविभवयोः स्फारंस्फारं माधुर्यंमनुवर्णयन्ति । तत्रौपि प्रियायाः व्रथापनंतोक्षणकटाक्ष-
निरीक्षिते रदनच्छदानसुभामाभ्युरे गण्डदये गाढसुम्बनादिना ताम्बूलीदिविचित्रिते
प्रियानासापुटगतमुक्ताफलपीडनेन अरुणतराङ्गिते अनतिस्फुरन्मुक्ताफलावलीभोमितकण्ठ-
लङ्कारसङ्घतहरिन्मणिसुकाण्ठमणिगुच्छलितालकावलीराजिते अगुरुसारकस्तूरिकाकास्मीर-
मणिरचितविन्दुभाले कुपितमेव रचितोद्भ्रमक्षे विमर्दयस्त्राचने अन्योन्यगण्डदयसङ्के
रतिश्रमशीकराट्टप्रियगण्डस्थलितकरचानप्रतिकृतिसोभिते सुकालङ्कारसूषितनुनासापुटे वदन्ने ।
किञ्च, प्रियस्य विजितनिम्बाधरे कनकसूत्रसूषितवृहत्सुभगामलमुक्ताफलयज्ञोभितश्रासांदा-
रोन्नतिनतिमनासापुटे त्रिसुचनविजयव्यग्रनयनापुटे कुटिलशुचि दरहासप्रियस्यंविगतमाल-
सौरमलुञ्चमशुलिहि । मल्लिकादिवसुतमेचककेशपाशे किर्त्तितुचिचुके हीरकादिमणि-
सुतालकावलीविराजिते प्रतिक्षणप्रवृद्धप्रेमप्रोथसीत्कारे मकरकुण्डलमण्डितगण्डमण्डले
कदाचित् चकितनयने वदते । पुनः प्रियाया हृदये गुञ्जामणिहारवति स्वामकशुक्ली-
पहिते मृगमदपत्राङ्कितकुम्भकरने लावण्यसरसि संक्षिद्योत्तुके रतिश्रमशीकराट्टप्रो-
नार्दनिचित्रवसनाचलणोपिते कनकसूषिकाकुसुममाल्यसोभिते अतिगौरवे विविचमहामणि-
जटितकनकमुद्रिकाकलङ्कतप्रियाङ्गुलिसन्धिंतिविपाटितकशुक्लवकाशे । किञ्च, कण्टाभरण-
सूषिते तदसुक्ताफलैयछिपरमराविराजिते पीनोन्नते प्रियालिङ्गचविमर्दितसज्जि हाटक-
मणिजटितसुरलिकाशोभितदक्षिणक्रेते क्षणे क्षणे समाक्षिष्टप्राणप्रिये शिथिलोत्तरीये
प्रियहृदये । किञ्च, अवसरविशेषे तादृशसखीविज्ञापिते लतागेहान्तरे विकष्वतिविवचरुचिर-

मधुसूलीचादं करोति येन स्वाभिन्नागमने चरणमङ्गीरसोने सुरलीनारोपि अनुगतो भवति, तेन
कक्षापि शानं न सम्भवति । एतदर्थमुक्तं लतामन्तरेति । महारसे सन्निधौ स्वाहुमन्तकाव्यार् । रति-
मेवै सखाभिन्ना जयमयलोकनार्थं सस्य सन्निधौ लतामन्तरे शिल्पना अवलोकयन्तीत्यर्थः । अप्रैतिः ।
पूर्णवस्था नाञ्जज्ञोत्वपिः । व्रणामस्तु पूर्णं रसे भवति । अत्र निरीक्षणे श्रैप्रादंत्वेन प्रेमासत्सन्ध-
निरीक्षणेन अनज्ञोत्वपिं करोतीत्यर्थः । नित्यसमीक्षणकथनेन रसनच्छदानसुभगं प्रियस्य दर्शयतीत्य-
भिप्रायेणोक्तम् विमर्दम् । निविचमन्मलीलया ब्रह्मा श्रीअन्तर्नयना यसाः । एतेन महासौरतं पौरोत्तम् ।
अन एवामे अन्योन्यगण्डदयसङ्घे इत्यत्र सुरतागतावस्था निरूपिता । मुक्ताफलाङ्करोति । मुक्ताफलान्तं
पूर्वत्वं जातं मुक्ताफलत्वेन महारसनयत्रादित्यर्थः । प्रियस्येति । निम्बफलय विशेषेण शितत्वेन
अभरन्तरागामस्येन जितनिम्बस्यम् । परमत्र सुधामिष्येन विजितमित्यर्थः । कदाचित्तिदिति । कदा-
चित्प्रियगमनदशायां सितिल्लसवारै र्थानेन कृते पत्रादीनां चकितनयने भवतः, यथा 'पतति पतये
विचलितपते शङ्कितभयदुपयान'मिति तदर्थम् । गुञ्जामणोपि । महारसे प्रसन्नेन प्राणप्रियेण सखदित्सा
सुभामाला दद्यात् तं परिधाय शिल्पामित्यर्थः । अवसरैति । लीलांनन्तरमुपवृत्तयुनः यज्ञाव-

१ विभावयोरिति पाठः । २ तपते पाठः । ३ साम्बूलादिति पाठः । ४ धासद्वरेति पाठः ।
५ प्रियसेति नास्ति । ६ उज्ज्वलेति पाठः । ७ फलेति नास्ति ।

१ अप्रादंति पाठो मूले क्वचित्सायम् । २ शुभेति च पाठः । ३ च्याने इति वा पाठः ।

प्रसन्नोद्गतपन्मूलोत्पमधुषे धीरपवने विकारिसमाकुले रचिततल्पे रन्तुकामयोः पूर्वैक-
विचयोः मार्गस्थविचित्रपक्षितस्वादिषु विहितोपाङ्गयोः मयेमार्गं कृतविचिषुम्बना-
छेयादिरसयोः रचितपुष्पगुच्छेत्सेपणयोः गलेन्द्रलीकयोः अंसासकथाहोः उपात्तलीलाकम-
लयोः चर्चिततामूलयोः कृतकलीतयोः वेत्रनिचारितसदुलतयोः वागमोचरसुभामधुचयोः
गमने यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव ध्यायं ध्यायमधुगर्णयन्ति गमने मधुरमित्यनेने । निर-
वधित्वेनैवंविधैकैस्य रसाकलनेन तन्निमामत्वेन च वर्णनाशक्तिं प्रतिपादयन्ति अस्त्रिल-
नयनं । किञ्च । अस्त्रिलं मधुरमित्यनेन कदाचित् विपरीतशुद्धयेर्षी पूर्णसानुभव-
स्तादृश एवेति सचितम् ॥ १ ॥

तादृशानेव समयविशेषोत्पन्नान् स्वप्राणरूपांनाहुर्द्वितीयेन वचनमित्यादिना ।

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वस्त्रितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ २ ॥

श्रीमदसुभ्राणप्रियाया सिध्याङ्कपिताया जितकष्वनिःकृजितायाः कुटिलवृहत्याः सुशो-
णतराचरायाः अन्तर्जातिभरदलेहाप्राङ्गनिरीक्षितप्रियाननीयाः प्रियकुतरभसवदितसंसु-
कूलनियचणयाः प्रियाचरितोरोजालभनायाः छलकृतपाणिपिहितवर्षाङ्गसुम्बनामोदुपलुक्त्रि-
प्रतीकायाः कपोलाञ्चल्यवहितवचनरचनायाः सस्मितायाः अद्भुताभरणप्रतिविम्बितश्रीम-
त्प्राणप्रियमुलकमलादिसन्निधिप्रेमणे रसावेषे पूर्वं मयैव चुम्बनं कर्तयमिति कृताभरणसुम्ब-
नायाः विपरीते वचनादौ रसप्रमितायाः केलिश्रयने सुगंधभावावबध्लितायाः वचनादिकं
मधुराधिपतिसन्धनि सर्वं मधुरमिति भावः । अखिलेत्यर्थः पूर्ववद् भावनीयः ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

नट्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरस्त्रिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अतःपरं कदाचित् प्रसुर्विचिषुकुसुमितफालितलाहमनिःकुञ्जमुञ्जसदृगोवर्षनाद्रि-
शिखरस्थितो गोचारणपराणोऽस्ति । गोरसविकार्यादिव्याजेन प्रियार्थं विविचवस्तुनि गृहीत्वा
प्रियसखिकथितं 'वैशुरवं श्यु किमाकुला गच्छसि'त्याकथ्यं सहचरज्ञातस्वामनसूचकं

दिकं विषयं ह्येते सुरलिकां दत्त्वा आदर्शविषु परस्परप्रतिनिम्बदर्शनेन अत्यार्तिभरं दद्यात्तादृशान्यन्त-
रक्षसखीनिर्विशोपितम् । अन्यत् कुञ्जेषु गन्तव्यम् । तत्र च लीला कर्तव्येति विश्वामित्यर्थः ।
गोचारण इति । वयसांनां बुद्धिस्त गवाभयलोकनार्थं प्रभुः गिरिशिखरे स्वितः । प्रभुस्तु स्वप्राण-
प्रियायां दुरार्थं सौन्दर्यगतिविलासार्तिविरविचिषवसाभरणचकितावलोकनाथलोकनार्थं गिरिशिखरे
स्थित इत्यर्थः । सदेक इति । भगवत्येव मनो यासाम् । कुत्र मिलिष्यति ? कथं मिलिष्यति ? कुञ्जे वा
गोपसमये वा गोधने वा गोवर्धने वा कुत्र मिलिष्यतीति । तदेकमानसाभिः । किमाकुलेति ।

१ नवेति पाठः । २ इत्यन्तेनेति पाठः । ३ प्रियाननविद्या इति पाठः ।

कालिन्दीतटप्रदेशं स्थितरसनिकुञ्जसूचं रसात्मकं चेषुणवं श्रुत्वा तत्र गतामिः प्रियाङ्गिष्टामिः
श्रमजलार्द्रकुचकुङ्कुमाङ्कितस्रोत्रीयविहितालकश्यागोरेषुमोच्छन्नाभिलाषामिः वेणो रेषौ च
प्रियपाणिस्पर्शसुकृतप्रतीकामिः पूर्वचित्तविषयकुसुमविनिर्मितशयनोपविष्टस्य चरणसंवाहन-
परायणामिः मधेयगतिभिस्त्रिदेकमानसाभिनिर्गते तदा द्राद दृष्ट्वा प्रतीक्षन् शिखरादवरुद्ध
रसात्मकं स्त्र्यं कुर्वन् खानुत्परागभवं दर्शयन् समानतस्य आनन्दान्बिन्दनमाभिव्येण्मादिषु
समुत्तरसं ध्यायं ध्यायं अनुवर्णितं वेणुरित्यादिना । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

तादृशरसनिकुञ्जस्थल एव कदाचित् प्रियेषु समं रसपरवशाभिर्गीतम् । किञ्च, पर-
स्परं रसावेशेन यदधरसुधारसं पीतं, प्रियानीतविविधश्रुतदुग्धमोदकादि खाभिलाषसूचकं
भुक्तं तादृशखाभिलाषसूचकश्रुतदुग्धमोदकाषट्कालानन्तरं कुसुमशयने तत्तदभिलाषं
शयनं विधाय पुरितवान् । रसावेशनितमयीदाराहिलेन क्रीडेन स्वाभिन्यादिकृतरूपमङ्गी-
कृतवान् । तद्रीत्याऽभिलाषपूरणानन्तरं श्वस्त्रशङ्करे तिलकादिरचनं श्रमाद्रितया उभय-
शङ्कितौ वदनारविन्दयोरनुभूतौ प्रदर्शितवान् । तमानन्दविशेषं स्मारंस्मारमनुवर्षयन्ति
गीतमित्यादिना । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।

वसितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

अतःपरं सदा मनसि भावितेऽसिद्धि विहारेच्छया निर्गतानां समुद्रथितमालतीकुरवकादि-
कुसुमपरिमलेनमदप्रमरश्याकुलकेशपाशानां स्मितविकाशविभ्रमगल्लवण्यानानां हीरका-

देहसुन्दान्धनरहिता मार्गासुसन्धानरहितैर्लथः । प्रदेशमिति । वेणुनादेन सूचितकालिन्दीतटप्रदेश-
मित्यर्थः । चेषुण्वमिति । वेणुषु विविधं स्वरं करोति । सङ्केतस्य निजद्वयनिकुञ्जसूचकं मन्दस्वरम् ।
निविडुनिकुञ्जसूचकं मध्यस्वरं । दूरनिकुञ्जसूचकं तारस्वरं । अन्वया वेणुनादे गानं कृत्वा सङ्केतं यद्वि
सूचयति तदा वयसादीनां ज्ञानं भवति । तस्मात्तादृशेन रसात्मकं सूचयति यथा कोषेन न जाना-
तीत्यर्थः । रसात्मकमिति । यथा मधुरो मधुरीं दृष्ट्वा रसाभिलषो भूत्वा सर्वज्ञानतरस एकत्रकरणार्थं
तासां यथेष्टिलरसदानार्थं द्रव्यति, तथा मूलं प्रसूः करोतीत्यर्थः । स्वाभिलाषमिति । स्वस योऽभिलाष
उरोजाविदस्पर्शनन्दरूपः तस्पर्येन तस्परस्यै इव मन्वयानः सुरः भुक्तव्यामित्यर्थः । तत्तदभिलाषमिति ।
पूर्वसंभितमनोरथनिषिधवन्धनविशेषजनितरसविशेषदानपूर्वकं शयनमित्यर्थः । तत्तदभिलाषमिति ।
रुच्यभिन्यादौति । मर्यादारहाहिलेयने हिलकनस्रभूषणदीनां अत्यासो भवति । स पुनः कृत इत्यर्थः ।
अथवा मर्यादारहाहिलं तु विपरितसुरते भवति । तदा सामिन्या कृतस्वमङ्गीकृतव्यामित्यर्थः ।

इति श्रीगोस्वामिसुतश्रीचण्ड्यामविरचिता मधुराष्टकटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

दिमगिणगरचितमृगमदादितिर्वेक्ष्यशोभितभालविन्दुनां नासापुत्राग्रतोदारलोलमुक्तानां स-
माश्लिष्टोरेषु तैरुत्तहाणानां विचित्रवसनान्तरशोभिताखिलाकल्पानां अलककाङ्कितानु-
लिखजितविविधनूपुराणां सूर्य्यलोलाङ्गीचं दधिकलशिकीं वहन्तीनां ब्रजाधिपसुतो
वयस्यै रोधं सम्पथा समीपागतशक्तिनयनः प्रियाहृतचेताः वैदनेन्दुसुभामोहिताशेष-
गोवपुञ्जनो वक्रोक्तिगोलोरोजादित्यस्पर्शविर्भावितमनोभवः द्रुगगावाचवक्षणापदेशापसा-
रिताशेषवयस्यद्वन्द्वः उपातोत्तमाङ्कशिवितामोजनः करैकगृहीतविविधमणिमयकाञ्चीषट्प्रसूनः
विविधरुचिप्रसूनमोद्भूतामरगिरिलेनमत्तमुपलतागहानीतप्रियाजनो यद् यत् कृतवान्
नीतवान् प्रेमाश्लितरणं सम्पादितवान् रमणं च मर्यादारहितं, वसितं हारादीनां,
शमितं सुद्रघण्टिकादीनां, तस्मात्प्रिकं ध्यायं ध्यायं अनुवर्षयन्ति करणमित्यादिना ।
मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं सुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

एवं कदाचित् तरणितनयाकुले बहुलाम्रकदम्बाद्विदुमाकुले धीरगन्धवाहे, केलिहिति
रहसि, शानादिव्याजेन समागतवा श्रीमल्लसुप्रणप्रियया मकरकुण्डलमण्डितपण्डमण्डलप्रभो-
धोतिताखिलसुधुवनः कमलदललोचनः अधर्पापितेयुः गुञ्जामणिसुताहारादिराजितोरःश्वलः
अवलोकितप्रियः निखिलमनोरथरुपागतः आश्लेषादिरीलां कृतवान् । यमुनायां सलिलकम-
लदीनां च क्रीडां कृतवान् । ततो निर्गमने सति निकुञ्जे उप्यावलीरचितशयनकेलिजनितश्र-
माम्मःसंक्रान्ताननकमलया प्रियदत्तकमलकृतलीलाया प्रियया, वैनाथी मार्गाः बहवः स्फुरिता
इति प्रियेण सह यावत्पर्यन्तं मार्गविभेदो भवति तावत्पर्यन्तं गेहार्थं प्रचलितया प्रियापित-
स्वोरःस्थारया सङ्गतस्य मन्थरगतेः क्षणं क्षणं कृताश्लेषस्य पूर्णायमानयनस्य सुपमयालो-
कनैकरागयस्य कदाचिद् पश्चात् कदाचिद् बाहुवन्धनेन कदाचिदयतो गहने लतापिहितोदरे
यथाभार्गसौकर्यं भवति । एवं मार्गसन्धिस्थितयोः परस्परदृष्टे यामीत्याज्ञां गृहीत्वा गतयोः
कृतान्गोचरगुञ्जामालेयादिहारविनिमययोः कृतो यो माधुर्यानुभवो जातः तमेव स्मारंस्मार-
मनुवर्षयन्ति शुद्धेत्यादिना शिष्टं मधुरमित्यन्तेन । मधुराधिपतेरित्यादि पूर्ववत् ॥ ६-७ ॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा शष्टिमधुरा शष्टिमधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भगवान् गोपसमाजं सम्प्राप्तः, एतासां गेहागमनानन्तरं सायं प्रियागमनं प्रतीक्षन्त्वो गोष्ठादिषु स्थिताः । भगवानपि गोपसमाजस्यः तैर्गीतकीर्तिर्वैशुवादनपरायणो गोरजश्चरितकुन्तलो व्रजस्थानां गवां च दिनतृणं मोचयन् गोष्ठप्रवेशं करोति । ततो गोदोहने सर्वैरसग्रहणार्थं उद्यतस्तदा दर्शनार्थं गतानां विचित्रवसनवतीनां विचित्रसूक्ष्म-यष्टिग्रहणेन वर्षादिभेदेन गवाहानेन स्वसमीपागमनज्ञापकेन समागतानां सर्वाणोचरकटाक्ष-स्पर्शादिसङ्केतादिक्रतामोदो निखिलरसपूर्णो दृष्टः, तस्मिन् गृह्ये योजनुभवो जातस्मेवानु-वर्णयन्ति गोपैत्यादि सृष्टिरित्यन्तेन । अतःपरं बक्तुमशक्यत्वं तन्निभमत्वेन प्रतिपादयन्ति दलितमिति । नन्दगेहालबालोदितस्य श्रीमद्रोपीजनरागसेकसंबुद्धकल्पवृक्षस्य दलितफलि-तादिकं सर्वं मधुरिमासीमा इति ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीबिड्डलेश्वरचिरचिता मधुराष्टकचिदृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीमद्बालकृष्णविरचितविवरणसमेतम् ।

प्रतिक्षणवोलसत्सरसातातिलावण्यदुग्-

व्रजशर्कलमाधुरीरससुधाक्विक्रीलोर्मिभिः ॥

सदा मधुरमूर्तयो विविधभावसुगुणैः ॥

स्फुरन्तु हृदि मे श्रिया ललितवल्लवस्वामिनः ॥ १ ॥ •

शरणागतकरुणाभरकणानिशतत्परान् निजाचार्यान् ।

व्रजवल्लवजनवल्लभवल्लभनाम्नः प्रभूत् नौमि ॥ २ ॥

अथ 'श्रावणस्यामले पक्ष' इति श्लोके श्रीभगवद्दर्शनस्योक्तत्वात् तस्मिन् समये साक्षाद् भगवान् कोटिकन्द्रपीथिकलावण्यगुणलीलाविशिष्टोद्भृतरसात्मकस्वरूपेण प्रकटीभूय श्रीमदाचार्याणां देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणचर्मादि सर्वं साक्षादलौकिकरसात्मकवचनामृतपोषणेन स्वविषयीकृत्य द्दहिःसाक्षात्स्वरूपातुभवं कारितवान्, पश्चात् संपूर्णसदानार्थं तिरोभूय अन्तर्देहप्राणेन्द्रियादिरूपः सन्नन्तरे च निखिललीलारसातुभवं कारितवान्, अत एव 'स्फुरन्तु हृदि मे श्रिया ललितवल्लवस्वामिनः' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । सर्वोत्तमपि 'तत्कथा-क्षिप्तचित्तस्तद्विस्तृतान्यो व्रजप्रिय' इत्याद्युक्तम् । तदा पुनर्विप्रयोगदशातुभवे तद् विना स्यात्तुमशकौ गुणालंबनेनैव कालनिर्वाह इति श्रीमदाचार्यचरणा अहर्निशं उदीपनात्मन-विभावादि रसान्तःपातिसकलसामग्रीसम्पन्नं तत्तत्सामयिकलीलागुणविशिष्टमुद्भृतरसात्मकं स्वरूपं यथातुभूतं तत् तथा वर्णयन्ति अचरं मधुरमिलादिभिः ।

अचरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अहो रूपं तु किं वर्णनीयं मधुराधिपतेरखिलमेव मधुरं, यावन्तः तत्पदार्थास्ते मधुराः । अथवा रसाः वीरादयः तेषामपि शृङ्गाररसान्तःपातित्वेन मधुरत्वाद् रसत्वं, अन्यथा तत्त्वमेव नास्ति इति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । तादृशानां अधिपतिः शृङ्गाररसः, तद्रूपस्य

भगवतो यद्यपि अखिलमेव मधुरं, यथा राज्ञः परिधेयानि आभरणानि सुवर्णमयानि उपकरणानि अपि तथा, तथापि यस्य यार्द्यं रूपमाधुर्यं यस्यां यस्यां लीलायां समनुभूतं विप्रयोगे तत्तत्सरणे तत्तन्माधुर्यस्य स्वरूपतो विशेषेण वज्रमुग्रशक्यत्वात् तत्तन्नाम-
निरूपणपूर्वकं पृथक्त्वेन तत्तन्माधुर्यमुच्यते । तत्र प्रथमं रसात्मकवचनामृतप्रवेशेन स्वरू-
पादुभवो जातः, तस्यावरसंनिधत्वात् पूर्वं तदनुभव एव अनुभूतः, इति व्युत्पत्तेः प्रथमं तद्-
धरं मधुरमित्युक्तम् । पश्चात् तत्सुधावेशे सम्पूर्णतद्गदनमाधुर्यलावण्यसादुभवो
जात इति वचनं मधुरमित्युक्तम् । यथा 'वर्हाणीधे' तिष्ठोक्तोक्तसुधाप्रवेशानन्तरं भगवत्प्राप्तं
फलमिदं मित्युक्तम् । तदनु वदनमाधुर्योनुभवे कोटिकन्दपलावण्यरससंवलित-
पाङ्कजस्ततरङ्गविलासादुभवस्य सम्पन्नत्वात् नयनं मधुरमित्युक्तम् । तदेवोक्तं 'मधुरक्त-
कटाक्षमोक्ष'मिति, तत्रैव 'मदविपुर्णितलोचन' इत्यादि च । एतेन विचित्रभावलेलितत्वं
लोचनयोरुक्तम् । ततो विगाढरसे हाससत्स्यात्पनुभवात् हसितं मधुरमित्युक्तम् ।
नयनमाधुर्यानन्तरं हसितस्य निरूपणात् नयनयोरपि स्मेरत्वं सूच्यते । ततो अथरवदन-
माधुर्यानुभवतो भगवतो हादमपि रसरवज्ञत्वेन स्वाधीनत्वात् अतिमधुरं ज्ञातमिति
तथोक्तं हृदयं मधुरमिति । एतेन यथा स्वस्य भगवति परमा प्रीतिः, तथा भगवतोपि
स्वस्मिन् अनुभूतेति सूचितम् । किञ्च, हृदयपदेन वक्षोपि व्यञ्ज्यते । तेन भगवतो हृदयं
अपि मधुरतरोहसदमिनवकैशोरवयःक्रमेण किञ्चित् उच्छ्रयं सुललितविलासं प्रकटीकरोति,
इति तादृशमालिङ्गनादौ स्पर्शादौ वीक्ष्येपि प्रियाणां महारसादुभवावकलेन परमानन्द-
दायकं इति तत्सृष्टत्वा तन्माधुर्यस्य हृदयं मधुरमिति । ततो रसान्ते अलसवलित-
भावादिसहितं गमनं रसादौ तु विलासलीलापूर्वकं तद्वचनं इति तदुभयानुभवात् गमनं
मधुरमित्युक्तम् । एवं पृथक्त्वेन तत्तन्माधुर्यनिरूपणे चित्तं महारसात्थो लीनमासीत् ।
क्षणानन्तरं उद्बोधेन पुनः पूर्वरासेवेशात् तादृशसखिलमेव मधुरमिति अनिर्वचनीयत्वेन
अन्ते सर्वत्र मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तम् । अत्र स्मरामि इति क्रियाध्याहारः
सर्वत्र कर्तव्यः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

ततः पुनरेकान्ते परमहृद्यानि नेपथ्यादिर्वैखनरूपाणि वनधादिविशेषज्ञापकानि परि-
हासकारकाणि यानि वचनानि 'रहसि संविदो या हृदिदृश्यः' इत्याद्युक्तप्रकारकाणि
भगवतोक्तानि तेषां माधुर्यसाधुभूतत्वात् वचनं मधुरमुक्तम् । एतस्यैव माधुर्योन्मो
मनसो मग्नत्वात् अन्येषां वस्तुमग्नयत्वेन एकवचनमुक्तम् । वचने पश्चात् तद्वचनोक्त-
वन्धादिलीलायां तन्माधुर्यमनुभूतं भवति इति चरितं मधुरमित्युक्तम् । ततस्तद्वश-

तस्मिन्नाचरणे उद्बुद्धरसात्मकस्य भगवत आच्छादकस्यकिरूपत्वेन वसनस्य रसोदीपकत्वाद्
अवलोकने पुनः तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति वसनं मधुरमित्युक्तम् । अत एव 'वर्हा-
णीधे'त्यस्य विवरणे यत्र वसनाकृतिरपि न सम्पागवलोकिता तत्र तदाच्छन्नं रसं कथमुद्वा-
ट्येयुरित्युक्तम् । 'रसो हि गुण एव रसत्वमापद्येत्' इत्युच्यथा तदाच्छादकभावस्यकम् ।
आच्छादकत्वेपि आकृतिदर्शनं रसोद्बोधकत्वात् सुतरां मधुरं भवतीति तथोक्तम् । ततो
रसादुभवे अलसवलितादयो हावभावादयः सात्त्विकादिभावाश्च परममधुरा भवन्तीति तत्
स्थत्वा चलितं मधुरमित्युक्तम् । सुसुदितभावज्ञापनाय वलितपदम् । एते सर्वे रात्रि-
सम्बन्धिलीलाप्रकारा निरूपिताः । अतःपरं दिवासम्बन्धिलीलानां मधुरत्वं निरूपयन्ति
चलितमित्यादिभिः । अयं भावः । प्रातर्बदा गोचरार्णयसुखतस्तदा वनलीलोलोकनाय
अन्तरङ्गवयस्यैः सह नमपरिहासादिकं कुर्वन् अवलोकनायै बहिःस्थितानां प्रियाणां अतिहृदय-
ङ्गमं लावण्यं प्रदर्शयंश्चलति, तत्सात्मयिकं स्थूलोक्तं चलितं मधुरमिति । अथवा
वनादागमनसमयेपि तथैव चळतीति तथोक्तम् । तदुक्तम् 'घनरजस्वले दृश्यन्सुहृ'रिति ।
अथे पुनर्लोकं विपिनप्रमर्षं मधुरं न भवतीति श्रमहेतुत्वात् भगवतस्तदाभावात्
तदपि मधुरं निरूप्यते । तथा च वनसम्बन्धिर्मूय्यादितृणपर्यंतसम्पत्पदार्थानां
रसात्मकरणारविन्दमकरन्दसम्बन्धेन लीलोपयोगिरसात्मकतां सम्पादयितुं वने प्रमर्षं
करोतीति चरणारविन्दस्य रसात्मकत्वात् श्रीनिकेतनत्वाच्च प्रमर्षजनितरजःसम्बन्धित्वे
परमभोगातिशयेन मधुरत्वमेव भवति, ननु कदाचिदपि तदन्यथात्वमिति भ्रमणमपि
मधुरमुक्तम् । एतदेवोक्तम् 'तृणचरातुर्गं श्रीनिकेतनम्' इत्यस्य विवरणे । अथवा
तत्सङ्केतादिषु स्थितानां भक्तानां मिलनार्थं तत्र तत्र प्रमर्षं करोति भगवान्, तनु तत्-
तद्विधायिलोत्कलिकासमाकुलविधिवरसभावात्सकमिते परमं मधुरमनुभूतं भवति, सङ्केत-
श्रेयसीनां चरणारविन्दसंवाहनादिषु लीलायां चेति तत्सृष्टत्वा भ्रमितं मधुरमुक्तम् ।
एवं श्रमसूचकमपि सर्वं रसात्मकस्य मधुरमिति निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं
मधुरमिति । रस्तु यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र रसत्वं सम्पाद्य मधुरत्वं सम्पादयतीति
खल मधुरत्वे किं वाच्यमिति भावः । किञ्च, यथा रसस्य प्रवहणरूपत्वात् प्रमर्षेपि
मधुरत्वं न गच्छति, तथात्रापिती अपि सूच्यते ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

दृढं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

अथे वेणुर्मधुर इत्युच्यते । तस्यायं भावः । रङ्केतखलज्ञापनार्थं वेणुनादे कुते
'कल्पदेस्तनुभृष्टु सख्य' इत्युक्तत्वात् तत्र खनामादिश्रमणात् नादद्वारा तन्माधुर्यमपि
अनुभूतं भवति । तथापि सङ्केते समागतानां प्रियसङ्गमे सम्पन्ने तदानन्दजनितपरमसौ-

१ विविधापाङ्कजस्ततरङ्ग इति पाठः । २ वलितत्वमिति पाठः । ३ मकरत्वेनेति पाठव्य । ४ रचनेतिपाठः ।

१ लीलोक्तव्यापारसंकेति पाठः । २ सम्बन्धित्वेति पाठः ।

भाग्यशोभाभरणे विलसद्भजनानां तासां प्रियाणां प्रियसमीपवर्तिवेशुविलोकने प्रियप्रापकत्वात् तस्मिन् परमखेदभरणे स्वरूपतन्मयीदालोपकं भाष्येयमनुभूतं भवतीति इति वेणुर्मधुर इत्युक्तम् । अधरागतसम्बन्धने तस्य तथात्वं स्पष्टमेव । अग्रे रेणुर्मधुर इत्युच्यते । तस्यायं भावः । गोचारणे रेणुसम्बन्धस्य आवश्यकत्वाद् अलकादिषु तस्य क्षुरितत्वेन यथा श्लकानां कार्मरूपत्वेन भाष्ये, तथा रजसो रसोद्युगत्वाद् अत्रारागरूपत्वेन परमभाष्ये दृश्यते इति रेणुर्मधुर इत्युक्तम् । एतत्सर्वं 'तं गोरजश्चरितकुन्तले' इति श्लोके निरूपितम् । वदनकमलसम्बन्धे रजसः परागरूपत्वान्भाष्ये युक्तमेवैवमिदं सूचितम् । अथवा सन्ध्यायां आगमनसमये गोरणुसहाते घनीभूते इतरावलोकाभावात् प्रियसङ्गमे च सम्बन्धे तन्मुखाविन्दकटाक्षादिरसातुभवत् स रेणुरपि परममधुरो भवति इति तथोक्तम् । एतेन अन्धकारादीनामपि लीलोपयोगित्वेन मधुरत्वमेव इति सूचितम् । एतत् स्वरूपं 'पीला मुकुन्द-मुखसारधे'लस्मिन् श्लोके 'सत्रीदृहासविनयं यदपाङ्गमोक्ष'मित्यस्य विवरणे निरूपितम् । अथवा रेणुरत्र चरणारविन्दसम्बन्धी ज्ञेयः । तेन त्सात्प्रकत्वात् लीलोपयोगिदृहसम्बन्धनैकसमावत्वाच्च लीलासम्बन्धिनीनां प्रियाणां तद्विरचितदेहवत्त्वेन तन्भाष्येयमनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । अग्रे पुनर्वनादागमनसमये त्रिभङ्गललितस्वरूपेण वेणुं संवादयति तदा वेणुरन्ध्रेषु स्वाङ्गुलिचलने पाणेरपूर्वतरा शोभा प्रकटीभवतीति तत्स्त्वत्वा पाणिर्मधुर इत्युक्तम् । तथैव पादयोर्'वामजानन्तान्श्रितातिवक्रदक्षिणजानुक्त'मित्युक्त-प्रकारेण स्थापने अनिर्वचनीयसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तत् स्थूला पादौ मधुरौ इत्युक्तम् । तदेवोक्तं 'सौन्दर्यं किमपितरां प्रकटयति प्रेमवलम्ब्य'मिति प्रयुचरणैः स्वरूपवर्णने । अथवा दिवासम्बन्धिचरिते वनलीला सर्वा भक्तानां गृह एव अनुभूता भवति, तत्र पुलिन्दीभाग्यानन्दनकरणे भवत्सदकमलसम्बन्धिचक्रमस्सण्णे जाते दयितास्तनचित-तद्रचनाचातुर्यकलतिकमनीयपाणिस्तरणात् तच्छोभाभाष्योद्युगत्वात् पाणिपादयोर्मधुरत्वं निरूपितमव्यवधानेन । एतच्च 'पूर्णाः पुलिन्धे' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । अथवा सन्ध्यायां तत्प्रियावलोकाभजनितमिचित्रभावोद्भूतरसेन दोहान्विधौ नूपुरसुद्रिकादिभूषणभूषितापाणिपादसौन्दर्यमाधुर्यं प्रियाणामनुभूतं भवतीति तथोक्तम् । एतदेवोक्तं 'वेशुस्यनैः कलपदैर्नियोगाशङ्कतलक्षणयो' रित्यनेन । अथवा लीलासमये तत्तद्व्यादिरचनयां कुचकुम्भेषु मकरादिचित्ररचनार्यां आङ्गदृश्यादिषु स्थापने च तापहृत्कत्वानन्ददायकत्वशोभातिशयत्वमधुरत्वादिगुणाः सर्वेऽनुभूता भवन्तीति तत् स्थूलोक्तं पाणिर्मधुरः पादौ मधुराविति । अत एव 'शिरसि धेदिनः श्रीकरग्रह'मिति 'कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छय'मिति ताभिरुक्तं फलप्रकरणे । एवमनन्तप्रकारा भावनीयाः । अग्रे पुनर्नृत्यं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । अत्र सर्वं ब्रजभूषणसीमन्तिनीसम्बन्धिरीलोपयोगिं निरूप्यते । तेन सायं

वनादागच्छन् वेणुं कृजयन् नृत्यन्पूरातुकरणं कुर्वन् दिवा विरहतापं दयितानामपाकरोति । तच्चल्यं त्वभिनयात्मकमित्यभिनयकरणे मधुरस्मितपूर्वकमुद्युगभङ्गकटाक्षादिविलो-पुङ्गवितेष्वतिरमणीयलायणरसमावाप्तप्रापपुष्टाः प्रिया भवन्तीति तत् स्थूला नृत्यं मधुर-मित्युक्तम् । तस्मिन्नेव समये पुनः समागशील्यं विना रसः पुष्टे न भवतीति सन्ध्याङ्गीकारे सख्यरसस्याप्यनुभवात् तस्यापि मधुरत्वं निरूपितं सख्यं मधुरमिति । अत एव 'समीदृहा-सविनयं यदपाङ्गमोक्ष'मित्यत्र 'पुष्टे रसे हास' इत्युक्तम् । सख्ये सति हाससम्भवाद्ब्रज तस्मिन्प्राप्तात् सख्येनैव रसोपे इति सख्यस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एवं दिवा-सम्बन्धि सर्वं मधुरमेवेति मधुरापतेरखिलं मधुरमित्यन्ते निरूपितम् ॥ ३ ॥

एवं सख्यसहितं नृत्यस्वरूपं निरूप्य गीतं निरूप्यते ।

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

मधुरं इदं गीतं नृत्यानन्तरं कचिद्देशविशेषे स्थित्वा करोतीति 'रजे यथा नट्यरौ क च गायमाना'वित्यत्र निरूपितम् । तस्य गीतस्य भावात्प्रकत्वात् तन्भाष्येयस्य ब्रज-सीमन्तिनीहृदयैकवेष्यत्वेन गीतं मधुरमित्युक्तम् । अथवा अत्र क्रमो न विवक्षितः । श्रीमदाचार्याणां हृदये विभ्रयोगरसाभिर्भावेन सर्वा एव लीला भगवतो विलासाः प्रकटा जाता इति यदैव यत्स्फूर्तिः तदैव तन्निरूपयन्ति इति तस्मात्किञ्च गीतं सर्वमपि मधुरं निरूप्यते । एवं सति पूर्वं पाणिपादनृत्यसख्यानि निरूपितानि, तेन रासलीलास्फूर्तौ तत्र नृत्यस्य मुख्यत्वाद्भिनयार्थं पाणिपादयोश्चालनक्रियायां तत्सर्वस्थानजनितशोभातिशयलायणादीनां अनिर्वचनीयमाधुर्यंनुभवत् तन्माधुर्यं निरूप्य पश्चात् नृत्यस्य भाष्यं निरूपितम् । ततो रसोपाध्यं सख्यं निरूप्य गीतं निरूपितम् । तेन इदं गीतं 'कचिदुक्तं समं मुकुन्दने'त्यत्र यदुक्तं तदवगम्यते । तत्र भगवतापि गानं कृतमिति उक्तं 'मुत्पन्नस्य नादस्यात्प्रमत्वापे'त्याभासेन । स च मधुर एव कर्तव्य इत्युक्तत्वात् तस्मैवा गीतं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, रासलीलानन्तरं प्रातर्भगवति अन्तःप्रविष्टे 'वामचातुर्कृतनामकोषे' इत्यादिमुक्तेश्लोकोक्तनिरूपितलीलासु सर्वत्र गीतस्यानुस्यूतत्वान्माधुर्योनुभवत् तस्मान्नियुक्तमपि उक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च, तत्र पुनः सायं ब्रजआगमनसमये 'मदविष्णुर्णितलोके' उक्तो विवर्णनः सख्य-हृदा'मित्युक्तप्रकारागमनस्योक्तत्वात् तत्र मदपदेन नृणांविषोष उक्तो विवरणः । तसां-स्तु विविधनायिकाविलासस्युतिधारजनितानन्दसन्दोहासुभव इति टिप्पण्यां विवृतः । 'स चेतारविस्सारक' इति मदपदयुक्तं मूले । एवं सति सायं संयोगसमये यथा तादृशमदजनित भावाः स्वरूपे प्रकटा भवन्ति तथा चेने प्रियाविद्विष्टेण पूर्वानुभूतप्रियारसा-यतस्थितिधारया नामस्वरूपात्मकं गीतमपि विचित्रभावोद्भूतं भवति इति तत्स्थूला गीतं मधुरमित्युक्तम् । तेनैदं गीतं 'मधिधरः कचिदागमयन् गा' इत्यत्र यदुक्तं तदवगम्यन्त्वम् ।

तत्र कचिदेव गा गणयतीति विवृतत्वात् तथात्वं स्पष्टमेवेति भावः । एवमनन्ता भावा विभावनीयाः । ततः प्रदोषसमयलीलास्फूर्तो तत्संबन्धिपदार्थानां माधुर्यं निरूपयन्ति पीतं मधुरमिति । अत्र सर्वेस्वामि भावरूपत्वेन निरूपणात् कल्पयान्तश्चदा अपि भावार्थका एव इह प्रयुक्ता इति पीतपदेन पानं ज्ञेयम् । अयं भावः । पूर्वं वनलीलायां नाद-
निष्ठामृगपानेन गवां पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं रसात्मकता निरूपिता 'गावश्च कृष्णमुख' इति पद्येन । पश्चात् सार्यं दोहनसामयिकस्वरूपसौन्दर्यमहिम्नेव सा निरूपिता 'भाग्योक्ते' रिलनेन । एवं सति रसात्मिकानां तासां रसोपि भावात्मकत्वेन मधुर एव भवितुमर्हति इति तद्रसपाने तस्य भावात्मकत्वेन भावजनकत्वात् भगवतस्तत्प्रियासम्बन्धिसाक्षा-
द्रसपानस्मरणेन विचित्रभावविलासलिततरं तत् पानं भवतीति तत्स्मृत्वा पीतं मधुर-
मित्युक्तम् । अन्यथा 'राधाधरसुधापातुः किमन्यन्मधुरायित'मित्युक्त्या तदन्यत्र रुचिर-
न संबन्धतीति कथं तत् पिबेदिति भावः । एवं एतच्चद्वेयपदार्थानां ह्यौक्तिकरसा-
त्मकत्वेन भावरूपत्वात् तदर्थे भोजनलीलाभरणत्वात् तत्स्मृत्वा भुक्तं मधुरमित्युक्तम् । अत एव श्रीभोक्तुल्लष्टके 'श्रीमद्रोक्तुल्लभोग्यश्री' रिलत्र तत्पदार्थानां स्वरूपात्मकत्वेन भावरूपत्वं निरूपितम् । अग्रे भोजनानन्तरं शयनं निरूपयन्ति सुप्तं मधुरमिति । भगवतो हि शयनमपि भावात्मकत्वेन मधुरमेव । तदुक्तं 'निरोधोऽस्मानुशयनमालनः सह शक्तिभिः' 'वृषभमुलाश्रयः शेत' इत्यादिभिः । तादृशस्य मधुरत्वं स्पष्टमेवेति भावः । किञ्च, लीलायां यावन्तः प्रकाराः शयनस्य प्रियावश्याःखलादिषु पदकमलधारणरूपाः बन्धा-
दिप्रकाररूपा वा भवन्ति ते सर्वेपि अनुभूता इति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् समुदायसूचकत्वेन । एवं प्रदोषसामयिकलीलां निरूप्य रात्रिचरित्रं मधुरमिति । रात्रौ भगवान् विविधनायिकाभोगोपयोगिकोटिकन्दर्पाधिकलावण्यमुखद्वरसात्मकं स्वरूपं प्रकटीकृत्य तत्सङ्केतेषु गच्छति तदा तदागमनावलोकनपराः प्रियास्तादृशपरम-
सौन्दर्यमाधुर्यससिन्धुलहरीललिततरोलसदनकेकभावलावण्यमनोहरं रूपं दृष्ट्वा तदचलो-
करसामुद्रसिन्धुमया भवन्तीति तत् स्मृत्वा रूपं मधुरमित्युक्तम् । अथवा अग्रे पुनः प्रियायाः स्वरकमलरचिततत्सद्भावलावण्यकसकलकालकल्पविरचनार्थं संपूर्णस्वरूपमाधुर्य-
मनुभूतं भवतीति तत् स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा परमसौन्दर्यभूमितेलायञ्जनविधान-
पूर्वकमञ्जनादिसामयिकं स्मृत्वा तथोक्तम् । अथवा निर्भरससामयिकमेव माधुर्यमनुभू-
योक्तम् । एवमेकथा भावनीयम् । अग्रे तिलकमाधुर्यमुच्यते तिलकं मधुरमिति । 'दर्शनीयतिलक' इति वाक्यात् सकलशृङ्गरेषु तिलकस्य मुख्यत्वात् तदेवोक्तम् । किञ्च, नायिकानां नखादारम्य शृङ्गाररचना या क्रियते सा नायकस्य तिलकमारभ्येति रसशास्त्रो-
क्तत्वात्, प्रथमं तिलकरचनार्थं मलयजतिलकं विधाय तन्मध्ये कस्तूरीतिलकं कृत्वा तन्मध्ये

मुक्ताफलविन्दुः क्रियत इति । तथा चोक्तमपि प्रभुचरणेः 'प्रथमं मलयजतिलकं मृगनाभिजनुस्तदन्तरालेपि । तन्मध्येपि च कुङ्कुममुक्ते'ति । तथाविवरणचरनार्थं तादृशस्य परममोहनरूपत्वात् तत्सौन्दर्यमाधुर्यविलोकनसरसपूरुमा भवन्ति प्रियाः, तत्समं स्मृत्वा तथोक्तम् । एवं तिलकमाधुर्यं निरूप्य अन्येवामपि भूषणादीनां तस्मिन्नरूपयन्ति मधुरा-
चिपतेरिति । यद्यप्यखिलाव्यपि भूषणादीनि मधुराण्येव तथापि तिलकस्य परमसौभाग्य-
स्थानस्थितत्वात् परमसौभाग्यरूपत्वेन महावशीकरणसामर्थ्यवत्त्वेन तिलकस्यैव मधुरत्वं निरू-
पितम् । किञ्च, तिलकशोभावलोकेने तन्माधुर्यसुतजलधिमयं तन्मने जातमिति तावदेवो-
क्त्या स्थितमिति भावः । किञ्चत्र 'मधुराचिपतेरखिलं मधुर'मित्यत्र अखिलपदेन अन्योपि भावाः सूच्यते । तथाहि । प्रथममन्यत्र प्रियया सह रमणं कृत्वा पुनरितरस्याः समीप-
मगते प्रिये तच्चरणकुङ्कुमाङ्किततिलकभावलोकेनाद् मानस्भावनायामपि तज्जनिता पूर्वशोभया सर्वविस्मरणे तद्वशीभूतो रमत इत्यखिलं मधुरमुक्तम् । खण्डिताया एतदन्तर्भावात् ।

अथवा यथा पूर्वोक्तादृष्टपरसाम्प्रसात्साक्षाद् भगवत्स्वरूपान्तः प्रवेष्टे श्रीमदात्मा-
र्याणां हृदये तत्तल्लीलाप्राकट्येन तत्तल्लीलातुभवोऽभूत्, तथा जन्मोत्सवमारम्य बाल-
लीलाया अप्यनुभवो जात इति तत्सामयिकमाधुर्यस्मरणे, अत्र तदपि निरूपितमिति ज्ञेयम् । एवं सति प्राकट्यसमयमारम्य तत्तल्लीलास्मरणे प्रथमं प्राकट्यानन्तरमेव स्वप्रि-
यावलोकने अतिशुद्धुलनचक्रिसलयाश्णरुचिरतरापसौन्दर्यदर्शने चिरंस्मितरसस्य भावि
पानानन्दोत्कण्ठाजनिताभावनेया तन्माधुर्योत्तमत्वाद् अघरं मधुरमित्युक्तम् । पश्चात् तादृशवदानवलोकने चिबुककपोलादिशोभाया अपि सैकपानपरंरूपत्वेन तदभिलाषज-
नितभावनेया तदनुभवात् सम्पूर्णवदनसाप्यनुभवाद् चदनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च तादृशे समये बालकचदनं प्रोक्त्यामथलङ्कारालङ्कृतं भवतीति तथोक्तम् । अथवा प्रतिमासोत्सवादिषु विशेषेणालङ्कृतं भवतीति तत्स्मृत्वा तथोक्तम् । अग्रे नयनं निरूप-
यति नयनं मधुरमिति । अयं भावः । नवकमलदलसदृशशोभातिशयश्चरितस्य श्रीम-
न्नातृचरणविरचितनवाञ्जनेरसातिरमणीयप्रकटमुग्धभाषस्यापि न नयनस्य 'तीकृता वपुषि-
तव राजते दृष्टि तु मदमानिनीमानहृणं' इत्युक्त्या परमप्रेमसन्निभृतमाधुर्यं मधुरत्वे-
नानुभवात् तथोक्तमिति भावः । अग्रे दृष्टितं निरूपयन्ति हस्तिनमिति । वॉले हि प्रथममेव
वचनाद्यसम्भवात् स्मितमेव भवति । तदप्यधररुद्ध एवेति, केयेते मां मङ्कतिमपि न
जानन्तीति स्वसङ्केतं स्वप्रियाणां ज्ञापयन्निव भगवांस्तादृशं स्मितं करोति तत् तासामति-
हृदयङ्गमं भवतीति तन्माधुर्यं स्मृत्वा हस्तिनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, वात्ये तादृशमन्य-
हसितनिरूपणे अतिकोमलदुग्धदशनकिरणवलीजनिशोभातिशयमाधुर्यादिसद्वहोपि निरू-
पित इति ज्ञेयम् । अग्रे तादृशं मधुरसिंतासुतलहरीविलचन्द्रिकाकास्तरुहृदयं परममधुर-

मधुमूर्तं भवतीति तत्सृष्ट्वा हृदयं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, यत् तदाद्यं हृदयं व्याघ्रनखा-
दिभूषणभूषितत्वेन परमरमणीयं भवतीति तत्सृष्ट्वा तथोक्तम् । अथवा तादृशबालकस्य
ज्ञेयदाने हृदयादौ लालनादिकरणे च हृदये माधुर्यं समनुभूतं भवति इति तत्सृष्ट्वा
तथोक्तम् । अग्रे गमनं निरूपयति गमनमिति । हृदयनिरूपणानन्तरं गमननिरूपणत्
तादृशबालकस्य प्रथमं हृदयेनैव तत्पदं भवतीति तथोक्तम् । किञ्च, अतिप्रिया क्रीडीकृत्य
हृदयोपरि समादाय एकया लालने क्रियमाणं पुनरप्यत्र बाहू प्रसार्य हृदयेनैव गमनं
करोति, पुनस्तत्सकाशाद् अन्वयसा एव समीपे समायाति । एवं सुहृद्युर्हृद्यंमनेन सर्वासां
प्रेयसीनां आश्लेषाद्यभिलाषयुग्णत्वात् स्वस्य दक्षिणनायकत्वचतुर्गस्य बाल्ये एव ज्ञापनात्
तादृशं तदतिमधुरमनुभूतं भवतीति तत्सृष्ट्वा गमनं मधुरमित्युक्तम् । एवं मधुराधिपतेः
फलरूपस्याङ्गाराम्यैव सर्वं मधुरमिति तत्सृष्ट्वा अस्त्रिलं मधुरमित्युक्तम् । अत एव
उपसंहारे दलितं मधुरं फलितं मधुरमित्युक्तम् ।

ततो वचनं निरूपयति वचनं मधुरमिति । तादृशस्य बालकस्य वचनं तु अय्य-
क्तमधुरं भवति । तद्वचनायां अल्पदशनानां अक्षरपङ्क्तस्य च शोभाकिर्मीरितत्वेन परमरूचिा
भवतीति तादृशी सा प्रेयसीनां अतिहृदयङ्गमेति तत् सृष्ट्वा वचनं मधुरमित्युक्तम् ।
किञ्च, मुग्धभावजनिताय्यक्तभाषणेपि श्रेष्ठमुग्धभाववतोनां यथा नयनयोर्मदमानिनीमानहर-
णत्वमधुमूर्तं तथा तादृशचनानामपि तथैवायुग्ध इति तत् सृष्ट्वा तथोक्तम् । एवं वचन-
माधुर्यमुक्त्वा तदाचरितमाधुर्यं निरूपयति चरितं मधुरमिति । मुग्धदशायामपि नयनकर-
कमलादिभिर्गच्छियते तत् चरितशब्देनोच्यते । तथा च तत्पदङ्गस्यशैलखदानादिरूपं तल्लेय-
सीनां लालनादौ अतिचतुरायकचरितमिवाधुमूर्तं भवतीति तत्सृष्ट्वा चरितं मधुरमित्युक्तम् ।
अग्रे वसनं मधुरं निरूपयति वसनमिति । तस्यायं भावः । यद्यपि वसनस्य आच्छादक-
शक्तिरुपलभन्ति तथाप्येतादृशे वयसि वसनस्य निरावरणरसातुभावकत्वात् तन्माधुर्यमधुमूर्तं
भवति इति तत्सृष्ट्वा वसनं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, ईदृग्मूलस्य बालस्य वसनपरिधानासम्भवाद्
वसनं मधुरमित्युक्तेरयमाशयः । यदा प्रजतरुण्यः क्रीडीकृत्य वक्षःस्थलोपरि संस्थाप्य लाल-
यन्ति तदा अन्यं न ज्ञापयाम इति स्वाभेलेन सज्जोयाश्लेषादिना लालयन्ति, तदा तासां प्रिय-
स्यापि तत्परममधुरत्वेन अनुभूतं भवतीति तत्सृष्ट्वा तथोक्तम् । अग्रे चलितं मधुरमुच्यते ।
तस्यायं भावः । पूर्वमेकया श्रीगोकुलतरुण्या क्रीडीकृत्य पुनर्वक्षःस्थलोपरि संस्थाप्य लालितः
क्षणानन्तरं अन्यस्याः सैमीपागमने पूर्वस्याः कुञ्जकुङ्कुमादिषु करकमलनखादिषु सर्वौ विधाय
तदन्तिके गच्छतीति तादृशवलनमाधुर्यं तदनुभवेकमनोहरमिति तत् सृष्ट्वा चलितं मधुर-
मित्युक्तम् । अतःपरं रिङ्गणलीलास्फूर्तौ तां निरूपयन्ति चलितं मधुरमिति । एतन्म-

धुरत्वं तु 'गोकुले रामकेशयो रिङ्गणायौ विजहतु'रित्यत्र निरूपितम् । तत्र केशवपदाथेनि-
रूपणेन केशकृतसौन्दर्यवर्धितयोः निरूपितः । किङ्किणीवलनयुगुरादिशोभा चाग्रे निरू-
पिता । एवं सति तादृशं चलनमितिमुग्धभावरूपमतिमोहकत्वाद् मधुरं भवतीति तथोक्तम् ।
किञ्च, चलितचलितयोरप्यवधानेन निरूपणत्वात् तादृशसञ्चलने पुनः परावृत्त्यावलोक्यतीति
चलितपदेनोच्यते । तेन सिंहावलोकनन्यायेन तबलनं करोतीति तादृशमदमन्ध्यावलोकनगौर-
वेण मदकलमातङ्गवर्धितमपीयतस्फीमनोमोहोत्तरलितमानिनीमानहरणत्वं चलने घोतितमिति
तत्सृष्ट्वा चलनं मधुरमित्युक्तम् । अग्रे अम्रितं मधुरमिति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः ।
'यथैङ्गनादर्शनीये'त्युक्तप्रकारकत्रयाङ्गणरिङ्गणलीलायां घोषप्रघोषचरिारित्युक्त्या मुग्धभा-
वप्रदर्शनाथैव तादृक् अम्रणं करोति, तदा तल्लेयसीनां पूर्वं लालनादौ स्वेचितरसातुभव-
करणादनुत्ता एतादृशमुग्धभावप्रदर्शनाच्च तदं अम्रणं मधुरमनुभूतं भवतीति तत्सृष्ट्वा
अम्रितं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, अग्रे वानरैः सह अम्रणकरणे रहसि प्रियासङ्गे सति
तद् अम्रणस्य रसातुभावकत्वादिपि मधुरत्वमुक्तम् । अत्र 'कुमारो द्विवाषिकं' इत्युक्त्या
मुग्धभावप्रदर्शनीयेत्या चैषा बाल्यभावसहिता कुमारलीला । केवलं त्वग्ने निरूपयिष्यन्ति
इति अग्रे मधुराधिपनेरस्त्रिलं मधुरमित्युक्तम् । बालभावेनापि सहिता कुमारलीला
प्रेयसीनां स्वसमीहितसरदानात् मधुरा तदा केवलाया मधुरत्वे किं वाच्यमिति भावः ।

अग्रे चेणुर्मधुर इति निरूपयन्ति । तस्यायं भावः । आक्रीडनपदार्थानां मध्ये
चेणुर्मूल्य इति स एवोक्तः । स पुनरन्त्येपि आक्रीडनक्रीडायां कदाचिदधरे स्थाप्यते,
कदाचिद् वादयितुं फूल्करोति, कदाचित् बालभावकृतफूल्कारस्य वादनाशक्तौ स्वयमेव
गुञ्जति, कदाचिदेतादृशमुग्धभावेपि अतिमनोहरस्वभावस्वरदासिद्धितं वेणुं वादयति भग-
वान्, इत्येवं बाल्यभारत्यैव प्रियापारसरन्धस्य जातत्वात् तज्जनितविविधप्रकारसौभाग्यानु-
भवाद् चेणुर्मधुर इत्युक्तम् । अग्रे रेणुं निरूपयन्ति रेणुर्मधुर इति । 'पङ्कजागचरिार'
चिति श्लोके पङ्कस्याङ्गाररूपत्वनिरूपणेन रिङ्गणलीलायां रेणोः प्रत्यङ्गसङ्गे अङ्गारग-
रचितपरममोहशोभाजनकत्वात् तन्मिषेण प्रोच्छन्नकरणादौ तन्माधुर्यमधुमूर्तं भवतीति
तत्सृष्ट्वा तथोक्तम् । किञ्च, रेणुशब्दाच्च श्लोङ्गवाची भूकूपोप्यस्ति, तेन रिङ्गणली-
लायां सकलाङ्गसङ्गे भुवः श्रिया एव कामलीलारसभोगो भवतीति तादृशसाविधानां
तद्व्यभिचयितं तत् सृष्ट्वा रेणुर्मधुर इत्युक्तम् । अत एव रेणुनिरूपणानन्तरं पाणिपादयो-
रप्यवधानेन निरूपणम् । रिङ्गणलीलायां भूयो र्पतिते माडाश्लेषादिऋतिरिव पाणिस्थिति-
र्भवति, वन्धादिविधेयप्रकार इव पादस्थितिर्भवति इति तत्प्रकारकातुभवत्सु तासामेव इति
तथोक्तम् । अथवा लालनादौ पाणिपादयोः संकुचकुङ्कुमादिषु स्थापने तान्माधुर्यमधुमूर्तं

१ क्रीडाया इति पाठः । २ एकपथेति पाठः । ३ अस्या इति पाठः । ४ प्रचुरतत्प्रेमवतीनामिति
पाठः । ५ प्रविश्याथेति पाठः । ६ समीपे इति पाठः ।

१ स्फुरतेति पाठः । २ बलित्वेति पाठः । ३ ससमाहितेति पाठः । ४ पतने इति पाठः । ५
सकुचकुङ्कुमादिष्विहानामिति पाठः ।

भवतीति तथोक्तम् । अथवा पाणिपादादिषु तत्कमलादिचिह्नानां दर्शनात् तत्तच्चिह्नो-
क्तधर्मस्तु बालभावमारभ्यैव प्रियाभिरनुभूयन्त इति तस्मैत्या तथोक्तम् । एवमेकप्रकारा
यावनीयाः । अतःपरं नृत्वं मधुरमुच्यते । लौलनकरणे यथैव प्रिया नृत्वं कारयति
तथैव भगवान् नृत्यति इति तदवलोकेने तासां यथा इदानीं अस्यस्तन्तोषार्थं अस्यद्वि-
शो मूला नृत्वं करोति, तथाग्रेऽप्यस्मशोऽस्मत्सन्तोषं करिष्यति इत्याशया तत् नृत्वं
परमरसापायकं भवतीति नृत्वं मधुरमित्युक्तम् । किञ्च, भ्रूभङ्गाभिनयानां बाल्येपि
कामिनीकामोदीपकत्वाद्द्रव्याविद्यानां तथैवानुभवात् तस्मैत्या तथोक्तम् । अतःपरं सख्यं
निरूपयन्ति सख्यं मधुरमिति । अर्थ भावः । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यं'मित्युक्तत्वात्
सर्वसमक्षं सख्य बालभावेनैव खेलात्तरसाविद्यां तत्तन्मधुरमुग्धभावात्सुरासुराणां विद्याय
पश्चात् सख्यभावं कृत्वा रहसि तत्सखीलारसात्सुभवमग्रे कारयतीति तस्मैत्या मख्यं
मधुरमित्युक्तम् । अथवा बालभावेन सख्यं कृत्वा सर्वसमक्षमेव प्रियाभिः सह क्रीडाकरणे
प्रिययोः स्वसमीहितरसात्सुभव एव भवत्यनेषां बालभावसौवेति तस्मैत्या सख्यं मधुर-
मित्युक्तम् ।

अग्रे गीतं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । मुग्धभावांगीकारेऽपि यावन्तो गीतमे-
दास्तदभिनये रसाविद्यानां कामरसाविर्भाव एव भवतीति गीतं मधुरमित्युक्तम् ।
अथवा मुग्धभावप्रदर्शनार्थमेव कदाचिदव्यक्तं गीतं करोति तथापि तासां तादृश-
भिनयजनितभ्रूभङ्गकटाक्षवाद्यवलोकेने कामरस एव उल्लस्यते, अन्वेषां बाल्यरसाविर्भाव एव
भवतीति तस्मैत्या तथोक्तं । अत एवोक्तम् 'त्रजजनक्याद्यगुणे'ति गीते, तेन तथात्वम् ।
अग्रे पीतं मधुरं भुक्तं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । बाल्ये पानभोजनादिकं श्री-
मन्मातृचरणसमीपे कृतं भवति यद्यपि तथापि स्वभावाद्गृहेणैव काञ्चित् प्रियं समाहूय
स्वसमीपे स्थापयित्वा तथा सँममेव पानभोजनादिकं करोतीति तस्मैत्या तथोक्तम् ।
अथवा चौरचर्वाक्तप्रकारेण सर्वासामुपभोगकरणत्वं तथोक्तम् । अथवा सायं प्रथमं पय-
फेनादिदानं भवति, पश्चाद्द्रात्रो भोजनं भवतीति, पूर्वं तदुक्तम् । तथा च खर्णपात्रे पय-
फेनापानव्याजेनेत्युक्तया तस्य मधुरत्वं युक्तमेवेति तथोक्तम् । एवं अनेकप्रकाराः पानभो-
जनादौ भावनीयाः । ततः सुप्तं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । यद्यपि ज्ञयनं बाल्ये
मातृचरणसमीपे तथापि भक्तानां रात्रौ विप्रयोगेन तदात्मकतायां अन्तस्तात्प्राक्ये तस्मै-
रुपात्सुभव एव भवति इति तथोक्तम् । आतरेल्यं यहिवरलोकेनाभावजनिततापनिवृत्त्यर्थं
'चिरविरहितापहरे' इत्यादि गीतेन आश्रयते ताभिः । अथवा क्रीडीकृत्य लालनादौ बाल-

१ बाल्येति पाठः । २ लीलावृत्तिः । ३ भावप्रयोगेऽस्यतोषं करिष्यतीति पाठः । ४ कृतकत्वाभिति
पाठः । ५ रसाविद्योपेक्षाभिति पाठः । ६ बालभावेति पाठः । ७ चिरविरहिताः पाठः । ८ सृष्टेवेति पाठः ।
९ उक्तेति पाठः । १० आगतेति पाठः ।

भावेन क्रीड एव कदाचित्स्वपिति तदा तस्याः प्रियायाः वक्षसि समालिङ्ग्य एकक्रेणे
कुचसर्ष्वं कुर्वन् स्वपितीति पूर्णरसात्सुभव एव तस्या भवतीति तस्मैत्या सुप्तं मधुरमु-
क्तम् । अग्रे रूपं मधुरमुच्यते । तस्यायं भावः । एवं क्रीड एव ज्ञयने कृते सर्वाङ्गव्यलो-
कनस्पर्शीदौ तन्माधुर्यमनुभूतं भवतीति रूपं मधुरमुक्तम् । अथवा, बाल्यदशायामपि
तादृशरूपस्य परमसौभाग्योदार्यगुणाधत्वाद्द्रव्याविद्यानां कामोदीपकत्वेन रूपं मधुरमु-
क्तम् । अग्रे तिलकं निरूपयन्ति तिलकं मधुरमिति । यद्यपि गीतोचनादिकृततिलको
मुग्धभावमेव प्रकटयति, तथापि तादृशे रूपे कृतत्वात् स्वसापि मोहनैकस्वभावात् काम-
भावमेवोत्पादयतीति तस्मैत्या तथोक्तम् । किञ्च, अस्य तिलकस्य मुख्यत्वेन तन्निरूपणात्
सर्वेषां मूषणानामपि निरूपणं ज्ञेयम् । तेन सर्वोप्याभरणानि तादृशभावादीपकानि मधुरा-
प्येव इति ज्ञापनाय अग्रे निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ।

अतः परं केवला कुमारलीला निरूप्यते करणं मधुरमिति । यद्यपि श्रीमदाचार्यैः
निखिललीलामाधुर्यीनुभवाद् बाललीलामाधुर्यसमुदायैवैव 'अधरं मधुरं'मित्यादि निरू-
पितम्, तथापि प्रथमदर्शने यादृशानुभवो जातस्तादृशमेव माधुर्यं प्रथमं निरूपितं भवतीत्य-
भिप्रायेण पूर्वं श्रथमात्सुभवप्रकारकभावविवरणं कृत्वा पश्चाद्विरलीलामाधुर्यविवरणं कृतमित्ति-
शोकचतुष्टयस्य पुनः प्रथकतया बाललीलामावनिरूपणं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

प्रस्तुतं निरूपयन्ति करणं मधुरमिति ।

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।

वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

इष्टमूलकनिरूपणेन भगवतः सकलकलाचतुर्धातिशयस्फूर्तौ लीलासम्बन्धिबि-
धोपायविरचनस्याशङ्क्यस्यापि ज्ञयनत्वसम्पन्नानुरूपत्वात्सुभवात् करणं मधुरमित्युक्तम् ।
एतत्सर्वं 'निरायेनैः सेतुचन्मैकैडोख्वनादिभिः । एवं विहारेः कीमरैः कीमरं जहदुर्व्रजं'
इत्यस्य विवरणे श्रीमदाचार्यैः 'ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि भवत्येकसां शाखायानारूढः
सर्वं फलं भुङ्क्ते' इत्यादि निरूपितम् । विशेषतः टिप्पण्यां कारिकाभिः स्फुटीकृतं श्री-
नख्यमृचरणेः । अग्रे तादृशकृत्यवन्तरं रमणं मधुरमेव भवतीति रमणं मधुरमित्युक्तम् ।
ततः कदाचिद् यमुनापारस्वर्गमूर्तिमलार्थं यातायातमपेक्षितसुभयोः सान्निध्ये किञ्चिन्मि-
न्तरं निना न सम्भवतीति कीर्तुहलक्रीडया स्वस्य नाविककलाकौशलं प्रदर्शयन् पारोचाराण-
विधिं स्वल्पमेव करोति भगवांसदा । भक्तानां पारावारोत्तरणविधाने परस्परमिलने सति चिर-
निभृतनिभरोत्तरलितसुभागाराय भरमधुरतरोहसितस्मितस्फेरापाङ्क भङ्गविलोकनवचनरचना-
यां परमकुतुभाकृत विचित्रभावानामुच्छलितत्वाद् विलक्षणरसात्सुभवेन तत्तरणमतिमधुरमुत्सृप्तं

भवतीति तत्स्युत्वा **तरणं मधुरमित्युक्तम्** । एवं तरणेपि भावा अनेका भावनीयाः । अत्रे पुनस्वप्नावकलीलां निरूपयन्ति **हरणं मधुरमिति** । **हरणं** चौर्यं बलादन्यस्मन्निवस्तुपदाधीनामाहरणं वा, तत्सर्वेषामुपद्रावकम्, भक्तानां तु परमरसातुभावकत्वेन परममधुरमनुभूतं भवतीति तत्स्युत्वा **हरणं मधुरमित्युक्तम्** । अत्राप्यनेकप्रकारा ज्ञेयाः । किञ्च, चौर्यसमये गृहीतश्रेष्ठं विविधभावकृतापाज्ञादिदर्शनेन स्वरूपरसातुभव एव भवतीति तत्स्युत्वा तस्य मधुरत्वं निरूपितमिति भावः । एतदत्रे ततोऽप्युपद्रावकमाहुः **वसितं मधुरमिति** । चौर्येण दधिदुग्धादिकं पिबतीति ज्ञात्वा गृहीतश्रेष्ठं तन्मुखोपदि द्रव्यादिगण्ड्यं कृत्वा पलायते, तदा पुनः कौतुकरत्नविधासख्कृति विलोकयन्त्यो हसन्त्येव, न तु तासां क्रोपादिकं भवति, इति प्रसुरपि दूरे स्थित्वा तन्मुखमवलोकयन् हसतीति स्वरूपमाधुर्यरसमोहिता एव करोतीति तत्समयं स्थित्वा **वसितं मधुरमित्युक्तम्** । अत्रे पुनस्तादृशोपद्रवोपलम्भनार्थं यदा श्रीमातृचरणवर्षाभिः प्रियाः समायान्ति तस्यैवैवागल श्रीमन्मातृचरणसमीपे परमसाधुभूत्वा विविधमुग्धभावाः क्रीडन्ति, तदा तास्तादृशोपद्रवकर्तुः तादृशलीलाशान्तस्वरूपत्वं विलक्ष्य तत्रजितमुग्धभावावितिसौन्दर्यं प्रकटीभवतीति तदनिर्वचनीयमाधुर्यरसातुभवेन विविधभावतरङ्गादोलिहृदयः स्वरूपमेव पश्यन्त्यः किमपि वक्तुं न शक्नुवन्ति, तत्समयं स्थूलोक्तं **वसितं मधुरमिति** । एतदेवोक्तं 'तरङ्गा इव रागाब्धेरुदिताः प्रिययोर्मिथः । भावा वक्तुमशक्यास्तै ज्ञेयास्तु तदनुग्रहात्' इति प्रसुरचरैः । एवं तत्तत्सामयिकं उपद्रावकमपि परममधुरमित्युक्तम् । अत्रे **मथुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** ॥ ५ ॥

अतः परं यमुनातीरलीलास्फूर्ती तन्निरूपयन्ति **गुञ्जा मथुरा** इत्यादिभिः ।

गुञ्जा मथुरा माला मथुरा यमुना मथुरा वीची मथुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मथुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

यमुनातीरवनेषु गुञ्जातरयो बह्वेषुपि सन्ति फलिता इति 'गुञ्जानां मथुराजनदीतिभिः सुनासापुत्रमुक्ताफलभूषणं तवास्यसदृशं भवती'त्युक्तत्वेन भावात्मकत्वात् धारणं करोति भगवांस्तेन भावात्मकत्वेन तन्माधुर्यं स्थित्वा तथोक्तम् । तथैव वन्यमालाया धारणमपि पुष्पाणां प्रियाहसितसादृश्येन तद्वर्षितमालाया भावात्मकत्वेन रसोद्बोधकत्वात् परमसौन्दर्यमाधुर्यानुभवात् मालाया मधुरत्वं निरूपितम् । मालाया 'वर्हापीड'ति श्लोके विशेषप्रकाशित्मन्त्वेन रसोद्दीपकत्वं निरूपितमेवेति स्फुटमेव तथात्वमिति भावः । अथवा 'दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तै रित्युक्ते लीलायां प्रियाविरचितमालाधारणेन आलिङ्गनद्विसम्भर्दनजनितकुङ्कुमादिसौभोगभारचितमाधुर्यानुभवात् तथोक्तम् । अथवा 'धीनोरःस्थलकटितटका-

श्रीदामप्रपद्योः सततं, विहरन्ती वनमाला मत्तालिकुलेभ्रवदुद्गीते'ति श्लोके तत्तद्विहायव्यञ्जितविपरीतरसभावात्मकत्वं मालाया चोच्यते । तेन तन्माधुर्यसौभाग्यं किं वाच्यमिति भावः । एवमनेकविधा भावाः मालायामपि भावनीयाः । एवं तीरसम्पत्तिमाधुर्यं निरूपय यमुनाया माधुर्यं निरूपयन्ति **यमुना मधुरेति** । यमुनायाः साक्षाद्रसाल्मकमभवत्सारूप्यजनितपरमरुचिस्तोभातिशयेन निरन्तरं साक्षाद्रसाल्मकमगवद्भ्रजसङ्गारमपीलीलासातुभवद्भ्रजसभावात्मकत्वेन च माधुर्यस्य प्रकटत्वात् स्वरूपतो **यमुना मधुरेत्युक्तम्** । तत्तारङ्गानामुच्यते **वीची मधुरेति** । अत्र वीचीनिरूपणे त्रिविधवासुनिरूपणमपि ज्ञेयम् । अन्यथा वीचीनामसम्भवात् । सोपि लीलायां रसाधायकत्वात् मन्द एवेति वीचयोपि यदुलतरा एव स्यन्ते । तादृशीनां शुङ्गारसंजलपिसमुच्चलत्तरलतरङ्गसदृशप्रियापाङ्गारङ्गसमसौभाग्येन भावात्मकत्वाद् मधुरत्वं निरूपितम् । ततो जलस्य माधुर्यं निरूपयन्ति **सलिलं मधुरमिति** । 'उपरि च लदमलकमलारुणशुक्तिरिणुञ्जलभरेणासुना व्रजवृत्तिकुचकुङ्कुमारुणसुरः स्मारयसि मारपितुषुधुने'ति निरूपणात् जलस्यापि तादृशरसाल्मकभावरूपात् मधुरत्वं निरूपितम् । किञ्च, 'सकललोपिकासङ्गमस्मरश्रमजलापुभिः सकलगात्रैः सङ्गम' इत्युक्तप्रकारकरसाल्मकत्वेनापि मधुरत्वस्मरणात् तथात्वमुक्तम् । तेन जलक्रीडाजनितपरमानन्दताभावकत्वात् तथोक्तमित्यपि सूचितम् । किञ्च, कुमारिकाभिः जलक्रीडायां व्रतचर्योक्तप्रकारकसलिलमाधुर्यं यथातुभूतं तथा स्वस्याप्यनुभवात् तथोक्तमित्येवमनेकप्रकारा भावनीयाः । ततः कमलानां निरूपयन्ति **कमलं मधुरमिति** । यद्यपि कमलानां माधुर्यं तापहारकारिधर्मैः प्रकटमेव, तथापि 'अत्रापरिचजनिहृतिहृतिभीक्षितुं कुवलयाधिषनयान्युषसि तनुष' इति यमुनाप्रदीपतीतोक्तत्रयनरूपत्वेन रसाल्मकत्वात् तल्लीलावलोकनजनितविविधभावसंबलिततरङ्गसमरुणमन्दमाधुर्यानुभवात् तथोक्तमिति भावः । अथवा, प्रियनेत्रसदृशशोभातिशयधारणेन भावात्मकत्वात् तथोक्तम् । एवं यमुनासम्बन्धिसमस्तपदाधीनां माधुर्यवत्त्वमेवेत्यत्रे **मथुराधिपतेरित्युक्तम् ॥ ६ ॥**

अतः परं समस्तलीलोपोगिपदाधीनां उद्दीपनविभूवादीनां माधुर्यं निरूपयन्ति **गोपी मधुरेति** ।

गोपी मथुरा लीला मथुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मथुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपीर्देवेन शुद्धभावाविकास्ता उक्ताः । यद्यपि लोकेपि नापिकानां माधुर्यं भवति तथाप्येकान्तिका एताः शुद्धभावेन परमस्निग्धाः अलौकिकसात्मिका भगवत्स्वरूपैकनिष्ठा इति स्वरूपत एव साहाजिकमलौकिकमाधुर्यमस्तीति तादृशस्वरूपानुभवाद् **गोपी मधुरेत्युक्तम्** । किञ्च, एतासां शुद्धभावत्वेन देहप्राणैन्द्रियान्तःकरायादयोपि भगवत्स्व-

रूपभावात्मका एवेति तत्सौन्दर्यमाधुर्यलावण्यादीनां सर्वदा प्रकाशमानत्वात् सार्वदिकमेव तास्मानलौकिकं माधुर्यमिति तस्मत्त्वा तयोक्तम् । किञ्च, यमुनामाधुर्यवर्णनप्रस्तावे गोपी मधुरेति निरूपणात् जलक्रीडासमयं सूच्यते । तेन जलक्रीडायां गोपीनां वसनभूषणादीनामत्यल्पसम्भवात् स्वाभाविकं सौन्दर्यजनितसमाधारणं माधुर्यं तत्तदङ्गेष्वनुभूतं भवतीति तस्मत्त्वा तयोक्तम् । अत्र गोपीपदे लेशकचनं शुद्धभावात्मकजात्यभिप्रायेणोक्तम् । ततो लीलाया मधुरत्वं निरूपयन्ति लीला मधुरेति । तादृशीनां लीला ह्यभावकटाक्षादिरूपाः 'काचिक्रान्मुञ्जं शौरे' रिलास्य 'पाद'न्यासेजुजविजुतिभि' रिलादिसर्वाः अरुतक्यायकारसाश्रया इत्यन्तेनाक्तः सर्वो मधुरा इति तदखिलं स्मृत्वा तयोक्तम् । यद्यपि लोकेऽपि कामलीला मधुरा भवति, तथापि भगवद्गीतायासुदीपनविभावानामालम्बनविभावानां चालौकिकरसात्मकत्वात् तल्लीलानामत्यलौकिकत्वेन तन्माधुर्यस्य वैरुद्धध्यायानुभवात् तल्लीला मधुरेत्युक्तम् । किञ्च, गोपीपदस्य शुद्धभावायैकत्वात् शुद्धभावप्रसादित इति प्रस्तावे कुमारिणां तथा निरूपणात् ता अपि अत्र निरूप्यन्ते गोपी मधुरा लीला मधुरेति । किञ्च, यमुनासम्बन्धिनीलानिरूपणप्रस्तावे 'गोपी मधुरे'ति निरूपणेनापि त्रतसम्बन्धिन्यो ज्ञायन्ते । यमुनायाः कुमारीकामपूरकत्वात् । तदुक्तम् । 'कुमारीकामपूरकं कुरु भक्तिरय'मिति । तास्तु यमुनायां शृङ्गारोदीपकवसनेन तस्पादिल्यावगण विहरन्तीति तासां परमसौन्दर्यमाधुर्यमधीयतरप्रत्यङ्गावलोकनार्थं भगवता वसनेषु हृदेषु पुनस्त्यार्थान्तदनुसरविरचनानायामन्तरुच्छद्रसाञ्चिपूरजनिताविचित्रभावतरङ्गसंवलित्वावलोकनपरिहासकौतुकसालकशुषभावातिललितसकलाङ्गावलोकनजनितपरमसातुभवोद्भूद्भववत इति तस्मत्त्वा गोपी मधुरा लीला मधुरेत्युक्तम् । अत्र पुनः स्वसमीपगमने स्वकरकमलेनालौकिकरसात्मकवसनयोजनं युक्तपदयोच्चेत् । तादृशं वसनपरिधापनं स्मृत्वा युक्तं मधुरमित्युक्तम् । अत्र युक्तं मधुरं निरूप्यते । तस्यायं भावः । तदाङ्गपरमसौन्दर्यमाधुर्यावलोकनपूर्वकं नीवीपरिधापने सात्त्विकभावाविभवेन करकमलाञ्जीवी स्वस्वतीति तत् स्मृत्वा युक्तं मधुरमित्युक्तम् । अथवा सौन्दर्यावलोकनार्थमेव करकमलाञ्जीवी शुभ्यतीति तयोक्तम् । अथवा परिहासार्थमपि तथा करोतीत्यनन्तप्रकारभावसंवलितं मोचनमुक्तम् । अथवा श्रौदानामेव मोचनमुच्यते । तदा 'नीवी' प्रति प्रणिहितं च करे प्रियेण'त्युच्यता तन्मोचनमाधुर्यं तदनुभवकर्मव्यतिष्ठत्वा तयोक्तम् । अत्रे हृष्टं मधुरं निरूप्यते । तस्यायं भावः । तादृशे समये परस्परच्छलितकामयावतरज्जरावलोकनं परममधुरं भवतीति तयोक्तम् । अथवा त्रैतस्थानामेतावसर्यन्तं कौमारभावसंवलित्वावलोकनमभूद्भुजैव तथाविधकामरूपवसनपरिधापने तद्रसात्मकं परस्परं निरीक्षणं परममधुरं भवतीति तस्मत्त्वा हृष्टं मधुरमित्युक्तम् । तथा चोक्तं 'श्रेष्ठसङ्गमसजिता' इत्यस्य विवरणे 'सालका जातासा'

इति श्रीभागवते । अतः परं श्रीमतः शिष्टं मधुरं निरूप्यते । अशयं भावः । अतस्याः सर्वां ऋषयः । तेषां परमासुग्रहेण देहप्रानेन्द्रियान्तःकरणं तदमर्दायः सर्वे भगवता स्वविव-युक्ताः, अमुना लीलात्मकस्वरूपप्रायान्तरं तदीयपुस्तकाख्यो यो धर्मः सोवशिष्टः प्र-क्या भववता खान्तःस्थापितोऽङ्गीकृतत्वात् । तदमरूपा एव ते वयस्याः, तेषां दर्शने तासां स्वधर्मरूपत्वाज्ञानाङ्गभया विविधभावसंवलितवचनमाधुरीसमुद्रहरीविलाया जाताः, तेषां तु तदमरूपवयस्यत्वेन प्रथमं विषयानुवादं भगवत्कृतिचातुर्यज्ञानेन स्वस्थापि तदङ्गी-कृतिजनितरसात्मकभावरूपत्वसम्पत्तिज्ञानेन च विविधभावापूर्तं तल्लीलावलोकनं भवतीति तस्मत्त्वोक्तं शिष्टं मधुरमिति । तादृशलीलावलोकनमितररूपसाणां न सम्भवति रसा-भाससम्पादकत्वात् । अथवा उदीपनालम्बनविभावालीलानिरूपणानन्तरं 'शिष्टं मधुर'मिति निरूपणात् शिष्टपदेन रमणमेवोक्तम् । तेन 'आचगजेन्द्रलील' इत्येतत्प्रकारकानिचिनी-यमाधुर्यानुभवात् तयोक्तम् । अथवा शिष्टपदेन रलन्तो ज्ञेयः । तेन लोके तदन्ते विरतिर्भवतीति रसाभावे निरूपित इत्यतो भगवत्सत्कारणमपि मधुरमेवेह विरलभावदिति शिष्टं मधुरमित्युक्तमिति भावः । तथा चोक्तं 'स्वरातरात्मजेन्द्रलील' इति । तादृशमपि भगवत्सम्बन्धिरससम्पादकमिति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तमेव । ७ ।

अतः परं परेषामप्ययोग्यानां योग्यत्वं निरूपयन्ति गोपा मधुरा इति ।

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिमधुरा सृष्टिमधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा अन्तरङ्गाः शुद्धभावं प्रपन्नाः सङ्केतादिषु भगवद्गीतासाधकाः तत्तद्वक्तसङ्गम-कण्ठैकततराः सर्वदा भगवद्भावविष्टाः सर्वदासुभूतलीलागुणगानसैकसरसमानसाः, अत एव बहिरपि तदेकरसादरनयनाः तत्प्रियासम्बन्धिव्यार्तोत्वादकरणोपयोगित्वेन भगवतोऽतिप्रियाः, तादृशानां तेषां तावन्नखिलधर्मादिसूक्तं गोपा मधुरा इत्युक्तम् । एतदेवोक्तं वेणुगीते 'गौ देवाः साक्षिण' इति विवरणे । ततोऽपि इतोपयोग्यानां माधुर्यं निरूपयन्ति गावो मधुरा इति । गावस्तु पशुत्वेन असन्तं अयोग्याः, तथापि वेणुनादासुतप्रवेशे तासामपि रसात्मकालौकिकभावसम्पत्तिः पशुत्वधर्मनिवृत्तिपूर्वकं सम्पद्यते 'गावश्च कृष्णमुखनिर्गतेषुगीतीतीयूषसुभितकर्णपुष्टेः पिबन्त्य' इत्यनेन निरूपितम् । अत एव गावोऽपि भावात्मकत्वेन मधुरा एवेति तयोक्तम् । अथवा गावोऽनुभाषिकाः, गोदोहनादिव्यानेन तद्वक्तसंयोगे तत्तदसातुर्भवकारिका इति विप्रयोग-समये तासां गवां दर्शनेनसर्वादी तत्प्रियावलोकनसर्वादिमाधुर्यानुभवो भवतीति तस्मत्त्वा गावो मधुरा इत्युक्तम् । अतः परमचेतवानां तत्रापि शुष्काणां मधुरत्वं निरू-

पयन्ति यष्टिर्मधुरेति । यष्टिर्नीरसा, तस्या अपि मधुरत्वस्य सम्पादने अत्यलौकिकं चरितं भगवतो निरूपितम् । अयं भावः । यष्टिस्तु नियामिका दण्डसाधिका भवति । रसात्मकलीलायां दण्डान्तराभावात् यष्टिनिरूपणेन दानलीला व्यज्यते । तेन दधि-विक्रयार्थं निर्गतानां बने समागतानां ब्रजकृषीनां निरोधार्थं प्रवृत्तयं तन्निरोधसाधिका यष्टिरिति ज्ञायते । तथा च तन्निरोधकारणे परस्पोत्तरप्रत्युत्तरसाधेये मधानां संसृ-त्तये सति प्रथमं निरोधव्याजेन परमलावण्यरससंवलितानेकभावोऽसितापूर्वतररूपि-रस्मितस्पोत्तुङ्गविलोचनसुधासिन्धुप्रवृत्तमाधुरीभूतिमधुरापान्नभङ्गीभिरनन्नरज्जतज्जाडोत्तेज-यत्त भगवता तासां बक्षःस्थलाद्यु यथैव सशैः कियते, तदा करकमलसम्बन्ध-नितरसात्मकयष्टिस्थौनं कुसुमशरस्पर्शोधातेनये तासां हृदयं विविधभावोद्भूयितं भवतीति तन्माधुर्यं तासामेव वेयं नान्येषाम् । स्वस्य तदनुभवात् तत्स्युत्वा यष्टिर्मधुरेत्युक्तम् । एवं लोकदृष्टया अयोग्यानामपि भगवत्सम्बन्धित्वेन मधुरत्वं निरूप्य लीलायुष्टिः सर्वापि मधुरै-वेति निरूपयन्ति यष्टिर्मधुरेति । अयं भावः । 'युष्टिं कायेनेति वाक्यात् साक्षाद्रसात्मक-भावबन्धनपरिन्द्वज्जादितदद्राकृतभूतसम्पादितस्वरूपा लीलायुष्टिः, तत्र यस्य यादृशं रूपमेक्षितं तादृशमेव भवितुमर्हतीति लोकदृष्टया यैः नीरसत्वेपि रसात्मकदृष्टधन्तर्गतत्वेन भावात्मकत्वात् तस्या मधुरत्वं निरूप्य यष्टिरेव सर्वा मधुरेति ज्ञापनाय यष्टिर्मधुरे-त्युक्तम् । एवं भगवतः सर्वं रसात्मकमिति निरूप्य तादृशस्य स्वरूपनिरूपणपूर्वकं उप-संहरन्ति दलितं मधुरं फलितं मधुरमिति । अत्र भगवतो रसात्मकफलरूपत्वाद् ब्रजसीमन्तिनीनां तदलत्वेनोपभोगयोग्यत्वेन माधुर्यं निरूपितम् । एवं सति फलस्य वृक्षाश्रयत्वाद् भगवतो वृक्षरूपत्वमपि निरूप्यते । तथा चोक्तमपि श्रीप्रचुरशैः 'नन्द-वृक्षालवालोदितक्षीरागसेकसंबुद्धशुवृक्षं' तथा 'भावैरङ्कुरितं महीशुगधशामाकल्पमासिषित'-मिति । लोके वृक्षस्य फलमेव उपभोग्यं भवति । अयं तु अङ्कुरमारम्य फलपर्यन्तमन-वरतशुवृक्ष एव रसात्मक उपभोक्ष्यते इति ज्ञापयितुं दलितं मधुरमित्युक्तम् । वृक्षस्य यथा प्रथममङ्कुरमारम्य पल्लवशाखाकलिकापुष्पफलानि क्रमशो भवन्ति, तथास्यापि नन्दवोहालवाले प्राकट्यादारम्य बाल्यकौमारपौष्णकैशोरपर्यन्तं सर्वदा रसात्मकत्वेन उपभोग्यत्वमेवैलौकिकत्वेन ततो वैलक्षण्यं निरूपितम् । किञ्च, अयं रसात्मको वृक्ष इति रसस्य भावात्मकत्वेन भावानां कोमलौष्वतरादिविधविचित्ररूपत्वाद् अङ्कुरपल्ला-दिरूपत्वं शाखे निरूपितं 'अङ्कुरपल्लवशाखेल्यादिनेति । तादृशत्वज्ञापनाय भगवतः पल्लावादिधारणं श्रीभागवते निरूपितम् 'चूतप्रवालवर्षहस्तबकोत्पलाब्जमाले'त्यत्र । तन्नावास्तु विवरणे 'वस्तुनिर्देशमात्रेण'त्यादिकारिकाभिः स्फुटीकृता इति तत् सर्वं

१ तस्वीनामित्यपि पाठः । २ समुत्तरलेति पाठः । ३ शेरमपेक्षेति च पाठः । ४ उन्नितयतेति पाठः । ५ यष्टिरेति पाठः ।

स्वभावा दलितं मधुरं फलितं मधुरमुक्तमर्थवधानेन । किञ्च, अत्रोपक्रमोपसंहारा-भ्यामपि अयमेव भावार्थः स्फुटीभवति । तथाच उपक्रमे अपरस्योक्तत्वात् उपसं-हारे दलितस्य निरूपणाच्च अपरस्य दलरूपत्वेन उपक्रमोपसंहारसङ्गतौ सत्यां तन्मध्यपातिसम्पूर्णवृक्षत्वेव रसात्मकत्वेन उपभोग्यत्वमिति ज्ञापनाय अन्ते पुनर्फलितं मधुरमुक्तमिति भावः । एवं सम्पूर्णवृक्षस्य सरूपत्वं निरूप्य फलरूपत्वं निरूपयन्ति फलितं मधुरमिति । 'अतो निरोधो महाफल' इत्युक्तत्वात् फलप्रकरणीयपूर्णसंयोगरसा-नुभवनानन्तरं विप्रयोगे श्रीमद्बुद्धमिलनजनितोत्सवभारविभूतिविचित्रभावाद्दृष्टिसंयुक्तोलो-दोलायितमजयुवतिदेदृशोणन्द्रियात्मनःकरणादिषु तैत्तद्रूपेण निरन्तरं लीलाकरणरूपं यत्फ-लितं तन्मधुरमित्युक्तम्, तथा निरोधस्य सम्पूर्णत्वादिति । अत एव 'उद्धवगमने जात उत्सवः सुमहान्मयं'ति निरूपितं निरूपयन्ति । एवं फलपर्यन्तं निरूप्य भगवतो 'शुभैर्य-सात्मकत्वाद्बुभयरसलीलापि सर्वा मधुरैवेति निरूपयन्तो निरोधसमाप्तिं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । उभयरसरूपस्य सर्वं मधुरमेवेति निरूपणात् संयोगे यथा शृङ्गाररसानन्तःपातित्वेन वीरार्दीनामपि मधुरत्वम्, तथा विप्रयोगेपि अत्यालौ-क्यबिदपि प्रियचरणसम्बन्धो भवन्निति बुद्ध्या कृतायां 'कस्याश्चित् पूतनायन्या' इत्यादि-उक्तप्रकारकवीरार्दीनां रसत्वेन मधुरत्वमेवेति ज्ञापनाय अखिलमेव तादृशस्य भगवतो मधुरमित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणेः मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति ॥ ८ ॥

मधुराधिपते रूपमाधुर्यमधुराखिलात् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् नमामि मधुरप्रदान् ॥ १ ॥

स्तःसमुल्लसद्भ्रिकरुणासूतकेलिनः ।

अनुग्रहानिलेनेदं मानसं सुरभीकृतम् ॥ २ ॥

ततः स्फुटोऽमृतमधुरावागानां कोपि सौरभः ।

विकसञ्चीमदाचार्यशुष्यपर्शुधात्मनाम् ॥ ३ ॥

अगाधं माधुर्यं जयति मधुरापीशजलधे-

रगाब्जस्तहीलान्मुपि मधुरिमा वागविषयः ॥

अपि स्वाचार्यास्मज्जमधुरता तत्र कृपया ।

स्फुटा भावाः केचित् तदिह खलु बिन्दोर्विलसितम् ॥ ४ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरपादाम्बुजमल्लुमाथीमाधुर्यलुम्बदमत्तमधुनतस्य ।

आनन्दपुञ्जितमिवालयुतिं ममेदं सौहादतः खसुहृदः परिशीलयन्तु ॥ ५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यसूनुश्रीभोगोस्वामिश्रीविठ्ठलेश्वरदीक्षितात्मज-

श्रीबालकृष्णकृतं श्रीमधुराष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ।

१ तदव्यवधानेनेति पाठः । २ तत्कल्पेनेति पाठः । ३ रसात्मकत्वेति पाठः । ४ आसवात्म-मानिति आसवात्मनामिति च पाठौ ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवह्मभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीब्रह्मभूतविवरणसमेतम् ।

जयन्ति जगतीतले भगवदात्मवैश्वानराः स्वकीयजनभावनाप्रकटवह्मभाषीश्वराः ।
वियोगतरलीकृतप्रजवधुविलासं यस्तुस्त एव मधुराष्टके भङ्गुरीतपूर्णात्मकाः ॥ १ ॥

यत्करोणीकृतदृष्टया भावाः स्वत एव वर्धिताः सततम् ।

हृदये तदेकशरणे बन्दे तान् श्रीमदाचार्यान् ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणकमलैकरसाश्रयः । संसिक्तहृदयात्माहं व्याख्यासे मधुराष्टकम् ॥ ३ ॥
सर्वाः सर्वात्मभावेन भंगवद्भानतत्पराः । साक्षात्फलात्मरूपेण कृष्णोन्माङ्गिता हि ताः ॥ ४ ॥
ततो यानादिभावेन स्वान्ते मानं परं ददुः । तदीक्ष्य भगवान्मध्यस्त्रिरोधानं चकार हि ॥ ५ ॥
तद्वर्ण्यते द्विधा तामु स्वरूपेण गुणेन । गुणानामपि तादात्म्यं स्वरूपं वै रसाकरम् ॥ ६ ॥
'रसो वै स' इति श्रुत्या तत्सर्वैव निगद्यते । 'यत्राङ्गतिस्तत्र गुणा' इति न्यायोपदेसतः ॥ ७ ॥
तस्मात्स्वरूपमाधुर्यं गुणानां वा तथैव च । विवेकरहिता भक्ता भावयैसुर्गुह्यैः ॥ ८ ॥
प्रत्यङ्कभावनापूर्वं गानं सर्वाः पृथक् पृथक् । कालक्षेपाय तास्तत्र कुर्वन्तीति परस्परम् ॥ ९ ॥

अथ श्रीमद्ब्रह्मभाषीशचरणस्तादृशीनां भावं स्वहृदि समाधाय तच्छ्रीलातुमवं कुर्वन्-
न्तस्वाहृदशालापसंसुक्तगुणगणपरः सन्तो यथा कथञ्चिद्विप्रयोगकालक्षेपार्थं सर्वथा यत्क्षण-
मपि तेन विना स्थातुं न शक्यन्ते, तदनिर्वाहकत्वेन कल्पानन्तरोपसमकक्षत्वेन 'वृत्तिद्विगायते
त्वामप्रयता'मिति वाक्यात्तादृशभावयुक्तानां भावं चातुम्यं स्वस्य प्रथममित्येव तदास्य-
रूपत्वेनोद्गताधरसुधापाककणत्वेन च प्रार्थयन्ति अधरं मधुरमिति ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

या सुधा सर्वाभोरुपा, स्वामिनीनां गुणगानदशायामेव कर्णधारण हृदये प्रवेष्टुं
शक्या, तत्रापि तदधरसम्बन्धेनैव मधुरा, सा लोभारम्क अधर एव खासिता, तस्माथर्थायां
तावन्मात्रमित्युक्तम्, तथा च तद्ब्रह्मणानालीलासामयिकमनुभावादिकं सर्वं हृदि कुर्वेत्युक्तमि-

त्यर्थः । यद्वा । अधरमेव मधुरमिति स्वामिनीनामिव भगवत्सहाय्यालोपनेवोत्कण्ठाविरहशामक-
त्वात्तद्भावापन्नमिति सार्वदिकं सूचितम् । तेन तद्विना क्षणमपि कुत्रापि स्थातुं न शक्नोतीति
भावः । तादृशभावसम्पादने श्रीमदाचार्याणामेव श्रीयमुनावह्लीलोपयोगित्वादिदकमस्तीति
ज्ञापनायायुक्तम् । अथवा । पूर्वोक्तभाववतीनामवस्थां दृष्ट्वा स्वस्मिन्नपि तद्भावापन्नतया
विश्रयोपरसातुभवार्थं तद्भावपूरकत्वेनानन्यधर्मस्फूर्त्या कथमपि शरीरसम्पादकत्वेन च (सव-
शात्सर्वैवोक्तम् । अत एव 'तत्कथाक्षिसचित्' इति सर्वोत्तमे प्रभुभिर्निरूपितम् । अथवा ।
समानशीलव्यसनवत्त्वेन सजातीयतादृशीभिः सह लीलाभूतजलधिमध्येपातित्वाद्दवगाहनपूर्वकं
माधुर्यविशिष्टमधरमेव प्रार्थयन्ति । तथा च विविधलीलाभावतरङ्गनिमगत्से तदाधारत्वेनैव
स्वरूपस्थितिरिति भावः । अत एव तृतीयाध्याये 'प्यधरीशुनाप्याययस्व न'इति । अथवा ।
स्वस्य तदास्वरूपत्वेन प्रतिक्षणं तदधरसुधासंवलितत्वात्कूलकूलतिकरणत्वेन चैतवोर्न्यापार-
सत्त्वादिति सर्वदा तदनुभवेनाधुनापि पूर्वोत्तरस्परश्रयातुभूतं स्पृहया तासां भावयोगार्थं
सम्यक्लेकां प्रत्यवदन् अधरं मधुरमिति । एवमधरशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य वदन-
शोभां निरूपयन्ति वदनं मधुरमिति । पूर्वोक्तभाववतीनां सर्वदा भक्तिरूपभगवत्सुखारवि-
न्ददर्शनेनोत्कटभावजनिततापोपशमनत्वादिदानीं तद्वाहिलेन कथं तत्तापशान्तिरिति परस्परं
तद्गतमाधुर्यनिरूपणार्थमत्यार्तिपूर्वकं तद्विषयकं दर्शनमेव भावयन्ति । तथा च । तादृगव-
शात् सर्वथा जीवनासम्भावनायां स्वाम्यनुपयोगदर्शनां तदनुभवः स्वास्थ्ये हेतुरिति
तथात्रापिती । अथवा । स्वामिनीनां फलरूपं तावदित्येव यतः प्रातरगम्य सायमागमन-
पर्यन्तं तद्भावनपर्यन्तं तद्भावनाया तावत्पर्यन्तमपि विद्युच्चकोरत्स्वरगमाप्रेषण तावत्कालं
कथमपि नीयते । गुणस्तम्भप्रयत्नीक्ष्यैव तादृगुच्छलितरसस्वभावत्वात्सुखाभिसरणादिक-
मपि क्रियत एव । तदैव भगवानपि भयरातुकरणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् तादृशकटाक्षालोक-
नादिभिस्त्रासां सर्वभावपूर्वकानोरयमापूरयन् गोष्ठं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव 'मुदितवक्त्रमु-
पयाति दुरन्तं मोचयन्नजनानां दिनताप'मिति । एतावन्मात्रं सर्वं हृदि धृत्वा वदनं मधुर-
मित्युक्तम् । यद्वा । 'बर्धापीडो'ति श्लोके गोपिकानामेव भावरूपस्तदर्थमेव कोटिकन्दर्पी-
लवण्यरूपो भगवान् प्रकटः कृष्ण इत्युच्यते । तस्मात्स्वामिनीनां यत्फलितं फलं तदनुभूय
समानशीलव्यसनवतीषु तावदित्येव निश्चीयते । 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति
ताभिर्गीतमपि । तथा सति फलसम्बन्धिं मधुरत्वमित्युक्तम् । यद्वा । वदनस्य चन्द्रोपमत्व-
मपि घटत एव । यथा शीतलत्वात्तापहारकत्वाद्जीवनसम्पादकत्वात् भगवत्सुखचन्द्रोपि
तासां सुखदोस्त्विति भावः । अथवा । स्वास्यं तदास्वरूपत्वेन प्रतिस्वामिनीमाननिराकरण-
दशायामपि तद्गुणत्वादायर्थं मध्यस्थतया प्रत्युत्कृतित्वेन च सर्वदोभयरसस्रावापि : माधुर्य-
विशिष्टं कटाक्षादिभावयुक्तं वदनमप्यनुभवयोग्यं करोतीति फलितम् । अत एव 'मधुरया
मिता वल्लुपाक्यये'त्युक्तम् । एतत्सर्वं हृदि कृत्वा वदनं मधुरमित्युक्तम् । एवं वदनशोभा-

जनितमाधुर्यं निरूप्य नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूपयन्ति नयनं मधुरमिति । एतद्भाव-
वतीनां तु भगवदीक्षणमात्रेणैव कामभावजननानात्तासामिन्द्रियादिषु तद्भावापरसत्त्वात् क्षणक्षान्त-
मयेताः स्थातुं न शक्नुवन्तीति, तथावस्थायां तादृशीक्षणपेक्षयां तस्यैव स्वरूपश्रवणं चक्रुः,
नो चेत्तद्विना यत्नरहितेन विरहसामयिकं जीवनमेव न सम्भवेत्, तथा सति तावदीक्षणमात्रे-
णैव तासां जीवनमुचितमिति भावः । अत एव 'खलुन्दरस्मितनिरीक्षणै'त्यभिप्रायेण नयनं
मधुरमित्युक्तम् । अथवा । नयनमिति जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् । तथा सति स्वामिनीनां
कटाक्षादीन्मलससंवलितानि भावरूपाणि श्रियावलोकरूपाणि भगवन्नयने प्रतिविम्बितानि
तद्भावपूर्वककटाक्षावलोकनानुसन्धानेन मधुरवप्रतीतिरित्यभि सुष्ठुक्तिः । अत एव 'शशत्रि-
यासितापाङ्गे'त्यत्र तस्यैव निरूपणमिति भावः । यद्वा । नयतीति नयनं, तेन सर्वान् लीला-
सुष्ठिस्थान् भजनानन्दानुभवार्थं स्वरूपानन्दानार्थं च लीलाश्रुतसमुद्राद्बुद्ध्या तदनुभवं
कारयित्वा नेत्रद्वारेण पुनस्तत्रैव तथा लीलान् करोतीति फलितमित्यर्थः । अत एव 'प्रह-
सितं श्रिय प्रेम्बीक्षण'मिति ताभिर्गीतम् । अथवा स्वस्य सन्नियोगाद्विष्टत्वेन तावन्मात्रं सर्वं
हृदि कृत्वा नयनं मधुरमित्युक्तम् । एवं नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य ह्यस्यशोभाजनित-
माधुर्यं निरूपयन्ति हस्तिनं मधुरमिति । एतद्भाववतीनां मानसस्य त्रिगुणात्मकत्वेन
निरूपणाद्भगवानपि प्रेमहासावलोकरूपपूर्वकैस्त्वितिः कृत्वा तद्वहनं करोतीति तदाश्लि-
सनाः सत्यः स्वप्रेष्ठमपि नालोकितावल्यास्तावकात् कथमपि तद्वन्व्यस्तद्वसितस्य माधु-
यस्वस्वास्थ्यहेतुतया सम्यति निरूपयन्ति । तथा सति तद्वर्मपुरःसरत्वेन तद्वससापेक्षकमाधु-
र्यावलोकनेनैव जीवनसम्भावना, नान्यथेति भावः । अत एव 'उदारहासद्विजकुन्ददीधि-
ति'रिति लीलोपयोगित्वेन निरूपितम् । यद्वा । भगवतः सर्वदा लीलापरवशत्वात्तद्वक्तृभावा-
नुकूलत्वेनैव स्थितिशोच्यते । तेन तत्तद्भावानुरूपहास्योक्तिरपि निश्चयते । तस्मादेतासां
वियोगभावजनितहास्यार्थानां तद्वसितस्य जीवनसदादकत्वत्वात्स्वरूपमाधुर्यं प्रार्थयन्ती-
ति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्वरूपत्वाद्वासस्य तदाधारकत्वेन प्रतिक्षणं स्वामिनीविष-
यकमपि तदनुभूय तत्सम्बन्धेन द्विगुणितमाधुर्यं भावयन्तीति श्रीमदाचार्यैस्तावन्मात्रमपि
सर्वं हृदि धृत्वा हसितं मधुरमित्युक्तम् । एवं हास्यजनितमाधुर्यं निरूप्य हृदयमाधुर्यं
निरूपयन्ति हृदयं मधुरमिति । तिरोधानदशायामपि भगवानेतासां हृदये स्थितः, न
त्वन्मत्र, नो चेत्, तासां लीलाभावनमेव न सम्भवेदतोऽन्वयमिति स्थितिः, परं भावरूपेणान्यैव
ज्ञायते । किञ्च, धर्मसहित एव हृदयारूढो जातो, न तु केवलं धर्मः, तस्मिन् समये तद्वदय-
सम्बन्धमात्रेणैव तस्यैवोक्तमित्यभिप्रायो ज्ञापितः । यद्वा । रसोद्बुद्धदशायामपि विपरीतानुकूल-
णलोच्यता तद्वर्मान् स्वस्मिन्नपि स्थापितवत्यः, स्वधर्मोस्तास्त्रेव स्थापयन्ति इति विवेकतः पर-
स्परं हृदयोपगृह्णन् जातमिति तस्यैवोक्तम् । तथा सति तद्भावानुकूलालिङ्गनपूर्वककृतमित्यादि-
धर्मसहितत्वेन हृदयं मधुरमेव प्राप्तमिति भावः । अथवा हृदयं स्वामिनीभावनि-

रूपकत्वेन भगवानपि स्वस्मितदर्मान् संस्थाप्य तद्भावयद्गीकरोति । तथा सति सर्वभाव-
प्रचत्वावेतामित्यद्भाव्यात्मकं हृदयं मधुररूपेणैवानुभूतमिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदा-
त्मकत्वेन स्वामिनीभावसन्नियोगाद्विष्टत्वेन च सर्वदोभयसाल्मकं हृदयं चातुभूय मधुर-
मित्युक्तम् । एवं हृदयमाधुर्यं निरूप्य गमनमाधुर्यं निरूपयन्ति गमनं मधुरमिति ।
भगवतो भावात्मकत्वाद्भावानुकरणकृतमित्यत्र लीलोपयोगिनीनां हृदयदेशे भावरूपेणैव
गमनं करोतीति सर्वत्र गमनशील एव भवति । अत एव तद्भाववतीनां हृदये भावानुकूल-
लीलाविष्करणार्थं मातादिदोपद्वीकरणार्थं च तत्तद्भावरूपेण गमनं, तथापि रसातुभावकत्वेन
तदनुकूलभजनानन्ददानेन वा गमनं तस्यैवोक्तमित्यर्थः । अथवा । यदेतासां परिलज्ज्यान्मत्र
वनान्तरमपि गच्छेत् तदा द्रुमशतानीन् ता एव पृच्छन्ति । अत्रैव समागतोऽयं नन्दसुभू-
वद्विद्वेष्टश्रेष्ठः सूचनीय इत्यर्थः । नोचेत्, कथं पदपङ्क्तिभूयै इत्यत्र इति तदर्थानामां मनो-
रञ्जकत्वेन गमनं मधुरमित्युक्तम् । तथा सति सर्वैश्वर्यानीयमपि यत्र कुत्र वा हर्षादि-
पूर्वकं गमनं प्रापयिष्यतीति भावः । यद्वा । तत्सन्नियोगाद्विष्टत्वव्यतिरेकेणापि विप्रयोगपुष्टीक-
रणेऽप्यसमर्थः सादतो भावनायां साक्षात्स्पर्शभावादाभिर्भूतलीलायां गतिर्यनमिति तत्प्राप्तिः
सृष्टिता । तथा सति संधेयगानुभवकर्तृणां विप्रयोगपरस्य तत्पूर्वाङ्गत्वात्तेन विना तद्वसम्भवा-
त्त एवतिप्रियत्वेन माधुर्यं किरिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सहाकरिगमनवीकत्वेन
यत्र यत्र भगवानागच्छति तत्र तत्रैव अन्तः स्वयमपि स्थितः सन् तादृशीनां हृदि गमनपूर्व-
कमाधुर्यं चातुभूय गमनं मधुरमित्युक्तम् । एवं गमनमाधुर्यं निरूप्य धर्मित्वेन च माधुर्यं
निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । भगवतो रसात्मकत्वात्तद्गीलाया अपि
रसात्मकत्वं, यथा स्वरूपेऽनुभवानीनां भावनापर्यवसायित्वं, तथा लीलायामपि ज्ञापयितुं तासां
अनुचक्रुरित्युक्तम् । तेन स्वरूपस्य लीलात्मकत्वात्तद्धीनत्वाच्च सन्नियोगाद्विष्टत्वादिपि यत्र
यत्र लीला भवति तत्र तत्र स्वरूपमप्युद्बुद्धं भवतीति निर्गलितार्थः । यद्वा । यत्राकृतिसत्त्व
गुणा वसन्तीति न्यायेन गुणानां माधुर्येणैव निरूपणत्वात्तद्विष्टात्तर्षपि माधुर्यैवाचकत्वे किं
वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । तथा सति मधुराधिपतेर्भगवतो यदखिलं
लीलात्मकं स्वरूपात्मकं वा तत्सर्वं मधुरमेव भावनीयमिति दिष्टम् । अथवा । स्वस्य सन्न-
ियोगाद्विष्टत्वेनैव स्वरूपात्मकत्वं लीलात्मकत्वं च बोधयन्स्कीयन्मति तादृगभावपरवश-
त्वादतिकरुणत्वेन तस्यैवोक्तमिति भावः । अत एव 'तद्गीलाप्रेमपूरित' इति सर्वोत्तमे
प्रभुभिर्नाम निरूपितम् ।

एवं लीलानुभावज्ञाः सार्विकादिगुणान्विताः । पुनस्तद्वत्माधुर्यं भावनं कर्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
तथैव श्रीमदाचार्यास्तासां भावं विमाम्य च । विप्रयोगरसं प्राप्य संगतास्तदधीनताम् ॥२॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं चलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं अमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । भगवद्वचनं भक्तानामाकरणाथं जातमिति यदैव ताभिः श्रुतं तदैव एहादिकं सर्वं त्यक्त्वा शीघ्रतया तद्वाचाधीनत्वेनैव यत्र भगवांस्त्रिष्टुति तत्रैव ताः समागच्छन्तीति पुनः प्रश्रातुकल्पककृतिमत्वेन तद्वचनानां मधुरत्वप्रतीतिरिति तथैवोक्तम् । यद्वा । भगवता निषेधव्यतिरेकेणापि यानि वाक्यानि प्रियरूपेणैवोक्तानि तान्येव मधुराणीति वा । तथैव बोधनाथं तदधिकारसंपत्तावपि तैरेव प्रार्थनं कृतवत्य इत्यपि सूचितम् । तथा सति तद्व्यतिरेकेणासां जीवनसम्भावनायैव नास्तीति भावः प्रतिफलितः । अत एव 'संरम्भगद्गद्-गिरो ब्रुवतातुरक्ता' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सन्निभयोगशिष्टात्सम्पादकधर्मवत्त्वेन तासां विलासालम्कं लीलात्मकं हृद्यनुभूय तथैवोक्तम् । एवं वचनमाधुर्यं निरूप्य चरितमाधुर्यं निरूपयन्ति चरितं मधुरमिति । भगवत्श्रियमपि पूतनासुष्यपानादिकं तत्तल्लीलातुर-रणपूर्वकं भगवति हृद्याविभूते तदात्मकत्वात्तदनुकरणं शक्यमिति तद्भवन्नया तत् कृतवत्यः पश्चात् तेन चरितावगाहकरसात्मकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । यद्वा । 'दिव्याग्निं पश्यतोत्सृण्व-मिति वाक्यात्तादृशीनामतिभीतानां तल्लीलवैश्रवतीनां विरहात्मयिकं सर्वं तादृशमेव ज्ञायते । यत एतादृशीनामेव दावाविदग्धेनान्यासामिति ताद्रेषु समये जीवनाभावगाल्प्यत् तत्प्रती-काररूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । तथा सति जीवनसम्भावनापूर्वकमाधुर्योवगाहकत्वेन लीला-तुरकणमिति भावः । अथवा । स्वामिनीनां तान्येवातिप्रियाणि यानि भगवता बाल्यातुरकृति-मत्वेन रसात्मकानि कृतानि चरितानि तान्यपि भगवत्सुभूय तामिस्त्रयैवोक्तमिति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मत्वात्तल्लीलावलेकनत्वाच्चरितातुरकणमाधुर्यविलासादिकं विरहात्सात्प्रत्ये-नैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चरितमाधुर्यं निरूप्य वचनमाधुर्यं निरूपयन्ति वचनं मधुरमिति । स्वामिनीनां कटाक्षावलोकनादिभावपरिपूर्णस्योद्भ्रसरसात्मकस्य भगवतो ली-लातुरसमुद्भ्रस्त्रेणोच्छलिततरङ्गत्वादात्म्यदशकमत्वेन पीताम्बुधारणं त्वावस्यकमिति तदे-च्छित्तैवेन रसाध्यायकत्वं ज्ञायते । अन्यथा तादृशोद्भ्रसरसात्मकरूपं निरीक्ष्य विमोहित्वा एव स्रग्, लीलाजपि न स्यादतोपि तद्वद्गर्भं युक्तमेवेति तत्साहाय्यकत्वेनैव रसप्राप्तिः सूचितेति भावः । तदेव मधुरमिति प्रार्थनायां तामिस्त्रयैवोच्यत इत्यर्थः । अत एव, 'कनककपिशं वासो विप्र'दित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वेन तादृशोद्भ्रसरसात्मकदशायामपि तद्वैश्वक्य-यत्लासुष्योक्तमपि सर्वं हृदि कृत्वा तथैव प्रार्थनं कृतमिति भावः । अत एव 'मालातुरकृत्प-रिपानविचित्रवेपा'पिति । एवं वचनमाधुर्यं निरूप्य वलितमाधुर्यं निरूपयन्ति चरितं मधुरमिति । भगवतो गोपालैः सह वनगमनं तु प्रत्यहमिति गाश्चाश्वत्थिकुङ्गागहारादीनीदृश्य, तान् गोचरणाथं वनान्तरे प्रेषयित्वा यद्वेत्सादिकं तु तत्रैवास्तीति तदपि विज्ञापयित्वा स्वयं विश्रामं करोति । तत्रापि सख्यादिप्रवेशया सर्वदा तद्वाचाधीनत्वात्तद्विप्रयोगजनितखेद-दूरीकरणार्थं क्रीडादिकमपि करोतीति तादृशीनां तत्सम्य एव दानावसर इति सूचितं । अलस इति शेषः । तथा सत्यलसचलित्वाद्दि कटाक्षाणां माधुर्यं स्फुट्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ।

अथवा । सर्पनिवृत्त्यन्यायेनापि रसवशात्तद्वचनपुरःसरो भूत्वा तादृशातुरकणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् वलितरूपं जातमित्यर्थः । तेन त्रिभंगललितस्वरूपविशिष्टमाधुर्योदिकमनुभूय तामिस्त्र-यैवोक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य तत्स्वरूपात्मकत्वेन तत्सद्रसातुरभवकर्तृत्वेन सर्वदा सन्नि-भयोगशिष्टत्वावगाहकधर्मत्वेन च तादृशमेव माधुर्यं प्रार्थयत इति भावः । एवं वलितमाधुर्यं निरूप्य चलितमाधुर्यं निरूपयन्ति चरितं मधुरमिति । भगवत्श्रवणं, तदपि सायमा-गमनसमये कुन्ददामकृतकौतुकव्येकत्वेन गवां पश्चाद् गोपैः सह हासपूर्वकलीलात्मकलयन्-दुल्लरसातुरकूलकशक्तिमत्त्वेन तथा भावसम्पादकत्वेन च तथा भवतीत्यर्थः । तेन तादृशीनां मनोभिलाषादिकं मन्यभरातिचलनेनैव सिध्यतीति चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां भावपूर्णकटाक्षावलोकनेन तादृशोद्भ्रसरसात्मकः सन् तदैव तासां मनोरथादिकमापूरण्य तादृशरीनलाभसंतुष्टतया सुहृद्गुह्यसादृशमाधुर्योववलोकनेन कुर्वन् ब्रजं प्रविशतीत्यर्थः । तथा सति अन्तरङ्गभक्तानां तादृशातुरभवकर्त्रीणामन्योन्यविलासादिकृत-माधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति भावः सूचितः । अथवा । स्वस्य तत्सन्निभयोगशिष्टत्वापन्नत्वेनो-भयरसातुरभवकर्तृत्वेन प्रतिशुष्यं चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं चलित-माधुर्यं निरूप्य प्रमितमाधुर्यं निरूपयन्ति भ्रमितं मधुरमिति । भगवतो बाल-दशायामपि प्रतिस्वामिनीभावपरकत्वेन तत्तन्मनोरथपूरणार्थं तासां गृहे क्रीडाव्यञ्जेन स्वयमभिरक्षणं करोतीति रसशालं तथैवोक्तवादित्यर्थः । तेनालम्बनविभावाधीनत्वेन रससोक्तत्वात्सुष्टीकरणार्थं तथाकणमिति भावः । यद्वा । भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वात्मा-तुरचरणादीनां निकट एव स्थितः सन् सर्वज्ञास्तरूपत्वेन समानशील्यसम्बन्धीनां सुहृद्गु-गत्वा यदादिकं कुर्वन्नपि हस्तेन शिष्यमवलम्ब्य प्रत्यहं दहिन्नवनीतादिकं चौरयतीत्यर्थः । तथा सति सार्धदिकरसातुरभवकर्त्रीणां तथासुभवत्सद्भैतयोगविशिष्टमाधुर्यं भावनं तु युक्तमेवेति भावः । अत एव 'ब्रह्मसितपुली न ह्युपलब्धमैच्छ'दिति । एवं धर्मविशिष्टं माधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । न केवलं धर्माणामेव प्रार्थनयुचितं, किन्तु तद्विशिष्टधर्मिण एवेति तद्वृणयविज्ञानबहुमूर्तीहित्वेन लम्बकर्ममानयेत्यत्र तथैवातुरभवत्त्वात् तथैवोच्यत इत्यर्थः । तथा सति माधुर्यविशिष्टबहुश्रेयश्वीत्यस्य भगवतो मधुराधिपतेर्यदित्येन तत्सर्वं तत्स्वरूपात्माधुर्यवद्भवनीयमिति भावः । अत एव 'वनीनमधुरस्यैः प्रेषसिप्रेमसञ्चय' इति ॥ २ ॥

एवं लीलात्मकास्तासाः पुनस्तासाः विचेतसाः । कुर्वन्तीति रसवैशात् कालक्षेपाव सर्वथा ॥ १ ॥ तद्देव सदा श्रीमदाचार्या भावतत्पराः । माधुर्योद्भवज्ञास्ते तल्लीनां वर्णयन्ति हि ॥ २ ॥

बेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
मृद्वं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥
बेणुर्मधुर इति । भगवतापरतुलाभोगोपभोगित्वेन स अथ एव स्थापितसन्नपि

हस्तयुगलचालनेन तस्माद्वाक्यकतया स्वयं रसाविशेषो जात इत्यर्थः । तेन मधुरासुरकरणपूर्वक-
नृत्यकरणतदधीनत्वेनैवेति ज्ञाननायापि माधुर्योत्तुभवपूर्वकं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत
एव 'रन्धान्नेपोरधरसुधया पूर्य' इत्युक्तम् । अथवा । गोचरणक्रीडायांमपि वेणोरावश्यक-
त्वाद्वामाह्वानादिकं तु तेन विना न संभवतीत्यर्थः । किञ्च, संकेतस्थले सखीनामाकारणार्थं
नादमयस्पष्टीकरणार्थं च तासां हृदि प्रविश्य वेणुरेव सर्वं सूचयतीत्यर्थः । तथा सति
भगवान्नेषुच्यतिरेकेण राममेकं विहाय किमपि कर्तुं न शक्नोतीति लीलायां वेषुर्कुरुमाधुर्यं
भावयन्तीति भावः । अत एव वेणुरपि सहायतां प्राप्सतीत्युक्तमप्याचार्यवर्यैः फलप्रकणो-
पक्रमे । यद्वा । स्वस्य भगवदास्थस्वरूपत्वेन तदाधारकत्वरूपत्वेन च तयोः सन्नियोग-
शिष्टत्वात्कृतमाधुर्योत्तुभवं कुर्वन्तीति भावः । एवं वेणुमाधुर्यं निरूप्य रेणुमाधुर्यं निरूप-
यन्ति रेणुर्मधुर इति । यच्चरणजो ब्रह्मादीनामपि दुर्लभं, तदर्थं तपः कुर्वन्ति, परन्तु
नाद्यापि प्राप्तम् । किञ्च, लक्ष्मीरपि तद्वज्रःकामनान्यसुरप्रयाससंशयना वा तस्मात्पर्यमेव
माहात्म्यज्ञानपूर्वकमक्तिभावात्तच्चरणभोग्यश्रयतीत्यर्थः । तथा सति भगवच्चरणानामरविदपदो-
पादानत्वात्परगोपलक्षकरजोमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथ एव 'गोविन्दोऽभ्युच्चरेणव'
इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावाधीनकृतिमत्त्वेन तच्चरणजःकामना तु सर्वदैव
निष्ठतीति तद्भवोपलक्ष्यो तादृशीभित्तयैवोक्तमित्यर्थः । तेनोभयचरणजःकामनयैव तादृशीनां
जीवनसंभवनम्, नान्यथेति भावः । यद्वा । स्वस्य तदात्मकत्वाद्गुणसंबन्धसंपादकत्वेनोभय-
त्रापि परस्परं चरणजःकामनापूर्वकमाधुर्यं निरूपयन्तीति भावः । एवं रेणुमाधुर्यं निरूप्य
पाणिमाधुर्यं निरूपयन्ति पाणिर्मधुर इति । भगवता गोवर्धनधारणं तु गोकुलरक्षायै कृतं,
गोकुलरक्षणं तापदनन्यस्वामित्वेनैवम् । तेन अचञ्चलस्वभावानुआहङ्गकृतिमत्त्वेन गोपगोपी-
गवामपि तदंतःस्थापयित्वा छत्राकमिव तदुद्धारणं करोतीति भावः । तदा जीवनसंपादकत्वेन
च तन्मुखालोकनपूर्वकमाधुर्यं पाणावेति ज्ञाननायापि तथैव प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अनेन भग-
वतोऽनन्यगोकुलस्वामित्वं सूचितमिति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां चूडान्वचनादिकृतिमत्त्वेन
केचनप्राधान्यं तु पाणिकृतमेवेति तत्र अत्रे पुष्पाणि संस्थाप्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः ।
तथा सति तादृशीनां तादृक्पाणिकृतमाधुर्यवोलोकनं तु युक्तमेवेति भावः । अथवा । स्वस्य
भगवत्सन्नियोगशिष्टतात्कूलशक्तिमत्त्वेन तत्सख्याधिकरणत्वात्तस्वामिकं पाणिकृतमाधुर्यं
प्रार्थयन्तीति भावः । एवं पाणिमाधुर्यं निरूप्य पादमाधुर्यं निरूपयन्ति पादो मधुर इति ।
भगवति जीवैर्नमानतिरिक्तं कर्तुं न शक्यमिति तादृशमनाधिकारशक्तिमत्त्वेन तादृशधा-
वोपलक्ष्यो तदात्मकाः सत्यः स्वस्विरसा माधुर्यंविशिष्टापदात्तलसर्षणं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव
'सन्त्यस्य सर्वविषयांस्तव पादरूः' मिलाद्युक्तव्यः । तेन तत्संबन्धव्यतिरेकेणासां जीवनसंभा-
वनाभाव इति भावः । यद्वा । अविचार्यं प्रियत्वकरणं तु दासानामेव धर्मो, नान्येषां तेन
तादृशवनविहारजनितप्रमनिराकरणार्थं भगवतः पादसेवनं स्वावश्यकमिति तथैव प्रार्थयन्ति

इत्यर्थः । तथा च स्वधर्मावबोधशक्तिमत्त्वेन दासात्कुरणपूर्वकं माधुर्यंविशिष्टापदात्तलसेवनं
कुर्वन्तीति भावः । अथवा स्वस्य तदास्वरूपत्वेन तदात्मकत्वात्तादृक्श्रमादिकं सर्वं
विज्ञाय तादृशीभिः सह तथैव सेवनं भावयन्ति इति भावः । एवं पादमाधुर्यं निरूप्य
नृत्यमाधुर्यं निरूपयन्ति नृत्यं मधुरमिति । यदि ताः सर्वथा भगवत्प्रवृत्तिरेकेण स्थातुं न
शक्नुवन्ति तदा भगवत्तासां तादृशोक्तभावं वीक्ष्य तादृशीभिः सदोद्बुद्ध्यांगाररसात्मकस्व-
रूपेण तासां स्वरूपापंददनादीं तन्मंडलेन वेष्टितत्वेन नृत्यं कुर्वन् रासलीलां करोतीत्यर्थः ।
तथा सत्यन्योन्यसुखावलोकनं मानपूर्वकमाधुर्यविशिष्टनृत्यात्कुरणं प्रार्थयन्ति इति भावः ।
अथवा रसावेशदशायामपि यथा यथा हस्तकादिभावं प्रदर्श्य भगवान् नृत्यं करोति
तथैता अपि पार्श्वभाग एव स्थिताः सत्यः पूर्णरसात्मकं नृत्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन मध्ये-
रसावेशभरणे काश्चिद् दृष्टोनामः स्वयः भगवत्तन्मन्त्रनादिकं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा रस एव
रासलीलाया एव फलदाननिश्चयात्स्वस्य तादृशीलाभोत्तुभवपूर्वकरसात्मकत्वेन माधुर्यंविशिष्ट-
तादृशं नृत्यं भावयन्तीति भावः । एवं नृत्यमाधुर्यं निरूप्य सत्यंमाधुर्यं निरूपयन्ति
सत्यं मधुरमिति । सत्यं तु समानशील्यसन्नेष्वेव, नान्यत्रेति, अत एवाहुंनानुदाद्यो
भगवदभिम्रेतकार्यकरणादविचार्यं प्रियत्वकरणाद्वा त एवांतरंगसखाय इत्युच्यन्ते । भगवानपि
तदभिम्रेतकार्यकरणत्वात् स्वस्मिन् तादृशसखालं मन्यते । तथा सति परस्परमनो-
रयामिष्टकत्वेनैता अपि तद्भवानुत्कूलकत्वाधुर्यंविशिष्टसत्यभावं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अत एव
'सखे दशैव संनिधि' मिलेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । वयं तु प्रियाः, अस्मदक्षणां तु
त्वया कर्तव्यमेव, नो चेन्नाथत्वमेव न संभवतीति तथैव संपादयेति प्रार्थना । अतो-
ऽस्मदस्मीकारार्थमेव ब्रज एवाविर्भूत इति प्रयोजनवशात् सखारूपेणास्मान्पालयतीत्यर्थः ।
किञ्च । यदि चेत् पालनं न करिष्यसि तदास्माकं प्राणा अपि क्षिरा न भविष्यन्तीति त्वदव-
तात्प्रयोजनं व्यर्थमेव भविष्यतीत्येतात्सर्वं विचार्यैव करणीयमित्यर्थः । तथा सति 'धीर यो-
षितां सख उदेपिवास्तासतां कुल' इत्याद्युक्तसत्यैवार्थं धोतयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य
साक्षात्स्वरूपात्मकत्वेन समानशील्यसत्यमत्त्वेन च तादृशीनां प्राश्नादिकं संबीक्ष्य स्वयमपि
तादृशमाधुर्यंविशिष्टसत्यं प्रार्थयन्ति इति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मवि-
शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । लीलाणां धर्मात्मकत्वात्-
दात्मकाः सत्यसदानन्दानुत्तुभवं कृत्वा ताभिरेव भगवत्स्मृतिर्ज्योत इति निश्चित्वा तासां
माधुर्यरूपेणैवानुभूय यत्रैतादृशं माधुर्यं यत्स मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलाचरित्रावयवा-
दिकं तत्सर्वं मधुरमेव भावयन्तीति भावः । आचार्यो अपि तादृशोत्कुरणककृतिमत्त्वेन विप्र-
योगदशयां तथैव विभावयन्तीत्यर्थः ।

एवं पुनः प्रियाः सर्वा मिलित्वा यमुनातटे । भगवद्रीताभावित्वा तदेवाधानुवर्षयन् ॥१॥
तथैव श्रीमदाचार्या विप्रयोगनिरूपणात् । तदुच्छ्रीकरणाच्च तत्सर्वं चानुवर्षयन् ॥२॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

गीतं मधुरमिति । गीतादि कामरसोद्बोधकं, तत्र स्त्रीणां विशेषत इति कामभाववतीनां तु ततोधिकं तदुद्बोधकं भवतीत्यर्थः । तथा सति स्वयमपि गानं कुर्वन्त्यः परस्परं माधुर्यरसात्मकं वेणुकूजितगानं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'निशाम्य गीतं तदन्तर्गर्ध्वेन'-मित्याहुः कम् । अथवा । गानं तु भगवत्कृतमेवेति तत्कर्तृकरूपरसकृतौ तदात्मनविभावत्वेन कामभावत्वेन च भगवन्तमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्त' इति श्रुतेः । यदा । सायमगमनसमयेपि स्वामिन्यो ब्रवाद्बहिरिवागल्य तत्पतीनां कुर्वन्त्यस्तच्छन्तीति यदा पुनर्दूरत एव यथा यथा वेणुकूजितगीतं शृण्वन्त्यस्तथा तथोद्बुद्धशृंगार-रसात्मकरूपनिरीक्षणार्थं निकट एव समागच्छन्तीत्यर्थः । तदा भगवानपि तद्ब्राह्मणक-रूपनिरीक्षणार्थत्वेन तत्तन्मनोरथात्कूलकनृत्यं कुर्वन् गोपैः सह सक्रितिकं सर्वमेव सूचनार्थं तथा गीतं श्रावयतीत्यर्थः । तथा सति गीतकर्तृकरसर्वव्यापारौघेव तादृशीनां फला-नुभूतिर्भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य तदाराम्यत्वात्तदनुभवयोग्यतासंपन्नत्वेन मध्यस्थ-तया तदनुगुणकार्यं कर्तृत्वेन च प्रतिशुभं तच्छ्रीलायां माधुर्यविशिष्टगीतं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गीतमाधुर्यं निरूपय पीतमाधुर्यं निरूपयन्ति पीतं मधुरमिति । भगवतः पानं हि तत् । गोष्ठ एव स्वयं स्थितः सन् गोपेष्वेदुग्धादि द्रोहनं कारयित्वा गोचाराण्यत्सर्वमेव तान्याययित्वा स्वयमपि पीत्वा पश्चादवनयमादिकं करोतीत्यर्थः । किञ्च, ये तुणादिकं न भक्षयन्ति, सर्वथा तदाधारत्वेनैव स्थिता भवन्तीति तान्ब्रह्मसिपि सहस्रोनेव पयः पाय-यतीत्यर्थः । तथा सति बाल्यानुकृतिस्त्वेन भगवता यत्कृतं दुग्धपानादिकं तदेव प्रार्थ-यन्तीति भावः । अथवा । संकेतस्थले स्वामिनीभिः सह विहारदिकं कुर्वन् तादृशोद्बुद्धरसा-त्मकत्वेन परस्परकटाक्षावबलोकनेनोत्करसपानं करोतीत्यर्थः । तेनेदानीं भगवद्वचनिकेण श्लाघनमशयत्वात्तदेव माधुर्यं विशिष्टगानं भावयन्तीति भावः । अत एव 'लवधरमधुरमधूनि पि-बन्तं दृश्यते पुरतो गतागत'मित्यादि जयदेवोक्तिरपि । अथवा । स्वस्य तदाराम्यत्वेन तदाध्या-त्वात्तच्छ्रीलोपयोगित्वाधुर्वादिकं तत्साम्यिकं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं पीतमाधुर्यं निरूप-युक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति भुक्तं मधुरमिति । भगवान् पुष्टिमाग्नियपदार्थानां भोगकरणार्थ-मेव प्रकटीभूतस्तस्माद्बाललीलायां क्रीडाव्याजनेन स्वामिनीनां ग्रहे गत्वा तादृग्भावपर-वशत्वेन तदाज्ञापूर्वकं यथा भवति तथा शिष्यस्थितानां पदार्थानां भोगं करोतीत्यर्थः । अन्यथा तदंगीकारं विना तेषां साफल्यमेव नास्तीति तास्त्वैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'अस्यदीपयपदार्थानां भोगः कार्यस्तथैव ही'ति सर्वथा प्रयत्तिभावपूर्वकं निरूपितमि-त्यर्थः । अथवा । यज्ञपत्नीनां फलदानार्थमेव तत्र गत्वाये बालकान् संप्रेष्य याचनरूपत्वेन तद्ब्राह्मणकं तत्रत्यं सर्वमेगीकरोतीत्यर्थः । तत्रापि मुख्यायास्तद्वेष्योक्तृष्टत्वेन साक्षादप्य-

संगत्वेन च तत्समर्पितभोजनादिकं भगवान्पुष्टिमाग्निलीलायांगीकरोतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतीनां तदुच्छिद्योपगोलित्वेनैव जीवनसंभावनानान्यथैवतदप्रियां ज्ञात्वा तास-थैव प्रार्थयन्तीति भावः । यदा । श्रीगोपधर्षनान्वादिषु शिष्या गोपचालैः सह क्रीडां कुर्वन् तत्पतीक्षापूर्वकं यथा भवति तथा मात्रा प्रेषितसख्यानीतभोजनादिकं तद्ब्राह्मण-त्वेन सर्वान् भोजयित्वा रामेण सह स्वयमपि भोजनं करोतीत्यर्थः । किञ्च । महेंद्रव्याघ्र-निराकरणत्वेन निजानां निरोधकरणाथैमेव स्वाज्ञया नन्द्यादीन्प्रबोध्यनेकविधान्याकान्कार-यित्वा स्वयं तद्रूपीभूत्वा तत्समर्पितं सर्वं भुजकीत्यर्थः । तेन सर्वात्मभाववत्यस्त्रास्त्रादृश-रसात्मकरूपानुभवकरणत्वेन तच्छ्रीलात्मकमाधुर्यं विशिष्टभुक्तं भोजनमिति प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदाराम्यत्वात्तद्वोक्तृत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिफलतीति विप्रयोगानु-भवकरणत्वेन पूर्वानुभूतभुक्तं स्वयमपि भावयन्तीति भावः । अत एव 'श्रीकृष्णालं यज्ञभो-क्ते'ति सर्वोत्तमे नामद्वययुक्तम् । एवं शुक्तमाधुर्यं निरूप्य सुसमाधुर्यं निरूपयन्ति सुप्तं मधुरमिति । यशोदोसंगजालित्यस्य भगवत्सद्वत्सलालनेनैव सर्वदा शयनशुचितं, तत्रापि स्नानपानदानापोक्षितत्वात्तद्व्यतिरेकेण शयनादिकं न करोतीत्यर्थः । अत एव 'तमंकारुह-मपाययत् स्ननं'मित्याहुः कम् । अथवा । श्रावणरम्य सायमगमनपर्यन्तं गोचाराणादिकं कृत्वा तच्छ्रीलाविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं स्वामिनीनां भवन एव गत्वा तादृग्भावात्मकत्वेन तच्छालनपूर्वकं शयनं करोतीत्यर्थः । तथा सति तार्थां दिशानिरेहक्षिन्नभानसानां भगवच्चर-पारविंदसंधर्षनेव तापशान्तिर्नान्यथेति तास्यथैव शयनं प्रार्थयन्तीति भावः । यदा । वन एव विहारदिकं कुर्वन् बालान्प्रति तथैवोक्तवान्, गोचाराणादिकं भवद्विरेव कर्तव्यं, भया तु श्रम-वशात् कुंजान्तरे यत्किंचित् विश्राममात्रं क्रियत इति तदुद्ब्रूया तेषि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः संकेतस्थले स्वाद्युगलत्वेनैव ता अपि समागच्छन्तीति तत्कृतभावपूर्वककटाक्षावलोकना-दिभिः सर्वांगजनितश्रमं निवार्य भगवान् शयनं करोतीत्यर्थः । तथा च सति तादृशुच्चारिकं कुर्वन्त्यः स्वाभिषिक्तमनोरयादिकं यथा भवति तथा तच्छ्रीलात्मस्मरणशक्तद्वावयन्तीति भावः । अथवा । श्रावते किंचिदुन्मीलितुद्ब्रतभ्रूंगकटाक्षावलोकनादिना स्वामिनीनामथ च तथाभाववतीनामतीवसुखजनकत्वात्तत्रसाधुभवकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । तेन तादृगुन्मीलितनयननलिनदशन्यतिरेकेण तासां जीवनासंभवात् नेष्टापत्तिरिति भावः । यदा । स्वस्य साक्षात्साम्यकसिद्धियोगशित्त्वेन तत्र साधुभवकत्वेन वाधुना विप्रयोगदृश-पत्रत्वेन पूर्वानुभूतं स्मारंस्मारं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सुसमाधुर्यं निरूप्य रूपमाधुर्यं निरूपयन्ति रूपं मधुरमिति । भगवतो रूपं रसात्मकं, 'रसजन' इति श्रुतेः । तत्रापि तत्तद्रसाधुभवकर्तृत्वेन स्वयं तत्तद्रूपो भवतीति 'रंगं गतः साम्रज' इत्यत्र तथैव निरूपयत् । तथा सति स्वयं शृंगाररस एव स्थितः सन् तेषु तेषु तत्तद्रसाधुभवं कारयतीति भावः । अत एव 'गोप्यः कामा'दित्याहुः कम् । अथवा । शृंगारो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगान्याम्, रस-

शास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा स्वयानन्दमात्रकपादमुद्योदादिमन्त्रेणोभयसालको भगवान् प्रतिपाद्यते । किंच । ब्रजसीमंतीनीनां उद्बुद्धशृंगाररसालकस्वरूपेणैवानंदाडुभवं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । अत एव 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवतीति श्रुतेस्तथैवोक्तत्वात् । अथवा । भगवान् शृंगारोद्बुद्धदशायां तदर्धानत्वाद्युत्पादिकरणत्वेन भक्तानां रसोदीपनं कुर्वन् अक्षरस्थितवेषुकुञ्जं करोतीत्यर्थः । तथा सति ब्रजदेवीनां भावपूरणाथैव तादृग्-रसानुभवजनकत्वेन त्रिभंगललितरूपः स्वयमेव भवतीति भावः । एता अपि तादृक्स्वरूपदर्शनोपेक्षायां विरहदशापन्नत्वेन सर्वथा जीवनसंभावनारहितत्वेन च माधुर्यविशिष्टत्रिभंगललितरूपं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दर्शनीयतिलको बनमाले'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यैः । यद्वा, रासलीलायां भक्तकैवल्यलभितृत्वकरणत्वेन रसालम्बकरूपनिरूपणत्वात्तादृशीनां भावपूरणार्थं प्रमुखायैव करोतीत्यर्थः । तथा सत्येतासां तादृशमण्डलातुकरणकनुत्कण्टेनानुनादि साधनासाध्यत्वेन ताश्च सुदुर्गुर्भार्गुत्वमैकं तद्रूपमेव भावयन्तीति भावः । अत एव 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो'रित्युक्तम् । अथवा । स्वस सर्वदा सन्नियोगशिक्षत्वेन निरूपणत्वात् भगवत्सहक्रीडाकरणत्वेनाधुना तादृग्भाववतीभिः सह विप्रयोगरसानुभवायै स्वयमपि तथा प्रार्थनं कुर्वन्तीति भावः । एवं रूपमाधुर्यं निरूप्य तिलकमाधुर्यं निरूपयन्ति तिलकं मधुरमिति । भगवतो बाललीलायां मातृचरणादिभिरालनवशात्त्रेयाञ्जनं कृत्वा भाग्यविशाले माले रक्षार्थं वात्सल्यानुपूर्वकं यथा भवति तथा गोरोरचनेन तिलकं क्रियत इत्यर्थः । तथा सति दर्शनीकण्ठितुद्धरीनां तेन विना प्राणधारणं न संभवतीति तास्त्रयैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । बाललीलायां भगवतः शृंगारादिकं तु गोपीजनैः क्रियत इति खलान्तरे नीत्वा स्वामिनीसाहित्येनेव यथा तथा भवति नान्यथेत्यर्थः । तस्माद्ब्रह्मलंकारभू-तिप्रकरणानन्तरं स्वामिनीभिरैव भावपूर्वककटाक्षावलोकनं यथा भवति तथा नृपककुमुभेन कस्तूरिकया वा मकरपत्रिकतिलकं क्रियत इति भावः । एतासामपि तद्भावाधीनकृतित्वात् तादृशकृतित्यतिरेकेण जीवनं व्यर्थमिति ज्ञात्वा तास्त्रयैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस भगवदात्मकत्वेन तद्भावात्मकत्वेन च तादृशलीलोपयोगित्वात्तामपिकं सर्वं स्मृत्यैव तादृशीभिः सह मनसि भावयन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । यत्र धर्माणां माधुर्यमीदृग् भावपूर्वकं निरूपितम्, तत्र धर्मिमाधुर्यं किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शित इत्यर्थः । एतदेव सर्वं मनसि धृत्वा मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्येवोक्तं श्रीमदाचार्यैः ।

एवं स्वांतःस्थितं भावं ताः पुष्टं कर्तुमुद्यताः । तासां लीलाः प्रकृवंन्त्यः पुनर्गानं मुखे जग्मुः ? तथैव श्रीमदाचार्यास्तं पुष्टं कर्तुमुद्यताः । पुनः स्वांतर्गतं भावं भगवद्भावसंश्रिताः ॥ २ ॥

करणं मधुरं हरणं मधुरं तरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।

चमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं मधुरमिति । यदि भगवानेव तासां हृदि स्वयमेव तिष्ठन् बाह्यतिरोधानाकृतिकरणत्वेन लीलात्मकस्वरूपानन्ददानं न प्रयच्छेत्तदा ताभिः संयोगरस एवा-नुभूतो भवति, न तु विप्रयोगः, तदपेक्षया विना सोपि न पुष्टो भवतीत्यर्थः । तेनेतासां पूर्वं संयोगरसानुभवं कारयित्वा तस्वरूपानभिज्ञत्वेन पश्चात् तदुष्टीकरणार्थं तिरोधान-लीलाया विप्रयोगरसानुभवं कारयित्वापि पुनः संयोगरसाभिव्येष्टे स्वयं तथा करोतीति भावः । अथवा । पुनराविर्भूय रसलीलाकरणत्वेन तासां तादृग्भावसंपादकत्वात्तल्लौकिक-कामप्राकट्येन कामरूपः स्वयमेवाविर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा गानप्रत्यापादिराहित्येन रोदन-प्राप्तानां जीवनसंभावनया तत्संभावनेव नास्तीति भावः । यद्वा । तास्त्रिभानादिदोष-करणं तु भगवतैव कृतमिति, परन्तु दासधर्मत्वात्तास्तु स्वापराधमेव मन्यन्ते, न तु भगवत्कृतं, तथापि भगवत्कृतमेवेत्यर्थः । किञ्च । दैन्यातुकरणत्वेन साधनासाध्यत्वात् रोदनमेव तासां निरीक्ष्य स्वयमतियल्लत्वेन संतुष्टः सन् तदुष्टोक्तदोषं स्वयं निवार्य पश्चात्तन्मन्य एवाभिर्भावं करोतीति तदपि तत्कृतमेवेत्यर्थः । तथा सत्येतासां दैन्यभाव-साधनत्वेनैव साक्षात्स्वरूपसम्पन्नानुभवो भवतीति, नान्यथेति भावः । अत एव 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनं'मित्युक्तमाचार्यवर्यैः । अथवा । स्वस साक्षाद्भवत्स्वरू-पात्मकत्वेन सर्वदा तद्रसपूर्णत्वेन च स्वस्मिन्विप्रयोगरसोपेक्षाथैमेव तदनुकरणत्वेन दैन्यं यथा भवति तथा करणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं करणमाधुर्यं निरूप्य हरणमाधुर्यं निरूपयन्ति हरणं मधुरमिति । कुमारीणां वरदानप्रस्तावे जलक्रीडादि-दोषनिवारणार्थमन्यभजननिवारकत्वेन स्वांगीकारपूर्वकंशुद्धभावात्पदानार्थं तासां वासासि शृङ्गीला सत्वरमेव स्वयं नीप आरुह्य तथोक्तनाम, इति भगवो दासश्वेत्तदा-मदुक-मेव करणीयं, अन्यथा तु न दास्य एव । तत्रापि जलाद्दिहागम्य नमनपूर्वकं यथा भवति तथा यदि याचनं करिष्यथ तदाहमपि भवतीनां शुद्धभावं दृष्ट्वा दास्यामीत्यर्थः । तथा सति लौकिकानुदोषं परिलज्य भगवदाज्ञाकरणत्वेन तास्त्रयैव कुर्वन्तीति भावः । तादृशानुकरणककृतित्मत्त्वेन तल्लीलावलोकनत्वेन च तादृग्भावसंपादानार्थं विरहदशायां वक्ष-ननुसंधानादेता अपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो गुणाः षड् व्यामोहका अपि सन्ति, तैरेव मनोहरणादिकं कृत्वा तत्र स्थित एव व्यामोहकरूपो भवतीत्यर्थः । तथा सति मनःश्लोभजनकत्वेन जीवनासंभावनत्वेन च तत्कृतप्रार्थनार्थां तथैव निरूपणादिति भावः । अत एव 'प्रणतकामदं पञ्चार्चितं'मित्याहुःकम् । अथवा । स्वामिनीनां मानदशा-यामपि तद्विना स्वातुं न शक्यत इति तन्निराकरणार्थमेव तादृशकटाक्षावलोकनादिभिर-द्वरणं करोतीत्यर्थः । तादृशशृंगारालम्बकरूपभावलोकनत्वेन ता अपि मानादिकं त्यजन्तीति भावः । अत एव 'दृष्टि तु मदमानिनीमानहरणं'मित्युक्तम् । अथवा, स्वस रसालम्बकमग-त्स्वरूपसन्नियोगमिदृशत्वेन तत्तत्कार्यदर्शनानुकरणत्वेन च विरहातुभवकरणाथं तादृशीनां

भावं मनसि धृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं ह्यरणमाधुर्यं निरूप्य तरणमाधुर्यं निरूपयन्ति तरणं मधुरमिति । भगवान् भक्तानां ब्रह्मानन्दानुभवकरणार्थं वैकुण्ठदेशनाथं पृथुं तथैव तेषां भजनं करोतीति । पुनः स्वभजनानन्दप्राप्तयार्थमेव लीलासमुद्रे निमग्न्य स्नेच्छया पुनस्तलीकाकारणार्थं तान् तारयतीत्यर्थः । तथा सति विप्रयोगलीलासुतसुप्रभजनत्वेन भगवत्सारकरूपत्वात्तास्यैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तु ह्यनतरणयोरिति धातोः रुमयार्थकत्वात्संयोगविप्रयोगरसानुभवकर्तृत्वेन तादृशलीलासुतसमुद्रे पुनः पुनस्तन्मज्जोन्मज्जनादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । स्वयमपि तदधीनत्वादाधारापेयभाववत्स्वाज्ञानन्दशक्ति-मत्त्वेन तथैव करोतीत्यर्थः । अत एव प्रयुमिः तथैवेकं श्रीमद्भोक्तुलाष्टके 'श्रीमद्भोक्तुलतासकं' इति । क्रीडास्थानत्वात्तथैवोचितमिति भावः । अथवा । श्रीयमुनायां स्थितः सन् जलदो-षाल्मकसुरदूरीकरणत्वेन भक्तानां स्वसापि वा प्रतिबन्धनिराकरणत्वेन च तत्संबंधसंपादक-त्वात्सर्वं तरति ता अपि तारयतीत्यर्थः । तथा सति भजनसमयानुकूलव्यापारकृतिमत्त्वेन भगवति विश्रयत्वात्तरणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'यमुनानाविको गोपीपापान्वा-रकृतोद्यमं' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वात्तत्तलीलासुतसुप्रभजनोन्म-ज्जनेन विप्रयोगरसानुभवं कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यवर्योस्तदनुकरणत्वेन तथैव मनसि विभाव-यन्तीति भावः । एवं तरणमाधुर्यं निरूप्य रमणमाधुर्यं निरूपयन्ति रमणं मधुरमिति । भगवान् गोचारणादिक्रीडाकरणाथं गोपशौलेः समानवयस्कैः सह लीलापरवशत्वेन म्रगहं वनगमनं करोतीत्यर्थः । तत्रापि सखामंडलीकरणत्वेन बाल्यरसानुभवं कर्तुं तत्चरितानुसारेण तैः साकं रमणं करोतीति तत्तलीलास्मरणत्वेन विप्रयोगं कालक्षेपार्थं ता अपि माधुर्येविशि-ष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । श्रीगोवर्धनेनसान्नादिषु स्थितः सन् भोजनानुकूलवा-ल्यचरितानुकरणत्वेन तथा भोजनादिकं करोतीत्यर्थः । तथो सति केषाञ्चित् भोजनं दत्तं केषाञ्चित् वाक्यमात्रेणैव केषाञ्चिद्भक्तभांडादिकं तथा रमणं करोतीति भावः । यद्वा भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वात्किंकुंभगह्वारंतरेषु तादृशविश्रयकर्मिभिः सह तत्तद्भोगकरणार्थं रमणा-दिकं करोतीत्यर्थः । तास्माद्विवालाससंज्ञावपि भावात्मकत्वात्तथैव भगवन्तं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । रासलीलाकरणत्वेन यावतीगोपीत्रैजयोषितस्तत्सावंतभासानं कृत्वा तासां साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थं तामिः सह रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति भगवद्भावतिकाः सत्यः शक्तिविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'एकाकी न रमते स द्वितीयमेच्छ'दिति श्रुतेः । अथवा । स्वस्य सज्जियोगिशिष्टत्वेन यावतो भगवद्भक्तोऽस्त्वानन्द एवात्रापि स्थिताः सन्तीति तासु तद्भक्तान् व्यापयन्तस्तादृशीनां जीवनसंपादकत्वेन परस्परं मिलित्वा रमणमाधुर्यं भावयन्ती-ति भावः । एवं रमणमाधुर्यं निरूप्य वमितमाधुर्यं निरूपयन्ति वमितं मधुरमिति । भगवतो भावात्मकत्वात्तद्विषयादीनि तथैव सन्तीति क्रीडासक्तत्वेन प्रत्यंगेषु रात्रिगणराज-नितिविलाससूचकत्वात् भक्तानामितिसंतोषदायकत्वेन भावोद्धारिणीदृष्टिपातत्वाद्भक्तिं तथैव

भातीत्यर्थः । तथा सति तादृश्यनामिहापपुरितविभ्रहत्वेन तेन विना स्थातुं न शक्नुवन्तीति जीवनसंपादनार्थमेव तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भगवतः शृंगारोद्बुद्धसात्मक-कस्यरूपत्वेन स्वामिनीभावाधीनकृतिकरणत्वात्सर्वदा तद्व्यानात्मको भूत्वा तद्विलासादीन् भक्तानामनुभावयतीत्यर्थः । अत एव केशप्रसाधनत्वे तथैव निरूपितमाचार्यवैयं । तथा सति भावरूपेण यत्कृतं भगवता तद्वमितं, तत्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां स्वान्तर्गतभा-वज्ञापनार्थं वैषुकूजनादिकं कुर्वन् तत्रैव भावपूरकत्वेन तासां भावोच्छलनादिकं सर्वं ज्ञापय-तीत्यर्थः । तेनैवज्ञापयतीनां जीवनसंभावनारहितानां भगवन्मुषोद्गततासुतस्त्राणि वैशुश्रवणं तथैव भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्वरूपत्वेन सर्वदा तदुपभोगित्वेन चांतर्निष्ठभाव बहिः प्रकटीकरणार्थं तथैव भावयन्तीति भावः । एवं वमितमाधुर्यं निरूप्य शमितमाधुर्यं निरूपयन्ति शमितं मधुरमिति । भगवान् क्रीडां करोतीत्यर्थः । अन्यथा महदुपद्रवसहितं दुष्टद्वैत्यादिनिवारणं कथं स्यादिति भावः । अथवा । शशु उपशम इति धातादुपदेशकाल एवोपसंगस्य पतितत्वात्तेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकधर्मत्वेन पुननादीनां शमनं करोतीत्यर्थः । अत एव 'गोप्यस्तूर्णं समन्वये जघदुजौतसंभ्रम' इति श्रीशुकैरुक्तम् । तथा सति पूर्वोक्तानुस्मरणकृतिमत्त्वेनाधुनापि तास्तद्भेदव रक्षार्थं द्रष्टृकामाः शमनं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन पूर्वं स्वरूपानन्ददानं कृत्वा पश्चात् तदकर्तुं विप्रयोगं विधाय पुनर्न्यथाकर्तृत्वेन दैन्यप्रादुर्भावानन्तरं तासां यथा पूर्ववत् करोतीत्यर्थः । तेन स्वस्यैव सर्वकर्तृत्वेनैतासां जीवनसंपादकत्वात्तन्निराकरणं न युक्तमिति भावः । अत एव 'साक्षान्मन्मथमन्थ' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रात्मकसन्निधियोग-शिष्टत्वेनोभयरसानुभवकरणाथं तादृशीभिः सह शमनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावोपि सूचितः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिप-तेरखिलं मधुरमिति । यत्र भक्तानां विप्रयोगदशापत्त्वेन लीलायां मधुरत्वस्यैव अतीतिस्तत्र साक्षात्स्वरूपानन्दानुभवे का वातीति संशयनिराकरणपूर्वकज्ञापनार्थं मधुरा या भगवल्लीलास्तासां योऽधिपो भंगवत्वात् षड्गुणैश्वर्येषुः सर्वकरणसमर्थः फलदाता तस्य यत्सर्वं निरूपितं तन्मधुरमेवेत्यर्थः । अखिलमित्यन्येनाविकृतत्वं निरूपयन्ति । एवं पुलिनमागल्य कालिन्ध्याः तस्य भावनाः । स्तुतिं च कुरुदारां च खरित्रियालापपूर्विकाम् ? तथैव श्रीमदाचार्या भावनां भावपूर्विकाम् । यमुनासहितानां चक्रुमेहतीं स्तुतिसुतमम् ॥२॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सखिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

गुञ्जा मधुरेति । भगवान् सात्मकः शृंगाराला गोचारणादिक्रीडाकरणाथं शिरसि मकूरमुकुटं कंठे गुञ्जां कटितटे सुवर्णमेखलागंसे पीतवस्त्रं विभार्ति । ततस्त्रयणमुकुटती-दयविलोकात्नेलेन किंचित्त्वास्व्यकरणत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव

‘गुञ्जानतंसपरिमिच्छलसन्मुखयेति’ ब्रह्मणोक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वात् गुञ्जादिधारणं तु युक्तमेवेति वने विहारादिकं कुर्वन् तत्स्मरणकर्तृत्वेन तद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वाच्चार्कित्त्यस्यैवकारणार्थं तदंगीकृतत्वेन स्वयमपि धारणं करोतीत्यर्थः । तथा सति गुञ्जाया वनस्थितत्वात्तददर्शनेन तत्स्थितिजननात् भावपूर्वकालिंगनकरणत्वेन तां दधातीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां वनगमनाभावेदत्तस्या वनस्थितत्वात् ताभिः कथं ग्रहीतुं शक्येति तासामतीव तुष्टिकरणार्थं, तदर्थं वा स्वयमेव धारयतीत्यर्थः । तेन यावद् दर्शनादिकं न भवति तावदेव स्वयं धीयते पश्चात्साक्षात्स्वरूपमिलनानन्तरं तु पूर्णांगीकरणत्वेनैव एव धारयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्वसन्नियोगशिष्टत्वेनोभयसम्बन्धित्वात्तदत्र तां गृहीत्वा स्वयमेव तत्र गत्वा तत्पुरत एव ह्यसौ संस्थाप्य प्रार्थनापूर्वकं यथा भवति तथांगीकारयन्तीति पूर्ववैस्थानिरूपकत्वेनैवाधुना पुनस्तदनुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह गुञ्जामाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गुञ्जामाधुर्यं निरूप्य मालामाधुर्यं निरूपयन्ति माला मधुरेति । तत्रा वैजयन्ती सर्वजयप्रकाशिका कीर्तिमयी च सर्वदोद्गुद्गुद्ग्यंगारसार्थमेवाच्छाब्दकत्वेन तां विभावयन्तीत्यर्थः । नो चेद्रसोच्छलितत्वात्सर्वे एव विमोहिता भवेद्युः, तर्हि किमपि कार्यं स्वतः परतो न भविष्यतीत्याशय्य तासां फलात्तुभवकरणार्थं सर्वसाधिकं तां दधातीत्यर्थः । तथा सति सन्मुखस्थितस्वरूपवालोकनकयक्षादिपुरितत्वेन स्वातुभूतरसानन्दात्तुभवः सर्वाः प्रतिक्षणं कुर्वन्तीति भावः । अत एव तादृशोद्गुद्गुद्ग्यंगारसाल्मकखरुप्रकाशयो वनवैजयन्ती च मालां विभ्रदित्युक्तम् । अथवा । माला वनमाला, नानाप्रकाराणि पुष्पाणि यस्माप्ति तादृशयंगारसोद्गोहनयाय पुष्पाणां रसोदीपकत्वात्प्रकारिकां दधातीत्यर्थः । यद्वा । वनमालया हिरुत्वात्पाद पादजलंधिता माला वनमाला प्रकीर्तितेति माल्युत्पन्नश्रमयानं, किंतु कंठाभरणमारम्य यावंतो मुक्ताहारसावतं एष सर्वो घृत्वा पश्चात्तदो मालामेतां धारितवानित्यर्थः । तथा सति सर्वोत्कारभूषितत्वेनापि वनगतशोभाया आवश्यकत्वात्कामोदीपनार्थं तादृशभावयत्यो माधुर्यविशिष्टांशार्थं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव ‘मुक्ताहारोच्छमद्भ्रष्ट’ इति । अथवा । स्वस्व साक्षाद्भगवन्मुखारविन्दत्वेन तदात्मकत्वादिप्रयोगदशापत्वेनेन तदिना स्थातुं अशक्यत्वात् तत्सामाधिकं सर्वं स्थूला तादृशभाववतीभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः । एवं मालामाधुर्यं निरूप्य यमुनामाधुर्यं निरूपयन्ति यमुना मधुरेति । श्रीयमुनाया भगवत्समानधर्मत्वाद्यथा भगवांहीलात्मकस्वयमपि लीला रष्टिस्थानां स्वरूपानन्ददानादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । भगवानभ्येतदधीनत्वेनैव सर्वं करोतीति स्वैश्वर्यादिकं तत्रैव स्थाप्य तद्दारेणैव फलं प्रयच्छतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वं करोतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वदा तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा । जलविहारादिकं तावद्त्रैव भवतीति त्रैशुनात्कूलकरणत्वेन तासामाकारणं स्वयमेव करोतीति भगवता स्तुतेत्यर्थः । स्वामिन्य अपि सर्वदैवतधीनस्थितिकरणत्वेन स्वातुभूतसुखसंदर्शनादेतामेव स्तुवन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतावद्भर्मसामर्थ्यवन्नमेवतासमेव ह्यद्वा तस्य

सापनत्वेन तादृकप्रियसंगमाभिलाषवत्सामेव माधुर्यविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां विप्रयोगदशायामपि तादृशप्रियविच्छेदपीडनादिकं वीक्ष्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वेन तदभौत्मकत्वात्साक्षात्स्वरूपानुभवं कारयतीत्यर्थः । किंच । गोचारपादिऋद्धौ कुर्वतो भगवतः प्रियाविप्रयोगमावात्मकस्य स्वैधया क्षणमपि तद्विना स्थातुमशक्यत्वासार्थं गत्वा स्वगुलिन एव तत्संबंधं रचयतीत्यर्थः । तथा चैतावन्मात्रकृतिकरणत्वेन तादृशोपकृति-त्वाभावात्सुच्छ्रिताः सत्यो माधुर्यविशिष्टग्रमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । यमुना यम-भगिनी । यमोपि भगिनीसम्बन्धव्यतिरिक्तानां पीडयति, न तु तदीयानां, यं तु तदंगीकृता एवेति तत्सदृशकामपीडनादस्माकं रक्षिष्यतीति विश्वासतो यमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । कालिन्दीरूपत्वेनाविर्भूतत्वात्कलं धतीति कलिन्दस्तस्य कन्येति भगवत्प्रतिबन्ध-कारिदोषदूरीकरणत्वेनास्माकंभीकृतं करोत्विति प्रार्थनेत्यर्थः । तथा सति सर्वैकण्यसमर्थत्वे जाते यदि तादृकभयुसम्बन्धं करिष्यति तदैव जीवनसंभावना, नोचेदसम्बन्धसमिति भावः । अथवा । स्वस्व साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनवत्त्वेन चैतदवस्थापन्नत्वा-त्तद्दारेणैव तादृशीनां मनोमिलापपूर्णायां स्वयमपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं यमुनामाधुर्यं निरूप्य वीचीमामधुर्यं निरूपयन्ति वीची मधुरेति । वीचीति जालेकवचनाभिप्रायेण, किन्तु तरंगा बहव एवासंख्याताः, तेषां शोभादिकरणत्वेन शीतत्वादिधर्मदत्तकत्वेना-प्यावकत्वाद् भगवदुपयोगिन एव भवन्तीत्यर्थः । तथा सति ऋदोषोपयोगित्वात्तापनिवार-कत्वादिधर्मवत्त्वेन स्वमतविषयभीकृतं करोत्वित्वात्साधारणार्थं तादृशैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तरंगाणां भुजनिरूपकत्वेनैव सर्वोपकरणत्वं, नहि कोपि ह्यस्वप्रतिरेकेण किमपि कार्यं कर्तुं शक्नोति, तस्मात्गुलिनस्वातुकासमीचीनकरणपादिकं तु तत्फलरंगप्रसारणेनैव भवति, नान्यथेत्यर्थः । तेनैतदर्शनेननोरयपूर्कत्वेन कामजनिततापनिवृत्तित्वान्माधुर्यविशिष्ट-तरंगान्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । पुलिनं तावत्कीडास्थलं, तत्र जलोपक्षया सिञ्चनादिकं युक्तमेवेति, नो चेत् भगवत्प्रणारविन्दानामतीवक्लेशकत्वात्सामादिकं कथं संभवतीति तैल-यैव क्रियत इत्यर्थः । तथा सति तद्वस्तुकृत्यापारशाम्भी दर्शनात्प्रियमिलनादिकं ताव-द्त्रैव भविष्यतीति तत्रिककृत्स्थिता एव तद्व्यां तां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव ‘कृष्णया हस्ततरलाचितकोमलवाल्कलमिलन तथैव निरूपितमाचार्यवैयः’ । यद्वा । स्वस्व साक्षाद्-साल्मकसन्नियोगशिष्टत्वेनैतत्सजातीयत्वेनापि समानशीलव्यसनवत्त्वादिधर्मदशीनास्त्रियप्रति-बन्धनिवारककृतिविशिष्टत्वेन तत्करप्रहणपूर्वकं यथा भवति तथा प्रार्थयन्तीति भावः । एवं वीचीमामधुर्यं निरूप्य सलिलमामधुर्यं निरूपयन्ति सलिलं मधुरमिति । यमुनासा-हित्यात्सलिलं तज्जलेव निरूप्यते । ऋद्धार्थं जलं तावदवश्यमेवैवं श्रमनिवारकत्वेनैव, पुनस्तत्संभावना नान्यथेत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तद्रतलीजलवाहककृत्स्वत्वेनाधु-नापि तत्तत्कीडाकरणार्थं सरप्यमात्रैवेव तापनिवारकत्वाच्चोपकृतिं ज्ञात्वा तादृकं जलं प्राथै-

यन्तीति भावः । अथवा कुमारीणां वरदानप्रस्तावे पूर्वमन्यदेवोपासनया फलप्रतिबन्धकत्वेन तावत्कारं व्यर्थमेव जातमिति पश्चाद्दानान्तरारम्भकत्वेन उपोषणविधिसंज्ञात्वात् देवहेलनक्रीडादिदोषनिवारकत्वेन तत्रलभेव फलप्रतिपादकं भवतीत्यर्थः । अत एव 'कालिन्द्यां स्नातु-मन्वह'मित्युक्तम् । तथा सत्येतज्जलसम्बन्धमात्रेणानिष्टनिवृत्तीष्टाप्रियात्वाद् भगवद्भगवत्समादकत्वेन तत्रज्ञं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवान् गोचरपादिऋद्धौ कुर्वन्मात्रा प्रेषितभोगनादिकं कृत्वा पुनर्देहगमनशंकाभावत्वेन तुषारार्त्तनीक्ष्य यमुनाकूल एवागतस्तत्र सर्वान् जलं पाययित्वा स्वयमपि पश्चात्सिवातीत्यर्थः । तेन जल एव मधुररस इतिन्यायात्तत्रापि श्रीयमुनासम्बन्धित्वेन शीतलत्वसुसुष्टत्वादिगुणवज्ज्ञं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'सुसुष्टः शीतलः शिवा' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः क्रीडाकारणत्वेन तत्रैव रसाभिषिक्तत्वात्तादृशीभिः सह रमणकर्तृत्वेन श्रमजनितखेददरीकरणार्थं जलोत्क्षेपणादिकर्तृत्वेन विद्वारादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति साक्षात्स्वरूपालोकनकटाक्षादिभावपूर्वकसंशयानभिप्रायेण माधुर्यविशिष्टज्ञं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस भगवदास्वरूपत्वेन रसात्मकत्वात्तज्जलपानादिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसातुभवकत्वात्कथमपि इष्टप्राप्तिसिद्धयर्थं दोषनिराकरणत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं सलिलमाधुर्यं निरूप्य कमलमाधुर्यं निरूपयन्ति कमलं मधुरमिति । भगवान्बनादागमनसमये गाः पुरस्कृत्य पश्चात्स्वयमपि हस्ते कमलं भ्रामयन् नुसरुसाद्वातुकरणत्वेन श्वैः श्वरैरागच्छतीत्यर्थः । किंच । खामिनीमिलनातुकूलकृतिकरणत्वेन तादृग्भावसम्पादकत्वादास्यातिनिरूपकत्वेन यावद्दर्शनार्दिकं न भवति, तावत्कमेतल्लक्ष्यशीतलत्वात्पाहारकत्वादिगुणयुक्तत्वेन स्वोपकारकृतिमन्त्रात्मकं धारितवानित्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनापेक्षापूर्वकत्वेन तद्धिना स्नातुमशक्यत्वादेताः कमलविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भक्तानामभिलिखकसातुकूलकृतिकरणत्वेन तद्रसलभ्यत्वासुखसेव्यत्वबोधनाय तेषां रसात्मकं हृदि चक्षुषि वा स्थापयितुं तथोप्यतासूचनत्वेन चरणे कमलाभिषेकं विद्मं दधातीत्यर्थः । तेन भगवःपूर्वककटाक्षालोकनाद्विद्यापारसत्वेन चरणपंकजातुर्जकत्वाद्भ्राम्यायकत्वेनैतासत्कमलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'जीवैर्नयनातिरिक्तं कर्तुं न शक्य'मिति शिक्षयानामिस्त्रयैवोक्तं 'प्रणतदेहिना'मिति । यद्वा । भगवन्मुखस्यैव कमलत्वेन निरूपणत्वाच्चन्द्रवत्पाहाकरत्वेन नेत्रद्वारेणैव लावण्याश्रुतगमनकरणत्वेन च ताभिः तथैवोच्यत इत्यर्थः । तेन सुखाजुजदर्शनादेव तासां तापशान्तिर्नित्ययेति मरणशंभवनैव निश्चयत इति भावः । अत एव 'जलरूढाननं चारु दशैषे'त्युक्तम् । अथवा । कमलगतकमलनिरूपकत्वेन ताद्यागविशिष्टत्वेन तद्रहिकासित्वेन च सौरभादिगुणदायकत्वात्त्रेत्रयोः कमलत्वोपमयोस्तासादृश्यं घटत एवेत्यर्थः । अत एव कमले कमलोत्पत्तिरिति विरोधात्कारत्वेन भगवतः तथोच्यत इत्यर्थः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्वरूपत्वेन मुखारविन्दरसभोज्यत्वं नेत्राम्बुजे स्वापयित्वा रसानकराण्यदाधुना वैसादृश्यनिरूपकत्वेन

पूर्वाभुक्तं सर्वं स्मृत्वा ताभिः सह तथैव ज्ञापयन्तीति भावः । एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । यत्र यत्सम्बन्धेन लीलोपैयिकपदार्थानां प्रतिक्षणं माधुर्यं नवं नवं ज्ञायत इति तदधिष्टातरि किमिति न, किंतु वर्तत इति काकुत्स्तिनिश्चयोपक्रमत्वाद्भगवतो मधुराधिपतेः सर्वसामग्रीसहितस्य यदखिलं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थना विषयीकृत्यत इत्यर्थः ।

एवं स्रद्धुःखं विस्मृत्य तद्भुञ्जं वीक्ष्य वा पुनः । तत्कथां शुश्रुथुः सर्वाः स्रद्धुःखालापनाशिकाम् ? तथैव श्रीमदाचार्याः समाधाय मनः स्वयं । तथैव सहसा स्थित्वा दौर्मेगन्धं लज्जन्ति वै ॥२॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं सुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं दिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी मधुरेति । क्रीडाधर्मैव यामेकां गृहीत्वा रहत्येतद्व्यतिरिक्तास्त्यक्त्वा तदनुगुत्वेनैव तादृग्भवान्तरं प्राप्य तत्समाग्रीसम्पादानत्वात् केन्द्रसाधनादिकं कृत्वा गृह्यादिकं करोतीति भगवानेतथैवोपभुक्त इत्यर्थः । एवं सति तदनुकरणत्वेनैव कदाचित् सुभाकमपि तदाज्ञया वा जीवनसम्पादनं करिष्यतीति । तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तामपि त्यक्त्वा ततोऽपि वनान्तरं गत्वा स्वयमेव तिष्ठति, न तु तदसहित इति, तर्हि तामेव दृष्ट्वा सर्वोत्सवैव स्थिता भवन्तीति, यद्येतात्मिन्दनार्थं भगवानामभिव्यक्तिं तदाऽस्माकमपि दर्शनं भविष्यतीत्येतत्साहाय्यकर्तृत्वेन ता मिलनोत्साहकतया माधुर्यविशिष्टां तां प्रार्थयन्तीति तदर्थयन्तीति तदर्थमेव सर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतदनुसाराणास्माकमपि गतिर्विष्यतीति नातः परमेनां त्यक्त्वा तान् शुद्धयन्तीति सहसा प्रवृत्तिरिति नातः । यद्वा । पुलिन-स्थाल्यासुदर्शनमेतत्कृतोपाकरणत्वेनैव ज्ञायत इति नो चेत्पूर्वमेव कथं न जातमिति ताकात्मिकानुभवजन्यज्ञानवत्त्वेन तद्भावामकत्वादेवास्माकं कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चल्य तादृग्गुणविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गुणगानादिककृतिकरणत्वेन चैतदर्थ-भेदाभिर्भूतो भगवान्, नास्मदर्थम्, नो चेत्-गुणगानं तावदस्माभिः पूर्वमेव कृतं परन्तु नाविभूत एव ततोऽनुमीते, किं चित्रं यो यसाधीनः स तु नदतुकूलं करोत्येवेत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाऽभिलाषयुक्तत्वेन तत्फलप्राप्यर्थं तावदेतस्या एवाश्रयकर्णं युक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्निधौगुणशिष्टत्वेन तत्कृतिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसातुभवकरणार्थं तत्तदवस्थात्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गोपीमाधुर्यं निरूप्य लीलामाधुर्यं निरूपयन्ति लीला मधुरेति । जलैकवचनाभिप्रायेण भगवतो लीला मधुरेत्वेतावदुक्तम् । किन्तु ता असंख्याता एव । यत्र यथापेक्षितरूपाणि तथा निरूपणार्थं च दशविषयीतासु तासां प्रतिष्टत्वादित्यर्थः । यतो भगवदन्तारा असंख्याताः सन्तीति तथा लीलायाः साक्षात्स्वरूपात्मकत्वात्ता अप्यसंख्याता इत्यर्थः । किंच । यथा-उत्तरारिण्येव सर्वेऽन्तारास्तिष्ठन्ति तथा दशविषयीतास्यैव सर्वा एव संविशन्तीत्यर्थः । तत्र

वाल्यानुकृतिकरणत्वेनैव भगवतः सर्वलीलाकरणत्वात्तत्तद्भावपूरकत्वेन भक्तानामभिषिक्तार्थे-
दानकरणत्वेन च तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गोचरणादिरीलायामेव सर्वरसा-
नुभवकर्तृत्वात्तादृशभक्तमोहरादिपूरकत्वेन कुञ्जान्तरीयरसदातुत्वेन च भावपूर्वककटा-
क्षावलोकनादिकं यथा भवति तथा रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति वाल्यानुकरणत्वेनैव
सर्वाज्ञातरीलाया रसदातुत्वेन तास्यानुभवेदं करोतीति पूर्वोक्तभूतं स्थूलैव विप्रयोगकालक्षे-
पार्थ लीला मधुरेति तत् प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । नृत्यविशिष्टरासलीलाकरणत्वेन तासां
हृदि रसाविर्भावत्वादेव्यादिप्रणविधायकत्वं, नो चेद्दुर्गतकीयुक्तो नृत्यविशेषो रास इति
लक्षणानुपपत्तेः । तस्मादेतदनुरोधित्वेनैव रासकरणं नान्यथेत्यर्थः । तथा सति संयोगवि-
शिष्टरसानुभवजनकत्वेन जीवनसंभावनत्वादिति प्रमरकीटन्यायेन लीलात्मकाः स्वस्वा-
मेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रासलीलेकतास्य' इति श्रीमत्प्रभुभिः सर्वोत्तम एवोक्तम् ।
एवं लीलायाधुर्यं निरूप्य युक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति युक्तं मधुरमिति । युक्तं योजनं,
तेन भक्तानां तत्तलीलारसातुभक्तरणार्थं तत्तत्क्रियाव्यापारसत्त्वेन यथाऽपिकारभ्राह्मणां
लीलासमुद्रे योजितवानित्यर्थः । अन्यथाऽक्षरालम्बनन्दमध्यप्रतिवेलेन भक्तानां लीलान्त-
राप्रवेश एव न संभवतीति कथं साक्षाद्भजनानन्दन्यतिरेकेण फलानुभव इति तत्प्रार्थयन्तीति
भावः । अत एव 'भजनानन्दयोजनं' इत्युक्तम् । अथवा । बालरीलायामेव भक्तानां तथा
करणशयोदोत्संगलाहितः सन् तासामन्तर्भावं ज्ञात्वा भगवान्स्वकरणसमर्थत्वेन तादृश-
गोपनरीला तदनुकूलकृतित्वेन च सर्वाभीष्टदातात्वात्साक्षात्स्वरूपानन्द एव तान् योजयती-
त्यर्थः । तथा सति तत्स्वरूपानन्ददायकणत्वेनैव तत्तद्भाववतीनां जीवनसम्भावना, नान्यथा ।
केवलवैशवायानुकरणत्वेन तादृशीनां जीवनं संभवतीति भावः । अत एव 'आत्मानं सूर्या-
चक्रुः' इत्युक्तम् । यद्वा । भगवान्स्वविहारदिक्रमपि कुर्वन् भक्तानां तत्तत्संकेतस्त्रलादिसूच-
कत्वेन तत्तद्रसातुभक्तरणार्थं श्रीज्ञान्यत्वेन गोचरणादिक्रियाज्ञप्तत्वादेतासां हितकर-
णत्वेन तांस्तथैव योजितवानित्यर्थः । तथा सति योजनक्रियातुल्यकृत्यापारकृतित्वेन
सर्वासामभिलाषपूरकत्वात्तादृशमाधुर्यविशिष्टयोजनं ततः प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा ।
स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन योजनक्रियाद्यनुसन्धानेन पूर्वोक्तभूलीलातुस्मरणात्ताप-
थायजननात्मकमपि तत्रिविद्दार्थं तादृशभावविशिष्टं योजनमेव विभावयन्तीति भावः । एवं
युक्तमाधुर्यं निरूप्य युक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति युक्तं मधुरमिति । युक्तं भोजनं, तदपि भक्तानां
हितकरणाथमेव, न ल्वन्यथा, नोचेद्विप्रयोगरसः कथं संविष्यतीति संयोगरसपृथीकरणार्-
थमेव त्यागकरणमुचितमित्यर्थः । किंच । न हि भगवांसासां लयत्वा गतः ? किन्तु परोक्षे-
स्थित एव, तदनुकूलकृतिकरणत्वेन मानादिदोषनिवारकत्वेन च शुद्धभावसम्पादकत्वात्स्वरूपान-
न्ददानकरणत्वाच्च तथा करोतीत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणादिकृतित्वेनैव तादृशसोप-
लब्धित्वात्तदधिकरसाधापकत्वेन जीवनसम्भवत्वात्तास्तथैव प्रार्थयन्तीति सावः । अत एव

भगवता गीतायामित्युक्तम् । 'यत्तद्रे विषमिव परिणामेऽनुत्तोपम' मित्यत्रापि तथैवोक्तमिति
निश्चयादित्यर्थः । अथवा । श्रीमन्नन्दराजस्वान्याश्रयकरणात्त्वेन मर्यादाभार्याधिपोषातिश्र-
त्वात्तद्विदकरणात्त्वेन भक्तिमार्गव्यवसम्पादनार्थं सर्वथा निरोधकरणाथमेव च वरुणनीतत्वे
तत्रापि मोचित्वम् । किंच पुनस्तद्वेदात्तुअहंकरणाथमेव मर्यादाप्रहणस्य दोषावहत्वादिति
ज्ञापनाय कश्चिन्महाहाना ग्रस्तत्वेन स्वाश्रयकरणाथमेव स्वनामोच्चारणमात्रेणैव मोचनं यथा
भवति तथैव रक्षितवानित्यर्थः । तथा सति आश्रयातुकूलकृतिकरणत्वेनैव दोषनिवृत्तिर्नान्य-
थेति ज्ञात्वा कृष्ण कृष्णैति पूर्वं चरितं स्मरं स्मरं तदाश्रयप्रापकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति
भावः । अत एव 'अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोभगनमेव च' इत्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा ।
युक्तमित्यत्र भावे क्त्वेन रासादिकृतिकरणत्वेन मण्डलीकृतभक्तानां हस्तग्रन्थवल्म्बितत्वेन
तत्तद्भावानुसारितुल्यकरणत्वेन च कदाचित् हस्तग्रहणमपि संभवतीति पुनस्तथैव जात इत्यर्थः ।
तथा सति त्यागकरणरसाधापकत्वेन तादृशकटाक्षावलोकनादिभिः श्रीज्ञाकरणात्त्वेनाधुना तद्विना
स्यानुभवव्यत्याकृतमपि तदेव माधुर्यविशिष्टं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अथवा । स्वस्य भगवत्स्व-
रूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तद्भावनिरीक्षणत्वात्तदनुभवेन जीवनसंभावनं नान्यथेति विचार्य विप्र-
योगरसातुभक्तरणत्वेन तादृशभाववतीभिः सह तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं युक्तमाधुर्यं
निरूप्य दृष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति दृष्टं मधुरमिति । भगवतो लीलात्मकत्वात्तद्वरुणत्वेन
भक्तानामानन्ददानार्थं सांकेतिकभावसूचनार्थं च गोचरणादिसमय एव तादृगीक्षणैः
अप्यपूर्वकावलोकनं यथा भवति तथा भगवान् करोतीत्यर्थः । नोचेद्वनविहारदिकं तावत्कि-
मर्थं, गोचरणकरणं तु गोपैरपि भविष्यतीति तदवस्थानामपि स्थावरजंगमनां लीलास्थानां
भावपूर्वककटाक्षावलोकनार्थं गमनादिकं करोतीति तद्भावप्राप्तत्वेन तास्तादृशदर्शनमेव
प्रार्थयन्तीति भावः । तथा सति यत्र बाल्यदशायापमि तादृशदर्शनापेक्षत्वं तत्र साक्षाद्-
सामकसंयोगदशायां भगवतः किमु बान्धमिति कैतुतिकण्ठाय उक्तो भवतीत्यर्थः । अथवा ।
दिवा वनगतत्वात्सायमागमनसमये तादृग्विप्रयोगसहजानतया तद्भावपूर्वकत्वेन तथातिव-
शात्स्वप्रियाणां प्रतीयावलोकनादिकं तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृशभाववतीनां
साक्षात्कलातुभक्तरणार्थं तदशीनमेव जीवनसम्पादकं नान्यदित्यन्यथाभावसम्पादकं नान्य-
दित्यन्यथाभावमुररीकृत्य सर्वोत्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्सामक-
स्वरूपत्वेन तददृशैनातुकूलकृतिकरणत्वाज्ञानेन तादृशसुखोपलम्बित्वादिप्रयोगरसान्त्रान्ते-
हत्वेन तादृशीभिः सह माधुर्यविशिष्टं तदेव भावयन्तीति भावः । एवं दृष्टमाधुर्यं निरूप्य
शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति शिष्टं मधुरमिति । शिष्टमवशिष्टं, तत्तु सेवेव, यावद्भूसौ स्वचरणा-
किता भक्तिं भगवते तादृशदोषनिवारकत्वेन च शुद्धभावसम्पादकत्वात्स्वार्थमेव । अत एव 'शैष्ण-
वा वनस्पतयं' इति श्रुतेः । एवं सति बुद्ध्याया भक्तिरूपत्वात्तदंगीकारेणैव तत्रस्थानां सर्वथा-

भयङ्गीकारो भावनीय इति भावः । अथवा । यदि भक्ताणां हृदि चरणस्वापनं न कुर्यात्तदा भक्तिराहित्यात् युगणानादिकमपि ते कथं करिष्यन्तीति विचार्य स्वस्वायशिष्टपुरुषार्थस्वापन-कल्पने तथैव कौतूहलपूर्णं कारयित्वा तद्मुदि चरणस्वापननैव भक्तिः स्थापितल्यर्थः । अत एव अत्रशिष्टपुरुषार्थस्वापनार्थमेव 'प्राविशत् गीतकीर्तिं' रित्युक्त्वा चार्थवयैः । यद्वा । स्वस ह्रित्वोपपादितभक्तानुग्रहकार्यकर्तृत्वेन भक्तवत्सलत्वात्कार्यार्थनायाः पूर्वमेव तत्रापि भूयोद-यैनामत्रेणावशिष्टपुरुषार्थस्वापनार्थं तद्दुःखहरणं भक्तिस्वापनं च करोतीत्यर्थः । कर्ममुक्त-सुम्नथाकर्तुंसमर्थ्यैनेतद्भावस्य गमराजोद्भवोवैव स्यीष्टवृत्तत्वात्त एव भावनीयमित्यर्थः । तथा सलेतावन्मात्रनिश्चयकरणत्वेनैव भगवानस्माकमपि प्रार्थनाव्यतिकरेण साहाय्यं भविष्यतीति ज्ञात्वा तादृक् शिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा स्वस साक्षाद्भवत्वस्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वात्समाधर्मकरणत्वेन यदि खेनेव दैवजीवानामुद्दतिर्न क्रियत इति तदा स्वसाध्यवशिष्टपुरुषार्थत्वात्साधनकारणार्थं तदेवानुक्लृप्तकाल्यकरणत्वेन तदाज्ञया प्रादुर्भू-तत्वेन च तदुपकरणघातादेवभाववतीभिः सह माधुर्यनिशिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दैवी सृष्टिर्यथा च मा स्मा'दिति वृहदाष्टके प्रथमिः स्तुतिः क्रियत इत्यर्थः । एवं धर्म-निशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मनिशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । साक्षात्स्वरूपाधुवकरणत्वे प्रमाणप्रयोजनाभावात्त्व धर्मधर्मिणोरैकजातीयत्वादिति न्याया-लीलानां भगवद्भार्मीकत्वादेव मधुरत्वप्रतीतिसात्र तदधिपतौ किं वाच्यमिति निश्चयेन भगवतो मधुराधिपतेर्यदेवखिलमवशिष्टं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थनापूर्वकं मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्त्वा ।

एवं प्रार्थनिकं लक्षणा भगवद्भोषसिद्धये । लीलात्मिकसाक्षात्सत्ताः सर्वो जाता एव न संशयः ॥१॥ तथैव श्रीमदाचार्याः स्वकीयानां हिताय च । लीलात्मकं फलं ज्ञात्वा निरोधं साधयन्ति हि ॥२॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा मधुरा इति । गाः पान्तीति गोपास्तद्वाकरणत्वेन भगवतोपि वृहदात्मैः

साकं भगवान् क्रीडतीति, यतः स्वयमपि गोपालस्तस्मात्समानशील्यस्यवनत्वेनैतत्सामाना-धिकरण्यात्परस्परंसाधुभवजनकत्वेन तादृशमण्डलीमण्यस्थित एव सर्वदा व्रतं इत्यर्थः । किंच । वने भोजनादिकमपि तदैव करोति यदा ते सर्वे गोपालाः स्वसभोजनपानं यद्दीत्वा स्वसन्मुख एव तिष्ठन्तीति तादृशप्रतीतिजनकत्वेन तथा विलासं करोतीत्यर्थः । तथा स्तुति गीतहास्यकटाक्षधावनलेखनादिकरणत्वेन तादृशान्तर्गतभावस्यचकत्वात् भगवतः सुखावायका इति माधुर्यनिशिष्टांस्तान्प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वकीया अन्तरंगा ये गोपालाः कृष्णादयस्ते भगवदाज्ञया वनकीडायां तदनुक्लृप्तविरकरणत्वेन यद्यत् कुर्वन्ति तदनुः सायमाणमगनानन्तरं यद्द्वगमनव्यतिकरेण रसवशात् स्वामिनीनामभे सर्वं सूचयन्ती-

वीणहमकृतविवरणसमेतम् ।

लर्थः । तेन विप्रयोगजनितापनिवर्तकत्वेन तद्वचनश्रवणमात्रोपजीवकत्वात्समय एव तान् दृष्ट्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो विप्रयोगदशायामपि स्वस्वात्यन्तर्गतार्थकि-रित्वास्त्यक्रपार्णमभिचार्य प्रियत्वकरणेन स्वामिनीकथितवृत्तान्तप्राथन्यकारणत्वेन प्रभावपि प्रिया भवन्तीत्यर्थः । तथा सति प्रणयरसावबोधककार्यकर्तृत्वेन भावोदीपकत्वात्तादृशोप-कृतिकरणभाववत्त्वेन तामिस्तथैव प्रार्थितास्त इति भावः । अथवा । स्वस सा-क्षात्सात्म्यकक्षत्रियोगशिष्टत्वेन कृपाकटाक्षदिस्सूचकत्वेन च स्वसाध्यन्तर्गतकार्यकर्तृ-त्वात्सत्यतमकृतमित्यन् ज्ञात्वा स्वसंततोपायकत्वेन तान् प्रति तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गोपमाधुर्यं निरूप्य यथा माधुर्यं निरूपयन्ति गावो मधुरा इति । गावो लीलात्मिका भगवदनुभावज्ञा येगुणानश्रवणमात्रेण यत्र तृणादिकं चरन्ति तत्र सर्वं लक्षणा भगवत्किंएव श्रीधरमागल्य सुशुभावेकोत्तरपूर्वकं यथा भवति तथा कुर्वन्तुतमितिलेन सुहु-रुंहुस्वदभराष्टतपानं सादरपूर्वकं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच, आगमनसमये साक्षाजानानन्द-प्रविष्टत्वात्तदनुभवेनानन्दभरात् भूसावपि पयःसिखनादिकं कुर्वन्त्यः श्वैः श्वेनारागच-न्तीति वा । तथा सति भावपूर्वकगमनकरणत्वेन साक्षात्स्वरूपाधुभवं यथा कुर्वन्ति तथा वयमपि करिष्याम इति ज्ञापनाय तथा प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'भावश्च कृष्णमुखनिर्गत-वेणुगीतै'लत्र तथैव निरूपितमाचार्यव्यैः । अथवा, यत्र यत्र गावः स्वेच्छ्या पशुजातीयत्वाद्-विचार्यत्वेन तृणलोभास्तत एव गच्छन्ति तत्र तत्र भगवान् गोपालैः सह क्रीडां कुर्वन् तदनुगन्तिवने वने चारयन् गच्छतीत्यर्थः । नहि केवलं तस्मिन्नतिकरेण कदाचिद्द्वगमन-मेव करोतीति भावो ज्ञायते । किंच । कदाचिन्मात्रोपवितसस्थानीतभोजनयाहित्वात्तेन बुडुक्षितः सन् मार्गमिथ एव गोदोहनादिकं कृत्वा तदनुभवज्ञानजन्यत्वेन ता अपि तथैव तिष्ठन्तीति गोपालसद्वृत्तान्तपयः प्राप्तवित्वा स्वयमपि पानं करोतीत्यर्थः । तथा सति परस्पर-भावात्कुलकृतिकरणत्वेन पूर्व भगवन्मुखाविन्दोद्भवात्परीशुणानसेताभिः कृतमधुना भगवता क्रियत इति विशेषाधुभवकरणत्वेन ता एताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस साक्षाद्भवदास्यरूपत्वात्तु मधुरसोपायोपात्वेन तत्तल्लीलाधुवृत्तत्वाद्दुधना विप्रयोगरसाभि-निवेशेन स्वसमानशीलाभिः सह तथैव विवाययन्तीति भावः । एवं गवां माधुर्यं निरूप्य यष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति यष्टिर्मधुरेति । यदा भगवान् गोचाराणादिकं करोति तदा वेशुवेव्यतिकरेण कदापि न गच्छति किन्तु तत्सहित एव तत्कार्यकरणार्थं तदुपयोगसा-व्ययकत्वात्तद्देषापरणत्वेनैव वनगमनं करोतीत्यर्थः । किंच । 'यथा राजा तथा भ्रजे'ति न्यायादेतदनुरोधत्वेन सर्वं गोपालात्तदनुकरणत्वेन यष्टिं यद्दीत्वा स्वसोपानानि पुरस्कृत्य तथैव भगवता सह गमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन करावन्तिप्रतिष्ठाप्रहणेन कदाचित् स्वसाते तद्भारणत्वेन च कदाचिदपूर्व श्रीभवेदिति पूर्वानुभूतत्वात् माधुर्यरूपां यष्टिं प्रार्थ-यन्तीति भावः । अथवा । बारुखभावात्कुलकृतिकरणत्वेन क्रीडार्थमेव तद्भारणं तेषि

तदर्थमेव धारयन्तीति परस्परं तैः साकं प्रत्यहं क्रीडतीत्यर्थः । तथा सति आत्मरसानुभूत-
लीलादर्शनोद्गमत्वादिशिवरसाधायकत्वेन ताः सर्वास्तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य
साक्षाद्रसात्मकस्वरूपाल्पकत्वात्तत्कार्यायुपकरणत्वेन तत्तदुद्बुधानुभूतित्वात् विप्रयोगरसात्-
भवकरणार्थां तादृगवस्थापन्नत्वेन कथमपि कालक्षेपार्थं पूर्वाणुभूतं सर्वं स्मृत्या तदेव प्रार्थयन्तीति
भावः । एवं यद्यिमाधुर्यं निरूप्य यद्यिमाधुर्यं निरूपयन्ति सृष्टिर्मेधुरेति । सृष्टिः लीलासृ-
ष्टिस्तत्कारणं तु भगवतैव संभाव्यते नान्येन तस्मात् लीलायं ब्रजस्थानां सृष्ट्या स्वरूपानन्वदानार्थं
स्वयमपि तथैव प्रविशतीत्यर्थः । अन्यथा लीलायां तदात्मकत्वमेव न स्वादत्तसङ्घटितिरिकेण
स्वयमपि स्थातुं न शक्यत इति सर्वदा तदतःपातित्वेन भक्तानां तद्रसानुभूतं कारयित्वा स्वयमपि
करोतीत्यर्थः । अत एव 'तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविश' इति श्रुतिः । अथवा साक्षात्स्वरूपानन्दात्तुभव-
त्तदस्त्वानामेव नान्येषां, कुतो जीवानामसम्भानितत्वात्तदतिरिक्तानां साक्षात्स्पर्शाभावाच्च तथा
न संभवतीत्यर्थः । अन्यथा 'जीवाः स्वभावतो दुष्टा' इति कथं वदेयुः ? तस्मात् लीलासृष्टि-
स्थानामेव साक्षाद्गंसंमितात्स्वरूपानन्दात्तुभवकरणत्वेन भजनानन्दात्तुभूतरसप्राप्तित्वात्
तथैव भजनोन्मज्जनादिकरणत्वेन जटमीनवत् स्थिता भवन्तीत्यर्थः । अत एव 'अन्यैव
काचित्सा सृष्टिर्विधातुष्यतिरेकिणी' इति तथैवोपदिष्टत्वात् । तथा सति भजनानन्दनिमग्नत्वेन
भगवदधीनत्वात्पूर्वोक्तदृष्टान्तत्वात्तत्रैव न संभवति नान्यथेति भावः । अथवा । स्वस्य
साक्षाद्रसात्मकस्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन दैवोद्धारप्रयत्नीकृतत्वात्सद्भावेन तदुपयोगकर-
णत्वेन यमुनासेवातः । ततुननत्वादिकरणत्वेन च स्वकीयानां तद्योग्यतानिरूपकत्वेन
वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । एवं यद्यिमाधुर्यं निरूप्य दक्षिमाधुर्यं निरूपयन्ति
दक्षिन्तं मधुरमिति । दक्षिन्तं दलनं, तत्तु दुष्टदलनार्थं, तदर्थमेव भगवानवतीर्णो जात इति
ब्रजरक्षारणत्वेनैव तत्र स्थितिकरणत्वात्पदा पूतनादिद्वैत्यागमनं जातं तदैवानन्तश्चाकित्तेन
तन्निराकरणगीयत्वाद्वात्यदशायामिति विश्वकरणत्वेन भक्तानामभयदानं करोतीत्यर्थः । किंच ।
गोचारपादिक्रीडागामपि केश्यादिदुष्टनिवारकत्वेनैव स्वस्य गोपालत्वेन नोचेद्यदि
दुष्टद्वैत्यादिभिर्विनमाक्रामन्ति स्यात्तदा गावस्तत्र कथं प्राप्ता भविष्यन्तीति सा क्रीडैव न भवि-
ष्यतीति, तत्करणं त्वावश्यकमिति नामार्थसार्थकत्वेन तथा करोतीत्यर्थः । किंच ।
कालिन्दीजलपानकरणानन्तरं गोपालास्तद्दिग्मुष्टिता जाताः, गावश्च तथा क्रन्दनं कुर्वन्तीति,
तदुद्दृष्ट्वा भगवान् भक्तवत्सलतया तस्या निर्दोषकरणार्थां सय एव जले प्रविश्य दुष्टकालिय-
दलनं करोतीत्यर्थः । तथा सति गोरक्षारणत्वेन योगबलानामसार्थकत्वं स्वस्मिन्नेव प्रति-
फलितं, नान्ये गोपालास्तथा भवन्तीति तत्र रूढिरिव वक्तव्येति भावः । अथवा । गाः पान्तीति
गोपालान् लतीति गोपालः, पुनस्तद्रक्षारणे तथैव नामसार्थकत्वात्तदनेकमप्यनिवारकत्वेन
दुष्टदलनादिकं स्वयमेव करोतीत्यर्थः । तथा सति पूर्वाणुभूतलीलास्मरणमात्रेण विप्रयोगर-
साभिनिविष्टत्वात्तद्रक्षारणत्वेन माधुर्यविशिष्टदलनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा ।

श्रीमोर्वर्धनयागकरणत्वेनान्यसाधनराहित्यात् भक्तानां तथा निरोधकरणत्वेन स्वस्वस्थाप-
नानां रक्षामेव करोतीत्यर्थः । तथा सति यथेन्द्रहितकरणार्थमेव तदर्थवृत्तनादिकं करोति
तथास्माकमपि हितकरणार्थां मनादिदर्यदलनं करोतित्वात्तदनेकमप्यनिवारकत्वेन लीलास्वजनकत्वात्-
भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपत्वात्तत्कार्यायुगुणत्वेन लीलास्वजनकत्वात्-
धुना विप्रयोगरसानुकूलकन्य्यापारकृतिमत्त्वेन तदस्मरसानुभवकरणार्थां तादृशीभिः सह
तथैव प्रार्थयन्तीति भावः कदाञ्चित् । एवं दक्षिन्तमाधुर्यं निरूप्य फलितमाधुर्यं निरूप-
यन्ति फलितं मधुरमिति । भगवान्मधुर एव भक्तानां हृदि प्रतिफलित इति भक्तानु-
कूलकृतिकरणत्वेन सदानन्ववाचकत्वात् कृष्ण इति फलात्मकनामत्वेन तत्फलसम्पादनार्थ-
मेव श्रीमन्नन्दराजभवने प्रादुर्भूतो जात इत्यर्थः । किंच । भक्तानां लीलाभ्यधापातित्वेन
तत्सहितलीलासामग्रीः पूर्वं विधाय क्रीडास्थानत्वात् तत्करणार्थां श्रीमद्गोकुल एव पश्चात्सत्यं
प्रादुरासीदित्यर्थः । किंच । लीलायां स्वरूपात्मकत्वात्स्वरूपस्य तदात्मकत्वादित्यन्योन्या-
श्रयत्वेनैव स्थितिकरणत्वाद्भक्तानां तन्मध्यपातित्वेन च तदाश्रयाधीनत्वादिपि स्वस्य लीला-
करणमुचितमिति तद्रूपेण फलितमित्यर्थः । तथा सति भक्तानां फलसम्पादकत्वेन तद्रूपत्वे-
नैव प्रादुर्भूतत्वात्सर्वदा तदनुभवकरणत्वेन रसाधायकत्वात् तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ।
अथवा । प्रादुर्भूतानन्तरमपि स्वामिनीनां भावपूर्वककटाक्षलोकेनादिभिः कृत्वैव स्वरूपपो-
षणं नान्यथेति तद्भावत्वात्कत्वेनैव स्थितिकरणत्वात्प्रतिक्षणपोषणत्वेन वृद्धौ सत्यां तत्रैव
फलितमित्यर्थः । तथा सति परस्परसमाधिकरणत्वेन तद्भावानुरूपफलकृतिमत्त्वेन च
तत्पूर्वाणुभूतत्वात्तद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वात्त्राञ्जुना तदनुभवकरणार्थां फलितमेवैताः
प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, उद्बुद्धंश्रृंगारसामकदशायामपि वेषुकुञ्जनेन नादासृत्स्य
स्वामिनीनां हृदये प्रविष्टत्वात्तदनुभूतत्वेन तथा स्वरूपभिन्नत्वेन तद्रसपानकरणत्वेन च
मुखावलोकनं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच । अन्यासक्तिनिराकर्तृत्वेन स्वयमानशीलानां संबोध-
यत्तदनुभूतं स्वरूपं तदेव विज्ञापयन्तीत्यर्थः । तथा सति स्वगाम्याऽभिलाषपूर्वकाङ्कुरितत्वेन
स्वदत्तमावसिञ्चनकरणत्वेनापि क्रमवशात्पुष्पानुभवकरणानन्तरं फलत्वेनेदेवम प्रतिफलितमिति
भावः । अत एव 'अक्षयवर्ता फलमिदं न परं विदाम' इति स्वमियाभिसत्तथैवोक्तमित्यभिप्राय-
ज्ञापकत्वेन पूर्वाणुभूतत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, स्वस्य साक्षाद्रसात्मक-
स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्फलानुभूतत्वात् प्रतिक्षणं तत्स्मरणकर्तृत्वेन विप्रयोगरसा-
विर्भावितास्वयमपि तादृगभाववतीभिः सह लीलाविशिष्टं फलितमेव प्रार्थयन्तीति
भावः । अत एव 'लीलाभिः फलितं भजे ब्रजवर्नीश्रृंगारकल्पद्रुम' इति प्रसुभिस्तथैवो-
क्तम् । एवमुक्तमोपसंहारपूर्वकं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति
मधुराधिपनेरत्नं मधुरमिति । सर्वथा तन्मध्यपातित्वेन लीलात्मकत्वाद्भगवत्तदभेदकर-
णत्वेन स्थितित्वात् यन्मन्ये पातितत्वाद्दृष्टेन शब्दत इतिन्यायाद्दर्शनां माधुर्यनिरूपणत्वे

किं वाच्यमिति तदधिपतेर्भगवतो मधुराधिपतेर्वेदखिलं लीलात्मकं तत्सर्वं मधुरमेवेत्यर्थः ।
कथा सति तद्व्याख्यादपूर्वकं यथा भवति तथा विप्रयोगानुभावं तत्तन्माधुर्यं निरूपणात्मकं
सर्वदा विभावयन्तीति भावः ।

इति श्रीबल्लभाचार्यकृपया प्रकटीकृतम् ।
एतन्निरूपणमाधुर्यं मधुराष्टकसंज्ञकम् ॥ १ ॥
विद्वलाधीशचरणाश्रयणात्सर्वदा भवा ।
भावात्मकं हि माधुर्यं प्रलहं चातुभूयते ॥ २ ॥
तदीयानां हितार्थाय निश्चितैवं निरूपितम् ।
पश्यन्तु सर्वथा विज्ञानं न तु तद्भावविश्रुताः ॥ ३ ॥

श्रीबल्लभाधीशपदाम्बुजातात्सजातभक्त्या विशदीकृतं यत् ।
तदेव माधुर्यमिद्वाहृतं वै मधुप्रतानां मधुराकृतीनाम् ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीबल्लभचरित्रचिता मधुराष्टकचिह्नितिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम् ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेतम् ।

यन्नामरूपमधिकं माधुर्यैकनिधीकृतम् ।

ते नत्वा तन्मधुमिरं गायामि मधुराष्टकम् ॥ १ ॥

स्वरूपमात्रैकनिष्ठास्वन्तरङ्गभक्तानां स्वातुभवैकवेदं स्परिकरं स्वरूपमाधुर्यमधुरादि-
प्रत्यङ्गतमनुस्सुख विशिष्यावर्णनीयं पुनः पुनरनुभवार्थमनुवादपूर्वकं प्रार्थयन्त इवाहुः
अधरं मधुरमिति ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।

हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

अत्र मधुपदं सर्वत्र सर्वैन्द्रियास्त्राद्यं रूपं लक्षणयलधरादीनां, तेन दर्शनस्पर्शन-
पानमुन्मनदंशादिषु प्रार्थनीयं ममास्तु इत्यर्थः सम्पन्नो भवति । मधुरस्मिन्नस्तीति मधुरम् ।
'उभसुषुषुष्कमधो र' इति रः, धरणं धर इति व्युत्पत्त्या धृ धारण इति धातो
रूपम् । अच्ययलान्तमपुत्रयान्तं वा । तेन यस्मिन् दृष्टे न धरो वैरीदिधारणं यस्मादिति
अधरम् । लीलावसरविशेषसम्बन्धि ज्ञेयम् । यथा लोके शर्करादिमाधुर्यमास्त्राद्य मधुर-
मिलेव भूते, न लज्जुभवनमपि, अशक्यत्वादेवमत्रापीति भावः । वदनं मधुरमिति ।
पूर्वोक्तदर्शनादिक्रियाविषयत्वप्रार्थनमिदं वचनम् । नयनं मधुरमिति । जाल्यधि-
प्रायेण रसैक्येन बोधोरेकवचनम् । अत्र यथोचितक्रियाविषयत्वमेव, न तु यावत्-
पूर्वोक्तविषयत्वम् । हसितं भावोदीपनमुन्मादकं च । तत्र नयनसुखोभयसाधारणं ज्ञेयम् ।
हृदयं श्रियैकरमणं वक्षःस्थलं, तत्रालिङ्गनालङ्कारणादिषु, विविधभावविशिष्टं मनो वा
हृदयं ज्ञेयम् । गमनं गोचारणचौर्यवर्षं निरुद्धग्रहदं गन्तुं मानापनोदनाद्यर्थं च ज्ञेयम् ।
'रसो वै सः' इति श्रुतेर्मधुररसात्मकस्वरूपसाखिलं सर्वं यद् वक्तुमशक्यम्, अत्रार्थ्यं
शुभं वा । यद्वा, अखिलमन्यूनं पूर्णरसमिति यावत् तादृशमित्यर्थः । अन्यत्रापि 'यद्यत् निरू-

१. इयं टीका श्रीहरिरामाग्रामिति केचिद्वदन्ति, तत्रैव युक्तमिति प्रतिभाति । श्रीहरिरामकृता
कर्मैव मधुराष्टकटीकां मत्स्यमिर्षां वर्तते यतः । श्रीहरिरामकृतटीकां तु श्रीमत्प्रभुचरणकृतमधुराष्टकमिष्यते
सिद्धतिः, इयं तु स्वतन्वटीका वर्तते । अस्या भाषासाम्यं श्रीगोकुलनाथप्रकटितसंज्ञातमसौत्र "बदी" टीका-
रम्भद् बहु वर्तते, अत एव इयं टीका श्रीबल्लभकृतेति कल्पयते ।

तिमत् सत्त्वमिति वाक्यात् तत्सम्बन्धाधीनमेव सर्वेषां माधुर्यम् । अतो मधुराधिपतेरिति पाठः प्रकरणाशुभेदादि युक्तमम् । मधुराधिपतेरित्यपि कश्चित् पाठः ॥ १ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं चलितं मधुरम् ।

चलितं मधुरं श्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरमिति । बालक्रीडायाभ्यन्तकमधुरमस्येष्टेचारणात् स्वलद्वरीद्वारात्

बाल्योत्तरकालीनं सार्वैदिकमपि ज्ञेयम् । चरितं चेष्टितं बालचरितं सकलचरित्रं वा । चौर्येण धनिवनीतादिभक्षणं वा । वसनं पीताम्बरं, कञ्चुकोष्णीषाद्याच्छादनं, नीपनिःकुञ्जादिस्थितियां । चलितं वेष्टनं, भावे कः । क्रीडायां ब्रजवपुनां दधिदुग्धजलाद्याहरणमार्गोपधनमित्यर्थः । रासमण्डले अन्यदा कदाचित् लीलावसरे ताभिर्विलीनं रूपं वा । अस्मिन् पक्षे कर्मणि कः । मातेपि ज्ञेयम् । केनाभिवृत्तकानामवस्थाविशेषमाज्ञाय तदर्थमकस्मात् सखीनयुक्त्वैव यद्रमणं तवलिस्तुच्यते । भावे कः । पूर्वोक्तमनाद्वेदकमिदमेव । भ्रमणं विद्योगकालीनेतस्सतोऽनवस्थया गतिः । यथा श्रीगीतगोविन्दे 'हरि हरि हतादरतये' इत्यादौ । 'तव विरहे वनमाली'त्यपि । अथवा श्रीगीतामन्वेष्णव्याय प्रतिगोष्ठं गमनम् । अथवा प्रयोजककर्तृत्वविवक्षयाणिजन्तलेनाग्नयेयां लोकेन्देव्यवहारे चित्तैर्विशेषकरणं तदर्थमपि, अरण्यादिगमनं वा । मधुराधिपतेरिति पूर्ववत् ॥ २ ॥

बेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।

हृत्वं मधुरं सरुवं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ३ ॥

बेणुरिति । अधरसुधापूरितो ब्राह्मणो हस्तस्थितो वा, सङ्केतस्थितमकहाङ्गनको वा । सार्यं गोपुरःसरं ब्रजप्रदेशसमये अलकृत्यासागारजांसि रेणुरित्युच्यते । तेन तल्लिखितकून्तलानामपि ज्ञेयम् । यदा 'धन्या अहो अभी आल्य' इत्यालुक्तभ्रजभ्रमलमग्नय एव रेणुः । पाणिर्गुह्यक्रीडायाम् । 'तासामैतितिहारेण'त्यालुक्तभक्त्यासामार्जनगोष्ठेप्रोञ्चनगोदोहनादिवृत्त वा । पादौ भक्तद्वयदेशशेषानवन्दनवर्तनादिवृत्त । हृत्वं नाड्यं रासे वृन्दान्वने श्री-बोळुलदौ नवनीतमक्षणातुरतायां च । सरुवं समानशीलव्यसनत्वम् । तच्चौर्यदौ ज्ञेयम् । मधुराधिपतेरिति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं शुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।

रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ४ ॥

गीतं गानं तद्वृत्तं भक्तविवर्षकं, भक्तकृतं तद्विषयकं वा । पीतं पानमधरादीनाम् । गोष्ठे गोपैः सह क्षीरग्रायं वा । वक्ष्यतं पिशङ्गलं वा । शुक्तं भोजनं यशोदानन्दगोष्पादिकारितम् । निमज्जितस्य गोक्षीभिः तद्गृहे वा । भोजनावशिष्टं वा ।

१ अन्वेषणव्याजनेनेति पाठः । २ चित्तविवेककरणमिति पाठः । ३ सङ्केतैवेति पाठः । ४ कुन्तलमगीति पाठः । ५ युक्तैति च पाठः । ६ रतीति वर पाठः । ७ युक्तैति पाठः । ८ न्यासेति पाठः । ९ भोजनमिच्छेति वेति भोजनावशिष्टं च पाठः ।

श्रीगोवर्धनोद्धरणेन अनन्यगतिकभक्तक्षणं वा । सुप्तं शयनं निकुञ्जे किसलयकुसुमादिरचित्तयेयायाम् । कण्ठाश्लेषणादिप्रकारविधिष्टं वा । रूपमादर्शोदिप्रतिनिमित्तम् । उरसि कुरङ्गमदादिलिखितं चित्रितं वा । तिलकं ललाटे कस्तूरीचन्दनादिरचितं शुकरारत्नादियर्थं वा । दर्शनीयं गोपिकागीतोक्तं 'दर्शनीयतिलको वनमाले'त्यादिना । मधुरेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

करणं मधुरं रमणं मधुरं तरणं मधुरं हरणं मधुरम् ।

श्रमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ५ ॥

करणं कृतिः स्वीकार इत्यर्थः । रमणं रतिः बालक्रीडा वा । तरणं ह्वनं यमुनाजले ब्रजक्षीभिः सह, नौक्या पारवारगमनक्रीडायां वा । हरणं व्रतचर्यायां ब्रजकुमारीणां वाससाम्, रुक्मिणीपारिजातादीनां वा । श्रमितं अन्तःस्थितभावोद्दिश्यं चर्चिताम्बूलादिदानम् । शमितं शमनकरणं भक्तापादीनां, दावाभेरासुरमर्दीनां वा । मधुरेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

शुभा मधुरां माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।

सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ६ ॥

शुभाफलानि भूषणादिवृत्त । माला वनमाला गुह्याया वा । यमुना विहारवसरे । वीचयो जलोत्क्षेपणक्रीडायां कमलादिभिर्वा । सलिलं निन्दाधक्रीडाश्रमेण कालिन्दीजलपाने । कमलं परस्परं प्रीतिप्रहारलीलायाम्, अलङ्कारादिवृत्त वा ॥ ६ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं शुक्तं मधुरम् ।

दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ ७ ॥

गोपी आत्मनिर्वाणेण गोप्य इति ज्ञेयम् । सर्वत्रैव तासामेवंविधत्वम् । लीला भावपूर्वकदिभन्धने वाहुकृतचित्तमन्तानालङ्कारादिचाञ्चल्यकृतिः, तत्सम्बन्धिरसाद्यदौ वा । युक्तं योजनप्रवृत्तज्ञानां रहसि । यदा, युक्तं समाश्रयस्थानां 'पूर्वं यव समं त्वये'त्यालुक्तप्रकरणेण । अथवा, युक्तं गोदोहनवासरे वत्सयोजनं गोपादयोः । शुक्तं मोचनम्, पूर्वोक्तवत्सादीनाम् । नीवीकचञ्चुवादीनां वा । गाढमालिङ्ग स्वीकारपूर्वकं सन्त-भक्तानां तापं नाशयित्वा मोचनं, तत्किंयात इति वा । दृष्टं साकृदेक्षणम् । भगवतो भक्तानां च परस्परं प्रत्येकं च । शिष्टं शासनं चौर्येण नवनीताद्याहरणया यावद्दहं यथेष्टमैष तावत् कोपि आयाति चेत् शीघ्रं यदां निवेदय यथा पलन्य गच्छामि धर्तुं न शक्नोति न वदिष्यसि चेत् प्रहरीष्यामि चौर्याहृतं अतो न प्रयच्छामि इत्येवं विभीषिकापूर्वकं एवंविधमाज्ञापनं गोपयात्केषु । यदा, 'गोप्यो गोरसविक्रयार्थमखिला' इत्यालुक्तदानप्रसङ्गेन वर्षणाज्ञापनम् ॥ ७ ॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।

दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपेरखिलं मधुरम् ॥ ८ ॥

गोपा गवाह्वानादिषु । गावो हुङ्कारपूर्वकं भगवत्समीपं अन्योन्योपमर्देन आगच्छन्त्यः दुग्धमाना वा । वेणुनादं श्रुत्वा संवेद्यानिमिषदग्निभर्त्सिनीरुष्यन्त्यो वा । सृष्टि-
वैत्सवन्सतीप्रसववाहुल्यम् । यष्टिरुष्यथगतनिवारणे पशुनाम् । दानप्रसङ्गे तासां
निवारणे दधिकलशिकाभेदने वा । कदम्बमूले चरणान्वहम्भनेन स्थितौ वा । दलितं
विशारणं विकास इति यावत् । तन्मुखनयनादीनाम् । दैत्यदलनं वा, कामोपमर्दो वा ।
फलितं आविर्भावः, भक्तानामपेक्षितकान्तस्थले चित्ताभिज्ञतया प्राकट्यम् । मधुरेति
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मधुराष्टकमाधुर्यमवधार्य सुधाधनम् । निधेनो धनितां याति न याति निधनं कश्चित् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभनन्दनचरणैकशरणरघुनाथकृतौ मधुराष्टक-
चिवरणं सम्पूर्णम् ।

१ संवेषेति पाठः । २ सुधाधनमिति पाठः । ३ निगमन्तरोः प्रतिषास्वं दृषितं परितः परं ब्रह्म ।
मिलितमिदानीमङ्गे गोकुलनक्षेत्रहालीनाम् ॥ १ ॥ इत्यधिकम् ।

मधुराष्टकतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सख्यग्रुणमेदेन द्विविधं गानशुच्यते । स्वरूपं तु रसानन्दसाद्या लीलासमन्वितः ॥ १ ॥
शुभास्तु भगवद्भयाः स्वरूपोक्तमहेतवः । ते परोक्षे हि गोपयन्ते स्वरूपहेतुतयान्नः ॥ २ ॥
स्वरूपं तु तदानन्दः प्रत्येकायवर्षेसथा । तच्छीलान्ध्रयत्नेन माधुर्येण विभाव्यते ॥ ३ ॥
निरूप्यते समानेषु यदा स्थानं न शक्यते । तदा तेनैव रूपेण विरहे तापसंयुतैः ॥ ४ ॥
निरूपणं रसस्वात्र माधुर्येणैव जायते । तस्मान्मभवैयत्वात् रूपेण कथयन् ॥ ५ ॥
अतः संभूय ताः सर्वाः स्वातन्त्र्यतरसात्मकम् । वियोगभावेः सं भावं वर्णयन्ति हरिं तथा ॥ ६ ॥
तच्छीलमन्तरङ्गस्थाः स्मृत्वा स्थूत्या तदगमम् । अतो माधुर्यरूपेण रूपयन्ति परस्परम् ॥ ७ ॥
एकाधरं तथैवान्था वदनं नवनं परा । एवमग्रेऽपि विज्ञेयं संभूयं मधुराष्टके ॥ ८ ॥
एतदेवास्तदाचार्यैरतिशुभं निरूपितम् । तद्भावभावनं सिष्येदेतद्व्यन्याय्यंभावनम् ॥ ९ ॥
तद्भावोऽपि निजाचार्यैकपथा प्रशुकारितः । तादृशीर्वापितो वापि भवेन्नैवान्था कश्चित् ॥ १० ॥

इति श्रीहरिदासविरचितं मधुराष्टकतात्पर्यं समाप्तम् ।

परिशिष्टम्

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभूपदिष्टा

शिक्षासार्धत्रयश्लोकी

गोस्वामि-श्रीद्वारिकेशकृत-संस्कृतटीकोपेता

उदाहर

श्रीमदाचार्यचरण संन्यस्त लइ काशी पधायी, र्यां श्रीगोपीनाथजी श्रीगुसाइजी सकुटुंब ससेवक दर्शनार्थ पधायी. दण्डवत् करी विनति करी के अमारं शू कर्तव्य ?

श्रीमदाचार्यचरणे सार्धत्रयश्लोकमां ज स्वपुत्रोने शिक्षा कही. अपुवं शिक्षारत्नों अप्या, स्ववंशमां आ चार बहिर्मुखतानां लक्षणो प्रवेश न करे अने आ उपदेश तद्द्वारा सेवकोमां प्रसरे ए हेतुषी आ सार्धत्रयश्लोकी उपदेशी अने प्रभुए तेमां प्रकट थइ साक्षी पुरी.

(१) बहिर्मुख थवामां मुख्य चार कारणो छे, अन्याश्रय, असर्मापितवस्तुभोग, असदालाप, दुःसंग. आ चारथी अवश्य सावधान रहेवुं, जो आ चार पैकी एक पण थइ जाय तो बहिर्मुख थइ जवाय. बहिर्मुखे करेली सेवा प्रभु ना ज स्वीकारे. एटलेथी पण ना अटके, बहिर्मुखने कालप्रवाह भक्षण करी जाय, माटे आ चारथी दूर रहेवुं. प्रभुसन्मुखे हंमेशां रहेवु आ एक शिक्षा थई. (२) प्रभुमां लौकिकभाव न करवो (३) प्रभुमां अस्मद्भावित अलौकिक भाव ज राखवो, ते ज भाव प्रभुप्रसन्न करवामां उपयुक्त छे. (४) सर्वथा सर्वभावथी सेवा करवो. आ चार शिक्षा सार्धत्रयश्लोकीथी उपदेशी. प्रभुए तेज समये प्रकट थइ दोढ श्लोक उपदेश्यो, आ दोढ श्लोकमां पुष्टिमार्गीय स्वरूप आंक्यु. ब्रह्मास्त्रचातकन्याये जो श्रीगोपीजनवल्लभमां विश्वास होय तो जरूर कृतार्थ करी दे. विश्वास ज मुख्य साधन छे. जो साधनवल त्यजी विश्वासनुं ज अवलंबन करे तो शरणाविधी आरंभो स्वाध्यायदानपर्यंत सर्वं फल प्रभुज सिद्ध करी दे.

दोलोत्सव,
सं. १९७८.

शास्त्री चिन्मन्सास, शास्त्री हरिकृष्ण.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीशिक्षापद्यानि

श्रीद्वारिकेशकृतटीकया समलङ्कृतानि

श्रीमद्वल्लभयावच्छेदयं हृदि सुशीतलम् ।

निधाय शिक्षापद्यानि विवरिष्ये यथामति ॥१॥

अत्रैवमाख्यायिका । कदाचित् श्रीमदाचार्यचरणैरडेलग्रामे वस-
द्विर्भंगवदाज्ञानयानन्तरं “यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्ममु । वि-
रागो जायते सम्भङ्गं न्यस्ताग्निः प्रवजेत्तत’ इत्याद्येकादशस्कन्धोक्तप्रकारेण
सकलशास्त्राविरोधिद्विदण्डसंन्यासः कर्तुं विचारितः । तत्र च भार्याज्ञापे-
क्षिता । ततश्च मुहुर्याचनेपि भार्यादिभिराज्ञाया अदाने शीघ्रं स्वपणशा-
लाज्वालनं कृतम् । तदान्पुपद्रवं दृष्ट्वा निर्गच्छत शिघ्रं निर्गच्छतेति उक्ते
करकौपीनी गृहीत्वा निर्गताः संवत् १५८७ ज्येष्ठकृष्णदशम्याम् ।
ततोऽनिरपि शान्तः । ततो यथाविधि संन्यासं गृहित्वा अडेलग्रामात् का-
श्यामागतः । पुर्वज्ञादयस्य देहदेशपरित्यागो पाक्षिक दोषपरिहारेण कर्तुं
मासमात्रमनशनं कृतवन्तः दिनाष्टकं भौनव्रतञ्च । तदा श्रीगोपीनाथाः
श्रीमत्प्रभुचरणशच ससेवकाः सकुटुम्बाः श्रीमदाचार्यचरणानां दर्श-
नार्थमडेलग्रामात् काश्यामागत्य श्रीमदाचार्यचरणान् दृष्ट्वास्माभिः
किं कर्तव्यमिति प्राथितवन्तः । तदा भाषणस्य त्यक्तत्वात् श्लोकत्रयं
सार्धं लिखित्वा श्रीमत्प्रभुचरणेभ्यो दत्तवन्तः । तदत्र सार्धपद्यत्रयं
शिक्षासार्धत्रयश्लोकीति ख्यातं तद्व्याकरोमि ।

तथा हि । अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमत्प्रभुचरणानुद्दिश्य स्वकीयं
निगूढं सिद्धान्तं निजजनानां शिक्षयितुमुपदिशन्ति यदा बहिरिति ।

यदा बहिर्मुखं ययं भविष्यथ कथञ्चन ।

तदा कालप्रवाहस्या देहचित्तादयोप्युत ॥ १ ॥

सर्वथा भक्षयिष्यन्ति युष्मानिति मतिर्मम ॥

अस्मिन्मार्गे बाहिर्मुखं मुख्यो दोषः । तच्चानेकधा भवति, परं तत्र
कारणचतुष्टयं मुख्यम् । अन्याश्रयासमर्पितवस्तुभोगासदालापासत्सं-
रूपम् । तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वाहुः कथञ्चनेति । केनापि प्रकारेण
यदा ययं भगवतो बहिर्मुखं भविष्यथ तदा कालप्रवाहस्या
देहचित्तादयोप्युत युष्मान् सर्वथा भक्षयिष्यन्ति, मे मतिरित्येवे
त्यन्वयः । यदा यस्मिन्काले, तेन सदा भगवत्साम्मुख्येन स्थात-
व्यमिति शिक्षा कृता । अन्यथात्वे बाधकमाहुस्तर्हेति । तस्मिन्नेवसमये
युष्माकं देहचित्तादयो *भगवच्चरणामृतचरणरेणुसंपादिता अपि कालप्र-
वाहस्या भविष्यन्ति । उतेति वितर्कयामहे । अतोपि विशेषबाधकमाहुः
संबन्धेति । सर्वे प्रकारैर्युष्मान् भक्षयिष्यन्ति स्वान्तः पातयिष्यन्ति,
युष्मान् भगवदीयानपि जीवान् कालप्रवाहस्थान् करिष्यन्ति । इदं
महद्बाधकम् । अत्र स्वर्मातं प्रमाणत्वेनाहुरिति मतिर्ममेति । ननु
सेवा तु क्रियत एव तयैव सर्वं सेत्स्यति किं बाहिर्मुख्येनेत्याशङ्क्य
प्रमेयमाहुर्न लौकिकः प्रभुरिति ।

न लौकिकः प्रभुः कृष्णो मनुते नैव लौकिकम् ॥ २ ॥

भावस्तत्राप्यस्मदीयः सर्वस्वरचैहिकश्च सः ।

कृष्णः फलात्मा प्रभुः सर्वकरणसमर्थो लौकिको न भवति,

*भगवच्चरणरेणुसंपादिता इतिपाठः

अतो लौकिकं बाहिर्मुख्येन कृतं सेवनं न मनुते । न तस्य बहिर्मुखजन-
कृतसेवापेक्षास्ति । ननु भावसहितसेवापेक्षा तु भविष्यतीत्याशङ्क्य
साधनमाहुर्भावस्तर्हेति । तत्रापीति भावयुतसेवायामपि । अस्मदीयः
अस्मद्भावित एव भावो भगवत्प्रसादस्य साधनमलौकिकत्वात् । स भावः
कीदृशो भविष्यतीत्याशङ्क्य स्वकीयं भावमाहुः सर्वस्व इति । * ईश्वरस्य
सर्वस्वम् । चकारेण सर्वपरमपि । ऐहिक इति इह लोके भवः पदार्थः ।
चकारेण पारलौकिकः स प्रभुरिति ।

परलोकश्च तेनायं सर्वभावेन सर्वथा ॥ ३ ॥

सेव्यः स एव गोपीशो विद्यास्पत्यखिलं हि नः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमदाचार्योक्तशिक्षापद्यानि ।

परलोकः स्वर्गादिः । चकारेणायं लोकस्तेन भगवतैव नान्येन ।
एतावत्युक्ते भगवानाविर्भूतस्तदा भगवन्तं प्रदर्श्य सेवाफलरूपमाहु-
रयमिति, परदृश्यमानो भगवान् स एव गोपीशः, यो गोपीनां
मदमानयोजितयोस्तिरोभूय गोपीस्तनूः कृतवान् । दैन्याविष्कारे
आविर्भूय गोपीनामीशः पालको जातः । अतः सर्वथा सर्वैः प्रकारैः
'श्रद्धामृतकथायां म' इति सन्दर्भितेन सर्वभावेन पतिपुत्रादिभावेन सर्वे-
षामिन्द्रियाणां भावेन क्रियया निरोधलक्षणोक्तया वा सेव्यः, कायवा-
ङ्मनोभिर्भङ्गनीयः । एवं क्रियमाणे नोऽस्माकं सर्वथा प्रपन्नानां स एव
गोपीशः अखिलं शरणादारभ्य स्वाश्रयसम्पादनपर्यन्तं विद्यास्पत्यं
करिष्यति । एवञ्चान्न बाहिर्मुख्यं कदापि न कर्तव्यं, सदा भगवत्सा-
म्मुख्येन स्थातव्यमित्येका शिक्षा । प्रभो लौकिकभाव न कर्तव्य
इत्यपरा । भावोप्यस्मत्संबन्धी विधेय इत्यन्या । सर्वथा सर्वभावेन
सेव्य इतीतरा । इति शिक्षाचतुष्टयं सिद्धम् । एवं श्रीमदाचार्यचरणाः
श्रीमत्प्रभुचरणेषुः शिक्षापत्वं दत्त्वा 'तृतीयोऽलोकगोचर' इति तृतीयान्तं

*सर्वं स्वस्य (आत्मनः)

साधयितुमाषाढशुक्लद्वितीयायां तृतीयायुक्तायामासुराणां व्यामोहाय
गङ्गाप्रवेशं कृतवन्तः । तदा सर्वैस्तत्रत्यैरप्यग्निपुञ्जो जलाग्निष्कम्भ्य
विहायसा गच्छन् स दृष्ट इति किल श्रूयते ।

सार्धश्लोकत्रयी शिक्षा श्रीमदाचार्यनिर्मिता ।

द्वारिकेशेन विवृता श्रीमद्गोस्वामितुष्टये ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणरेणुधनिता श्रीमद्गोस्वामिद्वारिकेश्वरेण
विरचिता शिक्षापद्यटीका संपूर्णामिवत् ।

